

لہور دی وار

SUCHEET
PUNCHAM.COM

الیں کتاب وِچ چھپے مضموناں چوں کئی مضمون انگریزی اخبار ' سعودی گزٹ (سعودی عرب)'، دی پوسٹ، اردو اخبار، روزنامہ خبریں، پنجابی اخبار، خبراء تے مہینہ وار پنجم وِچ چھپ چکے نیں۔

مضموناں ٹوں انگریزی رُوپ پروفیسر طارق مقبول تے طیب بشیر ہواراں نے دتا

لہور دی وار

مڈرٹ بشیر

SUCHET
PUNCHAM.COM

سچیت

LAHORE DI VAAR
by
MUDASSAR BASHIR

©

مڈس بیشیر MUDASSAR BASHIR

1st Editon: September 2011

پہلی چھاپ : ستمبر 2011

Title: Pancham

ماہ پانچ: چشم

کمپوزنگ: پل کپوزنگ سٹاف، میال چیئرز، لاہور

For Contact

mudassarbashir@facebook.com

mud_aziz@hotmail.com

چبوائے ورناؤے

سُچیت کتاب گھر

- شرف میشن، چوک گنگا رام، بک سٹریٹ 1، لاہور

Publishers,Distributors

SUCHET KITAB GHAR

11-Sharaf Mansion, Chowk Ganga Ram, Book Street 1,Lahore. PAK

Ph: 92 42 36308265 E-mail: suchet2001@yahoo.com

www.puncham.com

Shirkat, Lahore شرکت پرس، لاہور

جمم حُسین سید ہوراں دی ویل

آپنے بزرگ مُحمد یونس خان (لابریرین گورنمنٹ کالج آف ایجوکیشن لاہور)
آپنے نکے بھرا مذمل پیش
تے
عائشہ نادر علی (عاشی) ہوراں دے ناں

نہ سر ناوال، ناہیوں رنگ

شہاہ چوراں آ کھیا
اک سانجھ ہووے
دُوئی نہ دے
آپنے آپ ٹوں آزاد کر لیا جے
بہر ناویں تے رنگاں توں
پھیر کوئی کون نہیں
نہیں تاں کون، کون ہے
آپنے آہر ٹوں لہودے رنگ و انگوں
اک مک کر لیا جے
پھیر وار دے پیاس ویچ
کوئی دُوئی نہیں
آدم توں آن ڈٹھے آنت تکبر

سارنی

11

مڈھلی گل

لہور (مڈھ قدیم تے ناں اُتے اک جھات)

21

جیسے لہور نہیں تکیا اوہ جیسا ای نہیں
پہلی پڑھی..... مقبرے

31

چانن

33

- ایاز

36

- قطب الدین ایک

41

- شہزادہ پرویز

47

- انارکلی

53

- جہانگیر

62

- آصف جاہ

68

- ٹور چہاں

75

- علی مردان خان

84

- ملا محمد صالح کمبوہ

90

- دائی انگا

95

- میاس خان

100

- جعفر خان

104

- نادرہ بیگم

110	- بُدھو
113	- شاہ رسم غازی
116	- زیب النساء
124	- خان بہادر خان
130	- مہابت خان
135	- نواب جانی خان
140	- شرف النساء یغم
145	- میری شارلٹ
150	- گل یغم

دُوجي پيڑھي.....مزار

156	چانن
158	- گنج شہیدان
160	- پير لخچي شہيد
164	- حضرت سيد اسحاق گاذروني
168	- سيد سخني سيد صوف
172	- سيد مٹھا
174	- حضرت سيد سر بلند
177	- پير ذكي
181	- حضرت پير سراج الدین شیرازی
184	- پير بُهان شریف
187	- پير ڈھل
190	- بدر الدین شاہ عالم
195	- شاہ فرید
199	- شاہ محمد غوث
203	- پير بھولا

205	۱۵ - شاہ رضا قادری
208	۱۶ - امام گامول
211	۱۷ - پیر نوگزہ
	تھی پڑھی پہلوان
216	چان
220	۱ - محمد بُٹا پہلوان
222	۲ - نبی بخش پہلوان
224	۳ - گامان پہلوان
228	۴ - امام بخش
231	۵ - بھولو
235	۶ - آچھا رسم زماں
238	۷ - آکی
240	۸ - گوگا رسم کولہاپور
242	۹ - جھارا
	چتھی پڑھی کوئی، لکھاری
246	چان
254	۱ - اُستاد کرم امرتسری
257	۲ - اُستاد گام
261	۳ - اُستاد عشق آہر
264	۴ - مولا بخش کشنا
268	۵ - اُستاد شرم امرتسری
271	۶ - اُستاد فیروز دین شرف
274	۷ - ملک لال دین قیصر
277	۸ - قاضی اللہ دین کشیں
280	۹ - چودھری محمد افضل خان

282	۱۰- استاد اللہ یتھ ناظر
284	۱۱- اکبر لاہوری
290	۱۲- استاد دامن
297	۱۳- اسمعیل متوالا
299	۱۴- نادم عصری
302	۱۵- محمد آصف خان
306	۱۶- صدیق صدف
	پنجویں پڑھی..... سنگیت، آرٹ، تھیٹر، فلم
311	چانن
318	قصور گھرانہ: ۱- استاد برکت علی خان
322	۲- استاد چھوٹے غلام علی خان
325	۳- استاد مبارک علی خان
328	کیران گھرانہ: ۴- استاد نذیر بٹ
331	۵- استاد عزیز الدین
336	شام چورائی گھرانہ: ۶- استاد نزاکت علی خان
339	۷- استاد سلامت علی خان
342	دلی گھرانہ: ۸- استاد سلیم حسین
351	۹- استاد خادم فیضی
354	پیالہ گھرانہ: ۱۰- استاد عاشق علی خان
359	۱۱- خانصاحب اختر حسین خان
361	۱۲- استاد امامت علی خان
364	۱۳- استاد اسد امانت علی خان
366	فارسستان: ۱- محمد علی
370	۲- رنگیلا
372	خطاط: ۱- حافظ محمد یوسف سدیدی

مڈھلی گل

مڈھلی گل دا مڈھ آپی حیاتی دے آد جگا د توں بخناواں۔ میرا جنم ۲۶ رفروری ۱۹۷۴ء توں ہویا۔ میرے ابا جی دا نام محمد بشیر اے تے اماں ہوراں دا نام ناظرہ بشیر اے۔ میرے داد کے پنڈ حکیم بیگ فتح گڑھ گور داسپور (ہندوستان) دے رہن والے سن، پر وَنڈ توں پہلاں وی اوہناں دی لہور تے خانقاہ ڈوگراں وِچ آوا جاوی سی۔ وَنڈ مگروں میرے دادا جی حاجی محمد دین آپنے پروار نال خانقاہ ڈوگراں دے اک پنڈ چک نمبر ۲ وِچ آن وسے۔ ایہہ پنڈ پہلاں سکھ سرداراں دا سی تے پچھاں حکیم بیگ وِچ میرے دادا جی دے وڈ کے وی کئی چیزیاں توں چودھر سانجھے بیٹھے سن۔ وَنڈ مگروں دوہاں پاسیاں دے نقشے بڑے ای بدلتے۔ لوگاں دے دھرم جاتاں تے کم کار وی ایس وَنڈ کارن آپنیاں پچھلیاں شکلاں وِچ نہ رہے۔ کئی واہی بیجی کرن آلیاں نے نوکریاں کرناں شروع کر دیتیاں۔ انخ ای میرے تایا جی ابا جی تے سبھ توں نکا چاچا ایہہ لوک پنڈ توں لہور آن وسے تے نوکریاں کرناں شروع کر دیتیاں۔ لہور وِچ ای میرے ابا جی دا ویاہ ہویا۔ میرے ناکے کئی پیڑیاں توں پُرانے لہور دے واسی سن۔ میرے نانا جی قاضی اللہ دین لہور دے قاضیاں چوں سن تے نالوں نال آپنے پروار دے اخیر لے قاضی وی سن۔ انگریزاں دے سے وِچ وی پُرانے لہور دے واسی اوہناں کولوں آپنے فیصلے کر اوندے سن تے کئی بھواڑیاں وِچ انگریزا فسر وی آپ کولوں اگوائی لیندے۔

رہے۔ میری ماں ویاہ کے پہلاں چک ۶ خانقاہ ڈوگراں گئی تے کجھ چر مگروں میرے مایاں، میرے تایا جی محمد منیر تے میرے چاچا جی محمد اعجاز نے اہور دے اک علاقے وڈے ساندے وچ اک گھر اُساریا۔ اوس اُساري گھر میری دادی عنایت بی بی نے ہس کے آکھیا سی کہ مئی ہُن اسیں اہور آ لے ہو گئے۔

میرے ابا جی ٹوں مینوں تے میرے باقی بھین بھراواں ٹوں پڑھاون دا بہت چاہ سی۔ اوس سے دے ہر پیو وانگوں اوہناں دامن سی کہ اوہناں دا ڈوپٹر (میں) ڈاکٹر بنال۔ اوہناں پہلاں مینوں روز میری سکول تے پھیر علامہ اقبال پبلک ہائی سکول وچ پڑھایا۔ ایہہ دوویں انگریزی سکول سن تے میں پنجویں تکر اوتحے پڑھایا ۱۹۸۵ء وچ ابا جی نے میرے چاچے دی صلاح نال مینوں گورنمنٹ مسلم ماؤں ہائی سکول اردو بازار وچ داخل کردا۔ اردو بازار دا پرانا نام موہن لال روڈ سی۔ میرے ابا جی ٹوں چڑھا مینوں پڑھاون دا چاہ سی تے اوہناں ای میں مئن موجی طبیعت دا بندہ ساں۔ ایں کارن میری آپنے چاچے نال بہت بندی سی۔ میرے چاچے کوں اوس سے موڑ سائیکل سی جیہڑی کہ پورے محلے وچ اک جاں دو ہور بندیاں کوں وی سی۔ شامی چاچے ہوراں مینوں کرشن نگر (اسلام پورہ) سنت نگر (سنٹ نگر) تے شام نگر آپنے یاراں کوں لے جانا۔ اوہناں علاقیاں دے مکانات ٹوں ویہندے ای راجپور، دلیپ کمار تے دیو آندہ دیاں فلمیں دے گھرماں دا نقشہ سائہنے آ جاندا۔ اوس سے چوبر جی باغ وی ڈیوڑھی سڑک دے وچکار نہیں سی اودہ تاں شام نگر دی اخیر لی نگر وچ سی تے ایں دے مگر اک اُجڑیا ہویا وڈا باغ وی سی جس وچ پرانے ولیاں دے رکھ لگے ہوندے سن۔ ایں باغ وچ اک بابا مٹی دے بھانڈے ویچدا سی تے نالو نال دم ڈارو وی کردا سی تے جدؤں کدے ساڑے محلے وچ کے بال ٹوں کن پیڑے ہونے تے میرے چاچے نے اوس بال ٹوں موڑ سائیکل تے بٹھانا تے اوسے بابے کوں لے جانا تے جدؤں وی

چاچے نے اوڈھر جانا تے میں اُس نال ضرور جانا ساں، اوس بابے نے اک جھانوں
 بال دے سریرتے پھیرنا تے ڈم کرنا تے گجھ گھنٹیاں ۽چ ای بال نے خیریں مہریں ہو
 جانا۔ پر ایس ۽چ اک کم ہور وی ہوندا سی کہ میرے چاچا جیہڑا کہ بڑا ای کہانی بازسی
 اوہنے مینوں مغلائ ڈیاں آپنے کولوں ای کہانیاں بنا بنا کے سُنایاں اوہنائ کہانیاں
 مگروں میرا پُرانیاں تھاوائ ٹوں پیکھن دا چاہ ودھ دا جانا۔ اوس ولیے سمن آباد ۽چ
 مقبرہ زیب النساء دا احاطہ بُہت وڈا سی تے اوس دے میدان ۽چ ایم۔ اے۔ او کالج
 دے منڈے چوی چھکا کھھڈیں جاندے سن، میرا چاچا وی ایم۔ اے۔ او کالج دا
 کھھڈاری سی۔ میں شامی اُس دے نال اوتحے وی ٹھر جانا تے چاچے دے یاراں نے
 ایس مقبرے بارے آپنے آپنے ٹبوے لاندے رہنا۔ میں اوہنائ ڈیاں گلائ سُن کے
 کدے ہس پینا تے کدے سوچدے رہنا کہ ایبھے تھاوائ کس ڈیاں نیں۔ میرے
 ناکلیاں دے بُہت گھر دلی یو ہے اندر محلہ نند گراں، چوہہٹہ مفتی باقر تے کشمیری بزار ۽چ
 سن۔ اوس ولیے ایہنائ علاقیاں ۽چ شادی گھراں دا کوئی خاص رواج نہیں سی تے
 ویاہوں شادیاں دا بہتا پر بنده سکولائ ڈیاں عمارتاں ۽چ کیتا جاندا سی۔ منڈیاں دا اک
 سکول جیہڑا کہ شاہی حمام دی عمارت ۽چ بنایا گیا سی اوہنوں اوس سے منڈی والا سکول
 آکھدے سن۔ ایبھے شاہی حمام وزیر خان ہواراں دا اُساريا سی تے اج کل ایس ۽چ
 مکھم آثارِ قدیمہ دا دفتر اے دلی یو ہے دی عمارت ۽چ اج وی گڑیاں دا سکول ٹردا پیا
 ہے۔ ایس دے نالوں اک سکول میست تکنیکی سادھوں دے ساہنے ہو میاں خان
 دے اک حصے ۽چ اُساريا گیا سی۔ میں ایہنائ دوہاں سکولائ دے سارے تکے تے
 آپنے بالپن ۽چ آپنے ہاں دے منڈیاں دے نال ایبھے سارے علاقے پھرے تے
 پھیر جدوں میں مُسلم ماؤں ہائی سکول ۽چ ٹرگیا تے پھیر اردو بازار گورنمنٹ کالج لاہور
 سنٹرل ماؤں سکول، انارکلی بھائی یو ہاتے ایس دے آلے دوالے دے سارے علاقے

پھر چھڈے اب تھے سکول مگروں ماسٹر صاحب ہوراں کوں ٹیوش پڑھن دا رواج سی۔
 ایس دے نال سکول تے ٹیوش دے ویلے وچ اک گھنٹے دا فرق وی سی۔ ایس اک
 گھنٹے وچ میں آپنے یاراں نال ایدھر دیاں پرانیاں حویلیاں، مکان، گھوہ، داتا دربار، پیر
 کلیٰ دربار دے علاقے وکھنے لوکاں کوں جتاں، بھوتاں، پہلواناں دیاں کہانیاں سننیاں
 تے سارا ویلا ہسدے کھیڈے ای ہندا چھڈنا۔ اوس ویلے جدou وی کوئی قومی دیباڑ
 ہوندا سی تے اوس ٹوں مناون پاروں وڈے سرکاری افسر، وزیر جاں گورنر ٹوں شاہی قلعے
 باتشاہی میت تے علامہ اقبال دے مزار اتنے سدیا جاندا سی۔ تے اوہناں نوں جی
 آیاں آکھن واسطے سرکاری سکولاں دے بال وی کھڑے جاندے سن۔ سانوں وی
 ساڑیاں ماسٹراں اوتحے لے کے جانا۔ اسیں لوک پیدل اردو بازار توں بھائی ٹو ہے توں
 لگھ کے بازارِ حکیمان، جمیں لطیف محلہ تے محلہ سمیاں توں ہوندیاں ہوئے قلعے دے
 رہشاہی ٹو ہے توں اندر جاندے سا۔ اوتحے اسیں گھنٹے دو گھنٹے مگروں وہلے ہو جانا تے
 پھیر ساریاں مُنڈیاں نے شاہی قلعہ لاہور باتشاہی میت پھر دے رہنا جاں پھیر
 باتشاہی میت دیاں چچھلیاں گھاٹیاں تے جا کے کرکٹ کھیڈے دے رہنا تے ساڑی
 جماعت وچ جیہڑے مُنڈے وڈیاں عمراء دے سن اوہناں ہیرا مُنڈی شغل میلہ کرن
 ٹر جانا تے اگلے دین سانوں اودھر دیاں عجیب عجیب گلائیاں سُنایاں۔ پر ایس سارے
 معاملے وچ اک گل ایہہ ہوئی کہ پُرانا لہور میرے من اندر وسدا گیا۔ جدou میں نویں
 جماعت وچ آپڑیاتے میری یاری دسویں دے اک مُنڈے سید سجاد حسین نال ہو گئی۔
 ایہہ لوک چھبوں سیالکوٹ ڈرمائیں والے بازار دے رہنی والے سن تے اب تھے لہور وڈے
 ساندے ساڑے گھر دی نالدی گلی وچ آن وسے سن۔ سجاد دے کئی رشتے دار کراچی،
 فصل آباد رہندے سن تے ایس دے نال گھر رشتے دار ہندوستان تے ڈوبے دیاں
 وچ وی رہندے سن۔ اس دا جدou وی کوئی رشتے دار باہروں آؤندی تے اوہ اوہناں

نوں لہور وکھاون ٹر جاندا کیوں جو اوہ مینوں لہور دا چنگا جانو مندا سی تے میں وی اُس دے نال ٹر جانا تے پُرانے شہر وِچ سارے ٹوہے ہے آپنے ناٹکیاں دے محلے تے ایہناں توں آڈ شالا مار باغ، گلابی باغ، لارنس گارڈن تے ایہو جیہیاں ہور بتھیر یاں تھاواں وکھانیاں، ایہ ساریاں تھاواں تے ایہناں دے نالو نال شاہد رے وِچ تھاواں، شیخوپورے وِچ ہرن مینار تے قلعہ بھائیکے تے دیوان صاحب دے پُرانے مزار ایہ سبھ میں آپنے ابا جی تے چاچا جی نال تکے ہوئے سن۔ تے میں ایہناں بارے جو کہانیاں سُنیاں ہوئیاں سن اوہ سبھ تلا ملے کے میں باہروں آئے لوکاں نوں سُننا چھڈنیاں تے ہر پاسے میری بلے بلے ہو جانی۔ سجادوں اُنگریزاں نال پھرنا دا وی بڑا چاہ سی۔ تے میں جدول دسویں دے امتحان مگروں ابا جی دے آکھن اُتے انگریزی یولی دے کورس کیتے تے میری ہور جے جے کار ہو گئی۔ دسویں مگروں میرا داخلہ سکالر زکانج آف کامرس شادمان وِچ ہو گیا۔ میرے کامرس پڑھن اُتے ابا جی نوں بُہت دُکھ سی اوہ مینوں سائنس پڑھانا چاہندے سن پر میں تال گجھ وی نہیں پڑھنا چاہندہ ساں، کالج وِچ وی سارا ویلا باہر پھرنا، کورس دیاں کتاباں گھٹ تے سُلیکھ دیاں بُہتیاں پڑھنیاں، سُلیکھ دے کارن میں تے میرے تائے دے پُتُر رضا منیر نے میرے ابا جی تے تایا جی کو لوں ہر دیلے جھاڑاں کھاندے رہنا کئی واری میرے ابا جی نے مینوں چنگا بھلا گھٹ وی چھڈنا ایس وِچ میری ماں تے میرا چاچا مینوں سانجھدے سن۔ ایس دے نالو نال نصیباں دی کھیڈ ویکھو کہ اوس مگروں مینوں رُزگار پاروں سیاسیات، تاریخ، اردو وِچ ایم اے دیاں ڈگریاں لینیاں پیاں۔ پھیر میں ایم بی اے تے ایل ایل بی دا امتحان وی پاس کیتا۔

ساڑے محلے وِچ اک بزرگ محمد یونس خان وی رہندے سن آپ اُس سے گورنمنٹ کالج لہور دے لابریریں سن۔ اوہناں نوں میرے لہور دے شوق دا گجھ پتہ

سی۔ اک دن میرا نکا بھرا مذمل بشیر اوہناں کولوں میرے واسطے کئھیا لال ہندی ہواں دی لکھی کتاب ”تاریخ لاہور“ لے آیا۔ میں جدؤں اُس کتاب ٹوں پڑھیا تے مینوں انچ لکیا کہ ہُن تکر میں سمجھ ویچ بہہ کے گپاں ای ماردا رہیا واں۔ ۱۹۹۵ء ویچ میری نوکری لگ گئی پر میں شامی پھیر وی ماڑا موٹا پڑھدا رہیا تے جدؤں میں یونیورسٹی لاءِ لانچ توں ایل بی کرنا پیا ساں تے میری یاری لاہوروں باہروں آئے مُڈیاں نال بھتی ہوئی، میں اوہناں نال قصور بھائی پھیرہ، سرانے مغل، سرانے چھمبان، شیخوپورہ، جنڈیالہ شیر خاں، چوہڑ کا ہندہ نارووال، گوئیہ جالا پور جہاں، بدوملہی تے ہور کئی تھاواں پھر آیا تے ایں دے بدے ویچ میں اوہناں ٹوں لاہور وکھاندا ساں خاص کر بست دے ویلے ویچ جدؤں اوہناں دے یار دوست، رشتے دار لاہوروں باہروں اتھے آؤندے تے پھیر بست دے نالوں نال اوہناں ٹوں پُرانیاں تھاواں وی وکھانیاں، ۱۹۹۸ء ویچ میری ملاقات طارق مقبول ہواں نال ہوئی آپ اوس سے گورنمنٹ کالج ریلوے روڈ پڑھاندے سن میں اوہناں کول ایم۔ اے سیاسیات دی تیاری کرن جاندا ساں پر ساڑی بھتی گل بات تاریخ دے مضمون اتے ای ہوندی سی، اوہناں نال پیار ہور گوہڑا ہوندا گیا تے اوہناں دے آکھن پاروں لاہور اتے ہور کتاباں وی ویکھیاں تے ہوئی ہوئی جو کچھ ویکھیاں اُس ٹوں لکھنا وی شروع کر دیتا۔ پھیر طارق صاحب سعودی عرب ٹر گئے جتھے آپ کنگ عبدالعزیز یونیورسٹی جدہ ویچ پڑھاندے نیں۔ پر میرا کم ہوئی رسالیاں تے اخباراں ویچ لگنا شروع ہو گیا۔ دسمبر ۲۰۰۰ء نوں میں آ دروان نجم حسین سید ہواں نال ملیا۔ میں اوہناں دی سُنگت (بفتہ وار بیٹھک) ویچ ہیر وارث شاہ پڑھن جاندا ساں۔ ویلے دے نالوں نال ایں گل دی سمجھ آئی کہ اُسیں لوک آپنی ماں بولی پنجابی جیہڑی کہ اک بڑی پُرانی تے وڈی بولی اے۔ ایں توں کنا گو پُرانہ ہوندے جاندے پئے آں تے ایں نال کس طرح دے سماجی تے سیاسی ڈھرو

ہوندے پئے نیں۔ جون ۲۰۰۶ء وچ میں بخم ہوراں دے آکھن اُتے آپنا لہور دا کم اردو دے نالوںال پنجابی زبان وچ وی لکھنا شروع کر دتا۔ میرا کم ”خبراء“ تے ”پیغم“ وچ چھپنا شروع ہو گیا۔ ہُن گھجھ توں یاراں سجناس ڈلوں ایہہ صلاح دتی جا رہی سی کہ ”لہور دی وار“ دا پہلا جاں اک پراگاتے پُرا کراں۔ سو میں آپنی حیاتی دی ایس کہانی مگروں ایہہ پہلا پراگا ٹھہڑی سیوا وچ حاضر کرنا پیاواں۔ آج لہور دی وار دا اک وڈا کم رہندا ہے۔ پر ایس ویلے جو حاضر ہے اُس ٹوں قبول کریا جے۔ آج وڈی کنتی تھاواں، لوکاں تے کول کلا دے گناہ دی باقی اے۔ جیہڑے ایس پراگے وچ نہیں اُس دا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ کسے حساب وچ گھٹ نیں جاں جیہرے ایس وچ نیں اوہناں دا درجہ دوجیاں توں ودھ اے۔ ایہہ گل سرے توں ای نہیں ہمگی کیوں بے ہر تھاں، ہر بندہ آپو آپنے حساب وچ مہماں تے گئی اے لہور شہر اینہاں لوکاں تے تھاواں دے کارن ای جگ وچ جانیا جاندا اے۔ میرے ایس کم وچ میرے گھر آلیاں توں آڈ کئی ہور بندیاں دا وی وڈا ہتھ اے۔ میری اوں اُستانی دا وی ہتھ اے جیتنے مینوں پہلا اکھر لکھنا سکھایا سی۔ پھیر وی گھجھ بندیاں دا ویروا ضرور کراں گا۔ چتر کاری وچ اشراق مسح، رانا رضوان، محسن محمود بٹ، عمر اعجاز، اقبال قیصر تے عرفان خان ہوراں بڑا ہتھ و نڈایا۔ شہر وچ کم کرن تے اندر لیاں محلیاں تیکر لے جاون واسطے آصف شفیق، ماموں مودا، عاطف علی، عبدالجبار، حافظ ارشاد، محمد علی، علی رضا، عبید قریشی نے بڑا ساتھ دتا۔ صحافت دے سانگے وچ میں آپنے مرتضیق بھٹی، محمد سرفراز (روزنامہ خبریں)، وقار حسین (رائل نیوز چینل) دا بڑا احسانمند آں جیہاں ہر ویلے میرے موڈھے نال موڈھا جوڑی رکھیا۔ سنگیت دے مضموناں وچ شفقت حسین نے بڑا ہتھ و نڈایا۔ قبرستان دے گورکناں تے پر بندھ کاراں دا وی بڑا ابھاری آں جیہاں کتبے لیھن وچ میرا بڑا ساتھ دتا۔ ایس دے نال اوہناں سبھ یاراں سجناس دا وی جیہناں دا ایتھے ویروانہیں۔ سبھ توں

اخیر تے میں مقصود شاقب ہو راں نوں وی سلام کراں گا جیہاں ایس کم نوں سواہر ان
وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ رب اوہناں نوں لمی حیاتی تے صحت تدرستی دینی رکھے۔

ہُن اک خاص گل لکھتاں دے سائے گے وچ اے کہ تھاڑے ہتھ وچ جو پر اگا ہے
اصل وچ ایہہ لہور اتے ساریاں پُرانیاں کتاباں دا ٹورا ٹوریا گیا۔ جیہاں وچ کہنیا لال
ہندی، نور احمد چشتی، جسٹس سید طیف، بھولا ناتھ وارث پروفیسر اسلام تے نقوش لہور نمبر دا
وپروا یہت ضروری اے۔ ایہناں کتاباں چوں سائے گے دتے گئے نیں تے سائے
دیدے سے اوہناں دے مفہوم نوں نظر وچ رکھ کے اُلھا کیتا گیا اے۔ قبراء تے
لگے گتیاں تے اوہناں اتے لکھتاں ویلے دے نال بھر گئیاں اوہناں دی تھاویاں اتے
نویں کتبے وی لگ گئے۔ پُرانے گتیاں تے اوہناں دیاں لکھتاں دا سہرا پروفیسر اسلام
ہو راں دے سر اے۔

آپنی گل بات دا آنت ایس آس نال کراں گا کہ ایہہ سارا جتن لوکیں تے سائے
دوویں قبول کرن گے تے جنھے کوئی غلطی ہو وے لکھ کے ضرور دسیا جے۔ تے ہر غلطی
دی معافی پہلاں ای توں منگھے کھلوتا آں۔

مدد شریشیر

اگست ۲۰۱۱ء

سماون ۲۰۲۸ ب-ک

لہور

مڈھ قدیم تے ناں

اُتے اک جھات

SUCHET
PUNCHAM.COM

جیہے لہور نہیں ویکھیا اوہ جمیا ای نہیں اک پُرانا آکھان

شہر، گوڑھ، وستیاں تے وسول دیاں ہور تھاوائ کدے وی اک بندے اک ذہن
اک گروہ، جاں دھڑے دے کارن نہیں وسدے دے - انسانی حیات دے وسن دے
لکھیں کارن ہوندے نئیں، جیہناں تھاوائ تے پُرانیاں وستیاں دے نشان لحمدے نئیں -
اوتحے سبھ توں پہلاں قدرت ولوں دیتیاں گئیاں سوکھتاں وسدياں نیں جیوں کہ سمندر،
دریا، ندیاں، پہاڑی نالے، ایہناں ساریاں تھاوائ اُتے صاف پانی پیون ٹوں لھ جاندا
ہے - کچھ تھاوائ تے جے پانی دور ہوندا سی تے اوتحے کھاون دیاں شیواں جیوں کہ
شکار، جڑی بُٹیاں، پھل جاں انسان دی اگائیاں سبزیاں نیڑے لھ جاندیاں سن - کئی
تھاوائ تے لوک آپنی رہتل دے کارن وی کٹھے ہو جاندے سن جیوں لوکاں دے دھرم
دا اک ہونا، جاں اوہناں دیاں ریتیاں، رواجاں دا اک ہونا جاں ساچھے ہوون دے ہور
کئی کارن وی بن جاندے سن - تھاوائ تے وسول دے جتھے ایہہ سبھ کارن سن انج
ای ایہو ای کارن اوہناں دی بر بادیاں دے وی بنے - جدوں اوہناں دے آپ
اندروں جاں باہروں لوکاں نے اوس نظام دی تھاں اُتے دُوجا نظام لیاون دا آہر کیتا -
ہر سرداریاں دیاں شکلاں بلن، تے کچھ ویلیاں وچ دھن، دولت، فصلان تے کدے
پانی وی تھاوائ دیاں بر بادیاں دا کارن بنیا - شہر لہور نوں دنیا دے پُرانے شہراں وچ

گیا جاندا اے۔ پُرانے سے توں آج دے نویں ویلے تکردا پینڈا کے اک بندے
 جاں اک سرکار دے کارن کدے وی نہ سی۔ جیوں دھرتی اُتے کئی دُوبے شہرویلے
 دے نالو نال وَسَعَ اُسرے پھیر اُجڑے وی انخ دا ای معاملہ لاہور نال وی ہے۔
 انسان دی وار وِچ یہت گھٹ شہر انخ دے وسدا نیں جبھرے کہ کے اک بندے
 نے جاں کے بندے دی چاہ دے کارن وسانے لگئے ہوون جیوں کہ مغلان دے
 ویلے وِچ اکبر باتشاہ نے شخ سلیم چشتی ہوراں دے آدر وِچ فتح پور سکری وسایا جاں
 آج دے نویں ویلے وِچ پاکستان دے ای صدر الیوب نے اک نواں شہر اسلام آباد
 وسایا سی۔ لاہور دے وِن وِچ سبھ توں پہلاں تے مڈھلا کارن راوی دریا دا ہونا اے۔
 ایہہ دریا چھلیاں دیلیاں وِچ ایڈے زور دا سی کہ ایس وِچ دیلیاں دُیاں کشناں
 ٹر دیاں سن جیہنماں ٹوں نکے جہاز وی آکھیا جاسکدا اے۔ ایس سانگے وِچ ۱۹۸۰ء وِچ
 آون والا ہڑھ آج وی لوکاں دے چیتے وِچ اے۔ پُرانے دیلیاں توں ایس دے آلے
 دوالے واہی نیکی دے گھلے میدان سن تے ایس دا پانی ایڈے گو زور والا سی کہ باتشاہ
 اورنگ زیب ٹوں سارے شہر دے نالو نال اک پاکپیڈا بند اسarna پیا۔ گھج ویلیاں وِچ
 ایس دریا ٹوں باہروں آئے سیلانیاں نے ایدرس تے ہائڈراؤٹس داٹاں وی دتا۔ پُرانے
 لاہور ٹوں جے گوہ نال تکیا جاوے تے ایہہ سارا اک اپچ ٹپے اُتے وسیا وسدا اے۔
 ایس ٹپے جاں اپچی تھاں ٹوں وی لاہور دی وسون دا اک دُوجا کارن وی آکھیا جاسکدا
 اے۔ کیوں جے آج وی شہر دریا توں یہت اچا ہے، جے شہراں، گوٹھاں دی وار ول
 دھیان پائے تے اک ہور گل وی وسدنی اے کہ جدول کدے کے چھوٹے شہر جاں
 گوٹھ وِچ کوئی قلعہ نہیں ہوندا سی تے جیہڑا باتشاہ جاں راجہ نواں قلعہ اسار دا جاں کے
 تھاں اُتے پُرانے قلعے ٹھاکے اک نواں قلعہ اسار دا سی تے کئی واری اوہ تھاں
 اُس باتشاہ دے نال جاں اُس دے من مرضی نال دے ناویں لگ جاندی سی۔ لاہور شہر

جڈھا گو پُرانا اے اوہناں ای ایس دی وار، ایس دے آدھگاد بارے ہمیرا وی اے۔
 کجھ تاریخ لکھن آلیاں دا منا اے کہ ایتھے سبھ توں پہلاں ہواری رہتل سی تے
 اوہناں مگروں ہندو تے پھیر مسلمان نے اک دوچے دھڑے دا ایہہ وی منا اے کہ
 مہاراجہ شری رام چندر جی دے دو پُتر سن، لو تے کشو۔ لو نے شہر لہور وسایا تے پُرانیاں
 ولیاں وچ ایس ٹوں لوہ پور جاں لوہ کوٹ وی آکھیا جاندا رہیا تے ایس دے بھرا کشو
 نے شہر قصور وسایا۔ ایسے ریتی ٹوں مَندیاں کجھ سانگے نقل کرائیں گا:

- ۱ ”تاریخ لہور“ کنهیا لال ہندی (ص - ۳۲)
- ۲ ”عام گل ایم مشہور ہے“ کہ مہاراجہ رام چندر اوتار دے پُتر لو
 نے ایہہ شہر وسایا تے ایس دا نان لو پور کھیا۔
- ۳ ”تحقیقاتِ چشتی“، نور احمد چشتی (ص - ۵۷)
- ۴ ”رام چندر دے دو پُتراں کشو تے دو جالو ہوسی۔ لوہونے
 شہر لہور وسایا تے کشو نے قصور دے نان تو اک پرسیدہ شہر
 وسایا تے اوه رام چندر دے مگروں اجو دھیا دی گدی اُتے بیٹھیا۔“
- ۵ ”تاریخ شہر لہور“ بھولا ناتھ وارث (ص - ۱۵)
- ۶ ”دنیا دے شہر ان وچوں لہور اک پُرانا شہر گئیا جاندا اے۔ پر
 ایس شہر دے مُددہ دی تاریخ ہنیرے وچ لُکی ہوئی اے۔
 کہنے دے ہن جو رام چندر دے دو پُتر سن، لو تے کشو، لو نے
 لوپور تے کشو نے کشور یاں قصور وسایا۔“
- ۷ ”تاریخ لہور“ جسٹس سید لطیف (ص - ۱)
- ۸ بُندو ریتیاں، اک پُرانی ریتی دے حساب وچ لوہا ور جاں
 لاہور (لہور) دی نینہمہ لو جاں لوہ نے ڈھری سی۔ جیہڑا
 کہ پرسیدہ داسستان راما مائن دے ہپیرو عظیم راما دے دو پُتران
 چوں اک سی، آپسے بھرا (لوہ) وانگوں دوچے پُتر کشو نے
 لہور دے نال اک دوچے شہر قصور جاں قص اور دی نینہمہ

رکھی۔ ایس ناں دیاں جڑاں پہندوواں دے اچے شان والے ویلے،
وڈیاں شکتیاں والے سورماواں تے مُدھ قدیم وج آپنے وڈکیاں دے
ناں ساک رکھن والیاں دی رہتل وج لبھدیاں نیں۔ کشمیر تے
راجپوتاں ناں دی وار وج لہور دا ناں پہندو راج دی شکل وج
لہداۓ“

-۵ ”میرا پیارا شہر لہور“ بیپسی سیدھوا (ص - الف)
اک پرسیدھ ریتی توں ایمہ گل دسdi ہے کہ لاہور جاں لوہ۔
اور (سنیکرت شب آوردجہان قلعہ) دی نینہمہ لو جاں لوہ نرے
رکھی جیہڑا کہ عظیم راما دے پُتران چوں اک سی۔

-۶ ”نقوش لہور نمبر“ لیفٹیننٹ کرنل خواجہ عبدالرشید (ص - ۱)
”سید عبد الطیف ہوران آپنی کتاب ”تاریخ لہور“ وج لہور دے
ناں دیاں کئی شکلان ڈسیاں نیں۔ اوہناں ناویں دے مگر دی گل
نُون وی نال رلا کرے ڈسیا جاربیا اے۔ انج ایس مُدھ اُتے ہوون
والی چرچا چنگر ڈھنگ نال سمجھی جاسکدی اے۔

۱- لہور نُون وساون والے دا ناں ”لوہ“ سی تے ایمہ ”لوہ“ رام
چندر جی دا پُترسی۔ ۲- وشو باہا گا وج ایس دا ناں ”لوپور“
وی ڈسیا گیا اے۔ ۳- راجپوتاں دی وار وج ایس دا ناں ”لوح
کوٹ“ وی لکھیا گیا اے۔ ۴- فتوح البلدان دے لکھاری نے
ایس نُون ”لہاور“ وی آکھیا اے۔ ۵- نزبت المشتاق فی
افتخار الافق (لکھاری الادیسی) نے ایس نُون ”لوہاور“ دے ناں
توں سَدیا ہے۔ ۶- البیرونی نے ایس نُون ”لہاور“ لکھیا اے تے
ایس نُون ایلیٹ نے وکھو وکھ انگاں نال پڑھیا اے جیوں کہ
لوہاور، لہاور، لوہارو تے لہور۔ ۷- امیر خسرو نے لاہور
(لہور) نُون ”لہانور“ آکھیا۔ ایس وج اوہناں دا اک شعر انج اے:

از حد سامانیہ تاالمانور

ہیچ عمارت نیست مگر در قصور

سید عبدالطیف دا ایمہ وی آکھنا اے کہ تھور ٹن نے
لہانور، لہانگر نوں لاہور (لہور) دے وگڑی شکل دسیا
ام -

- ۹ جامع التواریخ وچ امیر الدین نے ”لاہور“ ای لکھیا اے -
- ۱۰ پشوپومی نے ایس نوں ”لوبو کلا“ لکھیا اے ہوسکدا اے کہ
”لوبو“ توں لو اتنے لوہ وی ہوسکدا اے ”

جہن تاریخ دیاں کتاباں ول دھیان پائیے تے لہور (لاہور) داناں دیلے گو دیلے
تے کئی پرانے نویں لکھاریاں نے ایس دے نال دیاں کئی شکلاں دسیاں نیں جیوں کہ
لوہ پور لوہ کوت، لوح کوت، لہور لوہاور لہانور، لوحادور، لہاودور، لاہور، لہاولانہور،
لہاوار، لوہر، لاہوار تے آج دے سے وچ لہور (لاہور) اے -

ایس شہر دے مڈھ بارے اتے دتے سانگیاں وچ پہلے وی ایہہ گل دسی گئی اے کہ
ایس دے مڈھ بارے وکھو وکھ ریتیاں نیں جیوں کہ پہلاں ہوری رہتل، پھیر ہندو
رہتل تے ایس مگروں مسلماناں ہندو وال، سکھاں، پارسی، عیسائی تے ڈوجے دھرم انال
رل کے اک سیکولر رہتل وسی دی مڈھ قدیم پاروں اک سانگا کنہیا
لال ہندی ہوار دی کتاب ”تاریخ لہور“ (ص-۱۳۲) تے انج اے:

”مکان شوالہ ٹھی والا، ایہہ آدروان مندر محلہ ٹھی وچ
راجہ سوچیت سنگھ دی حویلی دی پوربی سیدھ
وچ ہے جس وچ ہن محکمہ تحصیل لہور اے، اوتهہ
ایہہ ہیگا اے - ایس دے پرانے بیون دی کوئی حد
جان ویلا دسیا نہیں جا سکدا - مشہور ایہہ ہے کہ
ایہہ شوالہ لہور دے وسن دے ویلے ای اُساریا گیا
سی - ایس نوں کئی بہزار ورھے لنگھے گئے نیں -

گُجھ نہیں تے گھٹ او گھٹ تن ہزار ورھے توں
 پُرانا ضرور اے - ایس دے پُرانے بہوں دے نشان ایس
 دے مکان نُون ویکھ کر لبھدے نیں - مندر دا مکان
 زمین توں ڈیڑھ منزل پیٹھے اک تھے خانے وچ اے تے
 پوڑیاں لته کرے پیٹھاں جایا جانداراے - جدون ایهہ
 اساریا گیا ہوونا اے تے زمین توں اچا ہووے گاتے
 ایس دے پیٹھے ایس دی گُرسی وی ہوونی اے - بُن
 انح بے کہ ایس نُون کئی ہزار ورھے لنگھے گئے نیں -
 باپروں زمین اچی ہو گئی اے تے مندر زمین توں ڈیڑھ
 منزل پیٹھے رہ گیا اے "

گُجھ ترخ لکھن آلے تے خاص کر مسلمان ترخ لکھن والے تے ایں شہر دا مڈھ محمود
 غزنوی دے ویلے توں بخ دے نیں - اوہناں دیاں لکھتاں وچ ایہہ گل دسدی ہے
 کہ شہر چڑھا وی پُرانا سی ایں نُون نویں سریوں محمود غزنوی دے غلام ایاز نے وسایا
 سی - شہراں دے وسن دے نالوں ایہناں دی بربادی وی ویلے دے نالوں ہوندی
 رہی - پچھلے ولیاں وچ ایہہ بربادیاں باہر لیاں فوجاں جاں راجیاں دیاں آپنے گھراں
 دیاں اندر لیاں ٹرائیاں دے کارن ہوندی سی، خلقت ماری جاندی مکاناں محلیاں نُون
 اگاں لا ڈیاں جاؤندیاں - زنانیاں تے بالاں نُون غلام بنا لتا جاندا - ایہو جیہی بربادیاں
 دی وار وچ الیکزندر، چنیز خان، ہلاکو خان، تیمور لنگ تے ایہو جیہے ہور کئی وڈے ناں
 دسدے نیں - تے پچھلی اک صدی وچ ایہہ بربادیاں دو وڈیاں جنگاں وچ انگریزان،
 امریکیاں، جاپانیاں، فرانسیساں تے جرمی دیاں فوجاں دے ہتھوں ہوئیاں - ناگاساگی،
 ہیروشیما درگے پورے جیوندے جاگدے شہر کجھ گھریاں وچ مک گئے پچھلے کجھ ورھیاں
 وچ ایہہ کم ایران عراق دیاں جنگاں تے ہتلر مگروں دوویں بُش وی دسدے نیں -
 جہنماں دے ہتھوں بغداد، نجف، کوفہ، قم، قفارتے ایہو جیہے کئی ہور پُرانے شہر برباد

ہوئے۔ بھاگ پنگلے لہور شہر دے واسیاں دے۔ انتھے وی کئی وڈی بربادیاں ہوئیاں پر
 شہر انخ دیاں بربادیاں توں بچیا رہیا۔ ایس شہر دی وکھو وکھ ویلیاں ویچ بربادی دے
 تیراں (۱۳) ویلیاں دا ویریوا کنہیا لال ہندی ہوار آپنی کتاب ”ترنخ لہور“ ویچ کیتا
 سی۔ پراوہناں انگریزاں دا ویلا بڑا ای امن شانتی والا دیسا اے۔ نظام نوں اک راہ
 اُتے پاؤں دے حساب ویچ اوہناں ٹھیک ای آکھیا سی۔ پر لہور دی پُرانی رہتل دی
 اک وڈی بربادی انگریز سرکار دے ہتھوں وی ہوئی۔ خاص کر محلہ داراشکوہ وی بربادی۔
 محلہ ریلوے دیاں عمارتاں تے کالونیاں واسطے بڑیاں اچیاں شانائیں والیاں عمارتاں
 مڈھوں ای پُٹ دیتیاں گئیاں تے اوہناں دے اک خاص نوکر ٹھیکیدار سلطان نے ایہو
 جیسی بربادی کیتی کہ رہے رب داناں تے وڈنڈ مگروں جو کچھ ساڑھے آپنیاں لوکاں نے
 کیتا اُس دا حساب ای کوئی نہیں، ایس دی مثال سارے جہاں ویچ نہیں لبھدی۔
 مزاراں، مقبریاں، مسیتاں، حویلیاں تے ہندو پارٹی دے وڈے وڈے احاطیاں اُتے
 قبضے ہو گئے تے ایس دے نال لوکاں آپنیاں پُرکھاں دے مکان تے حویلیاں ڈھاڈھا
 کے پلازے بنانے شروع کر دتے۔ چوبرجی باغ دی اخیری نشانی ٹوں چک چوک ویچ
 لیا کھڑا کر دتا کدے وی ایہہ نہ سوچیا کہ ایس دے آلے دوالے توں گلڈیاں دے
 پھوی گھنٹے دے دھوئیں نال ایس پُرانے باغ دی اکلی تے اخیری نشانی دا کیہ بنے گا۔
 ایس اپنی شان والے شہر توں پُرانیاں عمارتاں پُرانے گن، کول کتحا دے انگ، فن کار،
 کلاکار، گوئی، پہلوان ویلے دے نالو نال ملکدے گئے۔ ایس بربادی دے کئی کارن
 نیں پراوہناں چوں کچھ ملکھ کارن انخ نیں کہ وڈنڈ مگروں بنائے گئے نصاب ویچ ترنخ
 دے مضمون ٹوں کوئی اپچخ تھاں نہ دیتی گئی آپنی ماں بولی پنجابی توں روز دیہاڑی دُور
 توں دُور ہوندے گئے۔ آپنیاں صدیاں پُرانی رہتل ٹوں دھرم دی اکھ نال ویکھدیاں
 کئی خانیاں ویچ وڈنڈ چھڈیا، اخیر ایہہ ہوئی کہ اج دی پیڑی نے ایہناں تھاواں ٹوں مٹی

دے ڈھیر آکھنا شروع کر دتا، پر اسیں ایہ سارا کم ایس آس نال کٹھا کرنے پئے ہاں
کہ اک دیباڑی لوکیں آپنی بھلی ہوئی رہتل ٹوں ضرور چیتے لیادن گے، گواچیاں
تحاویں تے گنان ٹوں ضرور لبھن گے تے جبھر یاں تحاویں تے گن بج گئے نیں اوہناں
وی سانبھ وی کرن گئے تے ہو سکدا اے کہ کدے کوئی سرکار ایہو جبھی وی آوے
جبھری ایہناں ساریاں مددیاں ول دھیان پاوے۔ ایس گل دا آنت ایس پُرانے
آکھان نال کراں گے۔

کھائیے کنک بھاویں بھگی ہووے
ریئے لہور بھاویں جھگی ہووے

پہلی پڑھی

مقبرے

SUCHEET
PUNCHAM.COM

SUCHET
PUNCHAM.COM

چان

اُٹھ جاگ گھر اڑے مار نہیں
ایہہ سون تیرے درکار نہیں
کتھے ہے سلطان سکندر
موت نہ چھڈے پھر پیغمبر
سبھ چھڈ چھڈ گئے اڈنبر
کوئی ایتھے پائیدار نہیں
اٹھ جاگ گھر اڑے مار نہیں بلکھے شاہ

لہور شہر ہمیش توں ہی برتی رواجاں، رہتل، سُلیکھ، سنگیت تے راج بیتیاں دا گڑھ
رہیاے۔ ایس شہر وچ دتی گئی ودیا، راج نیتی دے چج، سر کاراں بنن تے سر کاراں
ڈھین نے ہند سندھ وچ ای نہیں دھرتی دیاں ہور تھاواں اُتے وی آپنا آثر چھڈ یا۔ ایس
کارن دھرتی اُتے ہر طرح دا کم کرن والا جی لہور دی گلگیاں دی سیل کردا دیسا ہے۔
ایہہ ایس شہر دی وڈی رہتل دا کارن سی کہ ایس آکھان نے جنم لتا کہ ”بے شیراز
نے اصفہان دوویں اک ہو جاون تے پھیر وی اک لہور نہیں بنا سکدے“۔ ایس شہر
وچ راجہ ہے پال توں لے کے وڈ تکر آپنے سے دے باتشا، شہزادے

شہزادیاں راجے، مہاراجے، امیر، نواب، صوفی، درویش، سادھو، سنت تے حیاتی دے
 دوجے حصیاں نال سانگا رکھن والے لوکاں ایس شہر وچ ڈیرا کیتا تے چلانا کرن مگروں
 آپنا اخیر لا ڈیرا وی ایس شہر وچ لایا۔ جیوں، ایاز، قطب، جہانگیر، رنجیت سنگھ تے ہور
 کئیں۔ اج توں اک صدی پہلاں دے لہور تے اج دے لہور وچ بہت فرق ہے۔
 ایہہ شہر آپنے باغاں، سوہنیاں رُتاس پلیدی توں پاک ماحول وچ اک کمال حسن رکھدا
 ہے۔ راوی دے کنڈے وسیا ہویا ایہہ شہر آپنے آپ وچ اک جادو رکھدا ہے۔ ایسے
 کارن ہر وڈے بندے نے ایس شہر آون وی چاہ کیتی۔ ونڈ مگروں جھ ایہو جیسے
 بندے جیہنماں ہندوستان جا کے راج کیتا اودہ پہلاں لہور دیاں گلیاں وچ ای ڈھردے
 دے جیوں کہ اوم پرکاش، پران، دیوآ مند، خان آصف، پران نوکل، گوپال متل، اوپی نیز،
 محمد رفیع، وڈے غلام علی خان تے ایہو جیسے کئی ہور پرسدھ بندے۔ جھ بندے
 جیہڑے اتھے رہ گئے اوہناں چوں شوکت حسین رضوی، نذر محمد، عبدالحیفظ کاردار، فیض
 احمد فیض، ناصر کاظمی، جون ایلیا، ساغر صدیقی، اُستاد دامن، سائیں اختر لہوری، سعادت
 حسن منشو تے ہور کئیں۔ آون والے پیاں وچ لہور دے مقبریاں دا ویروا کراں گے
 اوہناں وی سارنی پچھلے ویلے توں نویں ویلے دے حساب نال ہے ایہہ جتن کیتا گیا
 ہے کہ مقبرے دی عمارت دے نالوں مقبرے وچ دفن ہستی دی حیاتی، آلے دوالے
 دیاں تھاواں تے ہور دھیان پاؤں والی شیواں دا ویروا وی کر لینے۔ دی مگروں پورے
 ہند سندھ وچ لہور اک ایہو جیہا شہر ہے کہ جتھے وڈی وڈی راج نیتیاں دے مالک دفن
 نہیں۔ ایس کارن ایہہ دو آکھان سارے زمانے وچ پرسدھ نہیں، اوہناں لوکاں وچ وی
 جیہڑے پنجابی پڑھنی جاں بولنی نہیں وی جاندے:

- (۱) کھائیے کنک بھاویں بھگی ہووے ریسے لہور بھاویں بھگی ہووے
- (۲) جیسے لہور نہیں ویکھیا، اودہ جمیا ای نہیں
 لہور وچ کئیں مقبرے ویلے دے نالوں ڈھے گئے۔ پرمیں گل دا پورا جتن کیتا

گیا ہے کہ جیہڑے جیہڑے مقبرے لھے جاوے۔ اوہناں تکیر پُنچ داراہ دسیا جاوے
تے نالو نال کیمرے ٹوں وَدھ توں وَدھ وَرتیا جاوے۔

چند پیراں دیاں لڑیاں رُت پھگن دیاں کنیاں
خم حسین سید

۱- ایاز

کتھے رکھ کے آگئے دل ٹوں دل ٹوں کتھے جا کے لبھینے
جد محبوب ٹوں لمحنا ہووے آپنا آپ گوا کے لبھینے
ماستر اطاف حسین

حیاتی اُتے جھاتی:

شہر لہور دی نینہہ رکھن وچ ترنخ لکھن والے اک دھڑے دے آکھے وچ ایازدا
ناں سمجھ توں اُتانہہ دسدا ہے۔ لہور دی وار پاروں ایہہ گل کوئی ایڈی پچی وی نہیں پر
ایس خد تکیر ضرور پچی ہے کہ ابڑے لہور ٹوں اک واری نویں سر یوں وساون دا سہرا
”ملک ابوالنجم ایاز“ دے سر ہی ہیگا ہے۔ راجہ انگک پال نال لڑائی مگروں بر باد ہوئے
تے سڑے ہوئے لہور ٹوں نویں حیاتی ایاز دے ہتھوں ای لبھی سی۔ ایاز دی حیاتی دے
مڈھلے دیہاڑ انج دسدا نیں کہ ایاز جمدے ای اک غلام سی۔ اوں سے غلام وی
دُوجیاں شیواں وانگوں آپنے رنگ، پیڑی، اگر کچھڑ، جان، عمر تے ہور صفتات کارن ویچے
تے مُل لئے جاوندے سن۔ ۳۹۶ھ بِرطابِ ۱۰۰۲ء وچ غلاماں دا اک جتنا جس وچ

اک سو ویہہ (۱۲۰) دے نیڑے غلام سن غزنی کھڑیا گیا۔ ایا ز اوہناں دیپاڑاں وچ ڈاؤھا مارا تے لسا وسدا پیاسی تے کسے بماری کارن رنگ وی پیلا پھٹک سی۔ ایسے کارن کسے وی اوں دامن نہ پایا۔ جد کے نال دے اکسو تے ائمہ غلام وک گئے۔ پر قسمت وی دیوی اوں اُتے انخ مہربان ہوئی کہ سلطان محمود غزنوی نے ایا ز دامن پایا۔ ویلے دے نالو نال محمود تے ایا ز داساک گوہڑا ہوندا گیا تے ایا ز آپنی محنت دے کارن ہولی ہولی سارے شاہی غلاموں دا سردار بنا دیتا گیا۔ جدوں محمود غزنوی نے چلانا کیتا اوں سے ایا ز غزنی وچ سن پر لہور نال پریم اوہناں نوں لہور موڑ لے آئی۔ اتھے اوہناں لہور دے قلعے وی نویں سریوں نینہہ ڈھری۔ تے ایس دے نالو نال شہر دے چار چوفیرے کندھ وی اُساری۔ ایا ز نے لہور دے واسیاں نال ایہ پوچھا ورتارا رکھیا کہ اوں دی بہادری تے دان کرن دیاں کہانیاں آج وی لہور دے وڈیری عمران دے لوکاں کو لوں سُعیاں جا سکدیاں تیں۔ ایا ز دا پاتر ترخ وی کتاباں دے نالو نال کئی کوئیاں دے کلام وچ لجھدا ہے۔ اوہناں چوں گھج کوئیاں نے محمود تے ایا ز دے ساک نوں کے چنگی شکل وچ نہیں وکھایا۔ اوہناں کوئیاں وچ حکیم عضری دا نال سبھ توں پرسدھ ہے۔ جد کے ڈاکٹر اقبال ہواراں ایس ساک نوں چنگے روپ وچ وکھیا ہے۔ اوہناں دے شعراء کارن محمود تے ایا ز دے نال ویہویں صدی وچ پھیر اک واری جیوں پئے۔ ایا ز دے چلانا کرن وی ترخ اُتے ترخ لکھن آلیاں دے وکھو وکھ وچار نہیں۔ پر بُیہت ایس اُتے سہمت نہیں کہ آپ نے ۱۰۷۳ھ بمقابلہ ۱۴۰۷ء وچ چلانا کیتا۔ اوہناں نوں لہور وچ ای دفن کیتا گیا۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ لہور وی یہست پُرانی تھاواں چوں اک ہے۔ وندتوں پہلاں لہور دے

واسی ایس تھاں نوں ملک الیاس دی خانقاہ دے نال تو وی سَدَّ دے سن۔ ایس مقبرے دی تھاں آج دے ویلے توں بُہت ودھ سی۔ مقبرے بارے کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص-۱۱۲) تے انج لکھیا ہے:

”ایس مزار نال اک وڈی تھاں باعث ترے باغیچے دی سی۔ جیہڑی ویلے دے نالونال مُکدی گئی۔ آجے وی گُجھہ بھیان بزار وچ ایس مزار دے نال نیں۔ مهاراجہ رنجیت سنگھ دے سمے وچ ایتھے روپیہ ٹھیکیا جاوندا سی۔ ایس کارن بزار دا نال وی ٹکساں پرسیدہ ہو گیا ہے۔ مزار دی عمارت پُرانی بنی ہوئی ہے۔ ویڑھے دے وچکار مزار دا چبوترہ ہے۔ شہر دے لوکاں وچ ایہہ مزار بڑا آ درواز ہے“

آج وے ویلے وچ شاہ عالمی چوک توں سُو ہے بزار وال جایا جاوے تے مشن ہائی سکول دے ساہمنے سڑک دے دُوچے پاسے اک میت ”جامعہ مسجد حضرت احمد“ دے نال توں ہیگی ہے۔ ایس میت دے بو ہے دے ساہمنے ای ایاز احمد دا مقبرہ ہے۔ مقبرے دی عمارت گول، گنبد تے گپ وانگوں ہے۔ ایس دی بُہت یکی جیہی تھاں ہے۔ جیہڑی کہ دوسو مربع فٹ توں ودھ نہیں ہیگی۔ گنبد دے وچکار یئھ قبر دا تعویت ہے۔ مقبرے دے بو ہے نال ای اک جانکاری دی تختی لگی ہوئی ہے۔ ایس تختی اُتے ایاز داناں، مرن ترخ تے سلطان محمود غزنوی نال ساک بارے گلاں لکھیاں ہوئیاں نیں۔ گنبد دی پُرچھت پیٹھ چاراں پاسیاں کندھاں اُتے قرآنی آیاتاں سرہانے والی سیدھ وچ دیوے پئے ہوئے نیں۔ لہور دے واسی ایاز نوں اک صوفی تے دھرمک انسان جاندے نیں۔ اوہناں چوں کوئی وی ایہہ گل من نوں تیار نہیں کہ اوہ

کدے کوئی حاکم جاں جرنیل سن۔ لوکیں روز اوتھے آؤندے فاتحہ پڑھ دئے ممتاز
مُراداں مندے نیں۔ ایس مقبرے دی حالت لہور دے ویچ کئیں دُوبے مقبریاں توں
چنگی ہے، پر ایسے مقبرے دے چار چوپیجیرے دی تھاں اُتے دی وَنڈ مگروں تھیرا ہتھ
صاف کیتا گیا ہے۔ ہُن بس اینی گو ای تھاں ہے کہ ہور ہتھ صاف نہیں ہو سکدا۔

۲- قطب الدین ایک

جگ وہم خیال تے خوابے سبھ صورت نقش برآبے
خوابہ فرید

حیاتی اُتے جھاتی:

قطب الدین ایک ہند سندھ ویچ پہلا مسلمان حکمران سی۔ جس نے لمی سرکار
واسطے اتنے راج دیاں نیہناں دھریاں۔ اوہناں توں پہلاں مسلمان سورما اتنے گھج چرد
واسطے آؤندے تے پھیر آپنے مذہلے دلیں ٹوں ٹر جاوندے۔ جاں دھرتی دے کسے
ہور پاسے نویں جت لئے اگا نہہ ودھ جاوندے سن۔ قطب الدین مذہبوں اک غلام سن۔
اوہناں دے بالپن توں بچے حیاتی ول نگاہ پائیے تے ایہہ گل دسدي ہے کہ اوہناں
ਊں اک بیوپاری ترکستان توں نیشی پور کھڑلے آیا سی۔ اوتھے اوہناں دے متھے اُتے
عقل تے سمجھ دا نشان وکیج کے قاضی فخر الدین ابن عبدالعزیز گونی نے مُل لے لیا۔
قاضی صاحب نے آپنی حیاتی ویچ قطب الدین دا خاص خیال رکھیا۔ اوہناں قطب
الدین دی ساری شکشا تے ودیا آپنی راکھی ویچ کرائی۔ قاضی ہوراں دے مرن مگروں

اوہناں دے پُر نے قطب الدین نوں اگاہ نہہ ویچ دیتا۔ اگلے بندے نے قطب الدین نوں سلطان شہاب الدین غوری اگے اک ڈھونے دی شکل ویچ دے دیتا سلطان نے پیش ہو کے اوں نوں اک وڈی رقم دیتی۔ سلطان دے دربار ویچ تھاں لبھدیاں ای قطب الدین تھوڑے چر ویچ سپہ سالاری تیکر آپڑ گئے۔ پھیر جھ چر مگروں سلطان شہاب الدین نے آپنی سکھے لدھی دھی نال ویاہ کر دیتا۔ سلطان دھی نال ویاہ ہوون مگروں قطب الدین دا باتشاہی تیکر راہ ہور سدھا ہو گیا۔ دربار ویچ قطب الدین دے نال دے نال لفظ ”ایک“ دی ورتیا جاون لگ گیا۔ ایس دے دو کارن دسدے نیں۔ پہلا تے قطب الدین دے ہتھ دیاں چھ انگلاں سن۔ دوجا ترک قوم ویچ اک قبیلہ ایک نال دا دی سی۔ ایس قبیلے دے لوکاں دا ویردا ”طبقات ناصری“ ویچ دی لحمداء ہے۔ اج دے دیلے ویچ کئیں ٹرک لوک آپنے نال نال لفظ ”ایک“ ورتدے نیں قطب الدین دی سمجھ تے عقل بارے محمد قاسم فرشتہ آپنی کتاب ”ترتیع فرشتہ“ (ص۔ ۱۵۱۔ پہلی جلد) ویچ انخ لکھدا ہے:

”قطب الدین دی ذات ویچ بتھیرے عقل سمجھه والے
گن سن۔ اوں دی طبیعت ویچ شروع توں ای
باتشاہی کرن دے چج سن۔ ایس باتشاہ نوں راج
نیتی دے ول تے سرکار ٹورن دے گرچنگی طرحان
آوندے سن تے دشمن دا سر کنج لایا جاندا ہے اوں
دی پوری جانکاری سی“

قطب الدین اک وڈا سورما ای نہیں سی اوں دے نالوں لوكاں اُتے پیسہ دھیلا خرچ کر کے اوہناں دے من ویچ آپنی تھاں بناؤنا دی چنگی طرحان جاندا سی۔ ایسے کارن اوہ ماڑیاں، چنگیاں دوہاں ویچ مشہور سی۔ اوں دے گھلے من دے کارن اوہناں نوں ”لکھ بخش“ تے ”لکھ داتا“ ورگے خطاب دی ملے۔ اک واقعہ محمد قاسم نے انخ

لکھیا ہے: ”ترتیخ فرشتہ“ (ص-۱۵۳ جلد پہلی)

”سلطان شہاب الدین ہوراں اک راتیں جشن منایا ترے
اوں وچ سنگت کرن والے اوں دے نیڑے ترے خاص
درباری سن جیہناں نوں جشن مگروں اوپسے
”خلعت“ ترے اک چوکھی رقم دتی - جدون سنگت
مکی ترے قطب الدین نے آپنی ساری رقم بیٹھلے
نوکران وچ وند دتی - جدون ایس گل دی جانکاری
باتشاہ نوں بھوئی ترے اوپسے خش ہو کر قطب الدین
نوں دربار وچ آپنے ساپمنے والی تھاں دتی“

قطب الدین ایک ٹوں عمارتاں اُسماں دا وی یہوت چاہ سی- دلی وی میت
قطب بینا رہن تیکر اوہناں دا چیتا دواندے نیں - وئند مگروں او دھر وی سرکار نے ایہناں
عمارتاں دی چنگی سانبھ کیتی ہے - قطب الدین نوں شہر لہور تے ایس دے واسیاں نال
وی خاص پیار سی - اوہ مغل راج توں پہلاں اوہناں حاکماں دی گئی وچ نیں جیہناں
لہور لمے چر تیکر ڈیرا لائی رکھیا - لہور دی راکھی بارے محمد قاسم فرشتہ نے آپنی کتاب
”ترتیخ فرشتہ“ (ص-۱۶۰ - پہلی جلد) وچ انج لکھیا ہے:

”سلطان نوں ہرویلے تاج الدین یلدوز ولون خطرہ
رہندا سی - کدھرے اوہ لہور اُتے چڑھائی نہ کر
دیوے - دشمن نوں اوں دی چاہ توں پرانہ رکھن
پاروں اوہ کنا چر لہوروں باہر نہ گئے - ایس ویلے وچ
اوپسے لہور دے واسیاں نال بڑا چنگا ورتارا رکھیا
ایتهوں تیکر کہ دربار توں اڈ آپنے ذاتی پیسے نال وی
اوپسے اُتے مہربانی کردا رہیا“

قطب الدین ایک ہوراں ٹوں کھیداں دا وی ڈاؤھا چاہ سی - چوگان دا کھید من

پندسی۔ پھیر ایہو ای کھیڈ اوہناں دے مَرن دا کارن بُنیا۔ چوگان کھیڈ دے ہوئے گھوڑے دی زین دا کویہ یہٹھاں ڈھے کہ انج دا چھاتی اُتے وجا کہ سُلطان ٹوں حیاتی توں ہتھ دھونے پئے، آپ نے ۲۰۷۴ بھطابق ۱۲۰ء ٹوں چلانا کیتا۔

عمارت دا ویروا:

بے پچھیں حال حقیقت
سن سمجھ اُتے رکھ عبرت
خواجہ فریدؒ

سلطان قطب الدین ایک ٹوں مَرن گروں لہور وِچ دُفن کیتا گیا۔ آپ دا مقبرہ آپنے سے دی اُچی شان والی عمارت سی۔ ایہہ مقبرہ لہاری ہو ہے دی اُتر سیدھ وِچ اُساریا گیا۔ ایس دے چار چوفیرے اُچی شان والی عمارتاں سن۔ ایہہ مقبرہ، مغل سرکار دے ولیے تیکر بڑے آ در نال رہیا۔ جدوں خالصہ دیلا آیا تے ایس مقبرے نال گھنگلی نہ ہوئی۔ ٹور احمد چشتی نے آپنی کتاب ”تحقیقاتِ چشتی“ (ص-۹۲۲) تے انج لکھیا ہے:

”ایہہ مقبرہ لہوری بُوہیے توں باہر اُتر سیدھ وِچ
قصائیاں والی تھاں جس دے پُورب ول شراب صدر
انار کلی بزار دے وِچ مقبرہ قطب غوریہ دے نار
تو پرسدھ بئے۔ پہلاں ایہہ مکان اُچی شان والا
سی۔ سیکھاں دے ولیے تیکر ایس مقبرے دی
عمارت دو منزلاء والی سی ایس دے گنبد سنگ
مرمر نال اُسارے گئے سن گنبد ایڈے سوپہنے سن
کہ سارے شہر وِچ ایس دے نال دی دُوجی عمارت

نہیں سی۔ پھیر مہاراجہ نے سبھ کجھ ڈھوا کرے
امر تسرنوں ٹور دیتا۔ پر ہن تے ایہہ نری اک مٹی دی
ڈھیری ہے ہن ایس تھاں اُتے قصائیاں ڈیرا لایا ہویا
”

اج دے ویلے وچ جدوں لہاری ہو ہے توں اُتر سیدھ وچ انارکلی بزار توں اندر
توں جائے تے کھے پاسے ایک جانی مانی گلی ”پان بزار“ دے ناں توں ہے۔ ایس توں
اگلی گلی میوہ سپتال توں ٹر جاندی ہے۔ ایس گلی دا ناں ”ایک روڈ“ ہے۔ جے ایس تھاں
اُتے ماں روڈ توں آئیے تے پُرانے یونیورسٹی کمپس دے کھے پاسے انارکلی بزار توں
آئیے تے لہاری ہو ہے وَل جائے تے بانو بزار توں اگانہہ کجھ پینڈے اُتے کھے
پاسے انگریز سرکار دے ویلے دی چرچ دی عمارت ہے۔ ایس دے سامنے بنی دھر
مندر ہے ایہناں دے نال اندر توں چھاپے خانے وسدے نیں۔ ایس بزار وچ ایہناں
دے دفتر نیں تے ایہناں دے سامنے قطب الدین ایک دا مقبرہ ہے۔ ایس مقبرے
دی کندھ نال ایک سیخ کباباں والا بیٹھیا ہویا ہے۔ ایس کباباں والے بارے نویں پڑی
توں ایس مقبرے توں ودھ جانکاری ہے۔ مقبرے دی عمارت دارقبہ قطب مولیاں توں
ودھ نہیں۔ ایس وچ جتھ پاسے اک گھلا میدان ہے۔ تے دُوجے پاسے مقبرے دی
عمارت ہے۔ وڈا مگروں ایس عمارت توں اک واری نویں برسیوں اُساریا گیا۔ ایس
مقبرے دیاں کندھاں اُتے حافظ محمد یوسف سدیدی دی خطاطی ویکھی جا سکدی ہے۔
مقبرے دی عمارت چوکور ہے۔ ایس نویں عمارت وچ قطب الدین دی قبر توں اڈکوئی
پُرانی شے نہیں عمارت دی چوکی اُپی ہے۔ تن پوٹیاں چڑھنیاں پینڈیاں نیں۔ ہو ہے
دے نال کندھاں اُتے یٹھ اتنا نہہ تکر قرآن شریف دیاں آئیاں ٹھیکیاں گئیاں نیں
ایہناں مگر اک پُرانے نمونے دا لکڑ دا ہو ہے۔ ایس توں اگانہہ قبر دا تعویت ہے۔
ایس دی اُساری وچ سنگ مرمر ورتیا گیا ہے۔ ایس تعویت اُتے اک سادے رنگ دی

چدر چڑھی ہوئی ہے۔ تعلیم دی پوربی سیدھ وچ سنگ مرمر دیاں جالیاں لگیاں ہوئیاں نہیں۔ لوکیں ہُن وی ایتھے فاتحہ پڑھن آوندے نہیں۔ مقبرے دے نال میدان وچ گاہ تے ٹوٹے لا کے ایس ٹوں ہرا کرن دا آہر کیتا گیا ہے۔ سکھاں مگروں ایس مقبرے وال دوواریں دھیان دتا گیا۔ پہلی واری انگریز سرکار نے ایس مقبرے دی ٹھنی بجھی کندھاں ٹوں نویں سریوں اُساريائے اک خاص رقبہ ایس ٹوں دتا۔ دُوجی واریں ۱۹۹۰ء دے ورھیاں وچ ملکہ آثار قدیمہ نے ایس مقبرے ٹوں اک واری نویں سریوں اُساريائی۔ اوس ویلے ایس دی حالت یہت بھیری سی۔ ایس دے چار چوفیرے گھراں دے واسی ایس دے میدن وچ گندست دے سن۔ ساریاں گلاں توں اڈا ایہہ لپور شہر دا مان ہے کہ ایتھے بچھلے ولیاں دا اک وڈا سورما، اک وڈا باشاہ فن ہے۔ ایس باشاہ نے آپنے ویلے وچ ایس شہر دے واسیاں واسطے یہت گجھ کیتا سی۔ ہُن ایہہ گل پکھن آلی ہے کہ آون والی پڑیاں ایس مقبرے نال کیہ ورتارا رکھدیاں نہیں۔

۳۔ شہزادہ پرویز

پرسدھ گنبد شہزادہ پرویز

پرسدھ مقبرہ دائی اماں

سو ای چن چڑھے سوتارے سوراتاں جھل مل رہیاں
سو ای نین اساڑے پروچ کیہ کیہ لکریاں بُجھ گلیاں
مشاق صونی

حیاتی اُتے جھاتی:

شہزادہ سلطان پرویز باتشاہ جہانگیر دا دوجا پُرنسی - جدوجہ توڑک جہانگیری (ص - ۳۵) اُتے نگاہ پائیے تے باتشاہ جہانگیر دی اولاد دا ویروا انج ہے:

”باتشاہ جہانگیر دے پنج پُتر تے دو دھیاں سن سلطان خسرو، سلطان پرویز، سلطان خرم، سلطان جہانداد، سلطان شہریار، ترے دھیاں دے ناں انج سن سلطان نثار بیگم، بھار بانو بیگم، خسرو، پرویز ترے جہاندار باتشاہ دی حیاتی وچ ای اگلے جہان ٹر گئے - باتشاہ جہانگیر دی حیاتی وچ ای سلطان خسرو نے جدون بغاؤت کیتی تے باتشاہ نے پرویز نوں اوس دا مکوٹھپن واسطے گھلیا - سلطان پرویز آپنی بھادری تے جانشاری دے کارن باتشاہ دے بُہت نیڑے سی“

باتشاہ جہانگیر نوں سلطان پرویز نال خاص بیار سی - اوہنے اوس دا ویاہ بڑے چاہوال نال کیتا - اوس دے ویاہ بارے توڑک جہانگیری (ص - ۸۲) تے انج لکھیا ہویا ہے:

”۲۲ جمادی الثانی، اتوار دے دن شہزادے پرویز دا ویاہ شہزادے مُراد دی دھی نال کیتا گیا۔ ویاہ دی رسم مریم مکانی دے محل وچ بھوئی تے ایس دا جشن شہزادے پرویز دے محل وچ منایا گیا“

ایں لکھت وچ اک گل ہورکھولان گے شہزادہ مُراد باتشاہ جہانگیر دا بھرا سی تے مریم مکانی باتشاہ اکبر دی ماں نوں آکھیا جاندا ہے۔ شہزادے پرویز نوں وی اُساریاں دا بُہت چاہ سی اوہنے لہور وچ کوٹ خوجہ سعید دے علاقے وچ اک سوہنا محل تے باغ

اُساریا ہویا سی۔ لہور دے واسیاں نوں وی شہزادے نال خاص پیاری۔ ایں کارن ایہہ علاقہ پرویز آباد دے ناں توں پر سدھ ہو گیا۔ شہزادے سلطان دا اک پُر تے اک دھی سی۔ پُر تے اوں دی حیاتی وچ ای چلانا کر گیا پر اوں دی دھی نادرہ بیگم جیوندی رہی۔ باتشاہ شاہ جہان نے نادرہ بیگم دا ویاہ آپنے پُر داراشکوہ نال کیتا۔

شہزادے دی حیاتی بارے کئیں لکھاریاں آپو آپنیاں گلاں کیتیاں نیں۔ جیوں مولوی نوراحمد چشتی نے ”تحقیقات چشتی“ (۲۶۸) تے انخ لکھایا ہے:

”ایہہ مقبرہ شہزادے پرویز خلف باتشاہ شاہ جہان دا بسے۔ ایس دا گنبد ایداً اچا ہے کہ علی مردان خان دے مقبرے توں گھٹ اچانہمیں چاران پاسے آٹھ بُوہے نیں جیہڑے کہ ہُن ڈھین والے دسلدے نہیں۔ ایس توں پہلاں ایته ساریاں چو گائھاں سننگ مرمر دیاں سن۔ ہُن تے ایہہ لاوارث دسدا ہے۔ ایته مگروں شاہ جہان نے اک منڈی اُساري۔ ایس منڈی داناں پرویز آباد سی۔ اجھے وی لوک ایس نوں پرویز آباد آکھدے نیں۔ شہزادے نے ۱۰۸۱ھ وچ چلانا کیتا۔“

ایں لکھت وچ گھٹ گلاں مولوی نوراحمد چشتی نے ٹھیک نہیں آکھیاں اک تاں اوں دی مران ترخ ۱۰۳۵ھ بہ طابق ۱۶۲۶ء ہے۔ دُو گل ایہہ کہ سلطان پرویز دا پیو باتشاہ جہانگیری تے اوہ باتشاہ شاہ جہان دا وڈا بھرا سی۔ شہزادہ سلطان باتشاہ جہانگیر دی حیاتی وچ ای چلانا کر گیا سی تے باتشاہ نے ۱۰۳۷ھ وچ چلانا کیتا ایہہ گل وی ۱۰۸۱ھ مران ترخ پکی پیڑی نہیں دسدا۔ مولوی نوراحمد چشتی ہوراں توں اڈ کئیں دو جے لکھاریاں نے اک ہور کہانی گھڑی ہوئی ہے۔ اوہناں دا آکھنا ہے کہ جدون جہانگیر نے چلانا کیتا تے شاہ جہان نے دھوکے نال سلطان پرویز نوں لہور سدیا تے کوٹ

خواجہ سعید وچ اوہنوں آصف جاہ نے آپنے ہتھی قتل کیتا۔ ایہہ گل دی من وچ نہیں۔
مولوی ذکاء اللہ دہلوی، ٹوک جہانگیری، شاہ جہاں نامہ ایہہ گل ہر اک وچ لکھی ہوئی
ہے کہ شہزادہ سلطان باتشاہ جہانگیری دی حیاتی وچ ای چلانا کر گیا سی۔
ٹوک جہانگیری (ص - ۲۲۲) نے شہزادے سلطان دے مرن دی گل انچ لکھی
ہوئی ہے:

”رمضان ۱۰۳۵ھ نو شہزادے دی بماری دی
خبر ملی اوہ قولتحے دی پیڑ وچ کنے چرتون سی۔
اوہ دے مگر خان خاناں نے ایہہ خبر دتی کہ ایہہ پیڑ
پھیر پہو گئی ہے۔ اوہ شراب وی بہت پیندا سی۔
اوہ وی آپنے چاچے شہزادے مُراد وانگوں ایس پیڑ
دے کارن ۶ صفر ۱۰۳۵ھ نو چلانا کر گیا۔ ایسے
پیڑ وچ شہزادہ دانیال وی چلانا کر گیا سی۔“
ایں دے مگروں جے مولوی ذکاء اللہ دہلوی دی کتاب ”تریخ ہندوستان“ (چھیوں
جلد - ص ۲۲۲) تے ویکھیئے تے ایہہ لکھت دسدي ہے:

”غزہ شہزاد تون جدون باتشاہ کابل تون ہندوستان
وَل ٹریا۔ دکن دی لکھت تون جانکاری ہوندی ہے
کہ شہزادے پرویز نوں قولنج دی پیڑ پہو گئی اوہ دا
کارن شراب بہت پینا سی۔ اوہ آپنے چاچے
شہزادے مُراد تے شہزادے دانیال وانگوں ایس پیڑ
دے کارن چلانا کر گیا۔ اوہ دے مرن دی تریخ ۶
صفر ۱۰۳۵ھ بے چلانا کرن مگروں اوہ آگرہ وچ آپنے
باغ وچ دفن ہویا۔“

ہُن ایہہ گل تاں سچی ہے کہ ایہہ مقبرہ شہزادے پرویز دا نہیں۔ پر لاہور دیاں

دُوجیاں تھاواں والگوں ایس مقبرے نال ویلے دے نالو نال نویں کم ہوندے رہے۔
 وئند توں پہلاں چودھری محمد حسین نال دے اک بندے نے ایہہ چنگا کم کیتا کہ
 اوہناں ایس مقبرے دیاں مرمتاں لائیاں تے پھیراو تھے اک تختتی گذ دتی کہ ایہہ مقبرہ
 شہزادے داراشکوہ دا ہے۔ ایہہ گل وی مڈھوں غلط سی۔ شہزادے داراشکوہ دا سریر تے
 اوس دا سر وکھو وکھ تھاواں اُتے دفن ہے، سریر ہمایوں دے مقبرے ویچ تے سر آپنی
 ماں مُمتاز محل دی قبر نال تاج محل ویچ دفن ہے۔ چودھری صاحب دی گھٹ جانکاری
 آپنی تھاں اُتے پر گل ایتھے ای نہ ملکی وئند مگروں لوگاں ایس گنبد نوں دائی امام دا
 مقبرہ آکھنا شروع کر دتا۔ اوہناں دا آکھنا ہے کہ ایہہ مقبرہ شہزادے داراشکوہ دی دائی
 دا ہے۔ پر ایہہ مقبرہ کس دا ہے؟ ایس سوال دا جواب ویچ میں سید طفیل دی لکھت
 نال سہمت ہاں کہ جس ویچ اوہناں آکھیا ہے کہ ایہہ مقبرہ شہزادے پرویز دے پُتر تے
 نادرہ بیگم دے بھرا دا ہو سکدا ہے۔ ایس گل دا کارن لہور ویچ شہزادے پرویز دا باغ
 تے اوس دی حیاتی ویچ ای اوس دے پُتر دا چلانا کرنا دسدا ہے۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ جہانگیر تے شاہ جہان دے سے دیاں سوہنیاں اُساریاں چوں سی۔ ایس
 تھاں اُتے محل تے باغ شہزادے پرویز نے آپ اُسارے سن ایس مقبرے دی حالت
 بارے کنهیا لال ہندی نے ”ترنخ لہور“ (ص ۲۷۲-۲۷۳) تے انج لکھیا ہے:

”کوٹ خواجه سعید دے علاقے ویچ اُتر سیدھ وَل تے
 شہر لہور دی پُوربی سیدھ ویچ دو میل دے پینڈے
 اُترے ایہہ مقبرہ پُرانے ویلیاں دا بنیا بُویا ہے مقبرے دی
 گُرسی اک منزل برابر اُچی ہے ایہہ مقبرہ اک پکے
 چبوترے اُترے اُساریا گیا سی۔ کسرے ویلے ویچ ایہہ

مقبرہ اندر وون، باہروں فرش اُترے سنگ مرمر دا کم لے
 کرے کھلوتا سی - ایس دا سارا سنگ مرمر مہاراجہ
 رنجیت سنگھ دے حکم توں پٹوالیا گیا سی - اوں
 مگروں ایس دی مرمت لائی گئی جیہڑی کہ اوہ
 وی ڈھے گئی - ایس دی حالت بہت بھیڑی سی -
 پُن سرکار نے ایس دیاں مرمتاں میرے (کنھیا لال
 پُندی) راہیں کروائیاں ”

آج دے ویلے وچ کوٹ خواجہ سعید وچ خواجہ سعید دے مزار دی اُتر سیدھ وچ
 شاہ بلاول دا مزار ہے - ایس مزار دی پچھی سیدھ وچ دھوبی گھاٹ دا علاقہ ہے - ایہہ
 مقبرہ نکیاں نکیاں لگیاں وچ مکاناں دے وچ گواچیوں سدا ہے - گنبد دے کوٹھے
 دیاں چاراں گردان وچ نکے نکے مینار آج وی دسدا نہیں - ایسے دے پیٹھ چاراں
 پاسیاں توں نکے نکے یو ہے نہیں - قبر دے تعمیت دی تھاں اُتے اک منٹی دی ڈھیری
 پی ہوئی ہے - مقبرے دیاں باقی کندھاں یو ہے باریاں اک ویلے توں ایدھر دے
 واسیاں دے ہتھ وچ نہیں - ایس دا کارن مکھہ آثارِ قدیمہ والوں کوئی دھیان نہ دینا -
 اوہناں ایس تھاں توں شام لاث ای کر دتا ہے - اسنتھے لہور دیاں باقی تھاواں والگوں
 کوئی ماڑی موٹی لگی تختی وی نہیں دسدا - گنبد دے پیٹھ کرے وچ آلے دوالے دے
 بال کھیڈ دے رہندے نہیں - مقبرے دے پکے پیدے ڈھانچے توں ایس بے خبر لوکاں
 دے شہر دے حوالے کر دتا گیا ہے - ایہہ دن ہُن نیڑے دسدا نہیں کہ کسے بُہتہ
 مینہہ تے کسے بُھچاں دے کارن ایہہ ڈھے جاوے گا -

رکھ رانچن رکھ کھیرے بھیرے
 رکھ رہ گئے اوہ جھگڑے جھیرے

خواجہ فرید

۲- انارکلی

نرا آپنا ای خطرہ نہیں مینوں فقر نال ای تیری وی جان دا اے
توں تاں مستی دے وچ گھج ویکھدی نہیں اوہ صیاد پیٹھا جال تاں دا اے
شام داس عاجز

حیاتی اُتے جھاتی:

انارکلی دا نال تے اوں دی کہانی ہندوستان دیاں دُوجی پُرانی پریم کہانیاں والگوں
کدے نہ مُحلن والی ہے۔ جدوں تاریخ دے پیاں اُتے ایں کہانی تے ایں دے
پاڑاں اُتے نگاہ پاییے تے تریخ لکھن والیاں دے دو وکھ وکھ اکھ دسداے نیں۔ اک
دھڑے دا ایہہ اکھنا ہے کہ پچھلیاں ولیاں وچ انارکلی شہزادے سلیم دی پرسیکا سی۔
جیہڑی کہ باشاہ اکبر دے دربار دی اک سوتی داسی جاں کنیزی۔ اوں دا نادرہ بیگم
شرف النساء تے شریف النساء دسے جاؤندے نیں۔ باشاہ اکبر نوں اوں دا شیخوناں
ساک کدے وی چنگا نہ دیا سی۔ پراوہ پریم دی اگ ٹوں مُکانہ سکیا پھیر اوں نے
آپنے من دے کرو دھ دے کارن اوہنوں جیوندے ای اک کندھ وچ میل دتا۔ تے
پھیر جدوں سلیم نے آپ تخت سانبھیا تے اک سوہنا مقبرہ اوں دی قبر اُتے اُساریا۔
تریخ لکھن آ لے دُوبے دھڑے دا ایہہ آکھنا ہے کہ ایہہ مقبرہ جہانگیر دی مُتری ماں دا
ہے جس دا شہزادے سلیم نال خاص پیاری۔ ایہناں دوہاں دھڑیاں توں اڈ ایں مددے
دی کھوچ مولانا علم الدین ساک بہشتی نے وی کیتی ہے۔ اوہناں دی ایں کھوچ نال
میں آپ وی سہمت آں۔ اوہناں آکھیا ہے کہ ایہہ مقبرہ جہانگیر دی آپنی بیوی داسی۔

جیہڑی کہ زین خان کو کہ دی دھی سن - نور جہاں توں اڈ اوہ باتشاہ جہاگیر دے بہت نیڑے سن۔ ہُن بے اکبر تے جہاگیر دے سے وچ لکھیاں ترخ دیاں کتاباں اُتے نگاہ پائیئے تے انارکلی ناں دی کوئی ایہو جیہی کنیر نہیں دسدا جس دے کارن اکبر تے شیخو وچ کوئی مسئلہ کھڑا ہو یا ہو وے۔ ایں وچ ترک جہاگیری دا نال سبھ دے ساہنے ہے۔ ایں کتاب وچ باتشاہ جہاگیر نے آپنے بالپن توں لے کے اخیر دیلے تیکر دیاں گلاں گھل گھلا کے لکھیاں نیں۔ ایتھوں تیکر کہ اوہنے شراب، شباب، گوشت دا ویراد وی کئیں تھاواں اُتے کیتا ہے۔ جہاگیر دے مگروں شاہ جہاں دے سے وچ ملا محمد صالح کبودہ نے ”شاہ جہاں نامہ“ لکھی۔ اوس ساری کتاب وچ ایں گل دا ویراد کدھرے وی نہیں۔ ایں مگر منوچی جیہڑا کہ اک سیلانی سی۔ اوس نے آپنی کتاب وچ وی کئیں باتاں مغلاباں بارے آپنے پاسوں پا جھڈیاں نیں۔ اوس نے وی کدھرے ایں بات دا ویراد نہیں کیتا۔ پھیر انگریز سرکاری دے ولیے اردو سلیکھ وچ اوس سے چاراں پاسے دھم پے گئی جدلوں امتیاز علی تاج ہوراں نے ناٹک ”انارکلی“ لکھیا۔ ایں ناٹک وچ مغل دربار ٹوں اک ہورنگ نال وکھایا گیا۔ اوہناں مگروں لہور موچی ہو ہے دے اک واسی خان آصف نے ایں پاتر ٹوں سارے جگ وچ پرسدھ کر دتا جدلوں ہندوستان سینما دی وارد وچ ”مغل عظم“، ورگی وڈی فلم بنائی۔ اوس فلم وچ مدھو بالا نے ایں پاتر دا کم کیتا۔ مدھو بالا دے اوس کم کارن انارکلی دا نال پھیر اک واری ہمیش واسطے جیوں پیا تے ایہو جیہی فلم بنی جیہڑی کدے وی ہملا کی نہیں جا سکدی۔

عمارت دا ویراد:

جہاگیر دے سے وچ اُسارياں گھیاں عماراتاں ہندوستان توں اڈ سارے جگ وچ پرسدھ نہیں۔ ایں مقبرے ٹوں اوہناں آپ اک خاص دھیان دے کے اُسارياں سی۔

مقبرے دے گنبد وی پُوربی سیدھ وچ قبردا تعلیت پیا ہویا ہے۔ اوس تعلیت اُتے دو تریخاں دیں ہیں۔ پہلی تریخ ۱۵۹۹ء بہ طابق ۱۰۰۸ء ہے جسے ہندوستان وی وار اُتے نگاہ پائیے تے ایہہ دسدا ہے کہ ایہہ تریخ جہانگیر وی ملکہ وی مرن تریخ ہووے گی تے دُوجی تریخ ۱۶۱۵ء بہ طابق ۱۰۲۳ء ہے۔ ایہہ تریخ مقبرے وی اُساری وی تریخ ول دھیان پاؤندی ہے۔ مقبرے وی عمارت اک گنبد وانگوں ہے جس دیاں دو منزلات نہیں۔ دوہاں منزلات اُتے آٹھ بُو ہے سن تے ایہناں دے چار چوپھیرے ایسے کنتی دیاں مُرجیاں سن۔ ہر بُرجی دا آپنا اک بُو ہاتے اک جھروکہ سی۔ مقبرے وی عمارت دے چار چوپھیرے اک وڈا باغ وی سی۔ مغل راج ملکن مگروں ایہہ مقبرہ وی سکھاں دے ہتھ چڑھیا رہیا۔ قبردا چبوترہ جیہڑا کہ سنگ مرمر دا بنیا ہوا سی۔ اوس ٹوں آپنی تھاں توں کوئی کے دربار صاحب ٹوڑ دیتا گیا۔ چبوترے دے نالو نال قبردا تعلیت وی مُدھوں پٹ دیتا گیا۔ تعلیت اُتے تریخاں تے شعر لکھے ہوئے سن ایں کارن اوس سے ایہہ تعلیت کسے دے کم دانہیں سی۔ پھیر کئیں ورھیاں تیکر ایہہ تعلیت مقبرے دے گنبد وچ پیا رہیا۔ پھیر اک دیلا ایہہ جیہا وی آیا کہ ایس مقبرے ٹوں کی واریں آگاں وی لا یاں گئیا۔ مقبرے دیاں کندھاں دیاں اٹاں، اٹاں وچکن والے مُدھوں پٹ کے لے گئے۔ سکھاں مگروں انگریزاں وی کوئی ایڈی چلتی نہ کیتی۔ اونہاں مقبرے دے وڈے تے سوہنے گنبد اُتے سفیدی پھرا واقعی۔ ایس گنبد اُتے پچی کاری دا بہت سوہنا کم اُساریا ہویا سی۔ انگریز سرکار نے ساری عمارت ٹوں گرجا گھر وچ بدل دیتا تے ایں داناں ”سینٹ جیمس چرچ“ رکھ دیا۔ مقبرے دے تہہ خانے وچ جتنے اصل قبری اوس ٹوں ہمیشہ واسطے بند کر دیتا گیا۔ قبردا تعلیت جیہڑا کہ گنبد دے وچکار لادنا چاہی دا سی اوس ٹوں پٹ کے پُوربی سیدھ وی اک گنبد وچ لا دیتا گیا۔ ایہہ آج وی اوتحے ای دسدا ہے کیوں جسے وی کیہہ بہت ہووے انگریز سرکار وی لائی ہوئی شئے ٹوں ہتھ

لاوے۔ وَمَذْمُرُوں ایس مقبرے دی عمارت ہوں سیکرٹریٹ دے دفتر اس واسطے ورتی
گئی تے نالو نال باغ والی تھاں اُتے نویاں عمارتاں دی اُساریاں گھیاں۔ ایس
مقبرے بارے کہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۳۲۸) تے انج لکھیا
ہے:

”ایس وڈی شان والی مقبرے دی عمارت پکی خشتی
ہے۔ ایس دی شکل کُپ وانگوں اُنھے نکران وچ ہے۔
ترے پر اک گٹھے وچ اک اک بُوبہا بھیگا ہے۔ مقبرہ
اندرون دو منزلان والا ہے ایس وچ اک گنبد وڈی شان
والا ہے۔ دُوجی منزل اُتے نکیاں وڈیاں نو باریاں، ست
روشن دان، تے چار روشن دان جنگلے وانگوں
نیں۔ اک وڈا گنبدتے اُنھے گنبدیاں نیں۔ جیہناں دے
اُنھے اُنھے مونمہ نیں، جیہڑیاں کہ وڈے گنبد دے چار
چوپھیرے نیں۔ پہلاں ایس دے اُنھے بُوبہ بیٹھے تے اُنھے
اُتلی منزل تے سن۔ پُن بیٹھلی منزل اُتے اُنھے بُوبے
اجے وی نیں جیہناں وچ شیشے والی جوڑیاں لائیاں
گئیاں سن تے اُتلے بُوبیاں وچ گُجھ بدل ہو گیا ہے۔
مقبرے دے چوپھیرے اک وڈا چبوترا ہے۔ ایہہ ایدا
اچا ہے کہ چار پوڑیاں چڑھ کے اُتے جایا جاوندا ہے۔
آوا جاوی دا بُوبہ اُتر سیدھ وچ ہے۔ اُتر سیدھ وچ ہی
اک نکا جیہا بُوبہ لا کے اک وکھرا مکان بنا دتا گیا
ہے۔ تے ایس وچ ای سنگ مرمر داعویٰت انار کلی
دے مقبرے دار کھیا گیا ہے تے وڈے گنبد اُتے پتھر
دی صلیب گڈی بھوئی ہے“

آج دے ویلے وچ جدوں سول سیکرٹریٹ دی عمارت دے نیڑپوں لگھیا
 جاوے تے کے وی بندے دے خاب خیال وچ ایہہ گل نہیں ہوندی کہ ایس
 سرکاری عمارت وچ اک وڈی شان والا مقبرہ وی ہیگا ہے۔ جدوں سول سیکرٹریٹ
 دے لوڑ مال والے نو ہے تو اندر جایا جاوے تے عمارت دی پچھی تے اخیری
 سیدھ وچ ایہہ پھٹے گلبد والی عمارت ڈسڈی ہے۔ لوڑ مال توں اک سڑک پیٹھ
 نوں کرشن نگر (اسلام پورہ) ول جاوندی ہے جس دے شروع وچ کھے پاسے اک
 ہور سرکاری دفتر ”پیپل ہاؤس“ دے ناں توں ہے۔ ایس سڑک تے اکانہہ گھجھ
 پنڈ اُتے ”گورنمنٹ پرنگ پرلیس“ دی عمارت ہے تے ایس دے سامنے
 ”گورنمنٹ چشتیہ ہائی سکول“ ہے۔ پرلیس دی عمارت دے پچھے کرکٹ دی اک
 پُرانی گراونڈ، بابا گراونڈ، دے ناں توں ہے۔ ایس میدان وچ کرکٹ دے کنیں
 وڈے کھڈاری کھیڈ پکلے نیں۔ ایس میدان توں جدوں ڈکھن ول نگاہ پائیے تے
 مقبرے دی عمارت پُوری ڈسڈی ہے۔ ایس عمارت دے مگر اک پُرانی میت وی ہے
 جس دے گلبد وچ سنگ مرمر تے مینار وچ لال پتھر ورتیا گیا ہے۔ مقبرے دے گلبد
 دی پچھلی وسوں وچ ہُن وی کدھرے کدھرے پُرانے مکان ڈسڈے نیں۔ مقبرے
 دی عمارت تیکر جاون پاروں پنجاب بک دے نالدا یو ہا وی ورتیا جا سکدا ہے۔
 ہوں سیکرٹریٹ دی عمارت وچ وڈیاں وڈیاں گلڈیاں دے نالو نال انگریز سرکار دا
 چیتا دواندے ”بیورو کریئی“ دے افسروی ڈسڈے نیں۔ عمارت دے اخیر لے حصے
 وچ گلبد اک نویں نو ہے نال ڈسدا ہے۔ جد کہ ایس دے پُرانے تے مڈھلے
 ہو ہے مٹی تے چونے دی لپائی کر کے بند کر دتے گئے نیں۔ مقبرے دی عمارت
 ہُن سرکاری ریکارڈ دفتر پاروں ورتی جاوندی ہے۔ ایس وچ پُرانے سمیاں دے
 سکے، چرتے لکھتاں دیاں نقلاء ششے دے ڈیاں وچ سمجھاں ڈسڈیاں نیں۔

مقبرے دی پوربی نگر وچ سنگ مرمر دا اُساریا مڈھلا تعویت ہے ایس تعویت وچ رب تعالیٰ دے نزینوے (۹۹) نال لکھے ہوئے نیں۔ ایہہ ساری لکھت ”خط جلی“ وچ ہے۔ ایہہ جیہی لکھت آصف جاہ تے جہانگیر دیاں قبراں دے تعویتاں اُتے وی وسدری ہے۔ تعویت اُتے جہانگیر والوں آکھیا اک شعر فارسی زبان وچ لکھیا گیا ہے۔ ایس شعروں توں اوس دے بڑھوں ویکھیا جاسکدا ہے:

تا قیامت شکر گویم کرد گار خویش را آه گرمن باز یشم روی یار خویش را
 رب تعالیٰ دے ناوال پیٹھ ”مجھون سلیم اکبر“ دا نال پردهان وسدا ہے۔ مقبرے دی اندر لی عمارت مڈھلی اُساری والگوں سوئی تے جیوندی جاگدی ہے۔ گنبد دی پچھی سیدھ وچ دو نویں کمرے اُسارے گئے نیں۔ ایس دفتر وچ بہہ کے گھج افسراں ترخ دیاں کتاباں وی لکھیاں نیں۔ پر اوہناں ایس مقبرے دی ترخ ڈل کدے وی دھیان نہ ماریا ہے۔ لہور وی وار دی سبھ توں پرسدھ تے وڈی پریم کہانی ایس مقبرے نال مُتھی ہوئی ہے۔ پربھیڑے نصیب لہور دے واسیاں دے جیہڑے ایس مقبرے بارے ناییوں کوئی جائزکاری رکھدے نیں تے ناییوں ایس تیکر آپڑن دا کوئی سوکھا راہ جاندے ہے۔ خلقت تے ایس تھاں نوں سیکھڑیت دے نال توں جاندی ہے۔ ہندوستان وچ اک اُچی شان والی عمارت ”تاج محل“ دے نال وی اک وڈی کہانی مُتھی گئی ہے۔ ایسے کارن پوری دھرتی دے سیلانی اوتحے جاوندے نیں۔ لہور وی وار دا اک وڈا پاتر جس اُتے کئی فلمابنے کے وڈی عزت تے یہتا پیسہ کمایا گیا۔ پر لہور دے واسیاں دے نصیب ویکھو کہ نویں پیڑی نوں ایس تھاں دی اُکی جائزکاری نہیں۔ ایس مقبرے نوں لوکاں تیکر پہنچ دیونی ونڈگر آون والی ہر سرکار دی ذمے واری سی پر کسے وی سرکار نے ایس اُتے دھیان نہ دتا۔ ایہہ سرکار دی پہلی ذمے واری سی کہ ایس مقبرے نوں پُرانے سرکاری ریکارڈ توں خالی کروائے۔ ایس دے آدرنوں ودھادے۔ ایس دا بوہا

سول سیکرٹریٹ دی عمارت توں مڈھوں وکھ کر کے لوکاں دی پُنچ وچ لے کے آؤے-
نبیں تاں ایہہ مقبرہ ہمیشہ واسطے اک سرکاری دفتر بن کے رہ جاوے گا۔

☆ اج کل ایس مقبرے دے آلے دوالے اک وڈا میدان بنا کے تے نال ایس دی
پُرانی میت دیاں مرمتاں لا کے ایہنوں اک نواں روپ دتا جا رہیاے-

۵- جہانگیر

سو پاتشاہ ساہبیات صاحب ناںک رہن رجائی بابا ناک

حیاتی اُتے جھاتی:

ہندوستان دے اکاش اُتے اک چان والاتارا، مُغل راج دا اک رومانوی پا تر،
جسدا ناں جمن اُتے مرشد دے ناں توں سلیم رکھیا گیا۔ پھیر آون والے ویلے وچ
ایہناں دوہاں دے ناداں اُتے شہر دے۔ حضرت سلیم چشتی دے آدر وچ باتشاہ اکبر
نے فتح پور سیکری وسایا۔ جبیڑا کہ ایہناں دے گھر توں کجھ پند اُتے سی۔ دوجا شہر سلیم
دے پیار والے ناں ”شیخو“ توں شیخو پورہ وسایا گیا شہزادہ سلیم ۷۱۴ ہجری
بمطابق ۱۳ اگست ۱۵۶۹ء توں باتشاہ اکبر دے گھر مہارانی جودھا بائی دی کھکھ چوں
جمیا۔ شہزادہ سلیم جدوں باتشاہ بنیا تے خلیفہ الہی دا خطاب ملیا تے جہانگیر لقب رکھیا۔
انچ پورا ناں اس طرحان بنیا۔ ”جنت مکانی نور الدین محمد جہانگیر ولد عرش آشیانی جلال

الدین محمد اکبر شاہ غازی، پھیر تزک جہانگیری وچ پورا نال آپنے شجرے نال انج وسدا
ہے:

”ابوالمنظر نور الدین محمد جہانگیر بن جلال الدین
محمد اکبر بن نصیر الدین ہمایوں بن ظہیر الدین بابر
عمر شیخ بن ابو سعید بن سلطان محمد بن میرا شاہ
بن فطب الدین صاحب قرآن امیر تیمور گور کان“
جدوں آپ نے آپنی حیاتی اتنے کتاب ”ٹوک جہانگیری“ لکھی تے اک لکھاری
دے روپ وچ ایہہ نال دیسا ”اور الدین جہانگیر باشا“ -

شہزادے سلیم ٹوں سپه گری تے راج نیتی دے چج دن واسطے اکبر باشا نے
اونہوں ہندوستان دی کئیں تھاویں اتنے گھلیا۔ اوس دا پہلا ویاہ پندرہاں و رہیاں دی عمر
وچ راجہ بھگوان داس دی وھی نال ہوبایا۔ راجہ بھگوان داس اوس دی ماں جودھا بائی
دارشتے دارسی۔ اوس مگر دوجا ویاہ راجہ اودھے سنگھ دی وھی نال ہوبایا۔ ایس رانی دی
لکھ چوں شہزادہ خرم جمیا جبڑا اگے جا کے باشا شاہ جہان بنیا۔ باشا جہانگیر زمانے
وچ آپنے انصاف توں پرسدھ ہے۔ اوس دے انصاف وچ دھرم دیاں کندھاں کدے
وی نہ آیاں سن باشا بن ٹکروں مہر النساء نال ویاہ کیتا پھیر ایہہ ملکہ سارے جگ وچ
اور جہان دے نال توں پرسدھ ہوئی۔ جہانگیر ٹوں دھرم دی جانکاری لیون دا ڈاڑھا
چاہ سی ایس کارن مسلمان عالمائ ہندو جو شیاں تے عیسائی پادریاں وچ چرچا وی
کرواندا سی۔ اوس دے ایس شوق دی وجہ توں گھجھ ولایت دے تریخ لکھن آیاں نے
لکھ چھڈیا کہ اوہ عیسائی ہونا چاہندا سی۔ گھجھ ایہہ وی کارن سی کہ اوہ ولایتی شراب وی
بہت پسند کردا سی۔ کتاب دے ہتھی لکھے ٹھیکان دی خاطر اوہ اوس سے وچ تن ہزار
اشرفیاں ورگی چوکھی رقم وی دے دیندا سی۔ آپنے دل دا ڈاڑھا گھلا سی۔ اک واریں
اوہنے آپنے اک وزیر ٹوں آکھیا کہ اوہ اک لکھ روپے دا ڈھیر لاوے انج اوہنوں پتہ

لگے کہ ایہہ کڈی رقم ہوندی ہے۔ وزیر آپنے من وچ بہت بخش ہویا کہ انج باتشاہ ٹوں پتہ گے گا کہ لکھ روپیہ کڈھی رقم ہے جیہڑی اوہ اک مہینے وچ لوکاں ٹوں دے چھڈدا ہے۔ پر جدول رقم کٹھی کیتی گئی تے جہا نگیر آکھیا کہ بس ایڈی کو رقم۔ ہن ایں توں ودھ رقم وندی جاوے۔ کئیں واریں اوہ بخش ہو کے آپنے ہاتھی وی آپنے یاراں سجناءں ٹوں دے چھڈدا سی جہا نگیر ٹوں عمارتاں اُساران دا وی بہت چاہ سی۔ اوس وی اُساریاں ہوئیاں کئیں عمارتاں اہوڑ آگرہ تے دلی دے قلعیاں وچ دسداں نیں۔ ایں توں اڈ لہور وچ انارکلی دا مقبرہ، شیخوپورہ دا قلعہ، شیخوپورہ وچ ہرن بینا، فتح پور سیکری وچ اکبر دا مقبرہ تے اوس دے نیڑے مہارانی جودھا بائی دا مقبرہ تے ایہہ جو ہور تھیریاں دُوجیاں عمارتاں۔ جہا نگیر ٹوں سواری وچ ہاتھی دی سواری بہت پسند سی۔ کھاؤن وچ چھپی بہت پسند سی، رہنسل وی خاص مچھی دا دڈے توں وڈا مل دے دیندا سی۔ پھلاں وچ امب تے پھلاں وچ گلاب من پسند سی۔ رہن واسطے لہور تے کشمیر بہت پسند سن ایں کارن گرمیاں دا بہتا ویلا کشمیر وچ تے ٹھندا ویلا لہور وچ ہنداندا سی۔ آپ دے چلانا کرن بارے مُلا محمد صالح کمبوہ شاہ جہان نامہ (دُوجی جلد) وچ انج لکھدے نیں:

”۱۰۳۶“ بھری بمطابق ۱۴۲۸ عیسوی نوں کشمیر

وچ سیل کر دے پئے سن کہ ست ورھے پھلان دا دمے دا مرض ودھ گیا تے ایس مگروں روز دیہاڑی ودھ دا ہی گیا۔ اوتھے لہور ٹرن دا آکھیا تے تاجری دے علاقے وچ مرض ہور ودھ گیا تے پھیر چنگ تربی دی تھاں اُتے ساہ گٹھن نال ہور بماری ودھ گئی پھیر ۲۸ صفر ۱۰۳۷ بھری بمطابق ۱۴۲۸ عیسوی نوں دوپھر باران وجے دُوجے جہاں ٹر گئے“

عمارت دا ویروا:

باتشاہ جہانگیر توں مرن مگروں لہور وچ شاہدرے دے علاقے وچ مہدی قاسم خان دے باغ وچ دفنایا گیا۔ ایس دی پر بنده کاری توں جہاں دے ہتھی، توں جہاں نے ایس داتاں دلکشا باغ رکھیا۔ مقبرے دی عمارت دا ویروا ملما محمد صالح کبوہ نے شاہ جہاں نامہ (پہلی جلد) وچ انخ کیتا ہے:

”چلانا کرن ولیے اوپنا دی عمر چن دی تریخان
دمے راپیں ۵۹ ورھے ۱۱ مہینے تے ۱۱ دیہ باڑسی
تے پوربی تریخ دے حساب نال ۵۸ ورھے تے اک
مہینہ سی۔ لعشن لمور کھڑی گئی تے راوی
تون پار اک بہشت منظر تھاں تے دفن ہوئے۔
کھلے اسمان بیٹھے قبر بنائی گئی۔ شاہ جہاں نے
وصیت پاروں سو گزلما، سو گز چوڑا لال پتھر
سیدھ کیتا تے اوس چبوترے اُتے ۲۰ مریع گز
چبوترہ سنگ مرمر دا اُساریا، ایس اُتے چینی
کاری دا سوبنا کم ہویا سی، ایس دے وچکار مزار
اُساریا گیا۔ مقبرہ دس ورھیاں وچ دس لکھ روپیے نال
اُساریا گیا سی۔“

حیاتی دے اخیر دیہاڑ باتشاہ جہانگیر تے شہزادہ خرم اک دوجے آمنے ساہمنے
کھلوتے رہے۔ پر باتشاہ بن دے ای شاہ جہاں نے آپنے پیو دے مقبرے دی راکھی
دا خاص پر بنده کیتا۔ کئی جا گیراں تے پنڈاں توں آون والا روپیہ ایس دے خرچے
واسطے رکھیا گیا۔ ایس مقبرے دے نال اک سرال دی اُساری۔ اوہنے مقبرے دی
اُساری وچ لال پتھر سنگ مرمر سنگ موئی تے ہور بتھیرے اچھ پتھر ورتے۔ تیموری

خاندان دے یتی دے مطابق اصل قبر پڑھ تھہ خانے وچ سی تے اُتے فرش تے قبردا تعویت اُساریا گیا۔ ایس تعویت دے پھر وچ کدھرے وی کوئی جوڑ نہیں ایہہ اکو ای سل توں اُساریا گیا ہے اوس دے سر سرہانے ایہہ لکھت ہے:

”**هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَاهَ إِلَّا اللَّهُ**“

”**عَالَمٌ بِالْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحِيمُ**“

جد کہ پیر والی سیدھ وچ ہے لکھت ہے:-

”**مَوْقَدُ مُنُورٍ أَعْلَى حَضْرَتِ غَفَرَانٍ بِنَاهِ**“

نُور الدین محمد جہانگیر بادشاہ غازی ۱۰۳۷ھ عیسوی

مقبرے دی سوہنی عمارت بارے کنهیا لال ہوندی تے آپنی کتاب ”ترتخ لہور“ (ص

- ۳۲۱) تے انج لکھیا ہے:-

”ایس عمارت دے گن، پربندھ کاری تے پکے پیڈے
ہووون دے کارن کاریگر آپ ای حران ہو جاندے
نیں - ۱۰۳۷ھ وچ ایہہ مکان باتشاہ شاہ جہاں دے
حکم نال اُساریا گیا۔ تے لکھاں روپیاں دا سامان،
جہاڑ، لالٹیناں، قندیل، فروش، شابانہ، خیمے وڈی
گنتی وچ ایتهہ رکھئے گئے نیں“

جدوں مغل راج ڈھیندار ہیا تے سکھ ویلا آیا تے ایس مقبرے دا سارا سوہنا تے چنگا سامان سردار کڈھ کے لے گئے۔ سارا پھر پٹ کے دربار صاحب گھل دتا گیا۔ ایس مگروں ایہہ کدے فرانسیسی آفرایم۔ ایس دا گھر بنیا تے کدے سلطان محمد خان نے ایتھے ڈیرا لایا۔ ایس دی عمارت نوں بھیڑے ویلیاں وچ کئیں واریں اگ لائی گئی۔ پوربی سیدھ دیاں کندھاں نال کسے سے اک اُچی شان والی باراں دری ہوندی ہی۔ اوہ باراں دری تے ایس سیدھ دا یوہا ہڑھ آپنے نال لے گیا۔ ایس دی مددھلی

اُساري وچ ۱۲ حوض دے جاندے نیں اوہناں چوں پُوربی سیدھ والا حوض وی راوی
 دے ہتھ چڑھ گیا۔ انگریز سرکار نے جدوں ریل دا نظام ودھایا تے اک ویلا ایہو جیہا
 وی آیا کہ ایس مقبرے نال سرآل دے ۱۶۰ کمرياں دے کارن ایس ٹوں ریلوے
 اسٹیشن بناؤں دا فیصلہ کر لتا گیا پر قدرت ٹوں خبرے انج منظور نہ سی۔ سرکار نے ایس
 تھاں تے مقبرے ٹوں انج ای رکھيا تے نالو نال باراں ہزار روپے ایس دیاں مرمتاں
 واسطے وی دتے۔ پر نصیب بھیرے ایس تھاں دے کہ ایتھوں ریل دی پڑی لنگھاون
 دا فیصلہ نہ بدیا گیا۔ ایس پڑی دے کارن نور جہاں دا مقبرہ تے ایدھر دیاں عمارتاں
 اک ڈوجے توں وکھو وکھ ہو گئیاں تے پھیر بر بادیاں دا ایہو جیہا ٹورا ٹریا کہ آجے تیکر
 ٹرد پیا ہے۔ ایس کارن مقبرے دے گھوہ ہن ایس دیاں کندھاں توں باہر دسداے
 نہیں۔ آج دے ویلے وچ لہور توں باہر شاہدرے ٹوں جاندی ہوئی سڑک توں پُرانے
 راوی دے پل توں لنگھیے تے شاہدرے دی اُتر سیدھ وچ ایہہ مقبرہ ہے۔ پُرانے پل
 آکھن دا کارن ایتھے اک نواں پل ”سگیاں پل“ دے ناں توں اُساريا گیا ہے۔
 ۱۹۸۰ء دے ورھیاں تیکر شاہدرے چوک توں اگانہہ ٹانگے جاندے سن۔ ایہناں
 ٹانگیاں وچ لہوری ٹانگے تے پشوری ٹانگے دوویں سن پر ہن تے ٹانگے وی ترخ دے
 پکیاں دا حصہ نیں۔ ایہناں دی تھاں اُتے ”پلک ٹرانسپورٹ“ آ گئی ہے جس وچ موڑ
 سائکل رکش، ویکنار تے بساں نیں۔ جیہناں ایس علاقے دیاں ڈھوراں پٹ چھڈیاں
 نہیں۔ ایس دے نالو نال ہن بُہتے لوکیں آپنیاں گڈیاں آوا جاوی واسطے ورتدے نیں۔
 مقبرے دے بینار ڈوروں ای دسدے نیں۔ بھاویں ایہہ علاقہ ہن اک بیوپاریاں دا
 علاقہ بن گیا ہے۔ پر ایہناں عمارتاں ٹوں وکیک کہ اک واری لگدا ہے کہ خبرے بندہ شاہ
 جہاں دے ویلے وچ آ گیا ہے۔ مقبرے دی اُتر سیدھ والا ٹوہا اُجڑیا ہویا تے بند ہے۔
 ایس ٹوہے دے نیڑے کدھرے کدھرے سنگ مرمر دا کم دسدا ہے۔ مقبرے وچ

جاون واسطے سرآل دا بُوا ورتیا جاندا ہے۔ ایس دے وڈے بُو ہے وچ مقبرے دے پربندھ کاراں نے ”لکٹ گھر“ بنایا ہویا ہے۔ ایس مقبرے دے باقی سمجھ بُو ہیاں توں آؤ ایس بُو ہے دیاں مرمتاں لگ دیاں نہیں خبرے باقی بُو ہے اوہناں واسطے مترے نیں۔ سرآل، ایس دی میت، جہانگیر تے آصف جاہ دے مقبریاں واسطے ایہوی اکو راہ ورتیا جاندا ہے۔ ایس بُو ہے توں اندر آن کے سرآل دی پوربی سیدھ وچ مقبریاں بُوں جاون واسطے اک ہور بُوا ہے۔ ایس وچ لال پتھر ورتیا گیا ہے۔ ایس دے پچھلے پاسے دیاں کندھاں بھیڑی حالت وچ نیں۔ ایہناں وچ محرابی ڈاٹاں والے نکے نکے کمرے تے بُو ہے دسدا نیں ایس توں اگانہہ اک راہ مقبرے دے چبوترے تیکر جاندا ہے جس دے کبھے بجھ فوارے دسدا نیں۔ ایہناں دے نالو نال سرڑا دے بُٹے لگے ہوئے نیں اگے مقبرے دے چبوترے دے چاراں پاسے حوض نیں جیہڑے ہُن سکے پع نیں۔ مقبرے دے چبوترے دے چاراں پاسیاں وچ چار چار پوڑیاں نیں۔ ایہناں پوڑیاں توں چاراں پاسے قبر دے تعویت تیکر جاون واسطے بُو ہے سن جیہناں چوں تن بُو ہے بند کر دتے گئے نیں تے پچھی سیدھ والا بُوا کھولیا گیا ہے۔ ایہناں بُو ہیاں دے نالو نال کمرے نیں، جیہڑے ایس دی مذہلی اُساری وچ ایتھے قرآن شریف پڑھن والیاں حافظاں واسطے رکھے گئے سن۔ ایہناں کمیریاں وچ پڑانی نقش نگاری آج دی ویکھی جاسکدی ہے۔ مقبرے دے مزار والے حصے وچ آن توں پہلاں فرش اُتے سنگ مرمر دا اپنی شان والا کم دسدا ہے۔ ایس توں اگانہہ وچ کار قبر دا تعویت ہے ایس دے چار چوفیرے کندھاں وچ سنگ مرمر دیاں جالیاں لگیاں ہوئیاں نیں۔ ایہناں بربادیاں دے ہوون توں آؤ جدوں ایس تھاں ٹوں بندہ پہلی واری ویکھدا ہے تے کنا چڑ اوہ حرانی وچ ای رہندا ہے تے بندہ آپنے من وچ آکھدا ہے کہ پُورے ہندوستان دے باتشاہ دا مزار انج دا ای ہونا چاہی دا سی۔ قبر دے تعویت دی

لوح اُتے قرآن مجید وی آیت لکھی ہوئی ہے:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

هوالغفار الذنوب- قال الله تبارک و تعالیٰ يا عبادی الذين

اسوفوا على انفسهم لا تقطو من رحمته الله إن الله يغفر الذنوب

جَمِيعاً اللّٰهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ -

الیں تو اگانہ تعلیمات اُتے ”کل نفس ذاتقة الموت“

لوح دے پڑھ تعلیمات دے چار چوپیرے رب تعالیٰ دے نام لکھے ہوئے ہوئے نیں۔
ایہناں ناداں دے نالو نال بریک بیتل بوٹیاں دا سوہنا کم ویکھن آلا ہے۔ مقبرے دے
چبوترے دے چاراں پاسیاں ویچ چار مینار نیں۔ جیہناں ویچ گھمدیاں ۶۱ پوڑیاں
اُتانہہ ٹوں جاندیاں نیں ایہناں چاراں میناراں تے باتشاہی میت دے چاراں
میناراں ویچ اک گل بڑی عجیب ہے کہ بندہ میت دے کسے مینارتے چڑھ جاوے
جال مقبرے دے کسے مینارتے اوس ٹوں دو جی عمارت دے تن مینار ڈس گئے چوتھا
کدے وی نہیں ڈسے گا۔ اسارياں دے ایہہ بھید آج وی مجید نیں۔ ایہناں میناراں
توں سارا شہر ویکھیا جا سکدا ہے۔ ایہناں میناراں توں مقبرے وی چڑھی تے اپنی
کندھاں وی ویکھیاں جا سکدیاں جیہناں ویچ پانی وی آوا جاوی دے راہ وی نیں
ایہناں نالیاں ویچ پانی پُرانے کھوہاں توں آوندا سی۔ ہن ایہناں ساریاں عمارتاں دے
نیڑے نو(۹) گھوہ نیں۔ خبرے مددھلی اساري ویچ الیں توں ودھ ہوون، مقبرے دے
کوٹھے اُتے عاماں لوکاں ٹوں جاون وی کوئی آگیا نہیں۔ پر خاص لوکاں دے بال بلو
گنڈے وی نال اُتے سیل ٹوں ٹر جاندے نیں۔ الیں مقبرے وی سیل ٹوں ہزاراں
لوک روز آوندے نیں۔ جیہناں دیاں ٹکٹاں توں پربندھ کاراں ٹوں چوکھی رقم لحمدی
ہے۔ الیں توں اڈ اقوام متحده دے دفتراں توں وی چوکھی رقم لحمدی ہے۔ پر اونی رقم
گلی ہوئی ہے۔ لوکاں وی جانکاری واسطے جانکاری والی تختیاں گذیاں ہوئیاں

نیں۔ ایس جسے وِچ آصف جاہ تے نور جہان دے مقبرے وانگوں کوئی بلا متاب نہیں
 دی سدیاں۔ ایتھے حالت گجھ چنگی ای دی سدی ہے ایتھے روز کوئی نہ کوئی سکول آپنے بالاں
 ٹوں لے کے آؤندہ ہے اوہ بال ایتھے آن کے کھیڑ کھوڑ کے ٹر جاندے نیں۔ کیوں
 جو اوہناں نال آون والے اُستاد آپ وی واردے مضمون توں فارغ ہوندے نیں۔
 ۱۹۹۰ء دے وَرْصیاں تکیر ایتھے ساون دے مہینے وِچ بہت لوک آوندے سن اوہناں
 نال مسی روٹیاں، ویسن والی روٹیاں، آلو جاں قیمتے والے نان ہوندے سن تے ایس
 دے نال کچی لسی تے امب وی کھادے جاندے سن پر ہُن ایہناں دی تھاں بو تلاں
 تے چساں نے لئی ہے ایس مقبرے دی حالت لہور دیاں دُوجیاں پُرانیاں تھاواں
 توں ڈاڑھی چنگی ہے۔ اُس دا کارن ایتھے آون والے عرب حکمران نیں۔ اوہناں ٹوں
 لہور دے قلعے توں آڑ ایہہ مقبرہ تے شالا مار باغ وی وکھایا جاندا ہے۔ پر آجے وی
 ایہناں عمارتاں ٹوں نویں سریوں پیکھن تے مرمتاں لاون دی لوڑ ہے۔ ایس دے
 ٹھیک بھیجے جسیاں دے نالوں نال ایس دی عمارت ٹوں مقبرہ نور جہان دے نال کے
 اور ہیڈر ج دے رائیں پچیر اک کیتا جاوے۔ نور جہاں دے مقبرے تے لکشا باغ
 دیاں ساریاں عمارتاں کٹھیاں ہو جاوے تے ساڑے دیں تے ساڑے شہر واسطے آد
 رنیں، ایہہ سارے کم بہت چھیتی کرن آلے نیں۔ ایہناں دیاں مرمتاں وِچ مذہلی
 اُساری وِچ ورتے گئے سامان ٹوں چیتے وِچ رکھن دی وی لوڑ ہے۔ جے ایہہ کم نہ کیتے
 گئے تے اک دیہاڑ ایہہ مقبرہ وی مقبرہ زیب النساء، مقبرہ علی مردان خان تے مُلا محمد
 صالح کمبوہ دے مقبریاں وانگوں اُجڑ جاوے گا۔

اک دن تینوں سپنا تھیسن گلیاں بابل والیاں وو

شَاهِ حَسَيْنٌ

۶- آصف جاہ

سمجھ سو جھ سنج گھر ہوء
بن بو جھے سگلی پت کھوء
بابا ناک

حیاتی اُتے جھاتی:

آصف جاہ مُغل راج نیتی وِچ اک باتشاہ گر بنے جانے جاندے نیں۔ آپ باتشاہ جہانگیر تے باتشاہ شاہ جہان دوہاں دے سے وِچ اک وڈی سمجھ والے درباری تے امیر سن۔ اوہناں ٹوں دربار تے راج نیتی دے اندر لے باہر لے بھواڑیاں دی ڈاڈھی چنگی جانکاری سی۔ ایس کارن اوہناں کول مُغل راج دے سے دیاں وڈیاں گدیاں سن، مُغل سرکار دی وار وِچ دوپر سدھ زنا بیاں ٹور جہاں تے مُمتاز محل اوہناں دوہاں مگر آصف جاہ دا ای ہتھ سی۔ جدوں اوہ ٹور جہاں مگر کھلوتے تے اوہناں دی بھین ٹور جہاں ہندوستان دی سبھ توں زور والی ملکہ بنی تے جدوں بھین دا ساتھ چھڈ کے آپنی دھی مُمتاز محل مگر کھلوتے تے پنجابی دا ایسہ پرسدھ آکھاں ٹچ ہویا کہ ”ڈھڈ نالوں گوڈے اگانہ“، شاہ جہاں تے ٹور جہاں دے رو لے وِچ اوہناں شاہ جہاں دا ساتھ دتا تے شاہ جہاں ہندوستان دا باتشاہ بن گیا نہیں تاں ٹور جہاں نے جہانگیر مگروں آپنے جوائی تے جہانگیر دے پُتر شہریار ٹوں باتشاہ بناون دا ڈیل لا دتا سی۔ شاہ جہاں دے ولیے وِچ اوہ نوہزاری دا عہدے تکر آپڑے۔ ملا محمد صالح کمبوہ نے آپنی کتاب شاہ جہاں نامہ (تیجی جلد) وِچ جدوں امیراں دا ویروا کیتا تے اوہناں آصف

خان ہوراں بارے انچ لکھیا:

”یمین الدوله آصف خان، خان خانان سپہ سالار

نوہزاری ذات، نوہزار سوار، دوسہ اسپہ ۱۵ جلوس

نُون چلانا کر گئے“

آپ دے مرن دی تریخ پروفیسر اسلم ہوراں آپنی کتاب ”خفیگان خاک اہور“ (ص-۲۷۹) تے ۱۶۳۱ء لکھی ہوئی ہے۔ آصف خان آپنی دھی ممتاز محل دے نالو نال

شاہ جہان ٹوں وی بُہت پیارے سن۔ ممتاز محل دے مرن مگروں شاہ جہان نے تاج محل ورگی پر سدھ عمارت اُساری۔ تے آصف خان ممتاز محل دے پیو آپ دی سرکار دے وزیر اعظم تے ایس نال ہر تھاں اُتے اوہناں باتشاہ ٹوں موڑھا دتے رکھیا۔ آپ دے مرن دی جانکاری جدوں باتشاہ ٹوں ہوئی۔ تے ملا محمد صالح کمبوہ نے اوہ ویلا

شاہ جہان نامہ (دوجی جلد) وچ انچ لکھیا ہے:

”باتشاہ نُون ۱ شعبان دی شام نُون جانکاری یملی کہ

یمین الدوله آصف خان چلانا کر گئے نئیں ایس

گل توں حضرت (شاہ جہان) نُون ایڈی تکلیف

ہوئی کہ جیویں بندے دی مت ماری جاوے

اوہنیوں کوئی سُدھ بُدھ نہ رہوئے۔ شاہ جہان نے

ساری حیاتی آپنا من آصف خان واسطے کھلا

رکھیا سی پر پھیر وی گھڑی مُڑی ایہواں

آکھن کہ اسیں اوہناں دی کوئی سیوا نہیں کر

سکے۔ آصف خان نے آپنے پچھے ۲۰ لکھ روپیے

دی حویلی تے ایس دے نال ڈھائی کڑوڑ روپیئہ

وی چھڈیا“

آصف خان دے چلانا کرن مگروں اوہناں دے مقبرے دی اُساری آپ شاہ

جہان نے کروائی۔ تے ایہہ اوس دی محبت دی گواہی سی کہ اوہنے آپنے پیوں باتشاہ جہانگیر دے مقبرے دے نالدے رقبے وچ مقبرہ اُساریا۔ آصف جاہ ٹول عمارتائ اُسارن دا ڈاڑھا شوق سی۔ اوہناں دا اُساریا ہویا نشاط باغ کشمیر دے علاقے وچ شالا مار باغ مگروں سبھ توں سوہنا باغ گئیا جاندا سی۔ گھج ترخ لکھن آلیاں دا آکھنا ہے کہ اوہناں دا اک محل قلعے دے نال باتشاہی میست والی تھاں اُتے سی۔ تے گھج دا آکھنا ہے کہ اوہ محل اوتھے تے نہیں پر دلی ٹو ہے دے باہر پُرانے نخاس توں لے کے نوکھے باغ تیکر اُساریا ہویا سی۔ جتنے اوہناں دے چلانا کرن مگروں شہزادہ داراشکوہ رہیا۔ ایہہ محل کدھرے دی سی ہُن اوس دا کوئی نام نشان باقی نہیں۔

وڈا صاحب اُوچا تھاؤ
اوچے اپر اُوچا تھاؤ
بااناک

عمارات دا ویروا:

ایس مقبرے دی اُساری ساری شاہ جہان آپ کیتی۔ ایہہ مقبرہ وی تاج محل و انگوں پورے ہندوستان وچ اکلا ای سی۔ ایس دے گنبد دی شکل گول لاؤ و انگوں ہے۔ تے ایس نمونے دی عمارتائ ایران دے وچ دس دیاں نیں۔ ایدھر ایہو جیہا ڈوجا نمونہ کوئی نہیں سی۔ پورے لہور وچ ایہہ علی مردان خان دے مقبرے مگروں سبھ توں اچا مقبرہ سی۔ مقبرے دی عمارت بارے کئھیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترخ لہور“ (ص ۳۳۷) تے انج لکھیا ہے:

”ایہہ مقبرہ نینہاں توں اُنانہ کوٹھے تیکر سنگ
مرمنال اُساریا گیا سی۔ مقبرے دافرش وی سنگ

مرمر دا سی ایس دے تھڑے، پوڑیاں لال پتھر دی لمی
 سل دی ورتون نال اُسارے گئے سن - نال نال کانسی
 دا کم وی ہویا سی - چار چوفیے بُویے ڈاٹاں والے
 کھلے سن چبوترے دے چار چوفیے حوض سن تے^۱
 اوہناں دے کنڈیاں تے لمیاں چوڑیاں سنگ مرمر دیاں
 سلاں سن - جس باع وچ ایہہ مقبرہ اُساریا گیا سی
 اوہ ایدا کھلا سی کہ اوس دے اندر لے احاطے دی
 زمین تین بیگھے سی ”

مغل راج مگروں جدوں رنجیت سنگھ دا ویلا آیاتے اوس نے پنجاب دی دھرتی
 اُتے پرانیاں عمارتاں نال ایہو جیہا بھیڑا ورتارا رکھیا جس دی جگ وچ ہور کوئی مثال
 نہیں - عمارتاں توں سنگ مرمر پٹ پٹ کے دربار صاحب گھلیا گیا - پھیر جدوں آپ
 جناب ٹوں ایس گل داشوق ہویا کہ لہور دے قلعے وچ اوس دی کوئی نوکھی عمارت
 ہونی چاہی دی ہے - تے پھیر قلعے تے باشہ میت دے وچکارے احاطے وچ رنجیت
 سنگھ ہوراں باراں دری اُساری - اوس باراں دری دی اُساری وچ مقبرہ زیب النساء
 تے مقبرہ آصف جاہ توں سنگ مرمر پٹ کے ورتیا گیا - تے مقبریاں دیاں باقی
 شیواں دربار صاحب گھل دیاں گئیاں - ایتھوں تیکر کہ اوہنے آصف جاہ دی قبر دے
 تعویت اُتوں رب دے ناواں والی سل وی لوا دی پر اوس اُتے ساری لکھت عربی
 زبان وچ سی اوہ اوتھوں پُٹی نہ گئی پھیر تعویت دا ایہہ حصہ اک لما چر مقبرے دے
 احاطے وچ لا وارثاں والگوں پیا رہیا - پر تعویت وی بھاگاں والا سی کہ کسے نے اوس
 ٹوں اوتھوں نہ چکیا تے ناہیوں ایہہ ٹھٹا - انگریز سرکار دے ویلے وچ کئی پرانی عمارتاں
 دیاں مرمتاں کئیا لال ہندی ہوراں لائیاں - اوہناں ایس تعویت ٹوں مرمت لا کے
 اک نویں حیاتی دی -

اج دے سے وچ جدou راوی دے پل توں شاہدرے وال ٹریئے تے دکھن
 سیدھ وچ ایس مقبرے دا اچا گنبد دوروں ای دن لگ پیندا ہے۔ ایس مقبرے دے
 نال نال ایلاں تے چیلاں وی دوویں ای دوروں دن لگ پیندیاں نیں۔ ایس پل
 اتے ٹول ٹکیس وی دینا پیندا ہے ایس پل دی جدوں اُساری ہوئی سی تے ایس نوں
 چالو کرن ویلے مکھ پروہنے اوں سے دے صدر ”جناب ایوب خان صاحب“ سن۔
 اوہناں دا آکھیا سی کہ ایہہ ٹکیس بس اک ورھے واسطے ہے۔ پر اوہ ورھا اج تکر
 نہیں ملکیا۔ جہاںگیر دے مقبرے دے نال ای پچھپی سیدھ وچ آصف خان دے مقبرے
 دا ٹوہا ہے جس اتے لکڑ دے بھیڑے جیہے بھت لگے ہوئے تے ایہناں نوں جندراما
 کے بخ دیتا گیا ہے۔ جہاںگیر دے مقبرے دا اصل بُوا تاں پوربی سیدھ وچ سی۔ عماں
 لوکاں دی آوا جادی واسطے ہن سراۓ شاہ جہانی دا ٹوہا ورتیا جاندا ہے۔ ایس سراؤں
 دے بج پاسے جہاںگیر دا مقبرہ، وچ کار سراؤں اوں نال میت تے پھیر کھے پاسے
 آصف جاہ دا مقبرہ تے ایہناں عمارتاں دی دکھن سیدھ وچ نور جہان دا مقبرہ ہے۔
 ایہہ پیغ عمارتاں انگریز سرکار دے آون توں پہلاں کھیاں سن۔ ایہہ تھاں تاج محل توں
 ودھ سوتی سی۔ پر انگریز سرکار نے جدوں ایتھوں ریل دی پڑی لگھائی تے نور جہان دا
 مقبرہ ایہو جیہا وکھ ہویا کہ بر باد ای ہو گیا۔ مقبرے وچ جاون واسطے ایس دے اصل
 بُو ہے دی تھاں سراؤں دی میت نال پوربی سیدھ دی کندھ وچوں کڈھیا ہویا اک نکا
 جیہا راہ ہے۔ ایس راہ توں اندر جائیے تے سارے میدان اتے جنگلی گاہ اُگیا پیا ہے۔
 مقبرے دے چاراں پاسیاں دے پُرانے حوض، فوارے ٹُٹ بھج گئے نیں۔ باہر لی
 کندھاں دے نال پُرانے گھوہ مک گئے نیں ایس سارے میدان وچ روزا ایتھے
 سکولاس توں بھجے ہوئے مُڈے کرکٹ کھیڈے نیں تے پھیر اک دُوبے نوں ننگیاں
 گاہلاں کڈھ دے، دوڑ دے پھردے نیں پُرانے ولیاں وچ ایہناں تھاواں اتے سچ

سچ ٹرن والے آپنیاں قبراں ویچ روندے ہووں گے۔ کچھ نگراں ویچ منڈے تاش
اُتے پیے لا کے بیٹھے نیں تے نالو نال برگٹ (سگریٹ) دے سُوئے لاوندے نیں۔
جیہناں ویچ ہیر و سین، بھگ، چس، بوٹی تے کیمیکل دانشہ کرن والے منڈے وی نیں۔
کچھ منڈے ٹیوب سنگھن والا نشہ وی کر دے وسدا نیں۔ تے کچھ نگراں ویچ جوان
منڈے نکلی عمر ادا دے منڈیاں ٹوں نال بھٹاکے ننگے رسالے ویہندے تے آپنا جی
پر چاوندے نیں۔ جوئے دے کارن اتھے روز دیہاڑی لڑائیاں ہوندیاں نیں جیہناں
ویچ بلے، وکٹاں، اٹاں، ڈھیماں، لتر تے گھنے کھولن والے سارے چچ ورتے جاندے
نیں۔ مقبرے دے پکے چبوتے اُتے چڑھن واسطے چاراں پاسیاں توں پوڑیاں نیں۔
چبوتے دے یٹھ وچکار قبر دا تعویت ہے ایس ٹوں دیکھ کے انخ وسدا ہے کہ خرے
باتشاہ جہانگیر دی قبر دا تعویت اُسارن والا تے ایس تعویت دا اُسارن والا اکو ای
کارگر سی، اکو جہا پتھرتے اکو جیہی لکھت۔ قبر دے سرہانے ول لکھیا ہے:

”هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَاهٌ إِلَّا هُوَ“

”عَالَمٌ بِالْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحِيمُ“

”قَبْرٌ دِي أَتْلَى سِلْ تِي سِرْ وَلُوْنِ لِكْهَتْ انخِ ہِيْ:“

”بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ“

”وَالغَفَارُ الذُّنُوبَ قَالَ اللَّهُ تَبارَكَ وَتَعَالَى“

”يَا عَبَادِي الَّذِينَ اسْرَفُوا عَلَىٰ اِنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَتِهِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ

”بَغْفِرَ الذُّنُوبَ جَمِيَا اللَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ“

”تِي اِیسِ توں اگا نہہ“ ”کل نفَسِ ذَايَةِ المَوْتِ“ لکھیا وسدا ہے:

”مقبرے دیاں اندر لیاں کنھاں اُتے کدھرے کدھرے پچی کاری دا کم آج وی
وسدا ہے۔ وَنَدْ مگروں وی ایں مقبرے دی اُساری تے مرمتاں بارے کدے وی کچھ

نہ ہویا ایس دے پر بندھ کاراں نوں چوکھا پیسہ لھیا پر ایس مقبرے دے دن چنگے نہ
ہوئے۔ ایس علاقے دے واسیاں دے نیڑے ایسے تھاں ہُن اک فضول تے
بغیر مطلب دی شئے ہے۔ ایس تھاں اُتے کوئی پلازہ جاں ہوٹل ہونا چاہی دا ہے
مغلائ دی ایس بہشت نال کسے وی سرکار نے کوئی چنگا نہ کیتا۔ ایس مقبرے دے
پر بندھ کاراں حاکماں عام واسیاں نے کیا ظلم ڈھایا ہے ایس اُتے آون والیاں پڑیاں
کدے وی معاف نہ کرن گئیاں۔

پاس دماء چھت ہر بھیری سڈوڑ

جا سُتے جیران میں تھے استھان گلڈ

بابا فریدؒ

ے-نور جہاں

ناک بیڑی چ کی تری اے گروی چار

اک اوہ اک جا وہی پور بھرے آہنکار

بابا فریدؒ

حیاتی اُتے جھاتی:

نور جہاں زنانیاں دی وار وچ اک اُچی تھاں اُتے وسداے نیں۔ باتشاہ جہانگیر

دے سے وچ آپ دے نام داسکہ وی ٹھیکیا گیا۔ جس دامُل باتشاہ دے آپنے نام

دے سکے توں ودھ سی، جہاگیئر دے سے وِچ نال تے باتشاہ دا سی پر ہر کم دے مگر
 ٹور جہان دا ہتھ ہوندا سی۔ ملکہ دے نیڑے دے رشتے داراں سرکار دیاں وڈی گدیاں
 سانہھیاں ہویاں سن ایتھوں تیکر کہ ملکہ دی دائی ٹوں وی ”صدر النساء“ دا خطاب دیتا
 گیا۔ نور جہان دی مُدھلی حیاتی انخ ہے کہ آپ دے پیو دا نال مرزا عنایت بیگ سی
 جیہڑا کہ ایران دے شہر تہران دا رہن والا سی۔ اُس دے پیو دا نال خواجہ محمد شریف سی۔
 دوویں پیو پُت پڑھے لکھے تے سوکھے بندے سن پر خواجہ محمد شریف دے مران مگروں
 ویلے نے ایہو جئی پُٹھی ماری کہ اوہنوں ایران چھڈ کے ہندوستان ول ٹرنا پیا۔ اوس
 دے نال اوں دی اک دھی دوپتھ تے اک آس بھری زنانی وی سی۔ جدوں ایہہ لوک
 قندھار دے نیڑے اپڑے تے اوں دی زنانی نے اک دھی جمی اوہناں اوں دا نال
 ”مہر النساء“ رکھیا۔ ایں نال دے معنی ”زنایاں دا پُرہب“ ہے۔ پھیر آون والیاں
 دیہاڑاں وِچ ایہہ گلی چھ ہوئی۔ پر اوں سے بھگ نگ کارن مرزا غیاث بیگ نے
 آپنی دھی ٹوں اک لیڑے وِچ پا کے اک رُکھ تھلے رکھ دیتا۔ پھیر نصیباں کھیڈ انخ
 کھیڈی کہ اوتحوں اک قافلہ لئکھیا اوں دا پر بندھ کار ملک مسعود سی۔ اوہنے اوہ باڑی
 نوں آپنی راکھی وِچ لے لیا۔ پھیر کچھ پنڈ اتے اوہناں نوں مرزا غیاث بیگ آپنے گھر
 آلیاں نال دیسا۔ ملک مسعود نے گُردی دی سکی ماں نوں ای اوں دی دائی بنا دیتا۔ اوں
 قافلے نال اوہ ہندوستان آپ گئے۔ ملک مسعود دی اکبر دے دربار وِچ آوا جاوی سی۔
 اوہدے راہیں مرزا غیاث بیگ نوں وی دربار وِچ نوکری لجھ گئی۔ ویلے دے نالوں نال
 مہر النساء جوان ہو گئی تے پھیر اوہنے وی آپنی ماں نال باتشاہ دیاں بیگماں نوں سلام
 کرن گر جاؤنا اوں ویلے اکبر دے دربار دے اک امیر قاسم خان نے آپنے باغ وِچ
 بینا بزار لویا۔ اوں باغ وِچ شہزادے سلیم دی مہر النساء نال ملاقات ہوئی اوتحہ مہر النساء
 نے اوں دے مَن نوں ایہو جیہا چتیا کہ سلیم ساری حیاتی اوں توں باہر نہ نکل سکیا۔

جدلوں باشاہ اکبر نوں سلیم دی حرکتائی دی جانکاری ہوئی تے اکبر دے حکم دے راہیں
 مرزا غیاث بیگ نے آپنی دھی دا ویاہ علی قلی خان نال کر دیتا۔ اکبر باشاہ نے علی قلی
 خان نوں شیر افغان دا خطاب دے کے بنگال ٹور دیتا۔ اوتحے مہر النساء نے اک دھی
 ”لاڈلی بیگم“ نوں جنم دیتا۔ ایس دھی مگروں مہر النساء ساری حیاتی ماں نہ بن سکی۔ لاڈلی
 بیگم دا ویاہ مگروں جہانگیر دے آپنے پنچویں (۵) پُت شہریار نال ہویا۔ مہر النساء جدلوں
 اک واری لہور آئی تے اوس دی ملاقات اوس سے دے باشاہ جہانگیر نال راوی دریا
 وچ ہوئی۔ جدلوں باشاہ اوس زنانی دی کھونج لوائی تے اوہنوں ایس گل دی جانکاری
 ہوئی کہ ایہہ تاں اوس دے بالپن دی چاہ ہے۔ تے پھیر جدلوں ایس گل دا پتہ لکھیا کہ
 اوہ شیر افغان دی زنانی ہے تے جہانگیر نے اوس نوں دھوکے نال پٹنہ وچ مردا دیتا۔
 ایس گل دی جانکاری منوچی نے وی آپنی لکھستان وچ دیتی ہے۔ شیر افغان مگروں
 مہر النساء نوں آگرہ گھل دیتا گیا۔ اوتحے مہر النساء نوں ویاہ اُتے مناون واسطے جہانگیر نوں
 چار ورھے لگے۔ چار ورھیاں مگروں جدلوں مہر النساء مئی تے اوس ویلے اُس دی عمر
 باشاہ جہانگیر نوں د ورھے ہیتی سی۔ مہر النساء نوں ویاہ مگروں ٹور محل دا خطاب دیتا۔
 پھیر جچ چر مگروں ٹور جہان دا خطاب دیتا۔ باشاہ نے اوس سے مہارانی نور جہان دے
 نال دا سکھ ٹھیکہ دیوں دا حکم دیتا۔ اوس سکے اُتے باراں بُرجاں دا چڑھیکیا گیا سی۔
 ٹور جہان اک گورے چھے رنگ دی تکھے نک والی تے موٹیاں اکھاں والی اک سوئی
 زنانی سی۔ اوس دی عقل تے سمجھ سارے جگ وچ پرسدھ سی۔ راج نیتی دیاں ساریاں
 گلاں نوں سمجھ دی سی۔ باشاہ جہانگیر نے آپنی کتاب ”ٹوک جہانگیری“ (اردو ترجمہ۔
 ص - ۳۸) تے انج لکھیا ہے:

”میں نور جہان نوں سرکار دے دتی ہے۔ تے مینوں
 اک سیر شراب تے ادھ سیر گوشت توں ودھ کسے
 شئے دی لوڑ نہیں“

ٹور جہان وچ سریر دے حُسن دے نالو نال ہور وی گُن سن، اوہ فارسی تے تُركی زباناں دی چلکی جاؤ سی، فارسی وچ نظماء آکھدی سی، تے آپنی کئیں نظماء دا سنگیت وی آپ دتا سی۔ گھج ترخ لکھن آلیاں دا آکھنا ہے کہ ٹور جہان نے جگ ٹوں گلاب دا عطر بناون دی جاچ وی دتی۔ ٹور جہان اک وڈی ہمت والی زنانی سی اوہ کئی واراں اُتے باتشاہ نال گئی۔ ٹوڑک بھائیگیری وچ اک تھاں اُتے اوس دے ہتھوں چار شیر مارے جاوون دا ویروا وی لمحدا ہے۔ ٹور جہان ٹوں آپنی دھی نال بہت پریم سی۔ ایس دی گواہی دوویں ماوال دھیاں دی اک تھاں اُتے قبر ہونی ہے۔ ٹور جہان نے پُرا جتن کیتا کہ شہریار ای باتشاہ بننے پر شہزادے خُرم دے مگر آصف جاہ ورگا وڈا بندہ سی تے ایس سارے دلگ وچ شہزادے خُرم دی چت ہوئی۔ جہاںگیر مگروں شاہ جہان نے ٹور جہان ٹوں بہت آدر دتا۔ تے اک ورھے دا اک لکھ روپیہ وظیفہ لاایا۔ جہاںگیر مگروں ٹور جہان نے راج نیتی دے بھواڑے چحمد دتے تے آپنا بہتا ویلا ہور وچ ای ہڈایا۔ اتنے اوہناں زنانیاں واسطے بڑے پئے کم کیتے، گڑیاں ٹوں لمبڑے سیوں دے چچ دے۔ آپنے ہتھی گھٹ اوگھٹ پیچ سوکڑیاں دیا ہیاں۔ اوہناں لہور دے لوکاں دی اینی سیوا کیتی کہ اک واری اوہناں آکھیا۔ ”میں سارا لہور مل لے لیا ہے“ پر نصیب بھیڑے ایس ملکہ دے کہ لہور آلیاں نے اوہناں دا کوئی آدر نہ رکھیا۔ باتشاہ جہاںگیر مگروں ملکہ ٹور جہان اٹھاراں ورھیاں تیکر جیوندی رہی اخیر ۲۷ ورھیاں دی عمر وچ موئی۔ اوہناں دی مرن ترخ گھج لکھاریاں نے ۲۹ شوال ۱۰۵۵ھ بہ طابق ۱۶۲۵ء دسی۔ گھج لکھاریاں نے ماہ ربیع الثانی دی پہاڑ شنبہ ۵۵ ماه بہ طابق ۱۶۲۵ء دسی ہے۔

عمارت دا ویروا:

لہور شہر توں باہر شاہدرے دے علاقے وچ سبھ توں سوہنا باغ قاسم خان داسی۔ ٹور جہان نے اوس ٹوں مل لیا تے اوس دا نام ”لکشا باغ“ رکھیا۔ ایس باغ دی پوربی سیدھ وچ باتشا جہانگیر دا مقبرہ سی ایس دے نال سرائے تے پچھی سیدھ وچ آصف جاہ دا مقبرہ سی۔ ایہناں دے نیڑے راوی کنڈے نال اوہنے آپنا اک محل اُساریا۔ اوس محل تے باغ دیاں کندھاں آپنیاں عمارتاں نال سن۔ ملکہ نے اوس باغ دا نام ”چہار چین“ رکھیا۔ اوس باغ وچ اوہنے آپنا مقبرہ وی آپ ای اُساریا۔ ایس مقبرے دی اُساری وچ چار ورھے لٹگھے تے تن لکھ روپیاں توں یہتا بیسہ خرچ ہویا۔ مقبرے دی اُساری وچ لال پتھر ورتیا گیا۔ ایس دے کوٹھے اُتے اک اُچی شان والا گنبد وی سی مقبرے دی ڈکھن سیدھ وچ اک پکی جیبی سوہنی میت وی اُساری گئی۔ ہن مقبرے نال محل، میت تے گنبد دا کوئی نان نشان باقی نہیں۔ مقبرے دی مڈھلی اُساری وچ لال پتھر دے نال سنگ مرمر سنگ ابری سنگ ذرود تے دُوجے مہنگے پتھر ورتے گئے سن مقبرے دے چبوترے تے چار چوپھیرے حوض سن۔ کنہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترنخ لہور“ (ص - ۳۳۹) تے ان لکھیا ہے:

”ایہہ مکان وی شاہ جہان دے ویلے وچ ڈاڈھا سوپنا
ترے پکا اُساریا گیا سی اندر چبوترے اُتھے سنگ مرمر
دیاں قبران سن تے باہر لیاں کندھاں اُتھے لال پتھر سی
فرش تے سنگ ابری ورتیا گیا سی جدون اوں
دے بھرا دے مقبرے دا پتھر پُٹیا گیا تے ایہوای
ظلم ایس مقبرے نال وی ہویا۔ سارا پتھر
مہاراجہ رنجیت سنگھ دے حکم نال پُٹیا گیا تے
جدوں تمہے خانے داؤپہا کھول کر تکیا گیا تے

لاشان دے آبنوسی صندوق دو پکی مہدان وچ
 رکھئے گئے سن۔ مہدانے لائتے گئے۔ لاشان
 زمین وچ ڈب دیاں گئیاں تے مقبرے دی مرمت
 اٹ تے چونے نال کرا دتی گئی۔
 خبرے ٹور جہاں ٹوں آون والے ویلے دی گجھ جانکاری سی اوہنے پہلاں ای
 آپنے مقبرے دے باہر ایہ لوح گڈوائی۔ جس دی لکھت ایہ سی :
 در مزار ماغریباں نے چراغ نے گلے
 نے پر پروانہ سو زدنے صدائے بلبلے
 سکھاں دے مگروں ایں مقبرے نال انگریز سرکار نے وی گجھ چنگی نہ کیتی۔
 جدول شاہدرے چوں ریل دی پڑی لنگھائی گئی تے ایں مقبرے دیاں کندھاں ٹوں
 جہاں گیردے مقبرے توں وکھ کر دتا گیا۔ پھیر ایں دے نالوں نال سڑکاں دی بن گئیاں۔
 ایڈی حالت بھیڑی ہوئی کہ ونڈ توں پہلاں قبراں دے تہہ خانے وچ پردے کارن
 اودھ دے واسی میلا کر جاندے سن مقبرے دی اک واری نویں سر یوں اُساری ۱۹۷۰ء
 دے ورھیاں وچ ہوئی ایں وچ مقبرے دی دو پاسیاں دیاں کندھاں تے مرمتاں
 لکیاں تے مگروں باقی دو انج ای رہیاں۔ ونڈ توں پہلاں اک واریں ایں مقبرے
 وچ حکیم محمد اجمل خان آئے تے اوہناں ایں دی بھیڑی حالت وکیل کے اتنے
 مرمتاں لاون واسطے پیسے دی دتے تے ایں دے نالوں نال قبراں دے سرہانے والی
 سیدھ وچ اُتلے فرش اُتے اک لوح دی گڈوائی اوس دی لکھت انج سی :

۷۸۶

تاریخ وفات ملکہ ٹور جہاں

پس از فراق و ہشت شدیک جا رواں مہنساء بیگم و ملک بہ جناہ
 بہ یاد بانوئے ہندوستان سر وشم گفت سنین ہجرت و تاریخ عیسوی توامان

ہزار و پنجہ بیج رفتہ از هجرت بلے به پیش جهانگیر رفتہ نور جہان

حاڈق الملک حکیم حافظ محمد احمد خان در ۱۹۱۳ء مطابق ۱۳۳۰ھ

ایں لوح را نصب کر دند

مقبرے وچ اصل قبراء پیٹھ تہہ خانے وچ ہوون دے کارن چاراں پاسیاں وچ روشنداں سن۔ ایہناں وچ لایاں گھیاں جالیاں مڈھلی اُساری وچ سنگ مرمر دیاں سن تے ہن اوتحے پونے دی بنیاں ہوئیاں دس دیاں نیں مقبرے دے چبوترے دی پوربی گلر وچ پیٹھاں جاون واسطے راہ ہے۔ ایں راہ اُتے اک لوہے داؤ ہالا کے ایں ٹوں بند کر دتا گیا ہے۔ ایں یو ہے توں پیٹھ لٹھینے تے گھج پند اُتے کھے پاسے اک سرنگ سی جس ٹوں ہن بند کر دتا گیا ہے۔ ایں توں اگانہ اک محرابی ڈاٹاں والا زکا جیہا راہ ہے۔ ایتھوں نیویں ہو کے لنگھنا پیندا ہے، اندر اک کمرہ ہے، ایں وچ بجلی دا کوئی پر بندھ نہیں۔ جے ایتھے کوئی بندہ آپ جاوے تے اوہ آپنے نال چانن کرن واسطے مومن بتیاں کھڑدا ہے۔ اوس فرش اُتے چاراں گلراں وچ لوہے دے ٹھم لگے ہوئے نیں۔ ایہناں چاراں نال قبراء دے آدراپاروں سنگل لائے گئے نیں، بھاویں قبراء ٹوں فرش نال برابر کر دتا گیا ہے، تہہ خانے وچ نہ کوئی مہدے تے نہ ہی کوئی لکھت نہ کوئی پڑھائی بس چاراں پاسے اک ہم تے ایک ہمیرا دسدا ہے۔ تہہ خانے وچ کئے وی بندے ہوون اندر بندے ٹوں صرف اک چپ لبھدی ہے۔ ایں حالت وچ بندہ کنا چر آپنے من وچ اک پیڑ جیہی محسوس کردا ہے۔ مقبرے دیاں باہر لیاں کندھاں اُتے لال بچھر دا کم دسدا ہے۔ اندر لیاں کندھاں دیاں ڈاٹاں وچ کدھرے کدھرے کاشی کاری دا کم دسدا ہے۔ مقبرے دے پوربی احاطے دے پچھلے اُسارے ہوئے گھروالے آپنے گھر ادا گند ایں دے میدان وچ سُٹ دے نیں مقبرے دی کھنی سیدھ وچ تار لویٹ کے سارا احاطہ سرکاری مکھے دے ہتھ وچ ہے۔ اُتر سیدھ وچ ریل دی پڑی

نے سڑک دے کنڈے دے نالو نال جنگلے لائے گئے نہیں، جیہناں چوں بتھیرے ٹھٹ بجھ کے نہیں۔ ایہناں جنگلیاں دے نال پھر وچکن آلیاں نے ریڑھیاں لایاں ہوئیاں نہیں۔ جنگلیاں دیاں ایہناں مٹیاں مجھیاں کندھاں ٹوں لوکاں آوا جاوی دا راہ بنایا ہویا ہے۔ عمارت دی پچھی کندھ اُتے مکمہ آثار قدیمہ نے اک دفتر دی بنایا ہویا ہے تے جے کوئی سیلانی ہل ہملیکے اوتحے آجائے تے اوں دی ٹکٹ کٹ دے نہیں۔ ایتھے بیٹھ کے ملازم ساری دیباڑی ہے پیندے نہیں۔ لوکاں دی بے حسی دے نالو نال زنانیاں دیاں تنظیماں دی بے حسی دی پیکھن آلی ہے۔ ایں زنانی نے تے کئیں صدیاں پہلاں زنانیاں دے حقوق واسطے ہتھی کم کیتے سن۔ ایہہ مقبرہ سرکار مکمہ آثار قدیمہ تے دُوجی تنظیماں دی راہ ویہدا پیا ہے۔

ایں مقبرے دی عمارت دا پکا پیدا چبوتا تے ایں دے آلے دوالے دا وڈا میدان ہے پنگے چچ نال ورتیا جاوے تے پھر اک واری رونق گل سکدی ہے۔ جے ایہو جئے کم نہ کیتے گئے تے آون والی پڑیاں ساہنؤں سکھاں دے ویلے توں دی بھیرا سمجھن گیاں۔ بھاویں ایہہ گل شرم دی ہے پر ہے سچ ایہو ای۔

فریدا جنگل جنگل گیا بھویں، ون کنڈا موڑیں

وسی رب بسیا لئے، جنگل کیا ڈھونڈیں

بابا فرید

۸-علی مردان خان

اول مرنا آخر مرنا مرنوں کیہڑا بچیا اے

حیاتی اُتے جھاتی:

ظہیر الدین باتشاہ غازی دا ہندوستان وچ مُغل سرکار بناؤں توں پہلاں ہی ایس گل دی تانگھ سی کہ قند هارتے کابل اُتے اوس دی سرکار ہووے۔ پآپنی حیاتی وچ اوس دی ایہہ چاہ پوری نہ ہوئی۔ اوس دے مگروں نصیر الدین ہمايون باتشاہ جلال الدین اکبر باتشاہ نے ٹورالدین جہانگیر باتشاہ دی وی ایہو ہی تانگھ رہی کہ کے وی طرح اس مُغل سرکار قند هار تیکر آپڑے۔ پارا یہہ چاہ باتشاہ شاہ جہان دے سے وچ پنجابی دے ایس پرسدھ آکھاں ”ہٹ لگے نہ پھٹکری“، والگوں پوری ہو گئی۔ جدول ایران دے شاہ ”شاہ طهماسب صفوی“ دے قند هار دے ناظم علی مردان خان نال معاملے وگڑ گئے۔ علی مردان خان شاہ ایران دے نیڑے دے رشتے داراں چوں سی۔ علی مردان خان دے پیو دا نال عزیز گنج خان سی۔ علی مردان خان توں پہلاں ایس دا پیوای قند هار دا ناظم سی۔ عزیز گنج خان ٹوں شاہ ایران آ در نال ”بابا“ آ کھدا سی۔ تے اوس دے چلانا کرن مگروں علی مردان خان ٹوں ”بابائے ثانی“ خطاب دتا۔ پارا یان دے دربار وچ راج نیتی دی گنجھلان و دھدیاں گیاں۔ ایس کارن شاہ ایران تے علی مردان خان دے وچکار پینڈے ودھ دے گئے۔ شاہ دا اعتبار لیون پاروں اوہنے آپنا جوان پتر محمد علی، شاہ ہوارں کول گہنے پا دیتا۔ پر گل اتھے وی نہ بھڑی۔ شاہ ایران نے دربار توں علی مردان خان دے قتل دے حکم ٹور دتے۔ ایس ویلے ٹوں وکیھ کے علی مردان خان نے تیموری خاندان دی ہندوستان وچ سرکار نال ساک بناؤں دا فیصلہ کیتا۔ ایس ساری کھیڈ وچ کابل دے گورنر سعید خان نے بُہت کم کیتا۔ اودھے راہیں شاہ جہان تیکر ایہہ گل آپڑی کہ جے علی مردان خان ٹوں آ در تے

مان سماں دیتا جاوے تے اوہ قندھار وچ مغل راج دا جھنڈا گلڈ دیوے گا۔ شاہ جہان نے آپنی تے آپنے وڈیاں دی چاہ ٹوں پورا کرن واسطے علی مردان خان ٹوں من توں آدر دیتا تے علی مردان خان اُتے ساری حیاتی دولت، آدر، ہر معاملے وچ سرکار ۋالوں چھتر چھاں دیتی ایہناں شیواں دا ایڈا بھارسی کہ علی مردان وی ساری حیاتی مغلان توں پرانہ نہ ہو یا علی مردان خان نے ۱۶۳۰ءے ٹوں قندھار وچ شاہ جہان دے ناں دا ھتبہ پڑھایا تے اوس دے ناں دے سکے ٹھیکے گئے۔ مُلا محمد صالح کمبوہ نے آپنی کتاب شاہ جہان نامہ وچ انج لکھیا ہے:

”اگلی منزل تے علی مردان خان دا نوکر خاندان قُلی خان آپنے مالک دی عرضی لے آیا۔ حضرت (شاہ جہان) نے باراں بندیاں نُون خلعت (خاص لیڑھے) تے چار بزار روپیئیہ دے کر ٹوریا جیھڑے اوس دے نال آئے سن۔ تے خاندان قُلی خان دے بتھے باتھی دند سکھیاں نال اک سُوبہا ساز نیز سمور دی پوشاك گھلی“

گل ابتدھے ای نہ مگنی ایں مگروں اوہناں ٹوں کشمیر دی گورنری دیوں دا فیصلہ کیتا گیا۔ کشمیر دی گورنری دا کارن ایہہ سی کہ قندھار اک ٹھنڈا علاقہ سی تے کشمیر دی ٹھنڈا علاقہ سی۔ ایں اُتے مُلا محمد صالح کمبوہ نے اگانہ نہ ہو انج لکھیا:

”اوہناں نُون پہلی واری سلامی توں لے کر ہُن تیکر دولکھ روبیہ نقد دے پنجاں ہزار دیاں شیواں گھلیاں گئیاں۔ شاہ صفائی نُون پنجاں ہزار روپیئے دی صراحی تے سُوبہا پیالہ گھلا یا گیا۔ ظفر خان نُون بیٹا کرے کشمیر دا صوبیے دار بنایا گیا“

شاہ جہان دی شاہ ایران نال چنگی گلی بات سی۔ اوہنے ۱۶۳۶ء بمقابلہ

نوں ایران دے شاہ نوں اک خط لکھیا جس وچ اوں دا آدر کیتا گیا تے نالو نال دو
 لکھ روپے دے مہنگے ڈھونے کھلتے ایس دے بد لے وچ شاہ نے علی مردان
 خان دا پتر محمد علی خان ہندوستان گھل دتا۔ ایہہ گل آپنی تھاں اُتے پچی ہے کہ قند
 هار نوں ہندوستان دا حصہ بناون دا فیصلہ علی مردان واسطے بہت چنگا سی پر قند هار
 توں آڈ مغل سرکار نوں اک سمجھدار جرنیل تے چنگی اُساریاں دے چج دا جاؤ صوبے
 دار لجھ گیا۔ علی مردان خان پورے ہندوستان وچ عمارتائیں اُساریاں ایس دے نالو نال
 اوہناں کئیں تھاواں اُتے نہ رہاں وی اُساریاں۔ اوہناں دیاں اُساریاں لہور، کشمیر، کابل،
 پشاور تے دلی وچ سن گجھ تھاواں اُتے ایہناں عمارتائیں دے نشان ہن وی ویکھے
 جاسکدے نیں۔ لہور وچ شالا مارباغ تے ایس باع دے نال نہر دی اُساری آپنے
 دیلے وچ اک وڈی گل سی۔ نہرتے ہن انخ نہیں دیمدی پرشالا مارباغ دے تن تختے
 آج وی ویکھے جاسکدے نیں، علی مردان خان نے ۱۴۰۶ھ بھطابق ۷۲۵ء نوں چلانا
 کیتا۔ علی مردان خان دے مگروں وی مغل سرکار دے ساک اوہناں دی اولاد نال انخ
 ہی رہے۔ شاہ جہان نے اوہناں نوں وڈیاں گدیاں دیتیاں رکھیاں۔ اوہناں دے اک
 پتر ابراہیم دے نال اُتے شہر ابراہیم آباد دا نام رکھیا گیا۔ علی مردان خان نے آپنے
 حیاتی وچ آپنی ماں دے مرن مگروں اک اچی شان والا مقبرہ اُساریا۔ آپ نوں آپنی
 ماں دے نال دفن کیتا گیا۔

عمارت دا ویروا:

علی مردان خان نوں اُساریاں دا اک خاص چج سی لہور وچ نولکھا باع، ہنلی
 تے مادھو پور دیاں نہ رہاں، اُساریاں دا اک خاص رنگ سانجھے پیٹھیاں نیں۔ آپ دیاں
 اُساری ہوئی عمارتائیں وچ ایران دا پرانا کاشی دارنگ، قند هار دا اک خاص چج تے

ہندوستان دی آپنی پُرانی اُساري ایہہ سارے گن دسداے سن۔ اوہناں دا اُساري آپنی ماں دا مقبرہ جیہذا مکروں اوہناں دی قبر دی تھاں وی نہیا۔ پورے ہندوستان وچ ایڈا اچا مقبرہ دوجا کوئی نہیں سی۔ ایں مقبرے دا رقبہ بُہت گھلا سی۔ ایں وچ کئیں ڈیورھیاں، حض، باراں دریاں تے ہور عمارتاں سن۔ ایہناں سبھ اوتے پچی کاری تے کاشی کاری دا سوہنا کم دسدا سی۔ پورے لہور وچ ایں دے جوڑ دا کم میت وزیر خان وچ سی۔ ایں مقبرے دے گنبد دی پرچھت تے آصف خان دے مقبرے دی پرچھت دے اکو جیہے نمونے نیں۔ آصف خان دا گنبد وی آپنے خاص نمونے تے اپچ ہوون دے کارن پورے ہندوستان وچ جانیا مانیا سی۔ مُغل راج ملکن مکروں ایں مقبرے نے کوئی چنگا ویلانہ وکھھیا۔ شہر لہور دی بربادی دے نالوںال ایں مقبرے نے کوئی چنگا ویلانہ وکھھیا۔ ایں مقبرے دیاں کندھاں اک ویلے وچ کے قلعے دیاں بربادی وی آنت دی ہوئی۔ ایں مقبرے دیاں کندھاں دیاں اٹاں کشمیری خشت فروش پُٹ کے لے گئے۔ اوہناں مکروں سردار گلاب سنگھ بھوٹیا نے مقبرے وچ کئیں عمارتاں ٹوں نینھوں پُٹ کے کوئی تھاں سلامت نہ رہن دیتی۔ اوہنے ایں ملے نال اک چھاؤنی اُساري پر قدرت دا انصاف آپنی جگہ تے ہے۔ ہُن ایں چھاؤنی دا وی کوئی نال نشان نہیں۔ ایں مقبرے بارے کنھیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترنخ لہو“ (ص - ۲۶۰) تے انج لکھیا ہے:

”مقبرہ علی مردان خان دی اصل عمارت تین منزلان اُتے سی اک منزل تمہ خانے پیٹھے وی گنی جاندی سی۔ تمہ خانہ ڈاڈھا گھلا ہے۔ ایس وچ تین قبران نیں۔ پرچھت کپ وانگوں ہے۔ جدون ایس تمہ خانے تون اُتانہ جائیے اک پکا چبوترہ تے اک اچی شان والا اچا گنبد دسدا ہے۔ ایس دی صورت اُنھے

پاسی ہے اُنھے سیدھاں وچ اُنھے محراباں اُچیاں شان
 والیاں نیں مہاراجہ رنجیت سنگھے دے ویلے ایس
 اُچی شان والی عمارت وچ بارود بھریا رہندا سی،
 علاقے دی فوج گلاب سنگھے بھونڈیہ دے بھئ وچ
 سی، ایس مقبرے دی پہلی منزل اُترے لال پتھر تے
 سنگ ابری دیاں وڈیاں وڈیاں سیلاں گڈیاں
 سن - ایہو سیلاں کسی جھاکے بنا سکھاں پٹ
 لیئیاں سن پہلی منزل اُترے پوڑیاں نیں جیہناد
 توں اُتانہم چاراں پاسیاں تے آپڑیا جایا جا سکدا
 ہے - پر اک پاسے وچ ڈائیاں والے بُوئے تے ایہناد
 وچ اُچی شان والا گنبد ہے جدون اتلے اخیر لے
 پر جھٹت تے آپڑئی تے اک اُچی شان والا محرابی
 گنبد دسدا ہے - ایس مقبرے دی شان دا کوئی
 حساب نہیں - انچ دا ایڈ اُجا مقبرے پُورے لمور
 وچ کوئی نہیں - ہُن انگریز سرکار نے مان
 دیندے ہوئے لکھاری (کنهیا لال) دے کولوں
 ایس دی مرمت کرائی ہے - اوہ کسی بُجھاں
 توں ڈھرے نہ پوچھے مرمتاں لائیاں گئیاں، پوڑیاں
 اُساریاں گئیاں نیں، تمہے خانے نُوں وی صاف کرایا
 گیا"

ہُن اک نگاہ انگریز سرکار دے کم ول وی پائیے - انگریز سرکار نے شہر لہور دی وار
 تے ایس دی رہنگل اُتے دو وڈے ظلم کیتے - پہلا ظلم تے ایہہ سی کہ اوہناں ولی ٹوہے
 توں باہر داراشکوہ محلہ تے توکھا باغ سارا ای ڈھوادتا - دو جا جدون اوہناں ریلوے دا
 نظام اتھے چالو کیتا تے اوہناں کئیں مقبرے، جیویں مقبرہ سردار خان، مقبرہ نواب

ابوحسن، مقبرہ بیگم نواب ابوحسن، مقبرہ نور جہان تے مقبرہ علی مردان خان ٹوں انج بر باد کیتا کہ سکھاں دے ویلے دے ظلم بھل گئے ایس دے نالو نال پُرانی حولیاں تے مسیتاں تکردا وساہ نہ کھادا گیا۔ ایسے کارن دائی انگا دی اساری سوتی میت ریلوے پلیٹ فارم نمبر اک (۱) نال وسدی ہے۔ ویلانگھن دے نالو نال ہُن ایہو جیہا ویلا وی آ گیا ہے کہ اک وڈے پسار والا مقبرہ ”مقبرہ علی مردان خان“ وی ریلوے کیرج ورکشاپ دیاں اچیاں کندھاں ویچ گواچ گیا ہے۔ مقبرے دے گنبد تے اک ڈیڑھی توں اڈ ایس دیاں ساریاں عمارتاں دیاں یئہاں تکر پیاں گئیاں نیں۔ اج دے ویلے ویچ ایس مقبرے تکر اپن دے دوراہ نیں پہلا راہ جی ٹی روڈ لہور توں ہے۔ جدوں گڑھی شاہو داپل پیٹھ لٹھ کے انھیترینگ یونیورسٹی لہور توں شالamar باغ وَل جاوے تے راہ ویچ چوک سنگھ پُورہ آوندے ای سچے پاسے پُرانی سبزی منڈی وسدی ہے۔ وڈنگروں وی ایس تھاں اُتے کئیں حولیاں تے محلات دے گھنڈر سن۔ ایہہ تھاواں ہُن ایس منڈی دے آلے دوالے ویچ کدھرے گواچ گئیاں نیں۔ اگے سڑک ”وٹ میں روڈ“ اکھواندی ہے۔ ایس توں جگہ پُد اُتے اک گنڈہ نالہ ہے ایس دے نال اک وڈے احاطے اُتے پانی دا چھپڑ ہے جے ایس چھپڑ دی کھدائی کرائی جاوے تے واردے پیاں ویچ گواچی کئیں عمارتاں دے نشان لبھ سکدے نیں۔ ایس توں اگانہہ سڑک دے سچے پاسے ”آپنا گھر“ فلیٹ اسکیم ہے۔ ایس دے سامنے ”لوکو جزیل سٹور“ دی اچیاں اچیاں کندھاں وس迪اں نیں۔ ایہناں کندھاں ویچ اک تنگ گلی ایس مقبرے تکر جاندی ہے۔ ایس اُتے لوہے دے جنگلے لگے ہوئے نیں۔

دُوجا راہ نہر والی سڑک توں ہے۔ جدوں نہر توں مال روڈ لگھ کے جلو پارک وَل ٹریا جاوے تے راہ ویچ پیر صادق دا مزار تے ایسے نال دا بس شاپ ہے۔ ایس دے کھے پاسے اک سڑک جاندی ہے۔ ایہہ تھاں گریفن گراونڈ دے نال توں جانی جاندی

ہے۔ ایس سڑک اُتے ٹرڈے ہوئے کھے پاسے ریلوے چھانک وی لبھدا ہے۔ ایس چھانک دے کھے پاسے دی سڑک وٹ میں روڈ اکواندی ہے۔ ایس سڑک اُتے لوکو جزل سٹور تے آپنا گھر سکیم دے گھرنیں۔ لوکو جزل سٹور دی ایس عمارت وچ سرگ وانگوں ایس راہ اُتے ٹرڈے ہوئے آگے اک نکا جیہا چوک بندا ہے۔ جس توں جئے پاسے مقبرہ علی مردان خان ٹوں راہ جاندا ہے تے کھے پاسے بزرگ ”حامد قادری“ دے مزار ٹوں چلا جاندا ہے ایس تھاں اُتے واردے پڑھیاراں دے نالو نال ایس تھاں دے نیڑے اُساری ہوئی ریلوے کالونی دے واسی وی آندے نیں۔ ایہو واسی ایس تھاں ٹوں اک سرکاری بندے دے مقبرے دی تھاں اک درولیش بندے دا مزار آکھدے نیں۔ لوکیں اتچے فاتحہ آکھدے نیں تے آپیاں مفتان مراداں واسطے دیوے وی جگاندے نیں۔ اوہناں دا ایہہ وی آکھنا ہے کہ ایس اچے مقبرے دے گنبد دی تجھی منزل اُتے جن رہندے نیں۔ ایس دی دھن سیدھ دے ٹوہے نال ای یہھاں ٹوں پوڑیاں جاندیاں نیں۔ تھلے تھے خانے وچ علی مردان خان دی قبر نال دو ہور قبراء وی نیں۔ علی مردان خان دی قبر دے اُتے اک کتبہ وی گڈکیا گیا ہے۔ ایہہ کتبہ دو تن ورھے پہلاں لایا گیا ہے۔ ایس توں پہلے والے کتبے دا کوئی نام نشان نہیں دسدا نویں کتبے اُتے لکھت انخ ہے:

قطعہ تاریخ وفات

نواب علی مردان خان

ہن امیر گنج علی خان

امیر صاحب دولت مشیر صاحب حشمت

شا گوئے علی مرد و حق آگاہ مردان خان

سفر چوں کرد زیں دنیائے دوں سوئے بقا آخر
ندا آمد بتار مکھش کہ حق آ گاہ مرداں خان

۱۰۶۷

ایس تہہ خانے دے چاراں پاسیاں ویچ روشنداں نیں۔ ایس دیاں کجھ گلداراں ویچ
کجھ پرانے راه وی سن اوہ راہ اٹاں لا کے بند کر دتے گئے نیں۔ اوہناں را ہواں
دے بھیدتے رب سوہنا ای جانے۔ مقبرے دی پہلی زمینی منزل دی پرچھت گول گپ
وانگوں تے بہت اپھی ہے زمینی منزل توں پوڑیاں اُتنا نہہ ٹوں تھیں منزل تکر جاندیاں
نیں۔ اُتلی تے اخیری منزل اُتے اٹھ رجیاں نیں۔ ایہناں چوں چار چنگی حالت ویچ
تے چا رہیت بھیڑی حالت ویچ نیں۔ ایہناں رجیاں دے اٹھ اٹھ تھم نیں تے
ایہناں ویچ کاشی کاری دا کم آج وی وسدا ہے۔ مقبرے دا گنبد آپنے کپے چبوتے نال
لکھیں صدیاں دا پند ہٹدا کے وی مڈھلی اُساری وانگوں جیوندا وسدا ہے۔ ایس دی اُتر
سیدھ ویچ اک وڈا میدان ہے تے ایس سیدھ دی اخیر ویچ مقبرے دی اپھی شان
والی ڈیوڑھی ہے ایس سارے میدان ویچ جھاڑیاں نیں۔ ایس ڈیوڑھی دا یو با جندر لام
کے بند کر دتا گیا اوں دے پرانے بھت آج وی جیوندے نیں ایس دے نال ای
ریلوے کالونی ہے۔ ایس اپھی شان والی ڈیوڑھی ویچ پرانے چھجھتے کاشی کاری دا کم
آج وی وسدا ہے۔ ایس مقبرے تکر آون واسطے ہن پورے ہفتہ ویچ اک دن
جمعرات دا ہے۔ اوس دیباڑی لوکیں ایس مقبرے تے ایس دے گوانڈ ویچ حامد قادری
دے مزار اُتے حاضری دیون آسکدے نیں۔ باقی پورا ہفتہ کوئی آوا جاوی نہیں۔ ایس
اپھی شان والے مقبرے تکر عام بندے دی پہنچ ہونی چاہی دی ہے۔ ایس واسطے
پنجاب سرکار مکملہ ریلوے ٹوں خاص ویچار کرنا پئے کا نہیں تاں آون والے دیباڑاں

وچ الیں نکے جیئے راہ توں اگانہہ ایہہ عمارت مڈھوں ای نہ مک جاوے-

کوئی تیری واج وچ بھیت اے آوندے ساون دا

جم جم حسین سید

۹- ملا محمد صالح کبوہ

کرے فرید ہمیشہ دعا کئیں

سانول جیویں چر جگ نا کئیں

خواجہ فرید

حیاتی اُتے جھاتی:

ملا محمد صالح کبوہ تے شیخ عنایت اللہ دوویں باتشاہ شاہ جہان دے سے دے عالم
فاضل بندے سن۔ ایہہ دوویں آپنے ویلے دے وڈے لکھاریاں چوں وی سن۔ ایہناں
دیاں لکھتاں فارسی سلیکھ دیاں پرسدھ لکھتاں چوں نیں۔ شیخ عنایت اللہ نے تاریخ
دلکشا، بہارِ دانش تے انشائے اشرف الصحائف ورگیاں جگ جانیاں کتاباں لکھیاں تے
الیں دے نالو نال دربار وچ منشی گیری وی کیتی۔ محمد صالح کبوہ نے شاہ جہان دی
حیاتی اُتے عمل صالح (شاہ جہان نامہ) ورگی وڈی تے پرسدھ کتاب لکھی۔ ایہہ تر نخ
دیاں کتاباں وچ اک اپی تھاں رکھدی ہے۔ الیں کتاب دے فارسیوں ہور کئیں
زباناں وچ ترجمے ہو چکے نیں۔ الیں کتاب وچ اوہناں مغل دربار، باتشاہ شاہ جہان

دے بالپن توں لے کے اوں دے مرن تکر دیاں گلاں لکھیاں نئیں۔

ہُن اک جھاتی مُلّا محمد صالح کمبوہ تے شیخ عنایت اللہ دے آپسی ساک اُتے پا
یجے۔ تر نج لکھن آلیاں دا اک دھڑا آپ ٹوں شیخ عنایت اللہ دا جوائی آکھدا ہے دوجا
دھڑا سانڈو آکھدا ہے۔ جے اوہناں دوہاں دیاں حیاتیاں ول وصیاں پائیے تے سانڈو
ہوون دارشته بہتا صحیح ہسدا ہے۔ اک گل تاں پکی پیدی ہے کہ محمد صالح کمبوہ نے منشی
گری دی ساری ودیا شیخ عنایت اللہ کو لوں لئی سی۔ شیخ عنایت دا مغل دربار وچ بہت
آدرسی۔ اوہناں دے راہیں مُلّا محمد صالح کمبوہ نوں وی دربار وچ چنگی تھاں لھ گئی۔
شیخ عنایت اللہ ۱۴۰۲ھ بمقابلہ ۱۹۶۵ء نوں چلانا کر گئے۔ اوہناں دے مرن گروں
محمد صالح کمبوہ نے اوہناں دا مقبرہ آپ اساریا۔ ایہہ مقبرہ آپنے ویلے دیاں اپنی
شان والی عمارتاں چوں سی۔ ایس اُتے چنگا پیسہ دھیلا خرچ کیتا گیا سی۔ محمد صالح
کمبوہ لہور دے دیوان دے عہدے تکر اپڑ گئے سن۔ اوہناں اک سوتھی میت مو پی
بُو ہے دے اندر اساري ایہہ میت آج وی اوہناں دے نال توں پرسدھ ہے۔ میت
دے بُو ہے اُتے اک لے ویلے تکر ایہہ شعر و مذکروں وی ہسدا رہیا:

بانی ایں مسجد زینا نگار

بندہ آلِ محمد صالح است

مُلّا محمد صالح اک وڈے خطاط وی سن اوہناں آپنے ویلے دی جگہ عمارتاں اُتے
خطاطی وی کیتی۔ جدوں آپ نے چلانا کیتا تے آپ نوں وی شیخ عنایت اللہ والے
مقبرے وچ دفتاریا گیا۔ ایس مقبرے وچ آپ دے لجھ ہور رشتے داراں دیاں قبراءں
وی نئیں۔ اک ویلے تکر ایہہ تھاں گنبد کمبوہاں اکھواندی رہی۔ آپ دے مرن دی
تر نج وچ تر نج لکھن آلیاں دا بُیت فرق ہے۔ نوراحمد چشتی نے ۱۹۷۵ء کنہیا لال
ہندی نے ۱۹۸۰ء سید محمد طفیل نے ۱۹۸۵ء تے نقوش لہور نمبر وچ ایس مددے اُتے

ایک لمی چرچا کیتی گئی ہے۔ (ص-۷۶۷) اوس وچ ۱۱۲۰ھ دے بعد دا ولیا ڈسیا گیا ہے۔

عمارت دا ویروا:

مُلَّا مُحَمَّد صَالِح كَبُوْه ٹُوں آپنے اُسْتَاد شَيخ عَنَائِيَّة اللَّه دَے نَال اِي مَقْبَرَه وَچ دَفَنَ كَبِيتاً گیا، ایہہ تھاں سارے جگ وچ ”گنبد كَبُوْه بَان“ دے نال توں پرسدھ ہے۔ ترخ لکھن آئے سارے پرسدھ لکھاریاں آپ دے مقبرے ٹُوں علی رنگریز ہوراں دی خانقاہ دے نال ڈسیا ہے۔ ایہہ دوویں عمارتاں اج دے سے وچ ایکپر لیں روڑ ریلوے ہیڈ کوارٹر دی عمارت دے نال نیں۔ ایس مقبرے دے نال مُلَّا مُحَمَّد صَالِح كَبُوْه دا کریہ ساک ہے۔ اوس کارن میں کچھ پچھلیاں کتاباں دے سانگے دیاں گا۔

۱۔ مولوی ਊ راحمہ چشتی۔ تحقیقات چشتی (ص-۹۶۳)

سرناواں- حال مقبرہ مُحَمَّد صَالِح شَيخ عَنَائِيَّة اللَّه

حضرت علی رنگریز دی خانقاہ دی اُتر سیدھ وچ اک ٹیلے اُترے گنبد کَبُوْه بَان جانیا مانیا ہے۔ ایس دی صورت چھ پاسی، چونہ کچھ مونہ تے ایس دارنگ کالا دسدا ہے۔ چاراں پاسیوں ایس دے ڈاٹاں والے بُوہے تے چھچے نیں۔ دکھن سیدھ وچ اُتانہ جاون واسطے پوڑیاں نیں۔ ایس گل دی کوئی جانکاری نہیں کہ کینیاں قبران نیں۔ پُن ایس دی شکل گپ وانگوں، محراجی بُوہے تے باراں دری ہے۔“

۲۔ کنھیا لال ہندی۔ ترخ لہور (ص-۳۲۵)

سرناواں- مقبرہ مُحَمَّد صَالِح شَيخ عَنَائِيَّة اللَّه

ایس مقبرے وچ دوہاں دیاں قبران تے اک اُچی شان والا مقبرہ اُساریا گیا ہے۔ سکھاں دے ویلے دو قبران پکیاں جیہنماں دے تعویت لال رنگ دے سن ڈھادتیاں گئیاں۔ پر مقبرے دی پُرانی عمارت خشتی انجے ای رہی۔ ایس وچ بارود بھریا رہندا سی۔ انگریزان دے ویلے وچ مسٹر سیمور بھادر نے ایس نوں کوئی بنا لتا۔ ایس دی شکل چھ پاسی ہے چاراں پاسیاں وچ وڈی محرابی ڈائیاں نیں۔ ڈکھن سیدھ ول پوڑیاں اُتامہ نوں جاندیاں نیں۔ ایس گنبد دے نیٹے اک ہور اچا گنبد ہے۔ جس وچ ایہنماں دوہاں دیاں اولاداں دیاں قبران نیں۔ اوس وچ رسوئی گھر بنالتا گیا ہے۔ تے تھلے اک گنبد وچ بگی خانہ بنا دتا گیا ہے۔

-۳- بھولا ناتھ وارث نے ترخ لہور (ص - ۵۹) تے انج لکھیا ہے:

”شah جہاں دے ویلے اک مشہور مولوی سی اوس نے عمل صالح (شah جہاں نامہ) اک پرستیدہ اتمہاس لکھیا۔ اوس دی بنائی ہوئی چینی مسجد موچی دروازے اندر موجود ہے۔ عنایت اللہ مُحمد صالح دا بھرا سی، جس نے ”بھاردانش“ مشہور فارسی دی کتاب لکھی۔ دونوں بھراواں دیاں قبران ایمپرس روڈ وچ سن۔ جیہنهاں دے گنبد دا آج کل گرجا بنيا ہويا“

”
ہے“

- سید محمد لطیف۔ ترخ لہور (ص - ۲۰۸)

علی رنگریز دے مقبرے دے اُتروج پوری سڑک دے نال جیہڑی کہ ریلوے اسٹیشن ول نوں جاوندی ہے

ایس دے نیڑے نواں وکٹوریہ بھوٹل دے نیڑے اک اچا
گنبد جیہڑا کہ گنبد کمبوبان دے ناں توں پریسیدہ
ہے۔ ایتھے دو مقبرے نیں اک مُحمد صالح کمبوبہ دا
جس نے سوچی بُوبے اندر مسیت چینیاں والی
اساری تے دُوجا اوس دے وڈے بھرا شیخ عنایت اللہ
دا”

شاہ جہان نامہ دا ترجمہ اردو وچ ممتاز لیاقت نے کیتا۔ اوں وچ اوہناں انچ

لکھیا ہے:

۵- سرناوال حالات محمد صالح کمبوبہ
اوں گنبار آئے لکھاری نیں ۱۶۲۳ء (۱۰۷۵ھ) وچ
چلانا کیتا آپ نے چلانا شہر لہور وچ کیتاتے پھیر
اوتهے ای دفن ہوئے۔ اوہناں دی قبر اتنے مقبرہ مُلا
مُحمد صالح کمبوبہ نے اساریا۔ مُلا مُحمد صالح
کمبوبہ نوں مَرن مگروں اوہناں دے پُر کھاں دے مقبرے
وچ شیخ عنایت اللہ دے گوانڈ وچ دفن کیتا گیا ایہہ
مقبرہ ایمپریس روڈ اتنے ریلوے ہسٹ کوارٹر دے نوین
دفتران دے نال ہے۔ تے گنبد کمبوبان اکھواندا ہے۔

انچ ای نقوش لہور نمبر (ص-۹۶۲) اُتے اک وڈی چرچا مُلا محمد صالح کمبوبہ دی
حیاتی اُتے کیتی ہے۔ تے اوں وچ ایس مقبرے نوں ریلوے ہسٹ کوارٹر نال ای دیسا
گیا ہے۔ ایہناں ساریاں لکھتاں توں اک گل سمجھ گلدی ہے کہ ایمپریس روڈ اُتے ایہہ
مقبرہ مُلا محمد صالح کمبوبہ دا اساریا ہویا ہے۔ ایس وچ اوہناں دے اُستاد شیخ عنایت اللہ
تے اوہناں دیاں اولاداں دیاں قبریاں نیں۔ ایس دے گنبد کدے رنجیت سنگھ دے
بارود خانے بنے، کدے سیمور بھادر دی کوٹھی دے رسولی گھر، کدے بگی خانے تے

کدے ہو رکمال واسطے ورتے گئے۔ اُتے لکھے ہوئے سانگیاں دی لوڑ کیوں سی؟ اوس
دا کارن انچ ہے کہ اج دے ویلے وِچ گنبد کمبوہاں دی ساری عمارت دی پر بندھ
کاری عیسائی لوکاں دے ہتھاں وِچ ہے، اتنے اک گرجا ہے، تے وَنڈ مگروں عیسائی
سکولاں وِچوں سبھ توں پہلا سکول وی اتنے بنیا۔ ایس سارے احاطے وِچ تن اپنی
شان والے گنبد دیسدے نیں جیہناں اُتے چٹے رنگ دی سفیدی کرا دیتی گئی ہے۔
مُغل ویلے دی اُساری ہوئی ایس عمارت دی شکل انارکلی دے مقبرے تے حضرت
ایشان دے مزار نال ِرلدی ملدي ہے۔ چرچ تے سکول دے پر بندھ کاراں دا آکھنا
ایہو ہے کہ اوہناں عدالت توں ایہہ فیصلہ لے لتا ہے کہ مُلا محمد صالح کمبوہ دا مقبرہ دی
وِچ ہیگا ہے۔ ایس کارن لہور دے واسیاں دا ایس مقبرے نال کوئی ساک نہیں۔ اُتے
کیتی گئی اک لمی چرچا مگروں جے ایہہ گل من وی لئتی جاوے کہ ایہہ مُلا محمد صالح
کمبوہ دا مقبرہ نہیں تے تد دی ایہہ انگریز سرکار دی اُساری ہوئی کوئی عمارت نہیں۔ ایہہ
گنبد آپنی مُدھلی اُساری وانگوں اج وی پکے پیڈے کھلوتے نیں۔ سکول دے پر بندھ
کاراں وڈے گنبد وِچ آپنا دفتر تے جماعتیاں دے کمرے بنائے ہوئے نیں۔ انچ یکے
دوویں گنبد اس وِچ وی جماعتیاں دے کمرے بنائے گئے نیں۔ ایکپر لیں روڑ لہور دی
اک وڈی سڑک ہے۔ ایس تھاں توں روز دیہاڑی ہزاراں لوک لنگھدے نیں۔
کھیاں ٹوں ایس گل دی جانکاری نہیں کہ ریلوے ہیڈ کوارٹر نال ایس گرجا گھرتے سکول
دی عمارت اصل وِچ اک اپنی شان والا مقبرہ ہے۔ ایس وِچ آپنے ویلے دے دو
وڈے بندے دفن نیں۔ وَنڈ مگروں کسے دی سرکار نے ایہہ جتن نہ کیتا کہ ایس مقبرے
ٹوں عاماں لوکاں دی پُنج تیکر لے آوے تے نہ ہی محکمہ آثار قدیمہ ولوں کوئی گل ٹوری
گئی کہ ایس مقبرے وِچ ٹوں لوکاں دیاں قبریاں ٹوں آ در دتا جاوے خبرے ایس مقبرے
وِچ دفن لوک ایہو ای گل سوچدے ہوون۔

ٹجھے گور بلاوے، گھر آو رے
کہے حسین فقیر نانا، آخر خاک سماو رے
شاه حسین

۱۰- دائی انگا

ہرنا چت بابر، چتنا ہار جیہا
وار ملے نہ دوجی کھیڈ ذرا
مشتاق صوفی

حیاتی اُتے جھاتی:

مغل ویلے وچ شاہی زنایاں مگروں سبھ توں دو دھ آ در والی زنانی ”شاہی دائی“ ہوندی سی۔ لفظ ”دائی انگا“، جیہڑا کہ ترکی زبان توں آیا ہو یا ہے ایس دے معنی نیں کہ ایسی دائی جس نے بال ٹوں آپنا دو دھ وی پیا یا ہووے۔ باتشاہ جہانگیر دے سے وچ اک دائی جس دا نال زیب النساء سی اوں نے شہزادہ خرم (شاہ جہاں) ٹوں آپنا دو دھ وی پیا یا سی۔ دو دھ پیاون نال اوہ شہزادے خرم دی ”دائی انگا“ بن گئی۔ زیب النساء ہواں دا بندہ اوں ویلے عدالت دا نوکری اوں دا نال مُراد خان سی۔ اوہناں دا پُتُر محمد رشید خان آپنے ویلے دا اک پر سدھ تے ملیا پڑھنا نشانے باز سی۔ شہزادے خرم، زیب النساء ہواں ٹوں خاص آ در دیندا سی۔ لگجھ ترخ لکھن آ لیاں دا آ کھنا ہے کہ باتشاہ شاہ جہاں نے شala مار باغ دے نیڑے گلابی باغ اوہناں دے آ در وچ ای اُساریا سی تے

جدوں زیب النساء ہوراں نے چلانا کیتا تے اوہناں دا مقبرہ اوے باغ دی اُتر سیدھ وچ اُساریا گیا۔ ترخ لکھن آلیاں دا اک دھڑا ایس گل ٹوں نہیں مندا، پر انگریز سرکار دیلے تے اوں دے مگروں وی سرکاری کھاتیاں وچ ایہہ مقبرہ دائی انگا ہوراں دا ہی آکھیا گیا جتھے اوہناں نال اک ہور زنانی وی فن ہے۔ شہزادے خرم نے آپنے بالپن وچ کئیں واریں آکھیا سی کہ میں تاہنون حج کراواں گا۔ تے پھر ہویا وی انخ ای دائی انگا ٹوں اخیری عمر وچ حج کرایا۔ دائی ہوراں ہندوستان توں جاون توں پہلاں اک میت وی اُساري۔ ایہہ میت اج وی لہور ریلوے شیشن تے پیٹ فارم نال لحمدی ہے۔ دائی انگا دے مقبرے دیاں کندھاں اُتے قرآن شریف دیاں آبیتاں خطاں وچ دس迪اں نیں۔ اوہناں وچ اک ترخ ۱۰۸۲ھ بہ طابق ۱۷۶۴ء وی لحمدی ہے۔ گھ ترخ لکھن آلیاں دا خیال ہے کہ ایہہ اوہناں دی مرن ترخ ہے۔ اوہناں دا ایہہ خیال سچائی دے بُہت نیڑے ہے۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ آپنے دی ڈاؤھی سوہنی تے الکھ عمارت سی۔ مغل اُسارياں وچ ایہہ گل خاص دسdi ہے کہ عمارت کوئی وی ہووے اوں دے چار چوپھیرے سوہنے باغ دی اُسارے جاندے سن۔ ایس مقبرے وچ وی ایہہ گل دسdi ہے۔ گلابی باغ آپنے دیلے دا بُہت سوہنا باغ سی تے دائی ہوراں دے چلانا کرن مگروں اوہناں ٹوں ایس باغ دی پچھلی سیدھ وچ دفنایا گیا۔ خالصہ دیلے وچ ایس مقبرے نال کوئی ایڈی چنگی نہ ہوئی۔ اوہناں مگروں انگریز سرکار نے وی کوئی چنگی نہ کیتی، پر اک دیلے وچ اوہناں ٹوں گھ رحم آیا تے اوہناں کنهیا لال ہندی توں ہی ایس دیاں مرمتاں لوائیاں۔ ایس گل دا ویروا اوہناں آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۳۱۸) تے انخ کیتا ہے:

”خاص مقبرہ دائمی انگا دا مریع شکل وچ بنیا ہویا
 ہے۔ چاراں نکران وچ چار گنبدیاں نیں، جیہنادے
 تین تن بُوبے چاراں پاسے نیں تے وچکار وڈا گنبد ہے
 اینہاں گنبدیاں تے گنبد اُتے کانسی دا کم دسدا ہے،
 پر ڈھین والا ہو گیا ہے۔ ایس مقبرے دے وچلے حصے
 وچ قبرسی جیہڑی کہ ہُن ڈھرے گئی ہے باپروں غلام
 گردش دا حصہ پکابنیا ہویا ہے۔ وچکارلے حصے وچ
 قرآن شریف دی آئیتاں لکھیاں پوئیاں نیں جیہڑی
 کہ خط نسخ عربی وچ لکھیاں نیں تے ہُن تیکر
 پڑھیاں جاسکدیاں نیں۔ ایس مقبرے دی مرمت
 سرکار نے میرے پتوں کرائی ہے، جس دے مگروں
 ایتھر پھیر رونق لگ گئی ہے“

اچ دے دیلے وچ جدوں جی ٹی روڈ تے انجینئرنگ یونیورسٹی لہور توں اگانہہ شالا
 مار باغ ڈل جایا جاوے تے راہ وچ گھج پند اتے کھے پاسے سڑک دے کنڈے اتے
 گلابی باغ دی ڈیورٹی ہے۔ ایہہ ڈیورٹی لوکاں وچ گلابی چوکی دے ناں توں جانی مانی
 ہے۔ پر پہنچتے لوکاں ٹوں ایس گل دی کوئی جانکاری نہیں کہ گلابی باغ ٹوں گلابی چوکی
 دے ناں توں کیوں سَدَّ دے نیں۔ ایس معاملے اتے چرچا گھج انخ ہے کہ انگریز سرکار
 دے سے وچ تے اوہناں توں بعد ونڈگروں ایس باغ ٹوں پلس چوکی واسطے ورتیا
 جاوندا سی۔ اوس دا کارن ایہہ سی کہ جدوں وی شالا مار باغ وچ، مادھوال حسین ہوراں
 دا میلہ ”میلہ چراغاں“ لگدا سی تے پورے ہندوستان توں خلقت کٹھی ہوندی سی۔ انخ
 دسدا سی کہ خورے سارا ہندوستان آگیا ہووے ایس میلے وچ مسلماناں توں اڈ ہندو
 سکھ تے ڈوبے دھرم دے من دے والے وی بڑے آدر نال آوندے سن۔ ایس میلے
 وچ اینے لوکاں دے کارن میلے تے شہر دے بندوبستے گلابی باغ ٹوں پلس دی چوکی

بنا دیندے سن۔ ایہہ چوکی میلے دے مگدے ای آپنے آپ مک جاندی سی۔ پر ہُن اتھے کوئی چوکی نہیں بنائی جاندی۔ پر لوکیں آجے وی ایس باغ ٹوں گلابی چوکی دے ناں توں سُد دے نیں۔ گلابی باغ دے ٹوہے دے نال سڑک وال جنگلے لا دتے گئے نیں تے آندر آون والا ٹوہا بند کر دتا گیا ہے۔ ایس کارن باغ دے اندر جاون پاروں جنگلے توں ٹپ کے اندر جانا پیندا ہے۔ گلابی باغ دے ٹوہے ہے اُتے اوں دی اُساری وی ترخ ۱۴۰۶ھ بہ طابق ۱۹۵۶ درج ہے۔ گلابی باغ دے کھھے بجے پُرانے مکان وی پُرانے ولیے دا چیتا دواندے نیں ایس دے ناو نال ایس گل دا وی بھلکا پیندا ہے کہ ایس دے نالدی تھاں خبرے کدے گلابی باغ دا ای حصہ ہووے گی۔ گلابی باغ دی ڈیپھی توں اگانہ، ایک گھلا میدان ہے جتھے کدے اگریز سرکار دے حکم نال یوکلپیش دے رکھ لائے گئے سن۔ پر اہن ایہہ رکھ وی خاب خیال نیں۔ ایس میدان وچ کدھرے کدھرے کھجور دے پُرانے رکھ دسے نیں۔ ایس باغ دے بھیڑے نصیب لوکاں دا کوئی دھیان نہ دیوں دے کارن ہُن ایس دے میدان وچ قالین سکھائے جاوندے نیں۔ تے ایس میدان ٹوں نیڑے لگی اک قالین دھون دی فیکری دے نوکر ورتدے نیں۔ ایس توں اڈا ایس تھاں اُتے نیڑے دے گھر آ لے آپنے گھر اون دا گند وی سُٹ چھڈ دے نیں۔ ایس میدان وچ ایس دے نیڑے واسیاں دے جوان مُندے بیٹھے دسے نیں۔ جیہڑے کہ اتھے آن کے تاش کھیددے، سکریٹ جاں چس دے سُٹے لاوندے نیں۔ تے بجے کدے اتھے کوئی وار دا پڑھیار ہُمل بھلکیے آ جاوے تے ایہہ لوک اوہنوں انچ دیہندے نیں کہ خبرے کوئی راون اوتحے اوہناں دی لُنکا ٹوں ڈھاون آ گیا ہووے۔ ایس میدان توں آگے اُتر سیدھ وچ مقبرے دا مضبوط چبُوتا دسدا ہے۔ ایس چبُوتے تیکر آون پاروں کجھ پوڑیاں وی چڑھیاں پیندیاں نیں۔ ایہناں پوڑیاں توں اگانہ ماقبرے دی عمارت محرابی ڈاثاں والا ٹوہا ہے۔ ایسے ٹوہے

دے کہے بجے دوئکے بُو ہے وی نیں۔ ایہناں نکے بُو ہیاں دے نال اُتانہہ کوٹھے نُوں
 جاون پاروں وی پوڑیاں نیں۔ ایس عمارت دے چکار اک ڈاڈھا سوہنا گنبد ہے۔
 جنھے آج وی بُہت سوہنا کانسی کاری دا کم ویکھیا جا سکدا ہے۔ ایس چبترے دے اُتے
 چاراں سیدھاں وچ اک اک رُجی وی ہے۔ ایہناں بُر جیاں اُتے وی کانسی کاری دا کم
 ویکھیا جا سکدا ہے۔ ایہناں بُر جیاں دیاں پر چھتاں اُتے کاشی کاری دا وی بُہت سوہنا
 کم ہیگا ہے۔ مقبرے دی پچھلی عمارت دی حالت بُہت بھیڑی ہوئی پئی ہے۔ ایس
 دیاں کندھاں نُوں تھاں تھاں توں سیم تے سیونک لگی وسدی ہے۔ عمارت دے گنبد
 دے چکار پیٹھ تھلے قبراں دے تعویت نیں، ایہہ تعویت اصل تعویتات دے پئے جاون
 مگروں نویں لائے گئے نیں۔ اندر لیاں کندھاں تے چاراں پاسیاں وچ قرآن شریف
 دیاں آئیاتاں دی خطاطی وسدی ہے۔ ایس خطاطی دے اک اخیر لے حصے وچ صالح
 تے ۱۰۸۲ھ لکھیا صاف وسدی ہے۔ ترخ لکھن آلیاں جگہ لوکاں دا خیال ہے کہ ایہہ
 خطاطی ملا مُحمد صالح کمبود وی کیتی ہوئی ہے۔ چبترے اُتے مقبرے دی عمارت آپنی
 مڈھی اساري وانگوں پکی کھلوتی ہوئی ہے۔ ایہہ اچی شان والا مقبرہ تے گلابی باغ دا
 رقبہ دو ڈھائی کنال توں وادھ ہے۔ جے ایس تھاں نُوں چنگے چچ نال ورتیا جاوے تے
 ہوسکدا ہے کہ باعث دی ڈیورٹھی تے مقبرے دی عمارت دوویں آون والی پیڑیاں
 واسطے سانھیاں جاون، کیوں جے ایہہ مقبرہ لہور دی پُرانی عمارتاں دے نالو نال
 ہندوستان دی پُرانی عمارتاں وچ وی گدیا جاوندا ہے۔ ایس طرح لہور دے واسیاں
 نُوں اوہناں دے پُرکھاں، ایس اچی شان والے مقبرے تے ایس وچ دفن ہستیاں
 بارے وی جانکاری لبھ جاوے۔

۱۱- میاں خان

میں بھی ہاں اک عاشق زار بھجن ذرا میری بھی قبر توں ہو گزرو
آہ و سوز نہ بھلا تسلکین ہی سہی ذرا جھوٹھیاں آکھیاں تو رو گزرو
ایشر داس غالی

حیاتی اُتے جھاتی:

باتشاہ شاہ جہان دے ولیے وچ نواب سعدالله خان مُغل دربار دے وزیر اعظم
سن۔ اوہناں ٹول پہلا پنجابی وزیر اعظم وی آکھیا جاندا ہے۔ آپ باتشاہ دے بیہت
نیڑے دے سمجھاں چوں وی سن۔ آصف خان، خان دوراں بہادر جنگ نصرت جنگ
دے ولیاں توں آڈ اوہناں داویلہ وی بیہت آمن تے شانتی والا سی۔ آپ نے باتشاہ
شاہ جہان دے تیویں جلوس (وارثے) وچ چلانا کیتا۔ اوہناں دے چلانا کرن بارے
مُلّا محمد صالح کمبوہ نے شاہ جہاں نامہ وچ اخ لکھیا ہے:

”آدروان سعدالله خان (تیویں جلوس نوں مؤئے) سَت
ہزاری ذات، سَت ہزار سوار، پنج ہزار سوار، دو
اسپہ، سه اسپہ“

آپ دے چلانا کرن مگروں آپ دے وارث نواب میاں خان سن۔ اوں سے
آپ لہور دے ”ناہبِ ناظم“ وی سن۔ نواب میاں خان نے لہور وچ دو وڈیاں حوالیاں
اُسارياں۔ اوہناں حوالیاں دے ماڑے موٹے پچ ہوئے نشان ہُن وی دسدارے نیں۔
ایہہ دوویں حوالیاں، حوالی میاں خان تے پتھراں والی حوالی دے ناں توں پرسدھ
نیں۔ نواب سعدالله خان ہوراں دے وڈے کے پچھوں چینیوٹ دے سن۔ مُغل راج

وچ ایہہ علاقہ آپنے کالے پھر دے کارن پورے ہندوستان وچ جانیا مانیا سی۔ اوہناں اوتحے اک مسیت اُساری جس وچ کالے پھرؤں بڑے ای سونہنے چج نال ورتیا گیا ہے۔ نواب میاں خان نے لہور وچ آپنیاں حولیاں دے نالو نال آپنا مقبرہ وی آپنی حیاتی وچ اُساریا۔ ایس مقبرے وچ اوہناں چنیوٹ توں ای کالا پھر کھڑیا تے ایس دے نالو نال لال پھر وی ورتیا۔ نواب سعداللہ خان دے چلانا کرن مگروں شاہ جہاں باتشاہ وی اورنگ زیب وی قید وچ آ گئے۔ ایس کارن نواب میاں خان دا آ در دربار وچ پہلے واگوں دا نہ رہیا۔ آپ نے باتشاہ عالمگیر دے ولیے وچ ۱۰۸۲ھ بہ طلاق ۲۷۲ اء وچ چلانا کیتا، نواب میاں خاں ٹوں ساری حیاتی اولاد وی ڈاؤھی چاہ رہی پر اولاد اوہناں دے نصیباں وچ ای نہ سی۔ ایس چاہ نال ای آپ اگلے جہان گردے ہوئے۔ اوہناں آپنی حیاتی وچ اک بندے میر ہدایت علی ٹوں آپنا وارث بنا دیتا سی۔ نواب سعداللہ خان جیہوئے کہ وزیر اعظم سن تے اگوں نواب میاں خان وی جنی ڈھیر دولت سی اوس اُتے میر ہدایت علی وی کئیں پیڑیاں نے عیاشی کیتی۔ اوہناں دے مکان جائیداد حولیاں کچھلی صدی دے آد جگاد تیکر میر ہدایت علی وی اولاداں و مچدیاں کھاوندیاں رہیاں۔ میاں خان وی جائیداد تے وڈی شان والی حولیاں وی برپا دیاں دے کارناں چوں اک کارن کئیں ہتھاں وچ ایس وی وڈ وی سی۔ میر ہدایت علی وی پیڑیاں بارے اردو دا اک آکھان سچا دسدا ہے۔

”مالِ مفت دل بے رحم“

عمرات دا ویروا:

نواب میاں خان نے آپنی حیاتی وچ ایہہ مقبرہ بھوگیوال دے علاقے وچ اُساریا سی۔ ایہہ وڈی شان والا مقبرہ میاں صاحب وی حولیاں واگوں وڈے رقبے اُتے سی۔

مقبرے دی مُدخلی اُساری وچ اوتحے کئیں ڈیوڑھیاں، باغ، فوارے باراں دریاں تے ایہناں نال دو مسیتاں وی سن۔ ایہہ ساریاں اُساریاں نواب میاں خاں دے خاص نوکر مشکلی خان نے اُتے کھلو کے کروائیاں۔ مقبرے دیاں عمارتاں تے ساریاں ویلے دے نالو نال لٹیاں پھٹھیاں گئیاں۔ ایہہ خورے نوکر مالک دی چاہ سی کہ پچھلے ورھیاں تکر وی اوس علاقے دے واسی اوس تھاں ٹوں مشکلی محل دے ناں توں سدّدے رہے۔ انچ اوہ میاں خان دے نال ترخ دیاں کتاباں دا حصہ وی بن گیا ہے۔ مقبرے دی کئیں عمارتاں تے اوس دی وڈی شان والیاں کندھاں وی سکھ ویلے وچ بر باد ہوئیاں۔ پہلاں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایں مقبرے وچ لگے مہنگے پتھر لوائے۔ پھیر اوس گروں راجہ سوچیت رنگھ نے کسراں پوریاں کر چھڈیاں، مقبرے دی عمارت وچ لال تے کالے پتھر دی سونی ونڈ کمال دسدا ہے۔ مقبرے دی بر بادی بارے کنھیا لال ہندی نے آپی کتاب ترخ لاہور دے (ص - ۲۷۹) تے انچ لکھیا ہے:

”ایس مکان دی مُدخلی تے پُرانی بنتریہت بدلى
گئی۔ پھیر راجہ سوچیت سِنگھ نے پُرانی عمارت
ڈھائی تے گجھ نویں اُساری اوپنیاں مگر وہ نواب
علی رضا خان سور گباشی نے وی گجھ ادلی بدلى
کیتی۔ پراجے وی پُرانی عمارت بتھیری موجود
ہے۔ اُتر دی سیدھ وچ ڈیوڑھی اجرے وی پُرانی
عمارتاں چوں ہے ایس نال چوڑے حوض، آبشار، اُجھی
شان والی باراں دری جس دے تین کمرے آپنے کوٹھے
نال پکرے پیدھے نیں۔ اک مسیت گنبد والی گپ
وانگوں پچھمی سیدھ وچ ہے۔ سواد دی گل ایہہ ہے

که ایہو ای شکل، کندھاں، باریاں والی مسیت
 پُوربی سیدھ وچ وی ہے۔ ایہ مسیت دُوجی
 مسیت دے مقابلے وچ اُساری گئی ہے۔ نواب میاں
 خان ہواراں دی قبر پکی بارہ دری اندر ہے جیہڑی کہ
 کالے رنگ دی اُساری ہوئی ہے۔ انج سارا چبوترہ
 ای کالے رنگ دا ہے۔ اُتر سیدھ وچ آواجاوی دا راہ
 ہے۔ تے ایس نال چھ پوڑیاں نیں جیہڑیاں کالے پتھر
 نال اُساریاں ہوئیاں نیں، چبوترے دے پکے فرش اُترے اُتر
 سیدھ وچ اک ڈائل والا بُوہا ہے۔ وڈے چبوترے نال
 اک بُور وچکارلا چبوترہ ادھ گز اچا، بہتھ نال بنیا ہویا
 ہے۔ ایس دے چاراں پاسیاں وچ باراں بُوہے چونہ گج
 ڈائل دے نیں، بہر اک دے موونہ نال دو دوستون نیں۔
 وچکارلی باراں دری، اک ہور چبوترا چھ انج اچا ہے
 ایس اُترے نواب میاں خان دی قبر دا تعویت سنگ
 مرمر نال بنیا ہویا سی، ایس نوں سوچیت سنگھ نے
 بھن دتا سی پر چبوترہ آجھے وی ہے تے جس تھاں توں
 قبر دا تعویت بھنیا گیا سی اوہ تھاں آجھے وی دسدي
 ہے۔ سکھاں دے سمرے وچ پہلان ایہ اچی شان والا
 مکان شیخ امام الدین نوں ملیا۔ اوس نے وڈے
 چبوترے توں پتھر دی کئیں وڈی سیلان پٹوا کرے
 آپنی حویلی وچ لوائیاں۔ اوس مگروں ایہ راجہ
 سوچیت سنگھ دے ہتھ آیا اوس نے قبر نوں مُڈھوں

برباد کر چھڈیا۔ بُن سارا باغ ترے مکان اُجڑیا پیا ہے۔
 آج دے سے وِچ ایس مقبرے دے گھٹے بھے نشان پکھن پاروں جی ٹی روڈ
 لہور اتے انجینئرنگ یونیورسٹی توں شالا مار باغ ٹوں ٹریے تے گھٹ پندھ اتے کھے
 پاسے اک سڑک اندر ٹوں بھوگیوال ول جاندی ہے۔ ایس سڑک اتے گھٹ پندھ اتے
 ”چوک شوالہ“ ہے۔ ایس چوک توں آگے کھے پاسے اک وڈا تے گھلا میدان ہے۔
 پہلاں اتھے ہر ویلے کرکٹ کھیڈی جاوندی سی تے شام ٹوں بھکی چسی ڈیرا لاوندے
 سن پر ہُن اتھے چاراں پاسے کندھاں اُسار کے اوہناں اتے لوہے دے جنگلے لادتے
 گئے نیں۔ ایس میدان ٹوں گاہ لاء کے سوہنا کر ڈتا گیا ہے ایس میدان ڈی اُتر سیدھ
 دے اخیر وچ اک پکی بارہ دری داڑھا نچھ آج ڈی دسدا ہے۔ ایس دے چبوترے دے
 چاراں پاسے اتے جاون واسطے چھ پوڑیاں نیں۔ ایہناں پوڑیاں توں اتنا نہ فرش
 اتے کالا پتھر آپنے کالے نصیباں نال آج ڈی دسدا ہے۔ ایس دے ڈھانچے اتے کوٹھے دے بیٹھ
 کدھرے لال پتھر دا سوہنا کم ڈی دسدا ہے۔ ایس دے ڈھانچے اتے کوٹھے دے بیٹھ
 یکی پر چھتیاں وچ بریک چینی کاری دا کم ڈی دسدا ہے۔ قبر دے تعویت ڈی
 تھاں اتے اک ڈھیری بنی ہوئی ہے۔ ایس بارہ دری وچ مغل سرکار دے سے بنی
 ہوئی عمارتاں دا گوہرا رنگ دسدا ہے۔ مقبرے دے چار پوچھیرے عمارتاں، ڈیاں،
 کندھاں، ڈیوڑھیاں، محل، جھروکے، موہنے، باغ، فوارے ایہناں دیاں تھاواں اتے
 لوگاں دے مکان نیں تے ایہناں سبھ ٹوں سوچنا تے بس اک ایہو جیسے سوہنے سُنے
 وانگوں ہے کہ جیسا جدول ٹھے تے اوس مگروں ڈی بندے دے من اتے سوہنیاں
 یاداں چھڈ جاوے۔

☆ دو ورھے پہلاں ایس دیاں مرمتاں لکیاں نیں تے نوبیں پر بندھ کاراں نے
 جنگلے لا کے مقبرے دے میدان نوں ہریا کر ڈتا ہے۔

۱۲۔ جعفر خان

جیہڑا پھٹلیا نہیں راتیں اوہ چنیا
جیہڑا چھکلیا نہیں راتیں اوہ سُدیا

مشتاق صونی

نواب مرزا جعفر خان، باتشاہ جہان دے ویلے وِچ دربار دا اک امیرسی - اوہناں کول سَت ہزاری داعہدہ سی - آپ دی حیاتی بارے ترجمہ دیاں کتاباں وِچ بُہت گھٹ لکھیا گیا ہے۔ سید لطیف نے آپنی کتاب جیہڑی کہ انگریزی زبان وِچ ہے جو گلاں لکھیاں نیں - نیڑے گو نیڑے اوہ ہو ای گلاں مولوی نوراحمد چشتی نے آپنی کتاب "تحقیقاتِ چشتی" وِچ لکھیاں نیں - انخ دسدا ہے کہ خبرے اوہناں مولوی نوراحمد دی لکھت توں انگریزی زبان وِچ ترجمہ کیتا ہویا ہے۔ مولوی نوراحمد چشتی نے "تحقیقاتِ چشتی" (ص - ۹۶۰) تے انخ لکھیا ہے:

"شاہو دی گڑھی دی پُوربی سیدھ وِچ بُہت نیڑے
نواب جعفر خان دا مزار ہے - باتشاہ شاہ جہان دے
ویلے وِچ ایس کول سَت ہزاری داعہدہ سی - ایس
دے پیو دانان مرادہ المند کتاب چون صادق خان
طہرانی لجھدا ہے - ایس دے مرن دی تریخ سن اک
بزار ستر ہے"

ایس لکھت توں اوہناں دے چلانا کرن دی ترجمہ ۷۰۰۷ء بمقابلہ ۱۶۶۰ء لجھدی ہے - شاہ جہان نامہ وِچ آپ دا ویراثت ہزاری وِچ کیتا گیا ہے مولا بخش دی کتاب

”پنجابی شاعر اس دا تذکرہ“ (ص - ۱۳) تے جدوج پرسدھ پنجابی شاعر حافظ برخوادار تے اوہناں دے قصے ”مرزا صاحبائی“ دا ویروا کیتا ہے۔ تے اوہناں اوتحے اک شعر نقل کیتا ہے جس وچ آپ دا ویروا وی ہے۔

نواب جعفر خان فرمائش کیتی تاہ اه قصہ بنیاں

ظاہر باطن راضی ہویا جاں اہ پڑھیا سُدیاں

انج ای نقوش لہور نمبر (ص - ۲۸) دے اُتے جس ویلے باتشاہ شاہ جہاں دی

سرکار دا ویروا کیتا گیا تے اک تھاں اُتے دو درباری امیراں دا ویروا انج ہے :

جعفر خان تے قاضی افضل :

اپریل ۱۹۲۶ء وچ جعفر خان نوں لہور دی گورنری

دیتی گئی۔ تے اوس دے بھرا بھرام نوں بخشی تے

وقائع نویس لایا گیا۔ سرفراز خان نوں لہور دے قلعے

دا قلعے دار لایا گیا۔ جعفر خان ۲۹ / مئی ۱۹۳۹ء نوں

کابل دے علاقے وچ باتشاہ نوں ملیاتے اوہ خزانہ

جیہڑا راجہ جے سنگھا اکبر آباد تون لہور لے آیا سی

اوہ باتشاہ دی سیوا وچ دھریا ایس خزانے وچ اک

کروڑ ویہہ لکھ روپئیے تے تن لکھ اشرفیاں سن۔

باتشاہ نے اوس نوں آدروان لیٹھے تے میر بخشی دے

عہدے تے لا دتا۔ تے اوس دی تھاں اُتر لہور دا گورنر

قاضی افضل نوں لا دتا۔“

نقوش دے ایس سانگے وچ سنہ گھج صحیح نہیں وسدے اید دا کارن ایہہ ہے کہ جعفر

خان نوں لہور دی گورنری ۷۴۰۵۷ء بھطابق ۷۴۲۶ء وچ ملی پھر اک ورچے

مگر وہ ای قاضی افضل نوں گورنری دے دتی گئی قاضی افضل (۱۰۶۲ - ۱۰۵۸ھ)

توں ببرطابق (۱۶۵۱ء۔۱۶۸۸ء) دے ویلے وچ لہور دے گورنر سن۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ آپنے ویلے وچ بڑی سوتھی عمارتاں چوں سی۔ ایس مقبرے دیاں کندھاں اک ہور ترینگی عمارت ”محراب والی میت“ نال لگدیاں نیں۔ ایس مقبرے دی مڈھلی اُساری وچ ایس مقبرے داک وڈا رقبہ سی۔ ایس وچ اُساری گئی عمارتاں وچ کاشی دا کم ویکھن ٹوں لمحدا سی۔ سکھ ویلے وچ مقبرے دے آلے دوالے دیاں ساری عمارتاں ڈھا دتیاں گئیاں تے خاص مقبرے دی عمارت توں سارا قیمتی سامان پٹوا لیا گیا۔ ایس مقبرے وچ نواب جعفر خان دی قبرتے پیر نوازش علیؒ دے بزرگاں دیاں گھج قبراس نیچ گئیاں۔ میت تے دُوجی قبراس اُتے اک اپے چبوترے تے سن مولوی ٹورا حمد چشتی نے ”تحقیقات چشتی“ (ص۔ ۹۶۱) تے اخ لکھیا ہے:

”میت دی پوربی سیدھ وچ اک وچکار لا حُجرہ تے
دو پکرے تھے نیں جینہاں اُتے کر دے رکھو وی
بُہت نیں اک قبر چونہ گچ کاظم خان جس دا پیو
جعفر خان سی تے دُوجی قبر نواب جعفر خان بہشتی
دی سی جیہڑی کہ ہن ڈھے گی۔ تے قبر دا نان
نشان وی باقی نہیں“

اُج دے ویلے وچ جدول گردھی شاہو دے علاقے اندر ریلوے چاٹک ول ٹریئے تے ایہہ سڑک مغل پورہ روڈ اکھواندی ہے۔ ریل چاٹک توں پہلاں اندر ٹوں دو گلیاں کھے پاسے وچ جاندیاں نیں، اوہناں چوں اک گلی نوازش سڑیٹ دے نال توں پرسدھ ہے۔ ایس گلی وچ اکو نال تن ترینگی تھاواں تکیاں جا سکدیاں نیں۔ نواب جعفر خان دا مقبرہ پیر نوازش علیؒ دا مزار ایہناں دے نال ای

”محراب والی میت“ تے ایں توں کچھ اگانہ اک بزرگ دا مزار ”بھورے مکان“ توں پر سدھ ہے۔ میت تے مقبرے دی عمارتاں اک گھلے میدان دی اُتر سیدھ وچ ایک اپے چپوتے تے نیں۔ اُتنا نہہ جاون واسطے پوڑیاں ورتیاں جاندیاں نیں ایہناں پوڑیاں دے نال میت تے مقبرے دی پُرانی یعنیاں تے کندھاں نیں۔ ایہناں پوڑیاں توں اُتے پچھی سیدھ وچ میت ہے تے پوربی سیدھ وچ پیر نوازش علیؒ دا مزار ہے جس اُتے بُہت سوہنے گنبد اُسارے گئے نیں۔ ایں دے نال ای کھے پاس اک نکے جیسے کمرے وچ نواب جعفر خان دی قبر ہے۔ ایں قبر دے کتبے دی پچھلی سیدھ وچ اوہناں دا نام تے دو ج سائے لکھے ہوئے نیں۔ مقبرے دے چپوتے دے پیٹھ کھے بجھ آج دی کدھرے کدھرے پُرانے کم دے نقش دسدا نیں۔ ایں حصے وچ وڈے دے ویلے وچ آئے ہوئے لوکیں ایتھے آن وسے۔ آج دی ایتھے لوک نکے نکے گھراں وچ وسدے پے نیں۔ ایہناں گھراں دی پچھی سیدھ وچ کدھرے کا شی کاری دا کم دسدا ہے۔ قبر اُتے کتبہ نویں دیلے وچ گلڈیا گیا ہے۔ پُرانے کتبے دا کوئی نام نہیں ایں کتبے ایہہ لکھت وسدی ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

مرقد خادم خاص

جناب سید آرام محمود شاہ صاحبؒ

نواب جعفر خان ہفت ہزاری

تاریخ وفات

۷۰۴۰ھ رمضان المبارک

۱۳- نادرہ بیگم

بندے وِچ ایہو وادھائے، بندہ ہر شے سہہ جاندا
 پر وادھے وِچ ایہہ گھاثائے، بندہ ہونوں رہ جاندا
 مشتاق صوفی

حیاتی اُتے جھاتی:

نادرہ بیگم دی حیاتی اُتے جھاتی پائیے تے ایہناں دا ساک مُغل خاندان تے
 باتشاہ شاہ جہان نال لبھدا ہے۔ پر ایس ساک دی شکل کئی ترخ لکھن آلیاں نے وکھو
 وکھ بنائی ہے۔ اک دھڑا ایہہ ہے کہ جس دا آکھنا ایہہ ہے کہ نادرہ بیگم شاہ جہان دی
 دھمی تے دارا شکوہ دی بھین سی۔ نادرہ بیگم نے ساری حیاتی حضرت میاں میر دی سیوا
 وِچ ہندوائی تے ویاہ وی نہ کیتا تے جدوں ایہناں چلانا کیتا تے حضرت میاں میر دے
 مزار دے نیڑے اک تالاب دے نال اُسارے گئے اک وڈی شان والے مقبرے
 وِچ دفن ہوئی۔ دوچے دھڑے دا ایہہ آکھنا ہے کہ نادرہ بیگم باتشاہ شاہ جہان دی نوبہ
 سی تے اوس دا ویاہ اوس دے پُتر دارا شکوہ نال ہویا سی۔ نادرہ بیگم اصل وِچ باتشاہ
 جہانگیر دے پُتر سلطان پرویز دی دھمی سی تے اوس دی ماں دا نام جہاں بانوی سی۔ تے
 جہاں بانو باتشاہ جہانگیر دے بھرا مراد بخش دی دھمی سی۔ میں آپ وی ایسے دھڑے دی
 گل نوں مندا ہاں۔ ایہہ گل وار دے پیاں وِچ سچی وسی دی ہے۔ ایس واسطے سبھ توں
 پہلاں ”ترک جہانگیری (ص- ۳۵)“ اُتے نگاہ پائیے تے باتشاہ جہانگیر دی اولاد دا
 ویروا انخ لکھیا لبھدا ہے:

”سلطان پرویز دا اک پُتر تے اک دھی سی۔ پُتر تاں پیو
دی حیاتی وچ ای مسوہ گیا تے دھی شہزادے
داراشکوہ دے نکاح وچ آئی“
ایس مگروں جے ملا محمد صالح کمبوہ دی کتاب ”شاہ جہاں نامہ“ (ص - ۱۸۱)“
ویکھیئے تے اوں اُتے داراشکوہ تے نادرہ بیگم دی منگنی بارے انج لکھیا ہویا ہے:
”شہزادے داراشکوہ دی منگنی سلطان پرویز دی
دھی نال کیتی گئی۔ ایہہ منگنی اوں ولے یتھی
گئی جدون شاہ جہاں دارالخلافہ تون خاندیس آپڑیا
اوں نال ملکہ زمانی ممتاز محل وی سی۔ ایتھے
اوہناں سلطان پرویز دی دھی نال داراشکوہ دی
منگنی دا چاہ کیتا۔ سلطان پرویز جہانگیر دا وڈا پُتر
سی تے اوں دی بیوی اکبر دی پوتھی سی“
انج ای داراشکوہ دے نکاح بارے شاہ جہاں نامہ (ص - ۱۸۸) تے انج لکھیا
ہویا ہے:
”قاضی القناہ قاضی محمد اسلم نوں دربار وچ سَدِیا
گیا تے شہزادے سُلیمان جاہ (داراشکوہ) دا نکاح
بلقیس زمان، سلطان پرویز دی دھی نال پڑھیا گیا“
ایسے کتاب وچ اگاہ نہہ (ص - ۳۶۹) اُتے شہزادے ممتاز شکوہ دے جمن بارے
انج لکھیا ہویا ہے:
”۳۰ جمادی الاول ۱۲ اگسٹ ۱۶۳۳ء اتوار دیہاڑ
نوں سَت گھنٹے تے سَت منٹ اُتے شہزادے

داراشکوہ دے گھر سلطان پرویز دی دھی نادرہ بیگم
دی گکھ توں اک شہزادہ جمیا۔ حضرت (شاہ
جہاں) نے اوس دا نان ممتاز شکوہ رکھیا تے دس لکھ
روپئے جشن پاروں دتے ”

نادرہ بیگم دے چلانا کرن بارے اک بھروسی لکھت مولوی ذکاء اللہ دلوی نے
”تاریخ ہندوستان“ وچ لکھی ہے۔ اوس ساری لکھت وچ ایہہ گل کھل کے سامنے
آئی کہ شہزادی نے سندھ تے بلوجستان دے علاقے وچ چلانا کیتا۔ تے اوس نوں
وصیت پاروں لہور وچ فن کیتا گیا۔ پروفیسر اسلم ہواراں آپنی کتاب ”خنگان خاک
لاہور“ (ص - ۲۸۹) تے انج ویردا کیتا ہے :

”نادرہ بیگم نے اک سفر وچ بلوجستان دے علاقے وچ
چلانا کیتا۔ داراشکوہ نے گل محمد بلوج دی ذمے
واری لائی کہ اوہ میت نوں لہور کھڑے“

اتے دتے ہوئے سارے سماں گیاں نال اک گل دی گواہی لبھدی ہے کہ نادرہ
بیگم داراشکوہ دی گھر آلی سی، اوہ کدے وی اوس دی بھین دے روپ وچ نہیں دی سی۔
ایس گل وچ دی کوئی شک نہیں کہ نادرہ بیگم حضرت میاں میر دا بہت آدر کر دی سی۔
اوہناں دے نالونال شہزادہ داراشکوہ وی حضرت میر دا بہت من والاسی تے اوہناں نوں
آپنا گرو آکھدا سی۔ شہزادے نے اوہناں دی آگوائی وچ ”صوفی ازم“ اتے اک
بھروسی کتاب ”سفیتۃ الاولیاء“ لکھی جس وچ کئی بزرگاں دا ویردا ہے۔ نادرہ بیگم نے
آپنی حیاتی وچ ای حضرت میاں میر دے مزار دے نیڑے فن ہوون دی چاہ کیتی
سی۔ نادرہ بیگم نے ساری حیاتی آپنے بندے نال ڈاٹھا پریم کیتا۔ تے جس سے
اوہناں نے آپنے بندے تے آپنے پُتر دا بھیڑا حال اور نگ زیب دے ہتھوں ویکھیا

تے اوہناں اوس سے حیاتی توں من چک لیا تے پھیرا یسے ای پیڑ وچ ای چلانا کر گئی۔ پر آپنی حیاتی وچ آپنے بندے تے پُرٹ دی موت و پکھن توں بچ گئی۔

عمارت دا ویروا:

نادرہ بیگم دا مقبرہ حضرت میاں میر دے مزار دے نیڑے اک وڈے تالاب دے وچکار ہے۔ ایتھے اک گل ہور گھل کے کرنی چاہی دی ہے کہ مُغل راج وچ تالاب کوئی نکی جیہی تھاں نہیں ہوندی سی، تالاب ایک نکی جیہی جھیل نوں آ کھدے سن۔ ایہونجیہے تالاب آج وی شیر Shah سوري دے مقبرے تے جہانگیر دے اُسارے ہرن مینار وچ تکے جاسکدے نیں۔ ایہناں مقبریاں تے باغاں دیاں عمارتاں وچ اک نکی جیہی جھیل، باراں دریاں تے ڈیوڑھیاں ہوندیاں سن۔ نادرہ بیگم دا مقبرہ وی آپنے سے دی نوکھی عمارت سی۔ نادرہ بیگم نے آپنی حیاتی وچ ہی آپنے مقبرے تے حضرت میاں میر دی اُساری شروع کر دتی گئی سی۔ پر آپنی حیاتی وچ ایہنوں بھیڑ نہ سکی۔ اوہناں دے چلانا کرن مگروں باتشاہ اور نگ زیب عالمگیر نے ساری اُساری اُنت کیتی۔ نادرہ بیگم دے مقبرے نے وی ویلے دے نالو نال کئی بھیڑے سے ویکھے۔ مقبرے دی عمارت بارے مولوی ُور احمد چشتی ہواراں نے آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“ (ص ۸۵۹) تے انخ لکھیا ہے:

”عمارت وچ باراں دری دی حالت انج دی ہے کہ

اک ویلے تیکرایس اُترے اُتانہمہ بھیٹھے سننگ مرمر

لکھیا ہویا سی۔ مہارا جہ رنجیت سننگھے دے سمرے

وچ اوہناں دے حکم پاروں سارا سننگ مرمر پٹوا

لیا گیا تے بُن اک نٹھی بجھی عمارت کھلوتی ہے

ایتهوں تیکر کہ نادرہ بیگم دی قبر وی اک میٹھی

دی ڈھیری ہے، پھلے ایس دے چار چوپھیرے
 تالاب سی - ایس دی اُترتے دکھن سیدھ وچ دو
 وڈیاں شان والیاں ڈیوڑھیاں سن - ایمہ ڈیوڑھیاں
 ایڈیاں گھلیاں تے وڈیاں سن کہ بہزار بندہ وچ
 آجواندا سی تے تالاب دے چاراں پاسیاں اُتے آٹھاں
 نکراں وچ لال پتھرورتیا گیا سی - جس دے نشان ہُن
 تیکر ویکھے جاسکدے نیں ”

اج دے ولیے وچ ریلوے سٹیشن لاہور توں علامہ اقبال روڈ تے پے کے ڈھرم
 پورہ آندر پاس توں لگ کے اگانہ افغانی روڈ اُتے حضرت میاں میر کالونی ہیگی ہے -
 ایس کالونی وچ حضرت میاں میر دا مزار ہے ایس مزار دی پوربی سیدھ وچ مقبرہ نادرہ
 بیگم دی عمارت ہے - ایہناں دوہاں عمارتاں وچ اک ہور آ درواز ہستی ”بابا بھاری
 شاہ“ دا مزار دی ہے - جبھڑا کہ دربار بابا بھاری شاہ دے نال توں پرسدھ ہے - ایس
 اپنی شان والی باراں دری دے چار چوپھیرے تالاب اک ولیے توں سکیا پیا ہے -
 ایس دیاں وڈیاں تے چاراں پاسیاں والیاں کندھاں آجے دی کدھرے کدھرے
 ویکھی جاسکدیاں نیں - باراں دری دے کھئے بخت پاسے پانی دے لکھن پاروں بنایاں
 گھنیاں را ہوائے تے کندھاں آجے دی وسیلیاں نیں - ۱۹۷۰ء دے مگروں ہُن تیکر ایس
 باراں دری دے نال سکے تالاب دا میدان کرکٹ دے میدان دی شکل وچ ورتیا جاوندرا
 ہے - ۱۹۹۰ء وچ کرکٹ دے اک پرسدھ کھڈاری نے پورا زور لایا کہ ایس میدان
 چوں مقبرے دی باراں دری، فوارے تے پانی دا راہوں والیاں کندھاں، مڈھوں ای
 پُٹ کے پورا میدان کرکٹ دے کھیڈ واسطے ورتیا جاوے - ایہہ خورے نادرہ بیگم دی
 سیوا سی جبھڑی اوہناں حضرت میاں میر دی ساری حیاتی کیتی سی کہ ایہہ بارہ دری

آپنے مڈھلے ڈھانچے دے نال آج وی جیوندی پئی ہے۔ مقبرے دے چبوترے دی اُساری وِچ لال پتھر ورتیا گیا ہے۔ جس اُتے سوہنے نمونے آج وی دیںندے نیں۔ نادرہ بیگم دی اصل قبر بارہ دری دے پیٹھ تھہ خانے وچ سی۔ ایس تھہ خانے ٹوں انگریز سرکار دے سے وِچ ای بند کر چھڈیا گیا سی۔ ایس دے نالو نال تھلے جادوں والی پوڑیاں ٹوں وی اُتے فرش نال برابر کر دیتا گیا۔ جس دے کارن ایہہ راہ ہمیش واسطے ہی بند ہو گیا۔ مقبرے دی عمارت وِچ آجے وی کدھرے کدھرے کاشی کاری دا کم ویکھیا جاسکدا ہے۔ قبر دے سرہانے ول ”بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ“ تے کلمہ ”لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ“ لکھیا ہویا ہے تے قبر دے پیراں والی سیدھ وِچ تھویت اُتے ایہہ لکھت ہے:

نادرہ بیگم

زوجہ

شہزادہ داراشکوہ

سنہ وفات ۱۰۲۹ھ -- ۱۶۵۹ء

ایہہ دو ہیں لکھتاں آج دے سے دیاں نیں تے تھویت دی مڈھلی اُساری دا سارا کم ویلے دے نالو نال گواچ گیا ہے۔ باراں دری دے میدان دی گمراں وِچ آ لے دوالے دے گمراں آ لے آپنے گمراں دا گندست دے نیں۔ ساری دیہاڑی مُندٹے اتھے کرکٹ کھیڈے نیں۔ ایہہ اچی شان والی باراں دری، مقبرہ تے ایس دیاں بچیاں ہوئیاں پانی دیاں راہوں والی کندهاں ایہناں سمجھ اُتے محکمہ آثار قدیمہ دا کوئی دھیان نہیں۔ تے محکمہ دے نالو نال عاماں لوکاں ٹوں وی ایس دی ترخ تے ہور گل بات نال کوئی ساک نہیں۔ ایہہ ساڑی قوم دی بے حسی دی اک وڈی گواہی ہے۔

کبیر ٹوں ٹوں کرتا ٹوں ہوا مجھ مہم رہا نہ ہوں
جب آیا ہر کا مٹ گیا، جت دیکھو ت تو

بھگت کبیر

حیاتی اُتے جھاتی:

بدھو آپنے مقبرے دے نالو نال آپنے آوے توں وی جگ وچ پرسدھ ہے۔
اوں دی حیاتی توں پہلاں لفظ ”آوا“ دی جانکاری لینی دی اے۔ ”آوا“ فارسی تے
ہندی دوہاں بولیاں وچ ورتبیا جاؤندی ہے۔ ایں دے معنی نیں ”اک بھٹھی جتھے کمہار مٹی
دیاں إثاں دی پکائی کر دے ہوون“ جاں جیہدے وچ اوہ مٹی دے بھانڈے پکاندے
نیں، ”چھلیاں لکھتاں وچ ایہہ گل پرسدھ ہے کہ بدھو دی قبر اوے تھاں اُتے
اساری گئی جتھے اوہنے چلانا کیتا سی“ تے اوہنے چلانا آپنے آوے وچ ای کیتا سی۔
جے مغل راج ڈل نگاہ پائیے تے ایہہ گل دسدي ہے کہ اکبر باشاہ دے ویلے وچ
لہور راج نیتی تے کارویہار دے کارن دوجے شہراں توں بیٹتا خاص سی۔ ایں نال اکبر
دے اخیر یلے گھو ورھیاں وچ لہور مغل راج دا دارالحکومت وی بنیا رہیا۔ ایسے کارن
لکھیں امیراں دربار نال ساک بناؤں پاروں لہور گھر وسائے۔ اوہناں دے اتھے آون
نال ای اوں سے لہور وچ کئی نویں علاقے تے نویں محلے وسے۔ جتھے نوکھیاں عمارتاں
لوکاں ویکھیاں۔ انہاں نویاں اساریاں دے کارن إثاں بناؤں والیاں چنگا مال بنایا۔
باتشاہ جہانگیر دے سے ایک کمہار جس دا نام ”سدھو“ سی گپیاں إثاں دے کارن بہت
مشہور سی۔ سدھو دے مرن مگروں اوں دا سارا کم اوں دے پتھر بدھو دے کوں آ گیا۔

ایں وِچ شالا مار باغ تے نستر خان دے مقبرے دی اُساري پاروں ہزاراں اٹاں دا
 ٹھیکہ بُدھوں لج گیا۔ اینیاں اٹاں دی لوڑ دا کارن اوں سے بنن آلیاں عمارتاں دے
 چار چوپھیرے دیاں کندھاں سن۔ آج دے ویلے وِچ وی اوں سے دیاں کندھاں
 کِدھرے کِدھرے ڈسداں نیں۔ بُدھوں جس ویلے وادھو اٹاں دے ٹھیکے لھے تے
 اوں دی دربار وِچ آوا جاوی اینی ودھ گئی کہ اک ویلے اوہ آپ وی شہر دے امیر
 لوکاں وِچ گلیا جان لگ گیا۔ ایں وِچ اوں نال اک ایہو جئی گل ہوئی کہ اوں دی
 ساری حیاتی بدلتی گئی۔ گل کجھ انج سی کہ اک دیباڑی زور دا مینہ پیا۔ مینہ وِچ ای
 اک درولیش جس دا نال عبدالحق سی اوں دے آوے تے آیا۔ عبدالحق ہورا ٹھنڈے
 مینہ دے کارن اگ منگی۔ پر بُدھوتے اوں دے نوکراں درولیش نال کوئی چنگی نہ کیتی
 تے اوہناں نوں دھکے مار کے باہر کڈھ چھڈیا۔ درولیش دی ہستی دے کارن آون
 والے دیباڑاں وِچ آوانہ پچھیا۔ تے جیہڑیاں اٹاں ڈھریاں سن اوہ کچیاں ای رہ
 گئیں۔ اٹاں دے ایں رو لے توں بُدھو آپنے آپ نوں بماری لا یڑھیا۔ اک راتیں
 اوں نوں خاب وِچ اشارہ لجھیا کہ سارا معاملہ درولیش دے نال چکنی نہ کرن پاروں
 ہے۔ بُدھو اگلی دیباڑی عبدالحق دی سیوا وی اپڑیا، مافی منگھی تے پھیر ساری عمر واسطے
 مُرید ہو گیا۔ عبدالحق ہوراں دے پردہ کرن مگروں اوہناں دا مزار بُدھو نے آپ
 اُساريما۔ کجھ تر نخ لکھن والے دھڑے ایہہ وی آکھدے نیں کہ بُدھو جدوں آپ
 مریا تے اوہناں دے نال ای دن ہویا تے کجھ ایہہ آکھدے نیں کہ جنھے آواسی
 اوتحھ ای دفن کیتا گیا ہے۔ آج دے ویلے وِچ مقبرے اُتے لگی سرکاری تختی تے وی
 بُدھو دی ہی قبر دسی گئی ہے۔

عمارت دا ویروا:

بُدھو دا مقبرہ اوتحے ای اُساریا گیا، جتھے کدے اوں دا آوا سی۔ مولوی ٹور احمد چشتی ہوراں نے آپنی کتاب ”تحقیقاتِ چشتی“ (ص-۳۸۲) اُتے انج لکھیا ہے:

”ایہہ آوالہور دی پوربی سیدھ وِچ شہر تون تن میل
اُتے ہے اوں دی مشہوری دا کارن بُدھو نان دا اک
کمہار شاہ جہاں دے سمرے وِچ سی تے اوں دا پیو
جہانگیر دے سمرے وِچ سی جس دا نان سیدھو سی“

اگریز سرکار دے ویلے وِچ ریلوے سٹیشن دے حکمہ ریلوے دیاں دُوجیاں لوڑاں پاروں لکھیں پُرانیاں تے سوہنیاں عمارتاں دی بکی چڑھائی گئی۔ سرکار دی وڈھ ٹگ مگروں باقی کسر اوہدر دے واسیاں پوربی کر چھڈی۔ بُدھو دا مقبرہ، اوں دا آوا، چار چوپھیرے دا باغ تے اوں وِچ سوہنیاں عمارتاں سبھ کجھ لٹیاپیا گیا۔ وکھن سیدھ وِچ قبرستان بن گیا۔ پوربی تے اُتر سیدھ وِچ مکان اُسارے گئے۔ پچھی سیدھ وِچ کجھ پُرانے مکان آج وی وسدے سن۔ جیہناں ٹھاکے ہیاں اُساریاں جاوندیاں پیاں نیں۔ مقبرے دے اکلے گنبد اُتے نیلے رنگ دی پچھی کاری دا کم وسدہ ہے۔ ایہ جیہا کم داں انگا دے مقبرے اُتے وی وسدہ ہے۔ مقبرے دے چبوترے دے چار چوپھیرے اک نکا جیہا میدان وی ہے جتھے تھاں تھاں اُتے گندے ڈھیر وسدے نیں۔ چبوترے اُتے چاراں پاسیاں تے ڈاثاں والے یو ہے نیں۔ مقبرے دے گنبد بیٹھ دو قبریاں نیں تے ٹو ہے اُتے جنگلے لاڈتے گئے نیں۔ گنبد دیاں کندھاں ٹوں چاراں پاسیاں توں سیوکن لگ گئی ہے۔ ڈاثاں تھاں تھاں توں پُٹیاں پیاں نیں۔ لکھیں تھاواں اُتے دھوئیں کارن کالے نشان وسدے نیں۔ ایس دا کارن ایتھے بیٹھے چوی گھنٹے نشی نیں۔ سڑک دے اک کنڈے اُتے بُدھو دا آوا ہے تے دُوبے کنڈے دی پوربی سیدھ وِچ انجینئرنگ یونیورسٹی لہور دی عمارت وسدی ہے۔ ساڑھے تن سو ورھیاں توں ودھ پُرانی ایسی عمارت دی سانبھ واسطے کسے وی سرکار نے کجھ نہیں کیتا۔ پوئندگروں آون

والیاں سرکاراں اُتے بھتی ذمے داری ہے۔ جسے انچ دا ای معااملہ رہیا تے آون والے
دیہاڑاں وچ بُدھو دے مقبرے تے اوس دی اخیر لی ایہہ نشانی اوس دا اگلا گنبد وی نہ
دے گا۔

۱۵- شاہ رُستم غازی

اکھر ورنہ تھلداے پئے نیں
باب نویلے گھلداے پئے نیں
ویکھو آپنے گھر دے بندے
گھر دا رستہ بھلداے پئے نیں

ماستر الطاف حسین

حیاتی اُتے جھاتی:

شاہ رُستم غازی ہوراں بارے ترخ دیاں کتاباں وچ کوئی بھتی گلاں نہیں لکھیاں
گئیاں۔ بس اینی گو جانکاری لبھدی ہے کہ آپ شہزادی زیب النساء جیہڑی کہ اورنگ
زیب باتشاہ دی دھی سی۔ اوہناں دے اُستاد سن، آپ باتشاہ شاہ جہاں تے باتشاہ
اورنگ زیب دے سے اک ڈاؤھے پڑھے لکھے بندے سن۔ اوہناں دے نال دے
نال لفظ ”غازی“ مڈھلائی کے مگروں کسے نے عزت پاروں ایہہ ودھاوا کیتا ایں گل
اُتے وی ترخ لکھن آلیاں کوئی کھوج نہیں کیتی اوہناں بارے کنهیا لال ہندی نے

آپنی کتاب ترخ لہور (ص-۳۲۲) تے انج لکھیا سی :

”ایمہ بزرگ آپنے ویلے دا بہت پڑھیا لکھیا ترے جانو
بندہ سی - ترے زیب النساء دا علمی أستاد وی سی -
آپ ۱۰۲۴ھ وچ چلانا کر گئے“

عمارت دا ویروا:

شہ رستم ہواری دے چلانا کرن مگروں شہزادی زیب النساء نے اوہناں دا مقبرہ
نوال کوٹ وچ آپ اساریا - کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترخ لہوڑ“ وچ ایس دی
اساری بارے (ص-۳۲۲) تے انج لکھیا ہے :

”زیب النساء نے لال پتھر نال ایمہ مقبرہ اساریا ترے قبر
دا تعویت سنگ مرمر دا اساریا سی - ایس سارے
پتھر نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے لوالیا سمی - ہن
اک ٹیلے اُترے مقبرے دی اچی عمارت دا ڈھانچہ باقی
ہے - ایس ڈھانچے دی دکھن سیدھ وچ دو ڈائیاں والے
بوبے زمین دے نال نیں اوتهوں پنج پوڑیاں تھلے بہ
کرے دو تھے خانے آوندے نیں - دو بہاں وچ دو قبران
نیں اک وچ شہ رستم غازی ترے اوہناں دے پُتر دی ترے
ڈوجے وچ اوہناں دی گھر آلی ترے اوہناں دی ماں دی
ہے - ایہناں تھے خانیاں اُترے وی انج دا ای گنبد سی -
ایتھے وی دو دو حصے سن جنچ دے تھے خانے دے دو
وکھ وکھ حصے سن ترے دو بہاں وچ مردان تے زنانیاں
دیاں وکھ وکھ قبران سن“

اچ دے ویلے وچ ایس مقبرے ٹوں اوہناں تھاواں وچ گلیا جا سکدا ہے کہ

جیہناں نوں دیلے دے نال نال لوکاں بھلا چھڈیا ہے۔ نویں پڑی آپنی تھاویں، پچھلیاں پڑیاں وی ایس مقبرے بارے کوئی جانکاری نہیں رکھدیاں۔ ملتان روڈ لہور تے جدوں سمن آباد چوک لگھ کے یتیم خانے ول ٹریا جایا جاوے تے راہ وچ گھ پندأتے اک بس شاپ ”چھپٹشاپ“ دے نال توں ہے۔ ایس شاپ تے سڑک دے دوچے پاسے دا علاقہ رستم پارک ہے۔ ایس علاقے دے نال دا کارن وی رستم غازی ہوراں پاروں رستم پارک رکھیا گیا ہے۔ سڑک وی دوچی نگر اتے ”گراز جونیئر ماؤن سکول“ وی عمارت ہے۔ ایس سکول دے نالدی سڑک توں اگانہ گھ پندأتے غوری سڑیٹ ہے۔ ایسے گلی میت مقبرے دی مڈھلی اسراری وچ موجود تالاب دی تھاں اتے اسراری گئی ہے۔ ویلا لگانصن دے نال نال ایہہ تھاں سک گئی سی، پھیر ملکے آلیاں ونڈ مگروں ایتھے میت اسرار دیتی۔ ایس میت وی اسراری نال مقبرے دی گھ عمرات تے ایس نال گھ پُرانیاں قبراء آپنیاں تھاویں اتے نج گھنیاں نہیں تاں ایتھے وی لوکاں مکان بنا چھڈنے سن۔ مقبرے دی مڈھلی اسراری وچ ایہہ شیلا بیہت گھلا سی پر آبادی دے وھن نال ہن جیہڑا میدان رہ گیا ہے اوں دے چارچو پھیرے میت دے بندوبستیاں نے لو ہے دے جنگلے لوادتے نیں۔ انچ ایہہ تھاں قبضہ گروپاں دے ہتھوں نج گئی ہے۔ ایس گھلے میدان دے چکار اک پُرانا کمرہ ہسدا ہے۔ جس تھاں اتے کدے اک وڈی شان والا گنبد ہوندا سی۔ ہن گنبد دی تھاں اتے اک سدھا کوٹھا پا دتا گیا ہے تے ایس دیاں پُرانیاں کندھاں اتے سفیدی کر دتی گئی ہے ایس کارن پُرانی ناک شاہی ایاث دا کم وی مک گیا ہے۔ تحلے پوڑیاں تہہ خانے نوں جاوندیاں نیں۔ ایہناں پوڑیاں توں لٹھ کے شاہ رستم غازی تے اوہناں دے پتر دیاں قبراء نیں ایہناں قبراء نال اک کتبہ وی لایا گیا ہے جس اتے اوہناں تے شہزادی زیب النساء بارے جانکاری دتی گئی

ہے۔ مقبرے دی سماجی حالت اک مقبرے توں اک مزار وچ بدل گئی ہے لوکیں ایس تھاں ٹوں ”درگاہ شاہ رستم“ دے ناں توں سد دے نیں۔ ایں کمرے توں اگاہ نہ اک ہور کمرہ دی ہے جس اُتے اک فیر دا نواں تعویت اُساریا گیا ہے۔ اصل وچ ایہہ اوہ تھاں سی جتھے کدے شاہ رستم دی گھر آلی تے اوہناں دی ماں دیاں دی قبراں سن۔ گھر چر پہلاں قبضہ گروپاں نے ایہہ تھاں مذہبوں ای ڈھا چھڑی سی۔ جس دے کارن ایس تھاں گھب بچے ہوئے پُرانے نشان دی مک گئے۔ پھیر میت دے پربندھ کاراں نے ایس تھاں ٹوں نویں سریوں اُساریا۔ ہُن ایں پُوری تھاں اُتے تن پُرانیاں شیواں دس دیاں نیں پہلی اک پُرانا بوڑھ دُوجی قبراں اُتے بنے کریاں اُتے پُرانی اُساري چوں بچے ہوئے لال پتھر دیاں گھڈاٹاں۔ تجھی ایں دیاں پُڑیاں اُتے لال پتھر دیاں سیلاں نیں ایہناں توں اڈ گھلے میدان وچ تھاں تھاں اُتے دیوے پئے ہوئے نیں۔ ہُن ایں علاقے دے واہی ایتھے دُوبے صوفی بزرگاں دے مزاراں والگوں ایتھے آوندے منتال معتدے، چڑھاوے چڑھاندے تے آدر نال دیوے دی جگاندے نیں۔ خورے ایہہ شاہ رستم غازی دے نیک تے پُئے کم سن کہ اُج دی اوہناں دے مقبرے دیاں گھٹ شیواں جیوندیاں لحمدیاں نیں۔

۱۶- زیب النساء

سمھنا مرنا آئیا وے چھوڑ سمھناہ
پچھہہ جاء سیانیا اگے ملن کناہ
بابا ناکن

حیاتی اُتے جھاتی:

زیب النساء مغل راج دے اخیر لے وڈے باتشاہ اور نگ زیب عالمگیر دی ڈھی سی۔ آپ دا حجم ۲۰ شوال ۱۰۳۸ھ بمقابلہ ۱۶۳۸ء وچ ہویا۔ آپ دی ماں ایرانی پیڑی چوں سی۔ اوہناں دا نال درس بیگم بنت بدیع الزمان صفوی سی۔ بدیع الزمان صفوی ایران توں آکے باتشاہ جہانگیر دے دربار وچ نوکر ہویا۔ زیب النساء دی دوجیاں بھیناں دے نال زینت النساء زبیدۃ النساء تے سنگی بیگم ملدا نہیں۔ ایہہ دی وچ دفن نہیں۔ ایہناں چوں سنگی بیگم دی قبر ہمایوں دے مقبرے وچ دارالشکوہ دی قبر نال ہے۔ زیب النساء آپنے سے دی اک بڑی پڑھی لکھی زنانی سی تے اوس نال عمارت اسارن دا چاہ دی بہت سی۔ کجھ ترخ لکھن آلیاں دا آکھنا ہے کہ اوہناں فارسی کویتا دی اک پرسدھ کتاب ”دیوانِ مختصر“ دی لکھی جس وچ اوہ آپنے بارے انچ آکھدیاں نہیں:

دختر شاہم و لیکن سر بقر آورده ام

زیب و نینب بس حیتم نام سن زیب النساء است

ایں شعر دے معنی انچ نہیں کہ میں باتشاہ دی ڈھی آں پر میں فقیری لئی، میرا من، میرا آ در ایہہ ہے کہ میرا نال زیب النساء ہے۔ آپ دے چلانا کرن دی ترخ کجھ لکھاریاں ۱۱۱۳ھ بمقابلہ ۷۰۲ء دی ہے تے کجھ نے ۱۱۱۳ھ بمقابلہ ۷۰۲ء دی ہے۔ میں آپ دی دو بھی ترخ نال سہمت ہاں۔

ہُن کجھ گل ایں مقبرے اُتے ہو جاوے جیہڑا کہ نواں کوٹ لہور وچ ہے۔ پچھلے ولیماں دے کجھ وڈے لکھاریاں سید محمد طیف، کنھیالال ہندی، مولوی نور احمد چشتی تے بھولا ناتھ وارث نے ایں مقبرے ٹوں شہزادی زیب النساء دا مقبرہ آ کھیا ہے۔ پر اک دھڑا دُوجا دی ہے جیہڑا ایہہ آ کھدا ہے کہ ایہہ مقبرہ زیب النساء دا نہیں اوہ تے

دلی وچ دفن ہے۔ ایس وچ سبھ توں پہلاں کنھیا لال ہندی دی کتاب ”ترنخ لہور“ جیہڑی مجلس ترقی ادب نے چھاپی اوس دے ہاشمی وچ ایس اُتے بھروسیں گل بات کیتی گئی ہے۔ پھر نقوش لہور نمبر (ص-۳۱۳) تے دیکھو چرچا کیتی گئی ہے۔

ایہناں توں اڈ جے تیموری خاندان دیاں میتیاں ول ویکھتے توہ آپنیاں میتیاں اکثر دارالحکومت وچ دفناندے سن پر جے کدھرے ہور دفاؤں تے اماتا دفناندے سن۔ دوچی گل اوہناں دیاں میتیاں تے خاص کرزنا نیاں دیاں میتیاں پیٹھ تھے خانے وچ ہوندیاں سن جویں کہ لہور وچ نور جہان تے لاڈلی بیگم دیاں قبرائی نادرہ بیگم دی قبر، آگرہ وچ ممتاز محل دی قبر، قفتح پور سیدی وچ جودھا بائی دی قبر۔ پر ایس مقبرے دی اُساري وچ کدھرے دی تھے خانہ نہیں دسدا تے ناہیوں پرانیاں کتاباں وچ ایس دا کوئی سانگا لبھدا ہے۔ ہُن میں پہلاں شہر دی اُتے اک پرسیدھ کتاب ”سیرا المنازل“ دا سانگا دیوال گا، ایس دا فارسیوں، اردو وچ ترجمہ ڈاکٹر شریف حسین قاسمی نے کیتا ایہہ کتاب غالب انسٹیٹیوٹ نویں دلی نے چھاپی۔ ایس دے اردو ترجمہ دے حصے وچ (ص-۱۹۲) تے ایہہ لکھت ہے:

”کابلی بُوبے تے ساہمنے عام راہ اُتے اُتر سیدھ وچ تکیہ بھولو شاہ فقیر دا ہے ایس دے مگر زیب النساء بیگم دا مقبرہ تے لال پتھر دی اک مسیت ہے ایتھے دو حجرے نیں۔ زیب النساء دے حجرے تے سرہانے ول اک پتھر دی سل اُتے خط ثلث وچ لکھیا ایہہ کتبہ ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٌ - هَذَا مَرْقُدُ الْبَيْتِ الْكَبِيرِ لِلْعَبْدِ
الْمَذْنَبِيِّ الْعَاصِيِّ وَهِيَ الْمَحْفُوَهُ بِرَحْمَةِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الكريمه الحافظة زيب النساء المرجوه من العباد الله
 العالمين ان يدعوا لها بالغفران والرضوان وتاريخ فوتها
 قوله سبحانه: وادخلني جنتى
 (١٤٠١-١٤١٣ھ)

ہن میں سر سید احمد خان دی کتاب آثار الصنادید دا سانگا دیوال گا جس دی پہلی جلد (ص-۲۷۳) اُتے جدول بنایا گیا ہے جس وچ ۹۹ نمبر اُتے مقبرہ زیب النساء دا سانگا دتا گیا ہے۔ اوس دے مگر تجھی جلد (ص-۱۶۸) اُتے ایس دے کتبے دا ہتھ نال بنایا ہویا چتر اُساريا گیا ہے۔ ایس دا نمبر ۲۵ ہے۔ ایس جلد وچ اگانہ (ص-۳۸۸) تے انچ لکھیا ہے:

مقبرہ زیب النساء بیگم

زیب النساء بیگم اور نگ زیب دی وڈی دھی سی۔
 ۱۴۰۲ء نوں اوہنماں چلانا کیتا۔ اور نگ زیب دے سمرے وچ اوہنماں دا مقبرہ تے مسیت اُساري گئی۔
 ایہہ مقبرہ دلی شہر دے کابلی بوبہ دے نیڑھے سی۔
 جدؤں ریل دی پڑی وچھائی گئی تے ایہہ مقبرہ تے مسیت دوویں شہید کر دتے گئے۔

لہور دے ایس مقبرے وچ کون دفن ہے؟ ایہہ اک آپنی تھاں اُتے سوال ہے ایس مددے اُتے کچھ لوکاں کھوچ کیتی تے اوہنماں دا آکھنا ہے کہ ایہہ مقبرہ شاہ جہان دے ولیے دے اک امیر ”افضل خان غلامی“ دا ہو سکدا ہے۔ ایس گل نال میں آپ وی سہمت ہاں۔ ایس گل دا اک کارن ایہہ وی ہے کہ ایس مقبرے دی اُساري دا چچ باشاہ اور نگ زیب دے سے دیال اُسارياں توں بہت وکھ ہے۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ آپنے ولیے وچ لہور دیاں بُہت سوہنیاں عمارتاں چوں اک سی- ایس مقبرے دی ڈیورٹھی دا نقشہ شاہ جہان دے ولیے دی اک ڈوجی پرسدھ عمارت پُوبرا جی باغ دی ڈیورٹھی نال بُہت رلدا ملدا ہے تے جے مقبرے دی پُوری عمارت اُتے اک نگاہ پالیئے تے دائی انگا دے مقبرے نال رلدی دی اک گل ِ سدی ہے کہ جیویں دائی انگا دا مقبرہ گلابی باغ دی چنگھلیاں کندھاں وچ اُساریا گیا سی اُنچ ایہہ مقبرہ آپنے باغ دے آنٹ وچ ملتان روڈ والی سیدھ وچ ڈسدا ہے کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص- ۳۳۳) تے اُنچ لکھیا ہے:

”ایہہ مقبرہ اک چوکور شکل وچ اُساریا گیا سی- پر
اک نُکروچ تِن بُوبے نیں تے اک اک وڈی محراب
ڈاٹاں والی تے دونیکیاں چوکور تے ایس دے چار
چوفیرے باراں بُوبے پہلاں چاراں پاسیاں توں گھلے
سن ایس وچ چوکور دو دو بُوبے سنگ مرمر دے
جنگلیاں نال اُسارے گئے سن- ہُن اک بُوباتے اک
باری ڈکھن سیدھ وچ ہے تے باقی بُوبے باریاں بند کر
دیتیاں گئیاں نیں ایہناں دی تھاں اُتے کچیاں کندھاں
اُسار دیتیاں گئیاں نیں- مقبرے دے اندر فرش اُتے
کدھرے کدھرے پُرانا کم وی ڈسدا ہے- ایس نُوں
ویکھ کرے بندے دا جی کا بلا پے جاندا ہے- مقبرے
دے چکار سنگ مرمر دا تعویت اُساریا گیا ہے-
ایس دے چاراں پاسیاں وچ چبوترے نال اُچیاں جالیاں
گڈیاں گئیاں سن- تے انج ڈسدا سی کہ خبرے چاراں
پاسیاں توں پرده کیتا ہووے- پر ہُن قبر دی تھاں اُتے

مٹی دی اک ڈھیری پئی بوئی ہے۔ مقبرے دے
کوٹھے اُتے اک اچی شان والا وڈا چبوترا وی سی۔
ہُن زمینداراں ایس اُتے گھر اُسار لتے نیں۔ تے مقبرہ
چاراں پاسیاں توں گھراں وچ اخیر ایہہ گل ہے کہ
مقبرے دی حالت بُہت بھیڑی ہے۔

ایہہ مقبرہ آپنی مڈھلی اُساری وچ اک سوتی عمارت سی، مقبرے دا چبوترا گنبد سارا
سنگ مرمنال اُساریا گیا سی، ایں دے گنبد اُتے سُوا ہاکلّس گڈیا ہویا سی۔ ایں دے
باغ وچ باراں دریاں ڈیوڑھیاں تے ہور کئیں سوہنیاں عمارتاں سن ایں دیاں اُچی
شان والیاں کندھاں دیاں گلراں اُتے وڈی بُر جیاں بنیاں ہویاں سن۔ ایہو جیہی
بُر جیاں شala مار باغ وچ آج وی ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔ پر ایہناں بُر جیاں اُتے
کانی تے سُو ہے رنگ دا کم وی دسدا سی۔ جدول مغل سرکار ڈھے گئی تے لہور وچ
ملتان روڈ والا علاقہ سو بھا سنگھ دے ہتھ آیا۔ اوہناں ایں تھاں دی نیست مار چھڈی پر
اصل کم اودھوں ہویا جدول مہاراجہ رنجیت زنگھ نے شاہی قلعے لہور دے ساختے باراں
دری اُساراں واسطے آصف جاہ دے مقبرے دے نالوںال ایں مقبرے دا سنگ مرمر وی
پٹھو دتا۔ ہُن ایہناں دوہاں دا سنگ مرمر ایں باراں دری وچ ویکھیا جا سکدا ہے۔

آج دے ولیے وچ ملتان روڈ نواں کوٹ ول جادوں واسطے چو بر جی
چوک توں زنگھ کے سمن آباد چوک ول جانا پیندا ہے۔ ایں چوک توں بجے ہتھ اک
سرک گلشن راوی ٹوں تے کبھے ہتھ سرک گل زیب کالونی سمن آباد ٹوں چلی جاندی
ہے۔ ایں تھاں دا پُرانا ناں ”جنک گز“ سی۔ ایں چوک توں اگلا بس شاپ چھپڑ شاپ
ہے۔ آج کل ایں دا ناں بدل کے سپر شاپ رکھ دتا گیا ہے۔ ایں شاپ کجھ پہلاں
کبھے پاسے ایہہ مقبرہ آپنیاں ساریاں بربادیاں تے بھیڑے ویلیاں دی کہانی لے کے
کھلوتا ہے۔ ملتان روڈ اُتے ٹر دے ہوئے ایں گل دا بھلکیجا وی نہیں پیندا کہ ایں

تھاں اُتے اک ایڈی پُرانی عمارت وی ہے بڑک دے کنڈے اُتے اک لو ہے دا کالا جنگلا ہے ایس اُتے جندرالایا ہویا ہے۔ ایہہ جنگلا آلے دوالے دیاں ہٹیاں دا ای حصہ وسدا ہے۔ وَنَدْ مگروں ایس تھاں دی حالت ایڈی بھیڑی نہیں سی، کسے ویلے وچ ایس مقبرے دے گھلے میدان اُتے ایم۔ اے۔ او کالج لہور دے مُندے چوی چھکا کھیڈن آؤندے سن۔ ایس سڑک اُتے لوکاں تے گلڈیاں دیاں اینی آوا جاوی وی نہ سی۔ پر آج تے اتھے حشر دا دیلا وسدا ہے۔ مقبرے دے نکلے تھیے میدان وچ اک وڈا تے پُرانا رُکھ ہے۔ ایس رُکھ نے سارے مقبرے دی عمارت نوں کج بتا ہے۔ ایس توں اڈ پاسے پُرانے گھوہ دے نال کیلے دا اک رُکھ ہے۔ ایس گھوہ دی ٹھیاں مجھیاں کندھاں آج وی ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔ ایس گھوہ دیاں کندھاں اندر، نال بھٹھ خشت آلیاں نے اک گودام بنارکھیا ہے۔ بجے پاسے دے گھر آلیاں نے ایس کندھ دے نال اک ٹوہا کنڈھ کے آوا جاوی دا راہ اُساریا ہویا ہے۔ انخ ای ایس دے ساہمنے والے گھر آلیاں نے وی کندھ وچوں ٹوہا کنڈھا کہ راہ اُساریا ہویا۔ ایس دے نالو نال آپنی گذی تے موڑ سائیکل وی ایس میدان وچ ای کھڑی کر دے نیں ایس مقبرے دی پُربی سیدھ والی گلی آلیاں نے وی ایس تھاں نوں آوا جاوی دا راہ بنایا ہویا سی پر ہُن گھبچہ چر ہویا ہے ایس گلی دے منہہ اُتے کچی اثاث رکھ کے ایس نوں بند کر دیتا گیا ہے۔ آپنے ویلے اک گھلاتے وڈا باغ رکھن آلی عمارت دا ہُن رقبہ دو کنال توں ودھ نہیں ہیگا ایس مقبرے دی چھٹھی گلی وچ اک تھاں اُتے چوبرجی باغ دی ڈیوڑھی دی شکل والی اک عمارت ہے۔ جس اُتے خیال کیتا جا سکدا ہے کہ ایہہ کسے زمانے وچ ایس مقبرے دی ڈیوڑھی سی۔ ایدھر دے واسی ایس نوں ”چھوٹی چوبرجی“، آکھدے نیں ایس چھوٹی چوبرجی دے کھبے بجے کچھ پُدا تے مقبرے دیاں کندھاں وی گلراں وچ

بنیاں ہوئیاں بُر جیاں اج وی دسداں نیں انہاں اُتے سُو ہے رنگ دا کم اج وی دسدا
 ہے۔ ایہناں دے پیٹھ چوکیداراں نے آپنے کمرے بنا چھڈے نیں، پُرانی اُچی شان
 والیاں کندھاں تے ہُن خاب خیال وچ وی نہیں۔ مقبرے دے الیں میدان وچ
 کدھرے کدھرے پانی وی پکنچ دے راہ دسدا نیں۔ مقبرے دے چبوتے تے
 جاون واسطے چار پوڑیاں چڑھیاں پیندیاں نیں۔ مقبرے دے فرش اُتے کدھرے
 کدھرے کالے پٹھے پتھر دسدا نیں۔ مقبرے دی عمارت دے اندر چاراں
 سیدھاں وچ مرابی کندھاں نیں۔ انہاں وچ اُتابانہ ٹوں پَچھت گپ وانگوں
 ہے۔ مقبرے دی اندرلی حالت جہاگیگر دے مقبرے دی اندرلی حالت وانگوں
 دسدا ہے۔ الیں دے ڈھانچے وچ کندھاں پیٹھ کدھرے کدھرے کاشی کاری دا
 کم اج وی دسدا ہے۔ گلبد دے پیٹھ وچ کار سارے فرش اُتے قبر دا تعویت ہے۔
 ایں اُتے ساوے رنگ وی چدر چڑھائی ہوئی ہے۔ ایں دے سر سراہانے گھجھ
 دیوے پئے ہوئے نیں۔ ایتھے تریخ دی جانکاری لیوں والیاں دے نالو نال
 کدے کدے کوئی وڈیری عمراں دے بڈھے بابے وی آجائندے نیں۔ مقبرے دا
 میدان، الیں دا چبوتہ آلے دوالے دے گھرماں والیاں تے ہیاں والیاں وی
 جاگیگر دسدا ہے۔ الیں توں بُہتے بھیڑے دیہاڑ ہور کیہ ہووں گے کہ گرمیاں وچ
 الیں دے چبوتے اُتے کولراں دیاں موڑاں ٹھیک کیتی جاندیاں نیں، الیں سے توں اڈ
 ایہہ عمارت اج وی وڈے حوصلے نال کھلوتی سرکار ول ویکھدی پئی ہے۔

فریدا ایہہ دیں گندلاں دھریاں ھنڈ لواڑ
 اک راہنندے رہ گئے اک راہی گئے اُجاڑ
 بابا فرید

۱- خان بہادر خان

کبیر نرمل یوند اکاس کی، پر گئی بھوم یکار
دن سگت ایوانی، ہوئے گئی بھٹھ چھار
بھگت کبیر

حیاتی اُتے جھاتی:

خان بہادر خان کس جی دا نال ہے؟ اوہ کیہڑا بندے جیہڑا ایں مقبرے وچ دفن
ہے؟ کیہ ایہہ اوہو ای بندہ ہے جس دا نال مقبرے نال متحیا ہے جاں ایدھر کوئی ہور
دفن ہووے تے جس دا نال متحیا جاؤندما پیا ہے اوہ کیدھرے ہور دفن ہووے؟ ایہو جیسے
کئی سوال نیں جیہڑے لہور وچ کئیں مقبریاں دے نال جوڑے ہوئے نیں۔ ترخ
لکھن آلے ایک دھڑے ویچ کنهیا لال ہندی تے سید لطیف درگے وڈے لکھاری
نیں اوہناں دا آکھنا کہ ایں مقبرے وچ باتشاہ اکبر دے ویلے دا اک وڈا امیر دفن
ہے ایں بارے ویچ کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۲۶۳) تے ان
لکھیا ہویا ہے:

”مقبرے وچ دفن بندہ اکبر باتشاہ دے دربار دا اک امیر
سی تے اوہ ۱۰۱۰ وچ چلانا کر گیا تے ایته دفن
ہویا۔“

انج ای سید لطیف ہوراں آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۱۶۷) تے اک ہور
پرسدھ کتاب مراثۃ الہند دا سانگا دے کے انج لکھیا ہے:
”نواب بہادر خان اکبر دے دربار دا اک امیر سی۔“

ایہ امیر ۱۰۱۰ھ بمقابلہ ۱۶۱۰ء وچ چلانا کر گیا
تے ایته دفن ہویا، ایسے ورہے اکبر نوں خاندیش
دی جت لبھی سی“

ترنخ لکھن آلیاں دا اک دُوجا دھڑا ایہہ آکھدا ہے کہ خان بہادر خان، باتشاہ
اور نگ زیب عالمگیر دے دربار دا امیر سی۔ کچھ ایہو جیہی لکھت مقبرے دے نیڑے لکھن
جانکاری تختی اتے وی ہے۔ اوتحے انج لکھیا ہویا ہے:

مقبرہ خان بہادر ظفر جنگ کوکلتاش

اور نگ زیب عالمگیر دے امیران و چوں اک سن۔

اوہناں ۱۶۹۷ء وچ چلانا کیتا۔ مقبرے دی اُساری

چلانا کرن مگروں ای شروع ہو گئی۔

ترنخ لکھن آلیاں دی وکھو وکھ لکھتاں دے کارن مولوی ذکاء اللہ دہلوی دی
کتاب ”ترنخ ہندوستان“ ٹوں ویکھنا پیا۔ ایس کتاب وچ جدوں باتشاہ اکبر دی حیاتی
تے اوہناں دے امیراں دی جانکاری ائی تے کدھرے وی ایس نال دا امیر نہیں دسدا
۔ انچ ای دربار اکبری تے آئین اکبری تے نگاہ پائیے تے اوتحے وی ایہو جیہا امیر
نہیں دسدا۔ پھیر جدوں مولوی ذکاء دی کتاب تے باتشاہ اور نگ زیب دے دربار تے
نگاہ پائیے تے اوتحے اٹھویں جلد (ص ۲۸۱) تے اک بھروسیں لکھت دسدا ہے جس
وچوں کچھ انچ ہے:

”خان جہاں بہادر ظفر جنگ دا چلانا کرنا“

، چھل ویکم ۱۱۰۸ھ نوں خان بہادر ظفر جنگ دے

سریر وچ بہت پیٹھوئی۔ اوس ویلے باتشاہ شولاپور

توں بنگاہ نوں جائوندا پیاسی۔ پھیر ۱۶ جمادی

الاول نوں بماری بھور ودھ گئی۔ تے خان بہادر باتشاہ

دے ساہمنے ڈھیر رویا کے اوہ چاہوندا ہے کہ اوہ
 کسے جنگ وچ آپنی جان دیوے تے باتشاہ دے کم
 آوم باتشاہ آگوں جواب وچ آکھیا کہ توں ساری
 حیاتی سیوا وچ ہندائی ہے پُن تینوں ایس دی چاہ
 نہیں ہوونی چاہیدی - ۱۹ جمادی الاول نوں اوہ
 چلانا کر گیا۔

ایں لکھت توں خان بہادر دے چلانا کرن دا ویلا ۱۱۰۸ھ بمطابق ۱۶۹۷ء صاف
 ہے۔ ترخ لکھن آلے ذوبج دھڑے تے مکھ آثار قدیمہ والوں گذی ہوئی تختی
 اُتے اکو جیہی تریخاں لکھیاں ہوئیاں نیں۔ پھیر جے باتشاہ اکبر دے ویلے تے باتشاہ
 اور نگ زیب دے ویلے دیاں عمارتاں توں گوہ نال ویکھیا جاوے تے تد وی ایں
 مقبرے دی اُساری باتشاہ اور نگ زیب دے ویلے دی وسدا ہے۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مقبرہ باتشاہ عالمگیر دے سے وچ اُسرا یاں ہوئیاں عمارتاں چوں اک اچی
 شان والا سوہنا نمونہ سی۔ مُغل راج دے ڈھین مگروں ایں مقبرے نے وی کوئی
 ایڈے چنگے ویلے نہ تکے۔ خاص کر سکھ ویلے وچ ایں مقبرے نال، باغ، بارہ دریاں،
 حوض، جھروکے، پچھے تے ہور عمارتاں دے نالوں نال اُچیاں وڈیاں کندھاں وی اوس
 ویلے وچ ڈھا دیاں گیاں۔ مقبرے وچ قیمتی شیواں تے سوہنا پھر سکھ حاکماں دے
 گھراں وچ اپڑے تے عمارت دا سارا سنگ مرمر دربار صاحب گھلیا گیا۔ ایتحوں تکر
 کہ قبر دے تعویت دا سنگ مرمر وی پُنوا دیتا گیا۔ باقی ٹھی بمحضی عمارت دیاں ایاں وی
 ایاں تو پکن والے لے گئے۔ سکھاں مگروں انگریز سرکار نے وی کچھ چنگی نہ کیتی۔ ایں
 مقبرے دے چار چوفیں دا میدان تے باقی رقبہ انگریز سرکار ریلوے لیریکس کالوں

تے ریلوے دے ڈوبجے دفتر اون وچ ورتیا۔ ایہہ مقبرہ آپنی بعتر وچ دائی انگہ دے مقبرہ نال بھئے ماردا سی تے اُچا ہوون وِچ علی مردان خان دے مقبرے دے نیڑے وسدا سی پر نصیب بھیڑے ایس سارے مقبرے وچ بچیا تے بس اک چبوترہ تے اوں اُتے اوں دا گنبد۔ مقبرہ علی مردان خان و انگوں ایس دیاں وی تین منزلات نیں تے ایس دی تیجی منزل تیکر آپڑن واسطے پوڑیاں آج وی ہیکیاں نیں۔ ایسے کارن انگریز سرکار دے سے وچ ایس مقبرے ٹوں اک تھیڑے دے روپ وِچ وی ای ورتیا گیا۔ ایسے کارن آج وی اودھ دے نیڑے دے واسی ایس تھاں ٹوں ”ناچ گھر“ آکھدے نیں۔ مقبرے دی عمارت بارے کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۲۲۳) تے اخ لکھیا ہے:

”ایہہ مقبرہ آٹھ پاسیاں توں اک پکرے چبوترے اُتے بنیا ہویا ہے۔ ہر پاسہ سولہ سولہ گز لما ہے۔ ایس چبوترے دے وچکار اچی شان والے مقبرے دی عمارت آٹھ(۸) سیدھاں وِچ ہے، ہر سیدھہ وِچ اک وڈی وڈی محرابی ڈاثان وِچ عمارت اک کُپ وانگوں ہے، پر اندر وکھنے کے ٹھانے توں دو منزلات غلام گردش دیاں نیں۔ اک پاسے دیاں پوڑیاں چڑھ کر بندہ چارے پاسے پھر کرے ویکھ سکدا ہے ایس دے اتائیں ہیٹھ ہر پاسے دو دو محراباں نیں اتوں محراب پونے پنج گز تے چوڑائی وِچ سوا دو گز ہے۔ وچکار گنبد اچی شان والی عمارت دا بنیا ہویا ہے۔ ایس گنبد دے وچکار قبر سی جیہڑی کہ ہُن ڈھا دتی گئی ہے۔ جیہنار

لوکاں ایہہ ویکھی سی اوپنماں دا آکھنا ہے کہ ایس
 دا پتھر مہاراجہ رنجیت سنگھ لوالیا سی - گنبد دے
 اُترے جاون واسطے دو سیدھاں وچ پوڑیاں نیں - اُترے
 چڑھ کرے ویکھئے تے نگاہ دُور دُور تیکر جاوندی ہے
 کوٹھے اُترے ہر ایک سیدھ وچ آٹھ نکران اُترے آٹھ
 گنبدیاں بنیاں ہوئیاں نیں - جیہناں چوں اک ڈھر
 گئی ہے - تے سَت آجھے ہیگیاں نیں - ہر گنبدی دی
 گُرسی کوٹھے توں ڈیڑھ گز اچی ہے ہر گنبدی وچ
 آٹھ آٹھ نکرے بُوہے نیں - وڈا گنبد کُپ وانگوں ڈاڑھا
 سوپنا ہے ایس گنبد نوں ویکھے بُھکھ لتهدی ہے -
 ایس گنبد دی مرمت سرکار نے لکھاری (کنہیا لال
 پنڈی) دی نگرانی وچ کرائی ہے ”

آج دے ولے وچ مال روڑ توں نہر والی سڑک تے پچ تے امتر ریلوے لین
 دے چھاٹک دے نال کھے پاسے پیٹھوں جاندی سڑک دے کنڈے اُتے ہے - آج
 کل ایتھے سڑکاں دی نویں اُساری ہوندی پی ہے آن والے ولے ویلے وچ کریہ نمونہ بن دا
 ہے اوہ آون والے دیہاڑاں وچ ای پتھ لگے لگا - ایس چھاٹکوں چوچھے چھاٹک
 آکھیا جاندا ہے - ناق گھر توں اڈا ایس تھاں دے ایس نال بارے کوئی جانکاری ایدھر
 دے واسی نہ دے سکے - ایس وچ میں آپ کئیں لوکاں نال ملیا پر سبھ نے اکو ای
 جواب دتا کہ ایہہ نال تے اوہ آپنیاں وڈیاں توں سُندے آؤندے پئے نیں - جے ہُن
 لفظ ”چوچھے“ دے معنی ویکھیے تے ایس معنی اک ایہہ جیہا ٹویا، گھڈا ہے جس وچ پانی
 کٹھا کیتا جاوے تے پانی ٹوں کٹھا کرن مگروں کئیں پچھاں نال ورتیا جاوے ایہہ پنجابی

زبان دا لفظ ۱۹۷۰ء تکر عام ورتیا جاوندا سی تے ہن آج پڑی وچ پنجابی بولن دا رواج
 گھٹ دا پیا ہے۔ تے سرکاری ایس معااملے اتے چپ ہے۔ ایسے کارن کئیں لفظ پچھلے
 ویلیاں دا حصہ بن گئے نیں۔ چوپچے اک وڈا ٹویا ہوندا سی جس وچ پانی کے تالاب
 وانگوں کٹھا ہو جاندا سی۔ ایس کر کے خیال کیتا جاسکدا ہے کہ جدou ایہہ عمارت ٹھیک
 ہووے یا ڈھین دے سے چوں وی لنگھدی ہووے تے اووھوں اتھے پانی دے نظام
 کارن کوئی ٹویا نیڑے نہر نال بنایا ہویا ہووے۔ ہوسکدا ہے کہ کوئی ”چوپچے“ ہووے تے
 اوسے کارن ایہہ نال آجے وی لوکاں دی زبان اتے ہے۔ مقبرے دی عمارت دے
 کبھے پاسے ریلوے لیرکیس کالوں ہے۔ تے ایس دے نال سچ پاسے دی آبادی ٹوں
 ”ایکسٹینشن“ دا نال دتا گیا ہے۔ انچ کچھ نیڑے دی آبادی ٹوں ”کنال بک
 ایکسٹینشن“، وی آکھیا جاندا ہے۔ وئندگروں ایس مقبرے دی حالت اتے کدے وی
 کوئی دھیان نہ دتا گیا۔ اتھے ساری دیہاڑی مُڈنے کرکٹ کھیڈے رہندا ہے نیں
 تے شامی ایہو ای تھاں منڈیاں دے ویہلے بہہ کے سگریٹ پیون دی تھاں بن جاندی
 ہے۔ مقبرے دے دوستون ۱۹۹۰ء دے ورھیاں وچ ڈھے گئے سن۔ جدou اوہناں
 ٹوں نواں اُساریا گیا تے عام ریت سینٹ ورتیا گیا۔ ایس دے پُرانے چچ ٹوں
 چیتے نہ رکھیا گیا۔ ایہہ انچ ای دسدا ہے کہ جیوں ”ریشم وچ ٹاٹ دا جوڑ“ لگیا ہووے۔
 مکمل آثار قدیمہ ڈلوں اک تختی گذی جاون توں آڈ کوئی وی راکھی دا پر بندھنیں دسدا۔
 جے سرکار ایس دے چار چوپھیرے لوہے دے جنگلے لا دیوے، اک پکا چوکیدار راکھی
 پاروں نوکر کر لیوے۔ انچ ایہہ عمارت ہور چار دیہاڑی کڈھ جاوے گی۔ ایس مقبرے
 ٹوں کئیں اشتہاری کپنیاں آپنے اشتہاراں دی تیاری واسطے ورتدیاں نیں۔ جے اوہناں
 کلوں تھاں ورن دے پیسے لیتے جاون تے مقبرے دی حالت اُسرسکدی ہے۔ تے
 ایس دے نالوں نال ایہہ مقبرہ آپنے خرچے آپ ای پورے کر سکدا ہے۔ جے ایس دی

راکھی دا کوئی خاص پر بندھ نہ کیتا گیا تے خورے آون والے دیہاڑاں وچ ایہہ مقبرہ
وی ”چوبچے“ بن جاوے۔

مدتاں ہویاں بھلدا ای نہیں
بجم حسین سید

۱۸- مہابت خان

کبیرا مایا تھی ت کیا بھیا، جو مان تھیا نہیں جائے
مان منی مُور گلنے مان سمجھے کنو کھائے
بھگت کبیر

حیاتی اُتے جھاتی:

لہور دی وار وچ ایتھے کئی وڈے تے پرسدھ لوکاں نے ڈیرالائی رکھیا۔ باشاہ اکبر
دے سے وچ ایس شہر نوں ڈھیر آ در لھیا۔ پھیر اوس مگروں آج تیکر دے ویلے وچ
وی ہر وڈے بندے تے ایتھے وسن دی چاہ کیتی۔ ایس چاہ نال کئی وڈے بندے مَرَن
مگروں ایتھے دفن کیتے گئے۔ وڈے بندیاں دی آوا جاوی دے کارن کئی تھاواں اُتے
ایہہ رولا نبیا رہیا کہ ایتھے کیہڑا بندہ دفن ہے؟ مقبرہ مہابت خان نال وی گھج انخ دا
ای معاملہ ہے۔ ایس لئے مہابت خان دی حیاتی تے جھاتی مارن توں پہلاں لفظ
”مہابت خان“ دی جانکاری لینی پੇ گئی ہے۔

لفظ ”مہابت خان“ فارسی زبان دے دو لفظ ”مہابت“ تے ”خان“ نال ۾ کے بنیا ہے۔ لفظ ”مہابت“ دے معنی نیں طاقت والا سوہنا، جی دار بندہ تے لفظ ”خان“ دے معنی کچھ انج نیں مالک، عزت والا شہزادہ ایس دے نالوں مغل دربار وچ ایہہ لفظ یہتا مغل پڑھان تے افغان سردار آپنیاں ناوائیں نال ورتدے سن۔ اک تاں دربار وچ افغانیاں تے ایرانیاں دا یہتہ زور سی تے دو جا دربار دی سرکاری زبان وی فارسی۔ ایسے کارن باتشاہ ۽ لوؤں دتے جاوں والے خطاباں تے آدر دے ناوائیں وچ لفظ ”خان“ ٹوں ورنی دا یہتہ رواج سی۔ جیویں کہ خانی خاناں، لشکر خان، خوش خبر خان، مہابت خان، اعتماد خان تے ایہو جے ہو، تھیرے۔ مغل سرکار وچ کئی بندے ایہو جیسے نیں جیہناءں ٹوں آدر والے نال ”مہابت خان“ نال دان کیتا گیا ہووے۔ لہو وچ ایس مقبرے دے سانگے وچ دو بندے ایہو جیسے نیں جیہناءں ٹوں ”مہابت خان“ دا نال ڊتا گیا۔

ترنخ لکھن والے اک دھڑے دا خیال ہے کہ ایہہ مقبرہ باتشاہ جہانگیر دے دربار دے اک امیر جس دا نال زمان بیگ سی اوں دا ہے۔ ایہہ بندہ اوں ویلے ڏکن دا گورزی۔ زمان بیگ دے پیو دا تال غیور بیگ کابلی سی جیہڑا کہ آپنے علاقے وچ کئی قبیلیاں دا سردار سی۔ زمان بیگ بارے آکھیا جاندا ہے کہ اوں دے شاہ جہان نال کوئی چنگے ساک نہیں سن اج دے سے دے کچھ لکھاریاں تے اخیر کر پھڈی اوہناں باتشاہ جہانگیر دی پریکا تے ملکہ ملکہ ٹور جہان ٹوں اک ظالم کرو دھ تے لو بھ ہنکار والی زنانی دیسا ہے۔ اوہناں شاہ جہاں تے شہر یار وچ ہوون، والی لڑائی وچ ایس گل ٹوں کھون را ہیں ثابت کرن دا آہر کیتا ہے کہ ٹور جہان دی سُکھے لدھی دھی لاڈلی بیگم جیہڑی کہ شیر انگن توں سی اوں دے شاہ جہاں تے درباری مہابت خان دو واؤں نال چنگے کم نہیں سن۔ تے ایہہ سبھ اوہ آپنی ماں ٹور جہاں دے آکھن اُتے کر دی سی۔ ایہہ ساریاں

شیواں ۲۰۰۵ء وچ بنی فلم ”تاج محل“ وچ کھائیاں لگایاں نیں۔ ہندوستان وچ بنی ایہہ فلم کئیں ملکاں وچ کھائی گئی سی۔ مہابت خان دے روے دی طرح اونہاں دے مرن دی ترخ تے دن ہوون دی تھاں دوہاں اُتے ترخ لکھن آ لے آپس وچ سہمت نہیں۔ گھج دا آکھنا ہے کہ ۱۰۳۳ھ بمقابلہ ۱۶۳۳ء تے گھج دا آکھنا ہے ۱۰۳۵ھ بمقابلہ ۱۶۳۶ء ہے۔ گھج دا آکھنا ہے کہ آپ لہور وچ دن ہوئے تے گھج دا خیال ہے کہ بُر ہاں پُور وچ دن ہوئے۔

ایس مقبرے دے سانگے وچ دو جا بندہ باتشاہ اور نگ زیب عالمگیر دے ویلے دا ہے ایہناں دا اصل نام محمد ابراہیم ہے۔ ایہناں ٹوں دی آدر والا نام مہابت خان ڈتا گیا، ترخ لکھن والیاں دا اک حصہ ایہناں ٹوں ”مہابت خان ثانی“ دی آکھدا ہے۔ محمد ابراہیم ہوراں آپنی حیاتی دا اک وڈا حصہ لہور وچ ہنڈایا ابنتھے اونہاں آپنی حیاتی وچ اک اپنی شان والا مقبرہ با غباپورہ وچ اُساریا۔ اونہاں ۱۰۹۹ھ بمقابلہ ۱۶۸۸ء وچ چلانا کیتا۔ تے اونہاں ٹوں اونہاں دی وصیت پاروں اوسے باغ وچ دن کیتا گیا اُتے لکھے ہوئے دو دس بندیاں بارے وچ کھون مگروں میرا آپنا دی ایہہ چار ہے کہ ایہہ مقبرہ محمد ابراہیم ہوراں دا ای ہے۔

عمارت دا ویروا:

ایس مقبرے ٹوں آپنے ویلے دی اپنی شان والیاں عمارتاں وچ گنجایا جاسکدا ہے ایہہ مقبرہ وڈی شان والیاں کندھاں دے وچکار سی۔ مقبرے دی مدخلی اُساري بارے مولوی نوراحمد چشتی ہوراں آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“ (ص۔ ۲۹۳) تے انخ لکھیا ہویا ہے:

”ایس دی پُرانی شکل انج دی سی کہ باہر پچھمی

سیده ولِ اک وڈا بُوہا ہے ایس دے ہیٹھ اک پور ڈاٹاں
 والا بُوہا ہے، دوہیں بُہت اچے نیں تے تھڑیاں اُتے
 بیٹھن دی تھاں بنی بہئی ہے۔ وڈی محراب دی اُتر
 د کھن سیده وچ اچی تھاں تے نال دو ہپور محراب تے
 عمارت وچ ایڈی تھاں بن دی ہے کہ تن چار بندے
 ویہلے سمرے وچ کٹھے بھے سکدے نیں۔ ایہناں
 محراباں وچ اک اک چھوٹی محراب تے باہر لی سیده
 وچ اک وڈی ڈیوڑھی وی انج دی ہے۔ تے اُندر کھن
 دی کنداہ اُتے دو باریاں نیں اک پچھمی سیده وچ اک
 اُتر سیده وچ ”

مغل راج دے ڈھین مگروں شہر لہور دے نالو نال ایں مقبرے نے وی کئی
 بھیڑے دیہاڑ وکھے۔ سکھاں دے ویلے توں پہلاں ایں رقبے دی اک وڈی تھاں
 اُتے محمود نال دا زمیندار قبضہ کر کے بیٹھیا رہیا۔ ایں توں گلدا ہے کہ لہور وچ قبضے
 کرن دی رسم کوئی ایڈی نویں وی نہیں سکھاں دے ویلے وچ مہاراجہ شیر سنگھ نے ایہہ
 تھاں تے ایں دا باغ سردار دیال سنگھ ٹوں دے دتا۔ دیال سنگھ دے پُر نے ایں
 مقبرے دیاں ساریاں عمارتاں تے اچباں کندھاں وی ڈھوا کے اوہناں دیاں اٹاں
 وچ چھڈیاں۔ اوہدے مگروں مقبرے دا رقبہ تے ملیاں بھجھیاں کندھاں تے باغ فقیر
 عزیز الدین نال دے بندے دے ہتھ لگیا۔ اوہنے ایں اُتے نویں سر پوں محنت کیتی
 تے سارے باغ ٹوں پھیر اک واری وسایا۔ اوس دے مرن مگروں اوس دے پُر
 چراغ الدین نے سارے باغ دی راکھی کیتی پھیر ایہہ ساری تھاں ۱۸۵۷ء وچ پاری
 سوداگر اس نے نو سو روپے وچ مُل لے لئی۔ پاری سوداگر اس دے مالک بنن مگروں

ایس تھاں دا نال ”سیٹھاں دا باغ“ پے گیا۔ اج وی ایہہ تھاں ”سیٹھاں دی بانچی“ دے نال توں پرسدھ ہے۔ ایہہ ساری تھاں چالی و رھیاں توں ودھ پارسیاں دی مالکی وچ رہی۔ اوہناں ایس باغ وچ بچی ہوئی پچھی، دکھن دیاں کندھاں، قبر دے چبوترے تے ایس نال بنی اک پرانی میت ٹوں بہت آدر نال ویکھیا۔ پارسیاں دے ایس ورتارے نال ایس گل دی گواہی لمحدی ہے کہ ونڈتوں پہلاں لہور دے واسیاں وچ بہت محبت سی۔ تے ایہناں وچ دھرم جاتی پڑی دیاں ونڈاں نہ ہوون برابر سن۔ ایپو ای کارن ہے کہ پران نوکل دی کتاب جیہڑی اوہناں لہور اتے لکھی سی اوس وچ لہور چیوندا جاگدا مختبیاں نال بھریا لمحدی ہے۔ ۱۸۹۰ء وچ ایہہ احاطہ میان مظہور الدین ہورا مل لے لیا۔ ونڈ توں کچھ چر پہلاں مقبرے دے نال ای انجمن تبلیغ اسلام با غباپورہ نے اک کتاباں والی تھاں اُساري تے ونڈ مگروں ایس دے وڈے احاطے وچ گھر اُساري گئے جس دے کارن ہن ایس تھاں اتے گھنڈریوی نہ ہوون برابر نیں۔

اج دے ویلے وچ شالا مار باغ توں ٹیلی فون ایکچھنج ول جایا جاوے تے شروع وچ ای کھے پاسے گورنمنٹ مسلم ماؤں ہائی سکول دی لال عمارت ہے۔ ایس دے مگر دی ساری وسوس ”کراو ان پارک“ اکھواندی ہے۔ سکول دے نال ای کھے پاسے اندر ٹوں اک گلی جاندی ہے۔ نتھے اگے اک گھلے میدان دے شروع وچ سڑک دے کنڈے نال ای مہابت خان دی لاوارث قبرتے اوس دا چبوترہ ہے۔ قبر دا مضبوط چبوترہ زمین توں کوئی تن گوفٹ اچا ہے۔ ایس چبوترے دے وچ کار قبر دا تعویت ہے چبوترے دی پچھی تے دکھن سدھ وچ ایس دیاں چوڑیاں کندھاں دے کچھ نشان اج وی دسدارے نیں۔ ایہہ کندھاں ایڈیاں چوڑیاں نیں کہ ساری دیہاڑی اتھے نشمی بہہ کے نشہ کر دے نیں۔ انہاں کندھاں تے قبر دے چبوترے دے وچ اک وڈا میدان ہے۔ نتھے ساری دیہاڑی کرکٹ کھیڈی جاندی ہے۔ ایس میدان ٹوں جدوجہد پوے

شادی ویاہ دے ویلیاں اُتے تنبوٰ قناعتان لَا کے ورتیا جاندا ہے - میدان دے سامنے
والے مکان اُتے اک وڈا بورڈ لگیا ہے جس اُتے "مہابت خان کرکٹ کلب" دی سرفی
نال ایس ِ وج چوئے بندیاں دے ناں لکھے ہوئے نہیں۔ ایس کلب دے بندیاں ٹوں
وی ِ چارے مہابت خان بارے کوئی جائزی نہیں۔ ویلے دی ایہناں بے حیاں توں
اڈ آجے وی گھج لوک ایس قبر اُتے آن کے فاتحہ پڑھدے تے موم تباں جگاندے
نہیں۔ سرکار تے علاقے دے آ درواں بندے َرل کے اتھے گھج کندھاں اُساردیوں،
اک ہُبلا لکھے رڑے میدان ٹوں ہریا کر دتا جاوے تے اک تے ایس مقبرے دا آ در
ودھ جاوے گا تے دُوبے ایس دی حیاتی وی۔ نہیں تاں اسیں کہدھے گو دھرم، کرم
والے تے پڑھے لکھے ہاں ایس مقبرے دی حالت آپے ای ڈسدنی پئی ہے۔

سانوں چج تے اوہا اے جو دارا کھاوے

بمحیم حسین سید

۱۹- نواب جانی خان

زندگی دا جد کدے، اپمان کیجا ہے کے
موت بن کے موت دی، آوندے رہے نیں لوک
پاش

نواب جانی خان مُغل راج ڈھین مُحمد شاہ باشاہ دے ویلے دے ایک وزیر
نواب قمر الدین دا پُتر سی۔ نواب قمر الدین اک جگ ِ وج کرناں دے علاقے ِ وج

مارے گئے ایہہ جنگ نادر شاہ نال لڑی گئی سی، اوہناں دے وڈے پُت دا نام
 میر معین الملک عرف میر منو سی۔ ایہناں دا نام پورے جگ وِچ جایا مانیا سی۔
 اوہناں کوں لہور دی گورنری (۱۶۶۷ھ - ۱۶۶۱ھ) سی۔ میر منو دے ہتھوں کئیں
 سکھ قتل ہوئے۔ ایسے کارن اوہناں دا نام سکھاں دی وار وِچ بھیڑے اکھراں
 وِچ ہے۔ اک ویلے وِچ میر منو نے کئی سکھ لہور لندے بزار وِچ قتل کئے۔ ایسے
 کارن ایہہ تھاں سکھاں وِچ ”شہید گنج“، اکھواندی ہے۔ میر منو دے ایس کم دا
 بدله سکھاں اوہ دھوں لتا جدول اوہ راج وِچ آئے۔ اوہناں میر منو دا مقبرہ جیہڑا
 لندے بزار وِچ سی اوہنوں مذہبوں پُٹ کے قبردارے تعویت توں ہڈیاں کڈھ کے
 ساری سٹیاں سن۔ میر منو دے ٹکے بھرا دا نام جان محمد خان سی تے اوہ پورے لہور
 وِچ نواب جانی خان دے نام توں جانے جاندے سن۔ میر منو دے مقابلے وِچ
 نواب جانی خان اک نرم مزاج انسان سن ایس نام اوہ مغل راج ولوں پنجاب
 دی فوج دے اک جرنیل وی سن، پر آپ آپنے سماجی تے پنے کماں دے کارن
 وزیر وی بنے۔ لہور والے آج وی اوہناں دیاں کہانیاں آپنے بالاں ٹوں
 سناؤندے نیں۔ پر ایہہ کہانیاں وی ہن گھب بزرگاں دے چیتے وِچ ہیگیاں نیں۔
 آج وی پیڑی ٹوں نہ ہی نواب جانی خان تے ناہبوں کہانیاں نال کوئی ساک
 ہے۔ مولوی ٹور احمد چشتی ہوراں آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“ دے (ص -
 ۹۶۷) اتنے نواب جانی خان دی حیاتی بارے اخ لکھیا ہے:

”نواب جانی خان بارے گل انج ہے کہ مُحمد شاہ“

باتشاہ نے اوہنیوں آپنا نواب بنا کے انتظام الدولہ دا

خطاب دان یکیتا۔ اوس دا پیو قمر الدین مُحمد شاہ

باتشاہ دے دربار دا اک وزیر سی جیہڑا کہ کرناں دی

تھاں اُتے نادر شاہ نال جنگ کر دیاں ماریا گیا۔ نواب
 جانی خان دا ڈا بھرا میر معین الملک، میر منودے
 نان تون پرسدھ ہے ”
 نواب جانی خان دے چلانا کرن دی ترخ، گھج ترخ لکھن والیاں دی لکھت
 وچ ۱۱۹۱ھ بمقابل ۷۷۸ءے ہے۔ تے گھج دیاں لکھتاں وچ ۱۱۹۳ھ بمقابل ۷۷۹ءے
 ہے۔

عمارت دا ویروا:
 ایہہ مقبرہ آپنے دیلے وچ مغل اساریاں دا اک سوہنا نمونہ سی۔ گھج لکھاریاں
 دیاں لکھتاں وچ ایہہ گل دی ہے کہ اصل وچ ایہہ مقبرہ نواب جانی خان نے آپنی
 بھین واسطے اساریا سی۔ پھر جدونوں نواب صاحب دی چلانا کر گئے تے آپنی بھین نال
 ای ایسے مقبرے وچ دفن کیتے گئے۔ کنہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص۔
 ۲۷۵) تے انج لکھیا ہے:

”باغبانپورے دے علاقے وچ پرانے مقبریاں چون اک
 ایہہ مقبرہ دی ہے۔ ایس مقبرے دی اُتر سیدھہ ایس
 دے باغ دی ڈیوڑھی آجے دی پکی حالت وچ ہے۔
 ایس باغ دی زمین شیراٹاں دے اک زمیندار نے سرکار
 کولوں مُل لے لئی ہے۔ مقبرے دی عمارت چوڑی
 شکل وچ ہے جس دے اندر باہر استر ہویا ہے۔ ہر
 پاسے تن تن محرابی ڈائٹاں والے مونہ نیں پرچھت
 چوکور سیدھی تے اُتوں کوٹھا گنبد والا بنایا ہویا

بے۔ ایس اُتے لہریا کانسی دے کم نال سجیا ہویا

ہے۔

نواب صاحب دے چلانا کرن مگروں شہر لہور نے کئی چنگے بھیڑے دیے تئے سکھاں دا ویلا آون تیکر ایس مقبرے دی عمارت دا کوئی والی وارث نہ سی۔ اوہناں ایس دیاں مرمتاں ول کوئی دھیان نہ دتا پر قبراں دا آدر کر دے رہے۔ انگریز سرکار نے تے نچخت ہوون دا آنت کر چھڈیا اوہناں ایس اپنی شان والے مقبرے دے گنبد، باغ، ڈیورھیاں ساری زمین دا مل برا اک سورپسہ دھریا۔ جیہڑا کہ شیراں دے اک بندے نے مل بھر کے ماکنی لے لئی۔ ایہہ بندہ ایس مقبرے دے نیڑے آپنیاں پیلیاں واہندا سی۔ اوہ جٹ زمیندا بندہ سی اوہنے تھاں وی داہی بیسجی پاروں ورتی۔ اوہنے ڈیورھی ٹول ڈنگراں دا طویلا بنا لیا تے ٹلر دی سانجھ واسطے اوہنوں چنگی تھاں مقبرے دا گنبد لگی۔ وہ مگروں ڈیورھی تے نیہوں ای پُٹی گئی۔ نصیب چنگے نواب ہوراں دے کہ ایہہ گنبد پچھا رہ گیا پر ایہہ گنبد وی آلے دوالے دے مکاناں وچ گواچ گیا ہے۔

اج دے ویلے وچ شala مار باغ توں انجیمنگ یونیورسٹی لہور ول ٹریا جاوے تے کھے پاسے سڑک دے کنڈے اُتے ”باغبانپورہ ٹیلی فون ایکسچنچ“ ہے ایس عمارت دے نال ای اک پڑول پچ پھے۔ ایس دے سامنے سڑک دے دوچے پاسے کدے پُرانی ”گاہ منڈی“ ہوندی سی۔ ہُن ایس منڈی دا وی کوئی ناں نشان باقی نہیں۔ پڑول پچ پھے دے نال اک بنکی جیہی ننگ گلی مقبرے ٹوں جاندی ہے۔ ایتھے ایس وچ جاون توں پہلاں اک لوہے داؤہا لگیا ہویا ہے۔ جس اُتے اک جندرالا دتا گیا ہے۔ ایس ٹوں ہے اُتے وی ڈھیر و ڈھیر مٹی پی ہوئی ہے۔ ایس توں لگدا ہے کہ خبرے ایس ٹوں کئی ورھیاں توں کھولیا نہیں گیا ایس مقبرے دے دکھن دے وچ وسون ”کراون پارک“

اکھواندی ہے۔ ایس مقبرے توں لنجھدی ہوئی گلی ”سحر روڑ“ دے ناں توں جانی جاندی ہے۔ ایس گلی ویچ وی کسے ٹوں نہیں پیدہ کہ ایتھے کوئی مقبرہ ہے۔ ایس گلی دے ویچ اک تھاں اُتے کچھ پاسے ٹاراں دا اک وڈا ڈھیر ہے جیہڑا زمین توں گھٹ او گھٹ سَت آٹھ فٹ اُچا ہے۔ ایس ڈھیر دے مگر مقبرے دی ڈکھن سیدھ والی کندھ ہے۔ ایس کندھ دے تن پاسیاں ویچ مکان نیں تے مقبرے دا گل رقبہ تن مرلیاں توں ودھ نہیں ہووے گا جیہڑا کہ آپنی مددھلی اُساري ویچ کنالاں دے رقبے تے سی۔ نصیب بھیڑے ایس تھاں دے کہ ایس تن مرلے دے رقبے ویچ وی آ لے دوالے دے گھراں آ لے آپنے گھراں دا گندست دے نیں۔ مقبرے دی عمارت ویچ جاون واسطے میں ٹاراں دے ڈھیر چڑھ کے اندر ٹپ کے گیا۔ اندر ساختے ایہہ اپنی شان والا مقبرہ سی۔ ایس دے میدان ویچ آج وی چار پنج پرانے رکھ ڈسدا نیں۔ گنبد دے پیٹھ چاراں پاسیاں توں ڈاثاں والے سو ہنے بُو ہے نیں۔ ایہناں چوں تن سیدھاں والے بُو ہیاں ٹوں لو ہے دے جنگلے لا کے بند کر دتا گیا ہے۔ مقبرے دی عمارت اُتوں چڑھی تے سدھی ہے تے پیٹھ محابی ڈاثاں والے بُو ہے نیں ایہناں نال کندھاں اُتے کدھرے کدھرے کاشی کاری دے سو ہنے کم دے ماڑے موٹے نشان ڈسدا نیں۔ گنبد دے ویچ کار پیٹھ ویچ تن قبراں پچھی مٹی دیاں بنیاں ہوئیاں نیں ایس مقبرے دے نال کدھرے وی محکمہ آثار قدیمه ہاں کوئی تختی نہیں ڈسدا۔ ہُن خورے محکمے ٹوں کوئی رحم آ گیا۔ اونہاں آ لے دوالے دے گھراں والیاں ٹوں دو دوسو فٹ تھاں خالی کرن دا آ کھیا ہے۔ رب جانے لوکیں خالی کر دے وی نیں جاں نہیں؟ نال ایہہ چچ کڈھا گو صحیح ہے۔ ایس دے نال ایس مقبرے دے آ در ویچ کوئی ودھا ہووے گا جاں نہیں، ایہہ تاں آون والے دیہاڑ ای ڈسن گے۔

۲۰۔ شرف النساء بیگم

پرسدھ گنبد سرو والا

توڑ کے مجبوریاں دئے سنگالاں ٹوں آڈوں
 ظلم دے گل سنگلی، پاؤندے رہے نیں لوک
 پاش

باتشاہ اور گنبد زیب عالمگیر دے گروں مغل سرکار ہولی ہولی ڈھینیدی گئی۔ ایس ڈھین دے سے وچ اک ولیا محمد شاہ باتشاہ داسی جیہڑا کہ ۱۷۱۹ء توں لے کے ۱۷۴۸ء تک داسی۔ ایسی ویلے وچ لہور دے حاکماں وچ دو ڈے تے مشہور نان وسدا نیں اک نواب عبدالصمد خان (۱۷۲۸ء - ۱۷۱۳ء) تے دو جا نواب زکریا خان (۱۷۲۵ء - ۱۷۳۸ء)۔ ایہناں دوہاں بندریاں دا مغلی دربار وچ وی بہت آدرسی شرف النساء بیگم (شریف النساء بیگم) وا ساک ایہناں دوہاں بندریاں نال سی۔ نواب زکریا خان دے پیو دا نان نواب عبدالصمد خان سی۔ تے شرف النساء نواب زکریا خان دی بھین سی۔ پر ایدھر ایس ساک پاروں وی ترخ لکھن آ لے دو دھڑیاں وچ دیںدے نیں۔ اک دھڑا بھین آ کھدا ہے۔ ایس وچ کنهیا لال ہندی، سید محمد لطیف، تے مولوی ٹوراحمد چشتی ورگے ڈے تے پرسدھ لکھاری نیں۔ دو بجے دھڑے وچ گنج دا آ کھنا ہے کہ آپ نواب ذکریا خان دی بھین نہیں اوہناں دی دھی سن۔ ایس سارے مددے اُتے اک وڈی چرچا نقوش لہور نمبر وچ کیتی گئی ہے۔ ایس چرچا وچ ایہہ گل ثابت کیتی گئی ہے کہ شرف النساء نواب عبدالصمد خان دی دو بھی بیوی سی تے اوہناں توں نواب عبد اللہ خان جمیا سی۔ ایس چرچا دے نتیجے نال لکھاری (میں) وی سہمت ہاں۔ شرف النساء بیگم نے بھوگیوال وچ اک وڈی تھاں اُتے ایک تالاب تے اک باغ

اُساریا ہویا سی۔ اونچے سرودے بُہت سارے اپنے لمبے بُوٹے وی ہیگے سن۔ ایں باغ دے وِچکار اوہناں اک اُچا چبوترہ وی بُنایا ایں چبوترے تے وی سرودے پتھر سن ایں کارن ایں تھاں دا نال گنبد سرود والا پے گیا۔ ایں چبوترے تے آپ روز آوندے دھمی پڑھدے تے نالو نال قرآن شریف وی پڑھدے۔ اوہناں دی مذہب اسلام اُتے اک وڈی پڑھت سی، ایں پڑھت دے کارن آپ آپنے نال ہمیش اک تلوار وی رکھدے سن۔ ایہہ کم آپ آپنی حیاتی دے اخیر تیکر کر دے رہے جدوں آپ چلانا کر گئے تے آپ دی وصیت پاروں آپ ٹوں چبوترے اُتے ای دفن کیتا گیا۔ آپ دی قبر نال اک گنی قبر وچ تلوار تے قرآن شریف ٹوں وی دفن کر دتا گیا۔ اوہناں دے چنگے کماں کارن اوہناں دا نال اجے تیکر جیوندا جاگدا ہے۔ پچھلی صدی تے آدھگار وچ ڈاکٹر اقبال ہوراں آپنی کتاب ”جاوید نامہ“ وچ شرف النساء دی حیاتی اُتے اک پرسدھ تے لمی نظم لکھی۔ ایں نظم وچ اوہناں عبادت، قرآن شریف تے تلوار دا ویروا وی کیتا گیا۔

عمارت دا ویروا:

شرف النساء بیگم ٹوں اوہناں دی وصیت پاروں اوس چبوترے وچ دفن کیا گیا۔ جتھے آپ عبادت کر دیاں سن۔ ایہہ چبوترا زمین توں ۱۶ فٹ اُچا ہے۔ ایں اُپنی تھاں تے دفن کرن گمروں اوس چبوترے اُتے اک کوٹھا پا دتا گیا تے بتاں سیدھاں توں کندھاں کر کے پچھی سیدھ وچ اک بُوہا کھول دتا گیا۔ چبوترے دے اُتلے پاسے وچ ہریاں تے چیاں اٹاں اُتے کاشی دا سوہنا کم اُساریا گیا۔ ایں کم وچ سرودے بُوٹے صاف وکھے جاسکدے نیں۔ قبر دے آدر پاروں اونچے کوئی پوڑی وی نہ اُساري گئی۔ اپر تیکر اپن واسطے لکڑ دی پوڑی ای ورتی جا سکدی ہے۔ ایہہ مقبرہ آج وی

لوگاں وِچ بڑے آدر نال ویکھیا جاؤندا ہے۔ ایس مقبرے بارے مولوی نور احمد چشتی نے آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“ (ص - ۹۷۳) تے انج لکھیا ہے۔

”ایہہ مقبرہ چوڑا ترے اُچا ہے۔ زمین توں دو بندياں تو ودھ اُچا ہے۔ جد کہ باقی عمارت سادی ہے۔ چاران پاسیاں اُترے ڈاٹاں وِچ کانسی دا کم ہے۔ چارے باہرلی سیدھاں وِچ چار چار چینی کاری والے نقش وِچ سرو بنے ہوئے نیں تے پچھمی سیدھ وِچ ٹوبا ہے۔“
 ”ایس مقبرے گنبد سرو والا دی اُتر، دکھن سیدھ وِچ اک وڈا کھلا حوض ہے۔ جس دے دو درجے نیں باہرلا درجہ کندھ توں اٹانہ تے تیکر آیاتے وچکارلا آدھ گز چونہ مٹی نال ہے۔ ایس وِچ اک ٹھاٹجها فوارہ ہے۔ اُتر سیدھ وِچ اک بارہ دری وی سی۔ ہُن اوہ ٹٹ بھج کرے کھنڈر ہوئ پئی ہے۔ ایہہ تالاب وی اٹاں ویچن والے پُنن لگے سن پر نواب خان بھادر دی اولاد نے سرکار کولوں ایہہ سیدھ مُٹلے لیا۔ ایس دے نال ہی اک بور تالاب دکھن سیدھ وِچ سُکیا اُجاڑ پیا ہے۔“

لہور دی کئیں عمارتاں سکھ ویلے وِچ سکھاں دے ہتھوں بر باد ہوئیاں۔ اوس دیلے وِچ اک ایہہ گل ٹرپی کے خبرے ایس مقبرے دیاں قبراں وِچ کوئی خزانہ دبیا پیا ہے۔ ایس گل کارن قبراں مڈھوں تے نہ پیاں گئیاں پرٹھ بھج تحریری ہوئی۔ ایس گل دا ویروا کنہیا لال ہندی ہواراں آپنی کتاب ترخ لہور دے (ص - ۲۶۹) تے انج کیتا ہے:

”شہر لہور دی پُوری سیدھ دے مقبریاں چوں ایہہ مقبرہ پرانیاں عمارتاں وِچ گنیا جاؤندا ہے۔ ایس مقبرے

دی عمارت اُتے کانسی دھے کم راہیں وڈے وڈے
 سرونقش کیتے گئے نہیں۔ ایسے کارن ایس نوں گنبد
 سرو والا آکھدے نہیں ایہہ مقبرہ بُہت اچا ہے عمارت
 خشتی سادہ ہے ایس اُتے گنبد نال کانسی دا سوبنا
 کم ہے پچھمی سیدھ وچ بُوہا وی ہے۔ مقبرے دی
 حالت انج ہے کہ شرف النساء جیہڑی کہ نواب
 خان بھادر دی بھین سی۔ اوہنار آپنی حیاتی وچ
 ایس مقبرے نوں اُساریا۔ اوہ روز ایتھے دوپھر دی نماز
 مگروں آندی تے اک گھنٹہ قرآن شریف پڑھدی تے
 تلوار ایتھے چھڈ جاندیاں سن۔ جدون مرن ویلا آپڑیا
 تے آپ وصیت کیتی کہ میری قبر ایس مقبرے وچ
 ہووے تے قرآن شریف تے تلواروی مقبرے وچ رکھے
 جاؤں۔ پھیر اوہنار نوں ایتھے دفن کیتا گیا تے قرآن
 شریف، تلوار دوبار نوں ایتھے ہی دفن کیتا گیا۔ پور
 مقبرے دے چبوترے نال کوئی پوڑی نہ اُساری گئی۔
 اخیر جدون مُغل راجڑا دا گیا تے سکھی ویلا آگیا
 تے پھیر سکھاں نے قرآن شریف تے تلوار نوں باہر
 کڈھیا۔ آکھیا جاوندا ہے کئیں پزار دا اوہ قرآن
 شریف تے تلوار سی۔ ایس مقبرے دی مرمت وی
 لکھاری نے آپ ای کروائی ہے ”

اج دے ویلے وچ جدون جی ٹی۔ روڈ اتے انجینئرنگ یونیورسٹی لہور توں شالا مار
 باغ ڈل ٹریا جاوے تے انجینئرنگ یونیورسٹی دیاں کنڈھاں جتھے مگدیاں نیں اوس
 دے نال اک گلی کیتھے پاسے اندر نوں جاندی ہے۔ اندر لی آبادی نوں شریف پارک
 آکھیا جاوندا ہے۔ ایس دے وچکار اک غیر سرکاری سکول دے سامنے ایہہ مقبرہ اک

نکے جیسے میدان وِچ ہے۔ ایس میدان دے چار چوپھیرے کندھاں اُسار دیاں گلیاں
 نیں تے ایہناں کندھاں اُتے لوہے دے جنگلے وی لا دیتے گئے نیں۔ بُوہے دے نال
 ای اک تختی لگی ہوئی ہے۔ ایس اُتے شرف النساء یگم وی حیاتی اُتے جانکاری دیتی گئی
 ہے۔ ایس بُوہے اُتے اک جندرالا دیتا گیا ہے۔ جس وی چابی اوں چوکیدار کوں ہوندی
 ہے جبڑا کدے وی او تھے نہیں ہوندا۔ تے آلے دوالے دے گھر ان آلیاں لوکاں ٹوں
 مقبرے وِچ جاون وی کوئی چاہ نہیں ھیکی۔ تے جے ایتھے کدے کوئی ترخ دا پڑھیار
 بُھل بھلکیے آن وڑے تے اوہ جنگلہ ٹپ کے اندر جاؤندہ ہے۔ مقبرے دے آلے
 دوالے تالاب، عمارتاں، باغ تے ہُن بس ترخ دیاں کتاباں دا ای حصہ نیں۔ ایس نکے
 جیسے میدان دے چار چوپھیرے تے بس مکان ای مکان نیں۔ اوہ مقبرہ جس دا رقبہ
 کنالاں وِچ سی اج اوہ گھٹ کے اک کنال توں وی نکارہ گیا ہے۔ ایس احاطے وِچ
 ای گنبد ہے گنبد زمین توں پندرہ سولہ فٹ اُچا ہے۔ چبورے دے اُتلے حصے وِچ قبر
 دا تعلیت ہے۔ تھلویے پاسے وی اُساری ناک شاہی ڈامن نال ہوئی ہے۔ ایہہ تھاں
 بیکھری ٹھی بھجی پی ہے۔ اُتلے حصے وِچ اج وی چینی کاری دا کم وسدا ہے ایہناں وِچ
 سرو دے بوٹے صاف ویکھے جاسکدے نیں۔ ایس مقبرے دے نیڑے اک ویلے تیکر
 بیگم پورہ وی فیصل وی سی۔ اج دے ویلے وِچ ایس فیصل دے نشان مک گئے نیں
 جیہڑے کہ ۱۹۶۰ء تیکر کدھرے کدھرے ویکھے جاسکدے سن۔ اوہ کندھاں، ٹیاں
 عمارتاں وی لہور دے واسیاں ورت چھڈیاں نیں جدول میں ایہناں گلیاں وِچ پھرنا
 پیاساں تے اک بندگی دے اخیر لے حصے وِچ میؤں اک گنبد دیسا۔ ہوسکدا ہے کہ
 ایہہ گنبد کسے ہو مرقبے یا فیصل دا حصہ ہووے۔ پر ایہہ محرابی ڈامن والا گنبد آپنے
 سارے بھیڑے نصیباں نال او تھے دیسا۔ ایس اُتے اک ہور ظلم ویکھو کہ آلے دوالے
 دے سارے گھر ان والے ایتھے آپنے گھر ان دا گند سُٹ دے نیں۔ ایہوں جیسے چتر

سماںے سماج دی بے حسی دی شکل و کھاون واسطے بہت نیں۔
من میدان نہیں ہونا جدتائیں گل میدان نہ من ہو جاوے
بجم حسین سید

۲۱- میری شارٹ

پر سدھ گوئی باعث

اتنا مان نہ کریئے ڈریئے قادرؤں
کیتی بھر بھر گئی سمندر ساگراں

وجید

پنجاب دی وار وچ کنیں حاکم لئاھے جیہڑے وڈی سوچ تے عقل والے سن۔
اوہناں حاکماں دی گنتی وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ دا نال پرسدھ ہے۔ تخت لہور سا نہ بنھن
توں پہلاں ای رنجیت سنگھ ٹوں ہندوستان وچ انگریزاں دی ودھ دی ہوئی طاقت دا
گویڑ لا لیا سی۔ ایس دے نال نال اوہناں ٹوں ایس گل دی وی پوری سمجھی کہ انگریز
سرکاراں دے بندے توڑن دے نال نال آپنے نال نواں اسلحہ تے فوج ٹوں نویاں
چجال نال جانکاری وی دواندے سن۔ ایہناں لوڑاں دے کارن مہاراجہ رنجیت سنگھ نے
وی حیدر علی، ٹیپو سلطان، تے سراج الدولہ و انگوں فرانسیسی جرنیلاں نال ساک رکھے۔
فرانسیسی نویں اسلحہ تے نویں چجال دی پوری جانکاری رکھدے سن اوس دے نال
اوہناں دے من وچ انگریزاں دے خلاف صدیاں پُرانی نفرت وی سی۔ اوہناں دے

اوہ کرو دھ کارن رنجیت سنگھ نے کئی واریں فرانسیسی جرنیلاں ٹوں پنجاب سدّیا۔ اوہ جرنیل ایتھے آن کے فوج ٹوں نویں پچاں دی جانکاری دیندے۔ ایس معاملے ویچ رنجیت سنگھ ٹوں وڈی کامیابی اودھوں لمحی جدوں پنولین دی فوج دے کئی وڈے جرنیل اوہ دی فوج توں ٹھٹ کے دھرتی دے دو جے پاسیاں وال ٹر گئے۔ اوہناں جرنیلاں ویچ اک جانوتے تجربہ کار جرنیل، جرنیل ونورہ، وی سی اوہ رنجیت سنگھ تکیر آپڑیا تے سکھ فوج ٹوں نویں چچ سکھائے۔ جرنیل ونورہ مددھوں اٹلی دا شہری سی۔ اوہ دے راہیں اک فرانسیسی جرنیل، جرنیل الارڈ وی سکھ فوج دا حصہ بنے۔ ایہناں دوہاں افسراں دے نال اوہناں دے گھر آلے وی پنجاب آن دے۔ جرنیل الارڈ دی دھی میری شارلٹ وی لہور آن وسی۔ میری شارلٹ دا وسے۔ جرنیل الارڈ دی دھی حیاتی دے چلانا کر گئی۔ جرنیل الارڈ دے گھر ویچ اک وڈی کوٹھی ویچ آپنے پیو نال بہت پیاری۔ اوہ لہور ویچ پُرانی انارکلی ویچ اک وڈی کوٹھی ویچ رہندے سن پر میری شارلٹ دی حیاتی نے وفا نہ کیتی، تے اوہ لہور ویچ سی تے ۱۵ اپریل ۱۸۲۷ء ٹوں چلانا کر گئی۔ جرنیل الارڈ دے گھر ویچ اک وڈا باغ وی سی اوتحے ای میری شارلٹ دا مقبرہ اُساریا گیا۔ دھی دے چلانا کرن مگروں جرنیل الارڈ دی طبیعت وی ڈھلی ماٹھی رہیں لگ گئی۔ پھیر کچھ چڑ مگروں جرنیل صاحب وی چلانا کر گئے اوہناں ٹوں وی اوتحے آپنی دھی نال دفن کر دتا گیا۔ اوہناں ٹوں رنجیت سنگھ نے پورے فوجی آ در نال دفن کیتا۔

عمارت دا ویروا:

جرنیل الارڈ تے جرنیل ونورہ جدوں سکھ فوج نال آن رلے تے اوہناں دوہاں نے اک وڈی کوٹھی پُرانی انارکلی حضرت مونج دریا دے مزار دی چھپی، اُتر سیدھ ویچ اک وڈی شان والی عمارت اُساري۔ ایہہ مقبرہ سکھ ویلے دی اک وڈی شان والی

عمارت سی - ایں مقبرے وچ مغلاب دی پُرانی اساری دے چج سکھ اساري دے
 چجان نال فرائیسی چجان دارنگ وی دسدا سی - ایں مقبرے دی اساري اک اپے ٹیلے
 اُتے ہوئی - اوں ٹیلے دے نال اک اچا چبوترہ اساري گیا جس دیاں دو منزلاء سن -
 ایں مقبرے وچ اک زنانی دے ڈفن ہوون دے کارن ایہہ سارا علاقہ گڑی باغ
 اکھوان لگ گیا تے ہن تکر ایں تھاں ٹوں ایسے ناں توں سدیا جاوندا ہے - رنجیت
 سِنگھ دے چلانا کرن مگروں کنیں ورھیاں تکر لہور وچ لٹ مار ہوندی رہی - تے ویلے
 دے روپیاں وچ کنیں وڈی عمارتاں ملے دا ڈھیر بن گئیاں - ایبو جیہا معاملہ ایں
 مقبرے نال وی ہویا - انگریز سرکار دے ویلے وچ ایں تھاں دی گھسنی گئی تے
 مقبرے دے نال کوٹھی ٹوں پھیر اک واری وسایا گیا - پھیر انگریز سرکار دے پروہنے
 اتھے آن کے رہندے رہے - گھر چر مگروں ایہہ کوٹھی ایں داباغ تے ایں وچ مقبرہ
 ساری تھاں ریاست کپور تھله دے ہتھ وچ دتی گئی - ایں مگروں کوٹھی دا نال کپور تھله
 ہاؤس پے گیا تے باغ تے اوں نال ایہہ مقبرہ گڑی باغ توں ای پرسدھ رہیا -
 ریاست کپور تھله ولوں ایں تھاں دے پربندھ کاراں ایں مقبرے ٹوں ہمیش آدر ای
 دتا - گھر چر مگروں ریاست نے ایہہ تھاں "بھارت انشورس کمپنی" ٹوں وچ دتی -
 اوہناں باغ والے سارے حصے وچ نویں فیٹ اسار دتے پرمقبرے دی تھاں ٹوں انج
 ای رہن دتا - ونڈ مگروں اتھے مدینہ میت تے منشی چیبیرز دیاں اسارياں ہویاں
 کوٹھی دا پوربی حصہ محکمہ انکم ٹکیں نے ورتیا - کنیں ورھیاں تکر اتھے پُرانی عمارت دسدا
 سی پھیر محکمہ دے پربندھ کاراں اوتحے نویں اسارياں دی کمپیاں جیتاں دے کارن
 پُرانیاں عمارت دا وڈا حصہ ڈھانا پیا - اوں کارن عمارت دی شکل مڈھوں ای بدل گئی
 ہے - ایں کوٹھی دا اتر پچھی سیدھ والا حصہ آبے گھر وکیل ورتدے نیں تے اوہناں
 دے ناویں نال پتے اتے "کپور تھله ہاؤس" ای لکھیا ہویا ہے - ایہہ کوٹھی پُرانے چج

دی ہی اُساری ہوئی ِ سدی ہے۔ تے ایں دے نال میری شارٹ دا مقبرہ اک پُرانی
نشانی ہے۔

اچ دے ویلے وچ گڑی باغ دا علاقہ تے کپور تحلہ ہاؤس دی عمارت ”لیک روڈ“
اُتے ہیگیاں نیں۔ کپور تحلہ ہاؤس دا پُرربی حصہ آجے وی محلہ انگلیں دے ورتارے
وچ ہے۔ ایں عمارت نال حضرت مونج دریاً دا مزار ہے۔ عمارت دا پچھی اُتر سیدھ والا
حصد میت دے نالو نال اک پرسدھ فالودے دی ہٹی توں جانیا جاوندا ہے۔ ا نارکلی
توں جیں مندر ول جاوندے ہوئے کھے پاسے منشی چیبرز دی عمارت بھیڑے حالاں
وچ ِ سدی ہے۔ ایں عمارت دے نالدی عمارت ”ہوٹل الختم“ دی ہے۔ ایں ہوٹل دے
نال کھے پاسے مقبرے دی عمارت ہے۔ سڑک توں نگھن والے ہزاراں بندیاں چوں
بُہت گھٹ ٹوں ایں دی جانکاری ہے کہ اتھے کوئی پُرانا مقبرہ وی ہے۔ مقبرے دی
پُرربی سیدھ وچ یو ہے نال گند دے ڈھیر پچ ہوئے نیں۔ مقبرے دی پچھی سیدھ وچ
منشی چیبرز دی عمارت دے باہر ۱۹۹۰ء دے ورھیاں تکیر اتھے انگریز سرکار دی گلڈھی
ہوئی جانکاری تختی ہے سی جس اُتے میری شارٹ بارے جانکاری انگریزی دے نالو
نال ہندی زبان وچ دتی گئی سی، پر ہُن ایہہ تختی پچھلیاں ویلیاں دی اک یاد بن گئی
ہے۔ منشی چیبرز وچ کئی دفتراں تے بنکاں آلیاں کمرے کرائے تے لیتے ہوئے نیں۔
ایہناں اداریاں نے اتھے کمرباں وچ آپنے سٹور بنائے ہوئے نیں جیہناں وچ کئیں
ورھیاں دا گند کٹھا ہویا پیا ہے۔ ایہناں کمرباں وچ ایڈے وڈے چوہے پلے پچے نیں
کہ اوہناں ٹوں وکیہ کے عام بندے دا من اُنج ای ہل جاوندا کہ ایہہ کیہڑا جانور ہے
جس دی شکل چوہے والگوں تے سریر بلی توں وی وڈا ہے۔ ایہناں بھیڑے حالاں وچ
مقبرے دی اچی شان والی عمارت کھلوتی ہے۔ ایں عمارت دے یٹھ اک پکا چبوترہ
ہے۔ ایہہ چبوترہ دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا ہے یٹھ زمین دے نال یعنہہ والا حصہ بُہتا

چوڑا ہے تے ایس توں اُٹلا کجھ گھٹ چوڑا ہے جس اُتے مقبرے دی عمارت اٹھ سیدھاں وِچ کھلری دسدي ہے۔ چپوتے توں اُتے مقبرے دی عمارت تکر پوڑیاں آج وی صاف سدھیاں نئیں۔ مقبرے دے ٹوہے اُتے اک لکھت فارسی زبان وِچ ہے۔ ایس مقبرے دے نصیب چنگے نیں کہ ایہہ تختی آج وی اوتحے ای ہے۔ ایس لکھت وِچ میری شارلوٹ دا جرنیل الارڈ نال ساک، مرن ترخ تے اُساري دی ترخ لکھی ہوئی ہے۔ ایہہ لکھت انچ ہے:

ہوالمصر

بجم شوایر جزل الارڈ

صاحب بہادر مکان مرقد صاحب زادی

میری شارلوٹ بریاد الہی جانشین

درہشت بیرن بارڈیا مرزا دور ۱۸۲۴ عیسوی

موافق ۱۲۳۲ ہجری ہمت ۱۸۸۲ء تغیر بافت الخیر

ٹوہے توں آگے دو قبرائیں۔ اک جرنیل الارڈ تے دُوچی میری شارلوٹ دی ایہناں قبرائیں دے سروالی سیدھ وِچ دکھن والی کندھ اُتے اک تختی گلی ہوئی ہے۔ جس اُتے فرانسیسی زبان وِچ لکھت انچ دی ہے:

“To MARIE CHARLOTTE, DECEDEE LE 5 ME
AVRIL 1827, FILLE DE M. ALLARD DE ST.
TOPIZ CHIVALIER DE LA LEGION
D'MONNEUR GENERAL DE LA CAVALERIE”

مقبرے دے چار چوپیزے اک ڈوے باغ بارے سوچنا تے ہُن بس اک خاب ای ہے، پر ایہہ مقبرہ لہور وِچ بنے مقبریاں چوں اک اچرج مقبرہ ہے۔ ایس وِچ دفن بندیاں دا مڈھلا دیں تے فرانس ہے پر ایہہ بنیا سکھاں دے دیلے وِچ سی۔ ایہہ ایہناں دوہاں دا لہور نال پریم سی جاں پیوڈھی دے پیار دی نشانی کہ ایہہ مقبرہ آج وی ویکھن ٹوں لجھ جاؤندا ہے۔ ایس اُپی شان والے مقبرے دی راکھی واسطے جے ایس

دے چاراں پاسیاں اُتے کندھاں بنادیاں جاون ایک ٹوہا لا دتا جاوے تے ایس دی پُرانی شکل دی سانبھ ہو سکدی ہے ایس دے نال ایتھے وی لہور دی کئی دُجیاں عمارتاں والگوں وی اک چوکیدار دی لوڑ ہے۔ جے انخ دے گھج کم ہو جاون تے ایہہ مقبرہ آپنی حیاتی ہور ودھالوے گا تے ایس دے نالو نال ایس دا آدر وی آپنی تھاں اُتے رہوے گا۔

☆ گھچ چر پہلاں ایس دیاں نویں سر یوں مرمتاں لائیاں گئیاں نیں۔

۲۲- گل بیگم

چلا چلا بے کری جانا چلن ہار جو آیا سوچل سی امرس گر کرتار
بابا ناک

گل بیگم سارے جگ وِچ رانی گل بیگم دے نال توں پرسدھ ہے۔ گل بیگم امبر سر (امرتر) شہر دیاں طوانقاؤ چوں سی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی ساری حیاتی وِچ اوس دے طوانقاؤ نال کھلے ساک سن۔ لہور دی گدی اُتے پیٹھن مگروں اک لامویلا موراں طوانق مہاراج دی اکھ دا چانن سی، دربارتے شہر وِچ اوس نوں ”رانی موراں“ دے نال تو سدیا جاندا سی۔ موراں دیاں اُسارياں کئی عمارتاں پنجاب وِچ دیساں یاں نیں۔ لہور وِچ اوس دی اُساري ہوتی میست آج وی پاپڑ منڈی وِچ ہے۔ موراں ٹوں مران گمروں میانی صاحب لہور وِچ حضرت طاہر بندگی دے احاطے دے نیڑے دفنایا گیا۔ موراں

دے مرن مگروں لکشمی دیوی تے گل بیگم مہاراجہ دے ہور نیڑے ہو گئیاں۔ گل بیگم اُتے گل کرن توں پہلاں اوں سے ”طوانف“ دا حیاتی دے ناٹک وچ کیہ پاتر ہوندا سی اوں اُتے ویروا کراں گا۔ ”طوانف“ اوں زنانی ٹوں آکھدے سن جس دے وڈکے جال اوہ جس گھرانے دی شاگرد ہوندی سی اوہ گھرانہ کئیں پڑیاں توں گاون وجاؤن دا کم کردا سی۔ گاون تے چکنی گل بات دے کارن اوہناں ٹوں کئیں واریں راجہ، نواب جاں امیر آپنے گھر ان دی بیگم جاں کنیز بنا لیدے سن۔ اوہناں وچ پیشہ کرن دا کوئی رواج نہیں ہوندا سی۔ پیشہ کرن دی ریتی بچھی صدی دے آدھگاڈ توں دسداری ہے۔ اوں توں پہلاں اوہناں دا آدر، روزی روٹی سبھ سنگیت، ناٹک تے کتھک دے کارن سی۔ ہُن پھیر اک واری رانی گل بیگم دے دیوے وَل آؤنے ہاں۔ مہاراجہ نال اوں دا ساک موراں دی حیاتی وچ ای سی۔ پرموراں مگروں اوں دی چاہ گل بیگم نال اینی ودھ گئی کہ رنجیت سنگھ نے اوں نال دیاں دا فیصلہ کیتا۔ اوں دی مہاراجہ دی عمر اکونجاح(۵۱) ورھے سی۔ ۱۸۳۱ء ٹوں اوں نے سرتے سہرے سجائے تے دیا وچ پورے شکن منائے۔ اوں دیاہ اُتے وڈے وڈے سردار، انگریز جرنیل، فرانسیسی جرنیل تے دوجیاں ریاستاں دے راجہ وی آئے۔ مہاراجہ لہوروں نجح لے کے امبرسر گیا۔ دیاہ وچ سکھاں دیاں رسمائی دے نالو نال اسلامی ریتیاں دی پوریاں کیتیاں گئیاں پھیر امبرسر توں گل بیگم لہور ”رانی گل بیگم“ بن کے آئی۔ مہاراجہ نے اوں ٹوں اک وڈی حوالی رنگ محل بزار تے کشمیری نو ہے دے علاقے وچ اُسارکے دتی۔ ایسی حوالی وچ ہُن کڑیاں دا سکول ہے۔ آج وی ایس دے آلے دوائل دے مکان ”حوالی گل بیگم“ دے نال اُتے گئے جاندے نیں۔ گل بیگم ٹوں وی اُساریاں دا بڑا چاہ سی اوں نے آپی حیاتی وچ ای مزنگ لہور دے علاقے وچ اک اپچی شان والا باغ اُساریا۔ اوہ باغ ”باغ گل بیگم“ توں پرسدھ ہو گیا۔ ایس باغ وچ حوض، فوارے ڈیوڑھیاں

بانیاں گئیاں ایہناں وچ اک سوہنی میت وی اُساری گئی۔ گل بیگم نے باغ دی اُساری ۱۲۷۲ھ بہ طابق ۱۸۵۵ء شروع کیتی تے آپنی حیاتی وچ ایس ٹوں پُورا کیتا۔ رانی دی آپنی کوئی اولاد نہیں سی۔ اوس نے آپنی حیاتی وچ اک بندے سردار خان ٹوں آپنا پُتر بنالیا۔ رانی نے آپنی حیاتی وچ ایس باغ وچ اک تھاں اُتے آپنا مقبرہ وی اُساریا سی۔ رانی نے ۱۲۸۲ھ بہ طابق ۱۸۶۶ء ٹوں چلانا کیتا۔

عمارت دا ویروا:

اج دے سے وچ جدوں چوبرجی چوک توں بجے پاسے سڑک ول ٹریا جاوے تے چوک اُتے ای ٹریا عظیم (وقف) ہسپتال دی عمارت ہے۔ ایس توں اگانہ سڑک دے دوویں پاسے قبرستان میانی صاحب ہے۔ ایس سڑک تے کچھ پداؤتے بجے پاسے حضرت طاہر بندرگی دے مزار دا احاطہ ہے۔ ایس دے پچھلے پاسے باغ گل بیگم دا علاقہ ہے۔ جے مرنگ چوک توں چوبرجی ول آیے تے پہلے چوک تے واصف علی واصف دا مزار سڑک دے کنڈے اُتے ہے۔ ایس نال اک گلی اندر بجے پاسے جاندی ہے ایس گلی توں اگانہ کچھ پداؤتے بجے پاسے اک ہور گلی ہے۔ ایس گلی دے اخیر اُتے باغ گل بیگم دیاں کندھاں دنسیاں شروع ہو جاندیاں نیں۔ اوہناں وچ ایس دا ٹوہا ہے ایس ٹوہے ٹوں کچھاں اٹاں نال بند کر دتا گیا ہے۔ ایس دے نال اندر لی گلی وچ وی باغ دی پچھی سیدھ دا اک وڈا ٹوہا ہے۔ ایسے ٹوہا دو منزلہ تے ہے، پہلی منزل تے اٹاں لا کے ٹوہا بند کر دتا گیا ہے اُتمی منزل اُتے ڈاٹاں والے چھجے ڈسے نیں۔ ایس دی اُتر سیدھ وچ پُرانی میت اج وی ہے۔ پر ایس اُتے وی چٹے رنگ دی سفیدی کر کے پُرانے نشان سارے مکاچھڈے گئے نیں۔ ایس میت دے نال اک کنڈھ ہے جس ٹوں ٹپ کے مُنڈے اندر باغ وچ کرکٹ کھیڈن جاندے نیں۔ میں

آپ وی ایہہ کم کر کے باغ دے اندر ڈیا بھاویں ایس دی آگیا میں میت دے امام
صاحب کلوں لے لئی سی۔ باغ دے وچکار سینٹ دی اک پچ اُساری گئی ہے جس
اُتے منڈے کرکٹ کھیڈے نیں۔ باغ دا اندر لا احاطہ تن کنالاں توں ودھ ڈسدا
ہے۔ ایس ویچ کدھرے کدھرے پُرانے رکھ وی ڈسدا نیں۔ مکان دے نیڑے
دیاں کندھاں نال گندے ڈھیر پئے ہوئے نیں۔ باغ دے وچکار اک چبوترے دے
چار چوفیرے نکیاں کندھاں اُسار کے رانی دے منہبہ بولے پُتھر سردار خان دا مزار بنایا
گیا ہے۔ ایس نال اک ہور قبر وی ہے۔ ایہناں قبراءں دے تعویاتاں اُتے کالے تے
ساوے رنگ دا پتھر ورتیا گیا ہے، ایس ساری تھاں اُتے جھاڑیاں نیں، ایہناں جھاڑیاں
ویچ کئیں بلیاں نے آپنے گھر بنائے ہوئے نیں۔ ایس دیاں کندھاں دا ہوہا وی سوہنا
تے محرابی ڈاٹ والا ہے۔ باغ دی ڈھن سیدھ ویچ سردار خان دی اولاد دیاں قبراءں
نیں۔ ایس دے نال اک چوکور عمارت دے کوٹھے اُتے گنبد ہے۔ ایس عمارت دے
بُو ہے توں جندراما رِدتا گیا ہے۔ ایس ویچ رانی دی قبر دے نالو نال، اوس دے حکیم،
نوکر تے دُوچے جانن والیاں دیاں قبراءں نیں۔ ایس بُو ہے توں لگدا ہے کئیں ورھیاں
توں کھولیا نہیں گیا۔ ایس دے اندر بچے باہروں جھاتی ماریئے تے ہر پاسے جائے
سیونک تے مٹی دے ڈھیر ڈسدا نیں۔ پروفیسر اسلم نے آپنی کتاب ”خفگان خاک
لہور“ (ص۔ ۳۸) اُتے گل بیگم دی قبر دے کتبے تے لکھت انج دتی ہوئی ہے۔
رانی گل بیگم بنت شیخ محمد اکبر

زوجہ

مہاراجہ رنجیت سنگھ بہادر سورگباشی

ایس عمارت دی اُتر سیدھ ویچ لکڑی دے ایس بُو ہے دے نال اُتے اک تختی
گلڈی ہوئی ہے۔ ایس تختی اُتے لکھت فارسی زبان ویچ ہے۔

بر ز میں تازہ چون بہشت بریں باغ با آب و تاب گل بیگم
 حصت سردار خان بانی باغ خلف مستطاب گل بیگم
 سالِ تعمیر باغ خرم گفت امن باغ جناب گل بیگم

۱۲۷۲

گل بیگم دی مہاراجہ دے سے وچ ہیئت جائیدارسی تے سکھ سرکار مگروں انگریز سرکار نے ۱۲۰۰ روپیہ میئنے دا وظیفہ لایا ۱۲۰۰ روپیہ اوس سے دی اک وڈی رقم سی - تے رنجیت سنگھ دی چھڈی ہوئی جائیداد توں وی پیسہ آوندا سی - ایس ساری دولت دی ماکلی سردار خان تے اوس دی اولاد توں بھی اوس دی اولاداں ہُن تکیر ایس دے باغ دے احاطے وچ مکان اسارے بیٹھی ہے - پر سماج دی دو دھاری توار و یکھو کہ ایس سارے احاطے دے سارے واسی اوس جائیداد توں ہُن تکیر مزے تے چکدے پئے نیں - نال وہ سبھ سردار خان نوں آپنا وڈا گن دے نیں - آپنے آپ توں اوس دی اولاد بڑے مان تران نال دسدے نیں - پر اوہ رانی گل بیگم جس نے اوہ نوں آپنا پتھر بنایا سی تے مگروں ساری جائیداد دا وارث بنایا اوس نال کوئی وی آپنا ساک جوڑن توں تیار نہیں - ہُن جے ایس باغ دے احاطے اُتے گل کریئے تے ایہہ سرکار دا کم ہے اوہ شہر دی ایس گھی آبادی وچ ایڈی وڈی تھاں توں چنگلی طرحان ورتے - عاماں لوکاں دری ایس تھاں اُتے پہنچ ہونی چاہی دی ہے - انخ لوکیں ایہہ پُرانی عمارت وی وکیھ سکن گے تے نالوں نال مقبرے وچ رانی گل بیگم دی قبر نال دوجیاں قبراں تے فاتحہ دی پڑھ سکن گے

جند وہی مرن در لے جاسی پرناع آپن مختصین جوں کے کئیں گل لگے دھاءع
 بابا فرید

ڈوجی پڑھی

مزار

چانن

اولال حمد خدا والی جھیں دھرت آکاش اپیا ای
زیب زمیں دا آدمی سرخ کیتا امبر تاریاں نال سوہایا ای
پانی اگ تے خاک ہوا کر کے بٹ آدمی راس بنایا ای
آدم جن ملائیکاں حکم سیتی آگے اوں دے سیس نوایا ای

میال محمد بخش

درگاہاں، خانقاہاں، تیکے، دھرم شالاں پورے ہند بندھ ویچ اک خاص آ در رکھدے
نیں۔ ایہو ہی کارن ہے ہندوستان، پاکستان دے ویچ شہراں دی اک وڈی گنتی ایہو
جیبی ہے جس ویچ کوئی وڈا بندہ ضرور دفن ہے۔ اوہ بندہ بھاویں کوئی، فقیر، منگ، سائیں،
صوفی جاں کوئی سادھو سنت ہووے۔ کئیں شہر ایہو جے نیں کہ اوہ کسے بزرگ دے
ناں توں جگ ویچ پرسدھ نیں۔ جیوں لہور ٹوں داتاں دی گمرا آ کھیا جاندا ہے۔ ملتان
ٹوں سارے گج اُتے پر اس دی دھرفی آ کھیا جاندا ہے۔ ہندوستان ویچ شہر ٹالے
دیاں صدیاں پُرانیاں گدیاں آج وی جیوندیاں نیں۔ کئیں شہراں نال لفظ ”شریف“
آ در دے کارن ورتیا جاندا ہے۔ جیوں، پاک پتن شریف، اجیر شریف، اُچ شریف،
موہڑہ شریف تے کئیں ہور۔ کچھ شہر ایہو جے وی نیں جیہڑے کہ آپنے بزرگ دے

ناں توں جگ ویچ جانے جاندے نیں جیویں قصور دا پرسدھ ہوون بابا لکھے شاہ ہوراں
دے کارن ہے تے جنتیالہ شیر خان دا پرسدھ ہونا پیر وارث شاہ دے کارن ہے-
پھر گھج شہر انخ دے وی نیں جیہڑے کے بزرگ دے آدر ویچ وسائے گئے اوس وی
مثال فتح پور سکری دی ہے جیہڑا شہر اکبر باتشاہ نے شیخ سلیم دے آدر ویچ وسایا تے
پھر چلانا کرن مگروں آپ وی اوتحے ای دفن ہویا-

ایہناں تھاویں اُتے کے نقیر درولیش پیر نے ڈیرا لایا تے کدے اوہ تھاں دربار
بن گئی کدے درگاہ کدے خانقاہ تے کدے کوئی تکیہ - ایہناں تھاویں اُتے اوہناں
بزرگاں دے سریر وی دفن کیتے جاندے رہے نیں - ایسے کارن باتشاہ دے دربار دا
سنگیت تے ہُن ملکیا پیا دسدا ہے پر درولیش دے دربار دا سنگیت آج وی جیوندا ہے-
باتشاہ دے دربار ویچ پڑھیا جان والا کلام تے ہُن کتاباں ویچ ای دسدا ہے پر فقیر وی
گلی دے باہر گایا جاون والا کلام آج وی جیوندا جاگدا ہے - ایہناں تھاویں اُتے اک
ہور شے وی رلت وی دسدا ہے کہ ہر خانقاہ دے نال کوئی نہ کوئی میت ضرور ہوندی
ہے گھج تھاویں اُتے میت اُساراں دا کارن ایہہ ہوندا کہ جیہڑا وی نمازی آئے گا فاتحہ
ضرور پڑھے گا - تے گھج تھاویں ایس کارن کہ جیہڑا وی بندہ زیارت ٹوں آوے گا تے
نماز ویلے گو سر پڑھ سکے گا - ایتھے حاضری دیوں والے لوک دھرم وی ونڈتوں پرانہ
ویسدا نیں - ایتھے آون والیاں ویچ ہندو سکھ، مسلمان تے ہور ہر طرح دے دھرم
والے لوک نیں - اوس دا کارن ایہہ وی ہے کہ ایہناں بزرگاں دا سنبھا وی پریم، امن،
شانتی داسی، جس ویچ دھرم دی کوئی وغڈ نہ سی - آج وی لہور ویچ جدوں سکھ یا تری
آوندے نیں تے اوہ داتا گنج بخش تے شاہ حسین دے مزاراں تے وی حاضری
دیدے نیں - ہندوستان ویچ حضرت بل تے حضرت حاجی محمد علی تے اجیمیر شریف ویچ
مسلماناں توں آڈ دو جے دھرم دے لوک وی آوندے نیں - ویلے دے نالوں ال راج

نیتی تے سرکاراں دے وڈے بندیاں دے اُسارے قلعے محل، حولیاں تے مقبرے تیکر
اُجز کئے۔ پر فقیر دی گلی آج وی جیوندی جا گدی ہے۔ پر وَنڈ مگروں اک ایہہ کم ضرور
ہویا کہ شہراں وِچ مزاراں دے وڈے احاطیاں اُتے قبضے گروپاں نے قبضے کر
چھڈے۔ اوہناں مزاراں دے آلے دوالے ہٹیاں تے پلازے اُسار چھڈے۔ پر اجے
وی ایہہ مزار آپی مدد حملی عمارتاں نال ضرور وکھے جا سکدے نیں۔ ایہہ اوہناں ہستیاں
وی ای کرامت ہے۔ کہ ایہہ مزار اپنے دسدے نیں، نہیں تاں ایہہ وی کدے دے
مک گئے ہوندے نیں۔ کچھ مزاراں دیاں عمارتاں اوں سے دے کے باتشاہ جاں امیر
نے اُسارياں۔ اوہناں اُسارياں دے رنگ آج وی دسدے نیں۔ لہور شہر وِچ اک
وڈی گنتی مزاراں دی ہے۔ اوہناں چوں کچھ دا ویردا آون والے پیاساں وِچ ہے۔ باقی
مزاراں دا ویردا اگلے پراغے وِچ ہووے گا۔

دیویں تے سانوں پیر نشانی دیویں

نجم حسین سید

۱۔ گنج شہیداں

کبیر ہنس اڈیو، تن گاؤیو سو جھائی سیناہ
انہو جھو نہ چھوڑئی، رنکائی نیناہ

بھگت کبیر

دربار گنج شہیداں محلہ کشمیری سادھواوں وِچ ہے۔ شہر لہور وِچ تن گنج شہیداں

نیں۔ جیہناں چوں دو مسلماناں نال جڑے نہیں تے اک سکھاں نال۔ مسلماناں نال اک ایہہ دربار تے دوجا شاہ ابوالمعالیٰ دے نیڑے داعلاتہ وی گنج شہیداں آ کھیا جاندا ہے۔ سکھاں نال جڑیا گنج شہیداں لندے بزار وچ ہے میر مُو دے ویلے وچ ایس بزار وچ کئی سکھ قتل ہوئے ایس کارن اوہناں ایں دا نال گنج شہیداں رکھیا۔ ایتھوں تیکر کہ اتھے اُساریا گیا گردوارہ وی ایس نال تو پرسدھ ہے۔ ہُن اسیں ایں گنج شہیداں ول ٹرنے آ۔ اصل وچ ایہہ اک گکے جیسے قبرستان دا نال ہے ونڈ مگروں وی تکیہ سادھو کشمیریاں تے محلہ چاک سواراں تے ایس دے نال دیاں تھاواں وچ قبراں ڈسداں سن۔ پرویلے دے نالو نال ایدھر مکان تے ہیاں اُساریاں گھیاں جس دے کارن ایہناں قبراں دے نشان مکدے گئے ایس دربار وچ اکو ای قبر ہے۔ جس دے سرہانے اک کتبہ گلڈیا ہویا ہے۔ اوس کتبے اُتے اک پرسدھ کتاب تحفۃ الواصلین دا سانگا دے کے ایہہ لکھت لکھی ہوئی ہے:

”جدوں بہرام شاہ دے ویلے وچ غزنویاں دیاں آپسی لڑائیاں دے کارن پنجاب دی سر کار مُذہبوں ڈھلی پیے گئی تے راجا اننگ پال دا پُتر راجگان اک وڈا جتنا لے کر لہور اپڑیا اوس دے مقابلے وچ بزار مجاهد شہید بھئی تے محلہ تکیہ سادھوں وچ دفن بھئی“

کجھ دو، جی ریتیاں وچ ایہہ دیلا بہرام شاہ دی بجائے سلطان مُودود دا ڈسیا جاندا ہے۔ پر اک گل جیہڑی ساریاں ریتیاں وچ ہے کہ ایہہ تھاں مُجاہدین دا اک قبرستان سی۔ ایہہ گل سِکھ بند نہیں آ کھی جاسکدی کہ ایس دربار وچ اک مُجاہد دی قبر ہے جاں ایس دے پیٹھ کمیں قبراں نیں تے اُتے اکو ای تعویت اُساریا گیا ہووے۔ آج دے ویلے وچ جدوں چوہٹہ مُفتی باقرتوں سریاں والے بزاروں جائیے تے غازی علم دین شہید چوک دے کھبے پاسے اک گلی وچ ایہہ دربار ہے۔ ایس دے نال ای اک

پرسدھ میت تکیہ سادھوں کشمیریاں ہے تے ایس دے سائمنے جولی میاں خان دا اک
 مکان ہے۔ ایس مکان ویچ ہن گڑیاں دا سکول ہے۔ مزار دارقبہ اک مرلے توں وی
 گھٹ ہے۔ ایس دے کوٹھے اُتے اک سوہنا گنبد اُساریا گیا ہے۔ ایس دا یوہا محرابی
 ڈاٹاں والا ہے۔ ایس ویچ لکڑ دے پُرانے بھت آج وی دِسدے نیں۔ قبر دے تعویت
 اُتے ہرے رنگ وی چدر و چھائی گئی ہے۔ قبر دے سرہانے والی سیدھ ویچ دیوے پੇ
 ہوئے نیں۔ مزار دیاں اندر لیاں کندھاں اُتے چٹی ٹانکلاں دا کم ہیگا ہے۔ تے باہر لی
 کندھاں دے نال سنگ مرمر دیاں جالیاں گلڈیاں ہوئیاں نیں۔ فرش اُتے وی سنگ
 مرمر درتیا گیا ہے۔

۲- پیر بلخی شہیدہ

ویچ سکھاں دے ساری ڈنیا نیڑے ڈھک ڈھک بہندی
 پرکھے جان بجن اُس ویلے جد بازی پُٹھی پیندی
 موہن سنگھ مائز

حیاتی اُتے جھاتی:

پیر بلخی شہر لاہور دے اوہناں بزرگاں چوں سن کہ جیہناں آپنے چنگے کماں تے سچ
 آکھن نال شہر دے واسیاں ویچ آپنی تھاں بنائی سی تے نالو نال جدوں وی کدے شہر
 اُتے باہروں حملہ ہویا تے اوہناں شہر دی راکھی وی کیتی۔ پیر بلخی ہوراں باہروں آون

والیاں نال مقابلہ وی کیتا تے شہر دی راکھی کر دیاں آپنی جان وی دتی۔ ترخ لکھن آلیاں دا خیال ہے کہ سلطان مسعود دے ویلے وچ اک واری (تاتاری) مُغلان نے ۱۴۳۶ھ بمقابلہ ۱۴۳۶ء نوں لہور اُتے چڑھائی کیتی۔ پر بلجھی ہوراں شہر دی راکھی کر دیاں ہوئے آپنی جان دے دتی۔ شہید ہوون مگروں آپ نوں اوہناں دے جھرے وچ ای دفن کر دتا گیا۔ آپ دے وڈے کون سن اوہناں داناں تے حیاتی دیاں ہور پرتاں کھولن لئے ترخ دیاں کتاباں نے چپ سادھ رکھی ہے۔ کجھ ترخ لکھن والیاں دا آکھنا ہے کہ آپ بلجھ دے علاقے وچ جے۔ تے پھر لہور آن وے مدد ھلے دیں دے ساک نال پر بلجھی ناں پے گیا۔ کنہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص-۱۸۰) اُتے اک ہور ترخ دی کتاب ٹھختیہ الواصلین دا سانگا دے کے انخ لکھایا ہے:

”جدوں چنگیز خان دے پوتے ہے قُلی خان نے لہور اُتے

فوج چڑھائی تے دلی دی فوج دی لڑائی لہور وچ

تاتاری مُغلان نال بھوئی۔ اوس ویلے دے غازیاں دے

وچ ایہہ بزرگ وی سن جیہم ھرے کہ لڑائی وچ مارے

کئے تے پھیر آپنے ہجرے وچ ای دفن بھوئی“

پچھلی صدی دے ادھ وچ اوہناں دی حیاتی بارے کجھ جانکاری اوس کتبے توں ہوئی جیہڑا لہور عجائب گھر وچ رکھیا ہویا سی۔ کنیں ترخ لکھن والے ایس گل اُتے سہمت نیں کہ ایہہ کتبے اوہناں دی قبرتوں ای تھیا ہویا ہے۔ ایس کتبے دا سانگا دے اک وڈی چرچا نقوش لہور نمبر (ص-۱۷۳) اُتے کیتی گئی ہے۔ ایس دے نالو نال پروفیسر اسلام ہوراں آپنی کتاب ”خنگان خاک لہور“ (ص-۵۰۱) اُتے ایس کتبے اُتے چرچا کیتی ہوئی ہے۔ ایس کتبے اُتے لکھت عربی زبان وچ ہے جیہڑا کہ عربی خط کوئی ترخی نال رلدے خط وچ لکھیا گیا ہے۔ اوس لکھت دا ترجمہ انخ ہے:

”ایہہ مقبرہ شیخ ابوالحامد الحسن بن الحسن بن

محمد الحسین ابو بکر الذکری البلاخی دا ہے -

کھوج ایمہ ہے کہ آپ نے ۸۹ ورہیاں دیاں حیاتی

ہندوستانی - تیر پھیر ۱۲۳ ہ بمطابق ۱۲۳۶ء نوں جمعہ

دے دیہاڑ ۹ ذالحج جیہڑا کہ عرفہ دا دیہاڑ سی ،

شہید ہوئے ”

اُتلی لکھت وچ ایہہ گل سیدھی صاف دسdi ہے کہ اوہناں دا ناں شیخ ابو الحامد
احسن سی تے اوہناں دے پیو ہوراں دا ناں محمد الحسین ابو بکر الذکر بلخی سی ایس ناں وچ
الحمد نوں گھنیت واسطے ورتیا گیا آپ دا غرس مبارک محرم دے پہلے جمع نوں ہوندا
ہے -

عمارت دا ویروا :

پیر بلخی ہوراں نے لہور وچ جتنی حیاتی ہندوستانی آپ آپنے جوڑے وچ عبادت
کر دے رہے - اوہناں دی شہادت مگروں آپ نوں اوقتھے ای دن کیتا گیا - آپ دا
مزار کئی صدیاں تکر لوكاں واسطے آدر دی تھاں بنیا رہیا - ایس دی مذہلی اُساری وچ
ایس مزار دی بیہت گھلی تھاں سی - پر جدول سُنہری میسیت دی اُساری ہوئی تے ایس
دی تھاں نوں بہت زکا کر دیتا گیا - ایس گل دا ویروا کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب
ترنخ لہور (ص - ۱۸۰) تے انج کیتا گیا :

”بیبر معین الملک گُرف بیبر منودے ویلے وچ سُنہری

مسیت دی اُساری ہوئی - ایس مسیت دی اُساری

نواب بکھاری خان ہوراں کیتی - مسیت دی اُساری

دے کارن مزار سیدھا کیتا گیا پر مزار بزار دے کنڈے

اُترے آگیا - اوہنونوں پکیاں کر کے محرابی بُوہا بنا کے

مزار دی اُساری پھیر اک واری کیتی - ایہہ مزار ہُن

تیکر ہے ”

وئند توں گھج پہلاں ایہہ مزار اک میوہ توچن والے نے آپنی ہٹی بنا لیا۔ ایس کارن لوکیں ایس مزار تے فاتح آکھن توں وی رہ گئے۔ پھیر شنگ آن کے مسلماناں لہور ہائی کورٹ ویچ مقدمہ کر دتا۔ ایہہ مقدمہ کئی ورھے ٹریا۔ اخیر ہائی کورٹ نے فیصلہ مسلماناں دے حق ویچ کیتا۔ تے پھیر اک واریں عام لوکیں ایس مزار اتے حاضری دیون آن لگ گئے۔

آج دے ویلے ویچ جدؤں دلی ہو ہے توں اندر وڑ کے میت وزیر خان توں ہوندے ہوئے کشمیری بزار توں سُنہری میت وَل ٹریئے تے وزیر خان میت توں اگے کبھے پاسے گلی دی نگر سونی بینڈ والیاں دا پُرانا اشتہاری بورڈ دسدا ہے۔ ایس بورڈ اتے آپنے ویلے دے جانے مانے اُستاد بابو نذرِ حسین سونی داناں دا آج وی پڑھیا جا سکدا ہے۔ ایس توں گھج اگانہہ تجھے پاسے میت مولا داد ہے۔ ایس میت دی یہٹھلی منزل تے ہیاں نیں تے اُتلی منزل تے میت ہے۔ ایس میت توں گھج اگانہہ تجھے پاسے پیر بُنھی دا مزار وی اک ہٹی دے اندر ہے۔ بزار توں لَکھن والے نویں لوکاں توں تے ایس گل دی کوئی جانکاری نہیں ہوندی کہ اوہ کسے آ در والے جی دے مزار دے نیڑیوں لگاحدے پئے نیں۔ مزار توں گھج اگے کبھے پاسے ”میت ٹور ایمان والی“ ہے۔ مزار دا کوٹھا سدھا تے نیواں ہے تے قبر دے تعویت اتے پڑھپت گنبد وانگوں ہے۔ قبر دا تعویت سوہنے سنگ مرمر نال اُساریا گیا ہے۔ فرش اتے وی سنگ مرمر لایا ہویا ہے۔ قبر دے تعویت دے چار چوفیرے اک نکا جیہا جنگلا تے مسہری ڈاؤھی سونی اُساری گئی ہے۔ قبر دے کتبے اتے

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

لَا إِلٰهَ إِلٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ

لکھیا ہویا ہے تے ایہناں دے یہٹھ ”پیر بیگی“، لکھیا ہویا ہے۔ ونڈ توں پہلاں ایس مزار دا کوٹھا تے کندھاں دی حالت کوئی چلتی نہ سی۔ ونڈگروں ایہناں دے من والیاں نے کندھاں تے کوٹھے ٹوں گپیاں کیتا تے نالو نال کندھاں اُتے مُلتانی شیشے دا کم وی کروایا۔ مزار دی ایس بُکی جیبی تھاں تے کبھے پاسے پر بندھ کاراں وضو کرن واسطے اک نلکا وی لوایا ہویا ہے۔ اک کندھ وچ اک بُکی جیبی الماری وی اُساری ہوئی ہے۔ ایس وچ قرآن شریف دے نُجھ رکھے ہوئے نیں۔ قبر دے پیراں والی سیدھ وچ دیوے پئے ہوئے نیں۔ تے اک گُلر اُتے لون وی پیا ہویا ہے۔ پُرانے لہور دے واسی آج وی اتھے آن کے قرآن شریف پڑھدے، فاتحہ پڑھ دئے ممتاز، مراداں دے پُورے ہوون اُتے دیوے وی جگاندے نیں۔

۳-حضرت سید اسحاق گاذرونی ”

پرسدھ، پیر بزر
پرسدھ، میراں باتشا

فقیر جیبی نہ دولت ہے ہور کوئی سانوں دتی ہے آپ اللہ پُتا
 قادر یار جواہراں روڑ جانو دُنیا خاک ہے اتے ہوا پُتا
 قادر یار

سید اسحاق[ؒ] دا مڈھلا دلیں گاذرون (گاذرون) سی۔ ایہہ تھاں پُرانے ولیاں دے اک پرسدھ دلیں فارس دے نیڑے سی۔ اوہناں دا اصل نام ابراہیم سی۔ ایہہ

ساری جانکاری شہر ادہ دار اشکوہ دی کتاب ”سفینۃ الاولیاء“ وچ لبھدی ہے۔ اوہناں آپنی کتاب وچ سید اسحاق[ؐ] ہوراں ٹوں حضرت عثمان ہجویری[ؑ] دے ولیے دا دیا ہے۔ پر کچھ ہور ترخ[ؐ] لکھن آلیاں دا آکھنا ہے کہ آپ باتشاہ فیروز شاہ دے ولیے وچ آئے۔ آپ ہندوستان وچ پہلے اُچ شریف آئے تے پھیر ہور آئے۔ آپ آپنے علم نے پہنے کماں دے کارن پُرے شہر وچ پرسدھ ہو گئے۔ کنھیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ[ؐ] لہور (ص - ۱۷۸) تے انچ لکھیا ہے:

”سید اسحاق گاذرونی[ؐ]“ دا مزار ایس مسیت وچ عام خلقت واسطے گھلا ہے۔ ایہہ اک سید بندہ سی جیہڑا کہ ملک فارس دے اک شہر گاذرون دا رہن والا سی۔ تغلق سرکار دے سمے اوہ لہور وچ آیا پھیر ایتھے ای ڈیرا الائی رکھیا۔ ایہہ بزرگ رب نوں منن والا درویش بندہ سی ایس کارن ایس دے کول لوکاں دی بہت آواجاوی سی۔ کئیں بہزار اوس دے مُرید سن تے جدوں چلانا کیتا تے اوہناں دی وصیت دے کارن اوہناں دے مزار دی تھاں پکی پر قبر کچی بنائی گئی“

آپ دے چلانا کرن دی ترخ ۱۷۸۶ھ دسی جاوندی ہے۔ ایں ترخ اتے دار اشکوہ توں اوہ سارے ترخ[ؐ] لکھن آں لے سہمت نیں۔ کچھ ترخ[ؐ] لکھن آلیاں قبر دے کتبے اتے لکھے شعر دے نال اکھراں دا حساب جوڑیا تے اوس چوں وی ترخ ۱۷۸۶ھ کڈھی ہے۔ آپ داعر[ؐ] تیرہ چودہ رجب ٹوں منایا جاندا ہے۔

عمارت دا ویروا:

جدوں آپ نے چلانا کیتا تے آپ ٹوں حضرت سید صوفی[ؐ] تے حضرت سید سر

بلند وانگوں پُرانے لہور دے وچکار محلہ رڑہ وچ دفنایا گیا۔ اک ویلے تینکر قبر کی رہی پر
 ایس تھاں دی کپی اُساری پہلی واراں باتشاہ لوڈھی دے سے وچ ہوئی جدوں سردار نادر
 خان نے اتنھے آپنی حویلی بناؤن پاروں تھاں مل لئی۔ اوہنے حویلی دا نقشہ انج دا بنایا
 کہ مزار حویلی دے ویڑھے وچ آ گیا۔ مزار دے آدر دے کارن اوہنے عام خلقت
 ٹوں آون توں کدے نہ ڈکیا۔ نویں اُساری وچ اک رُکھ مزار دی عمارت نال انج
 اُگیا کہ اوہنے سارے مزار دی عمارت ٹوں کچ لیا۔ مزار دے نالوں لوكاں ایس رُکھ
 ٹوں دی آرد دیونا شروع کر دتا۔ پھیر اوہناں ایس رُکھ دے پتے اک تمک، بھنڈا سمجھ
 کے نال کھڑنے شروع کر دتے۔ ایس نال اوہ آپنیاں منتاں، مرداں پوریاں کر دے
 تے نالوں لیہناں پیاں ٹوں کئی بماریاں دا اپا وی سمجھدے سن۔ آپ دے مزار دے
 نال ایس رُکھ دی کرامت کارن لوكاں آپ ٹوں ”پیر سبز“ دے نال توں سَدَ نا شروع
 کر دتا۔ آج وی گھج وڈے بزرگ آپ ٹوں میراں باتشاہ جاں پیر سبز دے نال توں
 سَدَ دے نیں۔ لوڈھی باتشاہوں تے وزیر خان دے ویلے وچ کئی صدیاں دا پندسی۔
 وزیر خان نے رڑہ محلہ وچ حویلی اس دے نال مکان مل لئے پر ایس مزار دے آدر
 وچ کوئی فرق نہ آیا۔ فیر میست دی اُساری کارن اوس رُکھ ٹوں اوھوں وڈنا پیا۔ میست
 دے ویڑھے دے فرش اتے اک قبر دا تعویت رکھیا ہویا ہے تے اصل قبر پیڑھ تھے خانے
 وچ ہے۔ فرش دے اتے اُساریا تعویت وی مغل اُساری دا اک سوہنا نمونہ ہے۔ ایس
 اُساری وچ چھٹے سنگ مرمر دے نالوں نال لال پتھر ورتیا گیا ہے تے کاشی کاری دا سوہنا
 کم دسدا ہے۔ قبر دا تعویت گھلے آسمان پیڑھ ہے پر ایس دے چار چوپنیرے سنگ مرمر
 دی جائی دی بی ہوئی اک کندھ اُساری گئی ہے۔

آج دے ویلے وچ جدوں میست وزیر خان دے ویڑھے وچ جایا جاوے تے
 ساہمنے ای میست دا تالاب دسدا ہے جس دی نویں بسریوں اُساری کیتی گئی ہے۔

ایس تالاب دے سچھے پاسے مزار دا چبوترہ تے تعویت وسدا ہے میت دے ویڑھے
وچ بُہت سارے جنگلی کبوتر وی وسدا نئیں جیہڑے کئی پیٹیاں توں ایتھے نئیں۔
امہماں کبوتراں ٹوں دا نا اوتھے مزار اُتے حاضری دیوں والے نال کھڑے آؤندے
نئیں۔ مزار دے چبوترے توں پیٹھ لکھن پاروں پوڑیاں نئیں۔ ایہناں پوڑیاں دے نالو
نال کندھاں اُتے چینی ایاں دا سوہنا کم ہے۔ پوڑیاں تے تہہ خانے دی اُساری ۱۹۹۸ء
وچ وی ہوئی۔ قبر اُتے سبز رنگ دی خدر چڑھائی ہوئی ہے۔ قبر عام قبراں توں کجھ بیٹھی
لمی ہے۔ قبر دے تعویت اُتے رب تعالیٰ دے نال نئیں۔ قبر دی نویں اُساری وچ پُرانا
کتبہ لا کے نواں لا دتا گیا سی تے نویں کتبے اُتے اوہناں دا نال تے ہور
آئیاں لکھیاں ہوئیاں نئیں۔ چنگے نصیب نے ایس گل اُتے کہ پروفیسر اسلم ہواراں دی
کتاب خُنگان خاکِ لہور (ص - ۳۸۱) اُتے پُرانے کتبے دی لکھت دیتی گئی ہے۔
جیہڑی کہ انخ ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَهَ اَن اَوْلَيَاءُ اللَّهِ لَا خُوفٌ عَلَيْهِمْ وَهُمْ يَخْزُنُونَ

مرقد پُرانوار

زبدۃ العارفین سید الواصلین قطب دوران

شہید زمان حضرت شاہ اسحاق گاذروی قادری

المشهور

حضرت میراں بادشاہ رحمت اللہ علیہ

تاریخ وصال

سید اسحاق ولی بادشاہ

گشت چو زین دہر

یکجنت مقیم

سال و فاتش عجب آمده ز دل
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بدست امین الحنات سید خلیل احمد قادری
 خطیب مسجد وزیر خان لاہور
 نصب کردہ ۲۳ محرم الحرام ۱۴۹۰ھ
 بـمـطـابـقـ بـاـلـیـلـ ۱۹۷۰ءـ
 بـرـوـزـ جـمـعـةـ المـبارـكـ

پیش کرده۔ العبد شمشاد حسین خلف الرشید سید عبدالوهاب کاظمی، مرحوم۔ اُتے دتے ہوئے
 کتبے وچ ترخ مرن دا جیہڑا شعر درج ہے اوس چوں ترخ ۷۸۶ھ نکل دی ہے۔

۳۔ سید سنجی سید صوف

لوکو نیکی دے ول آؤ غفلت چھوڑ تمامی
 فکر کرو اُس گھر دا جھٹے ڈیرہ ہوگ مادی
 فیروز الدین فیروز

حضرت سید سنجی سید صوف[ؒ] باتشاہ فیروز شاہ دے ولے وچ اُچ شریف ریاست
 بہاولپور تشریف لے آئے۔ گھر ویلا اوتحے ہندوان مگروں آپ نے لہور آن ڈیرا کیتا۔
 آپ دے مڈھلے دلیں تے دوچے جانلو بندیاں دا کوئی ویروانہیں لجھدا۔ لہور وچ کئیں
 بزرگاں ایس شہر دی راکھی کر دیاں ہوئے آپنی جان دے چھڈی۔ اوہناں وچ پیر ذکری

پھر بُلھی دا ناں بہت پرسدھ ہے۔ پر یہت گھٹ لوکاں ٹوں ایس گل دی جانکاری ہے کہ سید صوفی ہوراں وی باہروں آئے لوکاں نال لڑائی کر دیاں جان دیتی۔ آپ دی شہادت دا ویلا ۱۸۷۴ھ بہ طابق ۱۳۸۲ء دیسا جاندا ہے۔ آپ ٹوں شہادت مگروں لہور شہر دے وچکار اک اپے چبوترے محلہ رڑہ وچ دُن کیتا گیا۔ آپ داطاہری تے روحانی ساک سید اسحاق تے نال وی دیسا جاندا ہے۔ عام لوکاں وچ سید اسحاق سید صوفی تے سید سر بلند ہوراں ٹوں آپس وچ بھرا منیا جاندا ہے۔ پر ایہہ گل کوئی ایڈی چھی نہیں دسلدی۔ ایس بارے کہیا لال ہندی نے آپی کتاب ترجمہ لہور (ص - ۱۷۹) تے انخ لکھیا ہے:

”کجھ لوك ایس بزرگ نوں سید اسحاق دا بھرا مندھے تے آکھدھے نئی، خوے ہووے وی، پر کسے پکے چج نال ایس دی گواہی نہیں لبھدی“

عمارت دا ویروا:

مزار دی مڈھلی اُساری وچ سید صوفی ہوراں دی قبر دے چار چوفیرے اک کندھ سی۔ نہ کوئی کوٹھا تے ناہیوں کوئی ہور عمارت۔ ایس تھاں نے انخ ای کئیں صدیاں تیکر ویلا ہئڈایا۔ باتشاہ لوڈھی دے سے وچ ایس تھاں ٹوں پورے چج نال اودوں اُساریا گیا جدوں اوس دے دربار دے اک سردار جس دا ناں نادر خان سی محلہ رڑہ وچ آپنی حوالی اُساری۔ حوالی دی اُساری دے نالو نال ایس مزار دی اُساری وی کیتی گئی۔ ایہہ حوالی باتشاہ شاہ جہان دے سے تیکر انخ ای رہی۔ پھر جدوں نواب وزیر خان ہوراں اتنے میت بناؤں دی چاہ کیتی تے اوہناں ایس حوالی سے آئے دوالے دے مکان وی مل لے لئے۔ ایہہ ساری تھاں اوس سے وی نادر خان دی

اولاد کول سی۔ میست وزیر خان دی اُساری نال ایں مزار دی اُساری پھیر اک واری ہوئی تے اودوں ایں اُتے بہت پیسہ دی خرچ کیتا گیا۔ سکھاں دے ویلے وِچ ایں دی اُساری پھیر اک واری ۱۸۰۰ء وِچ ہوئی۔ تے پھیر ایہہ کم آج تکر ڑدا آوندا پیا ہے۔ سکھاں دے مگروں انگریز سرکار دے ویلے وِچ اک ایہو جیہا ویلا دی آیا کہ ڈپٹی کمشنر میکر گیر نے ایں مزار ٹوں ڈھاون دا آکھ دتا پر رب ٹوں انخ ایں دی منظوری نہ سی پھیر ایسے کمشنر نے ۱۸۵۲ء وِچ ایں مزار دی اُساری دا حکم دتا۔ پھیر اوہ اُساری اوس ویلے دے پرسدھ ٹھیکیدار سلطان ٹھیکیدار نے کروائی۔ اوس سے دی اُساری دی تختی وَند مگروں دی ایں مزار دی کندھ اُتے گذھی رہی۔ ٹھیکیدار سلطان نے مزار دے کوٹھ اُتے اک سوہنا گنبد دی اُساریا۔ پھیر ۱۹۳۰ء وِچ ایں دی مرمت ہوئی وَند مگروں ۱۹۵۳ء توں لے کے ۱۹۵۶ء تک مرمتاں لکھیاں تے پھیر ۲۰۰۰ء وِچ ایں ورھیاں مگروں ۱۹۹۲ء توں لے کے ۱۹۹۶ء تک مرمتاں لکھیاں تے پھیر ۲۰۰۰ء وِچ ایں دیاں کندھاں دی اندروں باہروں نقش نگاری کیتی گئی۔ ایں مزار تے میست وزیر خان دے وِچ کار اک گھلا میدان ہے۔ وِچ اک پُرانے رواج پاروں قوالی ہوندی رہی۔ تے ایہہ رواج آج دی ہے۔ ایسے تھاں اُتے پچھلے ویلیاں دے کئی وڈے تے پرسدھ قولالاں نے قوالی کیتی ہوئی ہے۔

آج دے ویلے وِچ جدوں چھٹے ہو ہے (پرانے دلی ہو ہے) توں گھج آگے ٹریئے تے کبھے پاسے اک ٹکی جیہی گلی ہے ایں دے شروع وِچ اک لیڑیاں دی ہئی ہے۔ ایں توں اگاہہ گھج پند اُتے چھریاں بناون والیاں تن چار پُرانی ہیلیاں نیں۔ ایہہ ہیلیاں محروم وِچ زنجیراں تے چھریاں بناون وِچ مشہور نیں۔ ایں دے نال ای اُتر سیدھ وِچ سیدھ صوف دا مزار ہے۔ مزار توں اگے اک نائی تے گھج ہور شیوال دیاں ہیلیاں نیں۔ مزار دی پچھی کندھ دے نال اک پھلاں والا آپنے کھوکھ اُتے بیٹھیا

ہویا ہے۔ مزار دے اندر لے جھے دی وَنْدِ وِجْ پہلاں کجھ تھاں میت واسطے رکھی ہوئی ہے۔ ایس توں اگانہہ اک نکے جیبے کمرے وِجْ قبر دا تعویت ہے۔ مزار دے ایس احاطے وِجْ فرش، کندھاں، پرچھت ساریاں سیدھاں وِجْ نویں دیلے دا چینی دی ٹانکلاں دا سوہنا کم ہویا ہے۔ اتنے کندھاں اُتے تھاں تھاں تے رب دے ناں تے نی دے ناں لکھے ہوئے نہیں۔ ایہناں دے نالوناں قرآن شریف دیاں آنکھیاں وی ٹھیکیاں گئیاں نہیں۔ مزار دے بُوہے دے نال ای اک نکا جیہا وضو خانہ وی ہے۔ ایس وضو خانے دے نال ای کندھ اُتے سید صوف تے حضرت اسحاق دے ساک بارے لکھیا ہویا ہے۔ ایہناں دی چلا نا کرن دی تریخ ۳۹۸ھ لکھی ہوئی ہے جس دا ۸۶۷ھ توں بہت فرق ہے۔ قبر دے تعویت اُتے پرچھت گنبد وانگوں ہے۔ ایس وِجْ قبر دے چار چوپیزے سنگ مرمر دیاں جالیاں دا سوہنا کم دسدا ہے۔ مزار دی اک گلر وِجْ دیوے تے لوں رکھیا ہویا ہے۔ مزار وِجْ قبر والے کمرے اندر سوانیاں ٹوں آؤں دی آرگیا نہیں۔ سوانیاں واسطے لوں تے دیوے باہر ای رکھے ہوئے نہیں۔ انج اوہ منتال مُردال پوریاں کرن دی صدیاں پُرانی بیتی پوری کر دیاں نہیں۔ سید صوف ہوراں دی اصل قبر ایس دے بیٹھ تھہ خانے وِجْ ہے۔ تھہ خانے دا راہ هفتہ وِجْ اک واری بُدھ وار ٹوں کھولیا جاندا ہے۔ مزار دے پر بنده کاراں وِجْ پچھلے کئیں و رہیاں توں اک بزرگ محمود عرف ماموں مودا ہر سے لوکاں دی سیبوا واسطے اوتحے ہوندے نہیں۔ سید صوف ہوراں دا غُرس ہر ورھے ۷ ارجب ٹوں ہوندا ہے۔ اوس سے مزار دے نال کھلے میدان ٹوں ورتیا جاندا ہے۔ ایہہ تھاں عام دیہڑاں وِجْ وی لوکیں دیگاں وَمُدن واسطے ورتدے نہیں۔ سید صوف، سید سر بلند تے سید اسحاق ہوراں ٹوں لوکیں آپس وِجْ بھرا آکھدے نہیں ایہہ گل تاں کجھ سچی نہیں پر اک گل ایہناں تباں وِجْ اکو جیبی ہے کہ ایہناں دیاں قبراں عام قبراں توں بُھتیاں لمیاں نہیں۔ تئے بُرگاں دے مزار اک

دُو جے دے بُہت نیڑے نیں تے نالوںال لوکاں ویچ بہت آدر نال تکے جاندے نیں۔

۵- سید مٹھا

الله جل ہے جلال اوس کال نہ زوال اُنھ سُرت سنچال کر نام غافلا
اہ دُنیا بنجال مت پھسیں ویچ جال اج کل مارو کافی تیوں سمجھ توں عاقلا
میاں جان

حیاتی اُتے جھاتی:

سید مٹھے ہوراں دا اصل ناں مُعین الدین سی۔ آپ دا مڈھلا دیں شہر خوارزم سی۔
آپ چنگیز خان دے سے ویچ لہور آئے۔ آپ دے پیو دا ناں سید جمال سی۔ خوارزم
دے بھیڑے حالاں دے کارن سید جمال آپنے خاندان نوں لہور لے آئے۔ لہور
آوندے ای آپ دے پُر مُعین الدین آپنے مٹھے بولاں تے لوکاں نال چنگے
ورتارے دے کارن پُورے شہر ویچ پرسدھ ہو گئے۔ اوہناں دیاں چنگیاں گلائے دے
کارن لہور دے داسیاں آپ نوں ”سید مٹھا“، آکھنا چھوہ دتا۔ آپ دی حیاتی بارے
کنہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۱۸۳) اُتے اک ہور پرسدھ کتاب

”حدیقتہ الاولیاء“ داسانگا دے تے انچ لکھیا ہویا ہے:

”ایس بزرگ دے پیو دا ناں سید جمال سی جیہڑا کہ

خوارزم شہردار ہن والا سی۔ جدون چنگیز خان

تاتاری مُغلان نے خوارزم شہر نوں جتیا تے باتشاہ

مُحمد خوارزمی دی سرکار برباد ہو گی - لکھاں
 مُسلمان قتل ہوئے تے تاتاری مُغلان نے پورے پورے
 شہراں دیاں اٹاں پُٹ چھڈیاں تے سید جمال اوتهے
 نکل کرے شہزادے جلال الدین خوارزمی دے کول
 غزني شہر رُر گیا اوتهے کُجھ دیہاڑ رہیا تے پھیر
 جدون چنگیز خان نے غزني شہروی جت لیا تے
 شہزادہ جلال الدین اوتهوں بھج کرے بندوستان آ
 گیا - اوس دے نال سید جمال الدین وی سی پھیر
 دوہاں لمور ڈیرا لا لیا - اوس سمے سید مٹھا جیہڑا
 کہ سید جمال الدین دا پُتر سمی آپنے پیو دے نال سمی -
 سید مٹھا دا اصل نام مُعین الدین سمی - سید جمال
 اک چنگا، نیک تے جانو بندہ سمی - لمور دے لوکاں
 چوں کئیں اوس دے مُرید ہو گئے - جدون اوس نے
 چلانا کیتا تے مُعین الدین نے علم تے عبادت وچ آپنے
 پیوتوں چار بہتھ ودھ کم کیتا - اوہ آپنے مٹھے بولان
 دے کارن پورے شہر وچ سید مٹھا دے نام توں
 پرسدھ ہو گیا - "مٹھه" پنجابی زبان دا الفاظ ہے جس
 دے معنی کھنڈ، مٹھیائی دے نیں ۶۲۱ وچ ایہہ
 بزرگ چلانا کر گیا تے اوتهے دفن ہویا جتھے ہُن
 ایس دا مزار ہے "

عمارت دا ویروا:

مزار دی مددھلی اساری وچ آپ دی قبر اک تہہ خانے وچ سی تے قبر دا تعویت

اُتے فرش تے اُساریا گیا سی۔ مزار دیاں دُوجیاں عمارتائیں ویلے دے نالو نال بر باد ہو گئیاں پر لوکاں وِچ ایس تھاں دا آدر پہلی دیہاڑی و انگوں ای ہے۔ آج دے ویلے وچ جدوں لہاری ہو ہے توں پانی والے تالاب ٹوں جائیے تے سڑک دے کھے پاسے ایہہ مزار ہے۔ ایس مزار توں پہلاں بچے پاسے پرسدھ بازار ”بزار حکیماں“ والا ہے۔ سید مٹھے دے مزار دے نال بزار ٹوں سید مٹھا بزار آکھیا جاندا ہے۔ ایس توں اگانہ تھیصل بزار ہے۔ مزار دے ساہمنے سڑک دے دُوجے کنڈے اُتے ”گوچ سیٹھاں“ ہے ایس کوچے دے بُہتے واسی ”خال صاحب لوک“ نیں جیہرے کہ گاؤں وجاؤں دا کم کر دے نیں مزار توں آگے حولی دھیان بنگھے ہے۔ ایس دے ساہمنے کھے پاسے پُراناں بی ہسپتال ہے۔ ایس ہسپتال دا نواں نام ”سید مٹھا بزار ہسپتال“ رکھ دتا گیا ہے۔ ۱۹۹۰ء دے ورھیاں وِچ اک پرسدھ تاجر حاجی مقصود بٹ ہوراں ایس مزار دی عمارت ٹوں نویں سریوں اُساریا۔ گنبد دی اُپی عمارت اُساري ایس دے کوٹھ پیٹھ پرچھت اُتے سونہا چینی کاری تے شیشے دا کم کروایا۔ اصل قبر آج وی پیٹھ تہہ خانے وِچ ہے۔ ایس دی زیارت واسطے مجررات دے دیہاڑ پیٹھلا بُہا خلقت واسطے کھولیا جاندا ہے۔

۶۔ حضرت سید سر بلند

اس توں پہلاں کر بھلیائی کہن کہ ایتھوں اُٹھ گیا بھائی
امر ناتھ منصف

حیاتی اُتے جھاتی:

حضرت سید سر بلند دی حیاتی بارے کوئی ایڈی پکیاں گلائیں ترخ دی کتاب و چ نہیں لبھدیاں۔ ترخ لکھن آیاں نے لوکاں کولوں اوہناں دے زبانی سُدیاں گلائیں لکھیاں نہیں۔ پچھلے ویلے دے وڈی لکھاری سید اطیف، مولوی نور احمد چشتی نے کنھیا لال ہندی ہواراں وی لوکاں وی آکھیاں گلائیں لکھیاں نہیں۔ اوہناں و چ ایہہ گل دسدا ہے کہ آپ وی تعلق حکمران دے سے و چ لہور آئے تے آپ دا ویلا حضرت اسحاق گاذروں ہواراں دا ویلا اکو ای ہے۔ اج وی پرانے لہور دے واسیاں دے وڈکے آپ نوں حضرت اسحاق ہواراں دا نکا بھرا آکھدے نہیں کنھیا لال ہندی نے آپ کتاب ترخ لہور (ص-۹۷۱) تے انچ لکھایا ہے:

”ایہہ بزرگ وی سید اسحاق ہوراں دے یاراں
سجنناں چونِ ایک سی“

عمارت دا ویروا:

آپ دے مزار دی مددھلی اسراری وی کوئی خاص گواہیاں کدھرے نہیں لبھدیاں۔ جدول میست وزیر خان دی اسراری ہوئی تے وزیر خان ہواراں انتخے میست دے نالو نال ایس دی اُتر سیدھ و چ اک کڑھ وی اسراریا ایس کڑے دے گجھ گواچ نشان پچھلیاں و رھیاں و چ دسدا سن پر ہُن اوہ وی ملک گئے نہیں۔ ایس کڑے و چ ای آپ دا مزاری۔ اج دے سے و چ جدول میست وزیر خان دے سامنے کشمیری بزار دے بچ پاسے ”خلیفہ نان“ والیاں دی پرسدھ ہٹی ول ٹریئے۔ تے ایس ہٹی دے نال ای پچھنی سیدھ و چ اک ٹکی جیہی گلی اندر نوں جاندی ہے ایس گلی و چ گجھ پند تے اک لوہے دا جگلا لے کے راہ بند کر دیتا گیا ہے۔ ایس جگلے دے باہر اک چوکیدار بٹھایا ہویا ہے۔ ایس توں اگانہ جاوں توں پہلاں چوکیدار ہواراں کولوں آگیا وی لوڑ ہے۔

آلے دوالے دے گھر ان دے واسیاں دی نویں پیڑی ٹوں وی ایس مزار بارے کوئی
جانکاری نہیں کہ ایتھے مکاناں وِچ کوئی مزار وی ہے۔ ایس مزار ٹوں تھن وِچ مینوں
کئی دیپاڑ اوتحے پھرنا پیا اخیر سید صوفی ہوراں دے مزار نال بیٹھے پھلاں والے
کولوں گواچے راہ دا پتہ لگیا۔ جے کوئی بندہ چوکیدار کولوں پچھے کے اندر جائے تے
اوہنوں چار چوفیرے کپڑے تے پلاسٹک دیاں شیواں بناؤں والی مشینیاں دسداں
نیں۔ ایہناں مکاناں توں اگانہ پوربی سیدھ وِچ اک زکا جیہا راہ ہے ایتھے اک کندھ
تے اک تختی اُتے ”مزار حضرت سید سر بلند“ لکھیا ہویا ہے۔ ایس کندھ دے نال
اک پُرانے رُکھ دا سڑیا ہویا مددھ دسدا ہے جس نال اک ہری بیل اُگی ہوئی ہے۔
ایس بیل نے چار چوفیرے دے مکان وی ہرے کروتے نیں۔ مزار دے احاطے
وڑیے تے اُتوں کوٹھا سدھا ہے تے پرچھت گنبد و انگوں ہے۔ گنبد دے وچکار پیٹھ
حضرت سید سر بلند ہوراں دی قبر ہے۔ ایس قبر دے نال دو ہور ٹکیاں قبران گدی
نشینیاں دیاں نیں۔ ٹکیاں قبران دا کارن سید ہوراں دی قبر دالما ہونا ہے۔ قبر سرہانے
گلڈے ہوئے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

سید سر بلند سرکار
در عہد شہنشاہ اکبر

مزار دی ایس ٹکی جیہی تھاں وِچ کندھاں پرچھت اُتے سوہنا جیتنی دا کم دسدا ہے۔
فرش دے نالو نال تعویت اُتے سنگ مرمر تے جنی وی ٹانکلاں دا کم ہویا ہے۔ ایس
سارے کم دا پر بندھ حاجی محمد عباس کمبوہ نے کیتا سی اوہناں دے نال دی اک ٹکی
جیہی تختی پچھی کندھ اُتے وی ہے۔ امام گاموں ہوراں دے مزار و انگوں ایہہ مزار وی
ہُن خلقت دی پہنچ توں باہر ہویا پیا ہے۔ دووالی مزاراں وِچ بس ایہہ فرق ہے کہ
ایس مزار دی حالت امام گاموں دے مزار توں کچھ چلکی ہے۔

۷۔ پیر ذکی ”

کبیر پارس چند نے تینہن ہے اک سگندھ تھہ مل تینہو اوم بھئے لوه کاٹھ نرگندھ بھگت کبیر

پیر ذکی دا اصل ناں ذکاء اللہ سی۔ آپ دا اصل دلیس کیہڑا سی اوہ کئھے جئے کدوں موئے ایس اوتے ترخ دیاں کتاباں ویچ کوئی خاص لکھت نہیں لبھدی۔ کریم اوہ کسے ٹورے دے پیر سن جاں شہر والیاں آدر پارول پیر آکھنا شروع کر دتا۔ ایہناں سارے سوالاں دے جواب ویچ ترخ دیاں کتاباں چھپ نیں۔ بھولا ناتھ وارث ہواراں آپنی کتاب ”ترخ لہور“ (ص - ۳۷) اوتے ذکی یو ہے دا ویروا انخ کیتا ہے:

”یکی دروانے داناں اصل ویچ ذکی سی۔ کھنڈے نیں ہن جو ذکی (ذکاء اللہ) اک شخص سی۔ مُغلان دے حملے ویچ ایس تھاں تے لڑدا لڑدا ماریا گیا سی۔ اوس دا سر کٹ کرے یکی دروانے والی تھاں ڈگ پیا تے دھڑ لڑدا لڑدا اندر جا کرے ڈگا سرتے دھڑ دیاں دو وکھو وکھے قیران بنائیاں گئیاں“

پیر ذکی ”دا ویروا کنھیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترخ لہور“ (ص - ۱۸۰) تے ”تحفۃ الواصلین“ کتاب دا سانگا دے کے انخ کیتا ہے:

”ایہہ بزرگ مُغلان دی لڑائی ویچ شہید ہویا۔ آپنی حیاتی ویچ اوہ ایس بُوبے دا واسی وی سی۔ تے جدون مُغلان نے شہر دا گھیرا پایا تے اوس سمے اوہ ایس بُوبے دارا کھا وی سی۔ اخیر جدون مُغلان شہر

جِت وی لیا ایمہ بزرگ پھیروی ڈاڈھا لڑیا اخیر
شہید ہو گیا“

پیر ذکی دے مزار دے باہر وی اک تختی گذھی ہوئی ہے۔ جس وچ ایس گل اتے
چرچا کیتی گئی ہے کہ پیر ذکی دی شہادت مغل تاتاریاں دی وار وچ ہوئی۔ پیر ذکی
”دے ویلے دی جانکاری اوس حملے دے ویلے توں لئی جا سکدی ہے۔ لہور اتے حملے دا
ویروا ”ترنخ فرشتہ“ (پہلی جلد - ۱۷۹) تے انج ہے:

”اوہ ویلے ۷ ا جمادی الآخر ۶۳۹ پیجری نوں
چنگیزی مُغلاں نے حملہ کیتا ترے لہور نوں گھیرا پا
لیا۔ لہور دا حاکم ملک قراشق سی، جدون اوہنے
آپنی فوج ٹھڈی بھجدا ویکھی تے اوہ بے شرمی نال
ادھی راتیں لہوروں نس گیاتے دلی اپڑیا۔ چنگیزی
مُغلاں نے لہور نوں چنگی طرحان لٹیا، برباد کیتا ترے
کئیں لوکاں نوں پھڑ کرے اندر وی کیتا“

محمد قاسم فرشتہ دی ایس لکھت توں ایس گل ٹوں ویکھیا جا سکدا ہے کہ پیر ذکی
اوہ مخلے وچ شہید ہوئے۔ آپ دی شہادت مگروں ہر آون والی سرکارتے حاکم نے
آپ ٹوں آ در دیتا۔ اوہناں آپ دے نال نال بھوے ایس یو ہے دا نال بدلن دا کدے
وی کوئی آہرنہ کیتا۔ بس انج ہویا کہ بولی وچ ایمہ ذکی توں وگڑ کے یکی بن گیا۔

عمارت دا ویروا:

وار دیاں کتاباں تے ایہناں وچ آپ دیاں دو قبریاں دسیاں گنتیاں نیں۔ بسر تے
سریرو دیاں دوویں وکھو وکھ۔ کنهیا لال ہندی نے آپنی کتاب ”ترنخ لہوز“ (ص - ۱۷۹)
تے انج لکھیا ہے:

”سِر مبارک شہر دی پچھمی نکروچ دفنایا گیا تے ایہہ
بُوہا، ایس بزرگ دے ناں توں ”ذکی بُوہا“ اکھواندا

ہے - تے باقی سریر بُوہے اندر اک طولی وچ دفن ہے“

آج دے ولیے وچ سرگ روڈ توں تھانہ کوتوالی لہور تے آپڑیے تے سڑک دے
دُوچے پاس پھلاں والیاں دیاں ہٹیاں نیں - تے اوہناں آگے پھلاں دیاں ریڑھیاں
وی نیں - ایہناں ہٹیاں اُتے دُوجی منزل تے گھج بینڈ والے آج وی بیٹھے ہوئے نیں -
ایہناں وچ ساری دیہاڑی فنکار سازاں نال سُر سدھے کر دے نیں - پر ایہہ فن کار
آپنیاں حیاتیاں توں آوازار ہسداے نیں - اوس دا کارن ایں کم وچ ناہیوں روزی روٹی
رہی تے ناہیوں عزت رہی - ساری حیاتی لٹکھا کے اوہناں ٹوں اخیر تے اک ناں
”مراسی“ دا دے دتا جاندا ہے تے ساری گل اتھے ای مک جاندی ہے - ایہناں ہٹیاں
دے نال اندر ٹوں اک سڑک ذکی یو ہے ڈل جاندی ہے - ایں سڑک دے کھے پاسے
کھاؤن پیون دیاں شیواں دیاں پُرانی ہٹیاں نیں - تے سچھے پاسے پُرانا باغ ہے -
ایہناں توں گھج پند اُتے شہر دے آلے دوالے توں لگھن والی پُرانی بدروں ہے -
کدے ایں دے نیڑے توں اک نہر وی لگھدی سی - پر ہن ایں نہر دا ایدھر دے
واسیاں ٹوں وی پتہ نہیں - ایں بدروں اُتے اک چھانیاں بناؤں والا آپنی کنیں پیٹھیاں
دا کم سانبھ کے بیٹھیا ہویا ہے - بدروں دی دُوجی نگرتے گھج بزرگ نائیاں، ماشیاں دا
کم کر دے نیں ایں بدروں دے کنڈے اُتے پیر ذکی دے سر مبارک دی قبر ہے -
ایں تھاں دارقبہ اک مرلے توں ودھ نہیں اتھے اک ساوے رنگ دا گنبد اُساریا گیا
ہے ایں اُتے رنگین ٹانکلاں دے ٹوٹیاں دے نال کم کیتا گیا ہے - ایں گنبد دے یڑھ
اک باری ہے جس اُتے چٹے رنگ دیاں جالیاں لایاں گکھیاں نیں - لوکیں ایں باری
اُتے کھلوکے ای فاتح آکھ جاندے نیں تے ایتحوں ای قبر اُتے پھل سٹ کے
جاندے نیں - اتھے سڑک سیدھ وچ دو ہو ہے لگے ہوئے نیں اک لو ہے دا تے اک

لکڑا دا ہے۔ ایں اُتے ہرے رنگ دا روغن کیتا ہو یا۔ ایہہ دوویں بُو ہے خاص ولیاں
وچ ای کھولے جاندے نیں۔ ایں دے ساہمنے اک پُرانے ویلے دی میت ”مدینہ
میت“ ہے ایں میت دے نال اندرؤں اک زکا جیہا راہ پُرانے طویلے دے میدان
وچ ٹر جاندا ہے۔ ایں طویلے وچ وڑے ای کھے پاسے اک حکیم صاحب دی ہٹی
ہے۔ اوہناں دے وڈیاں چوں کوئی جی حکیم سن اوہناں دی ڈگری والا بورڈ انچ دا لکھیا
ہو یا ہے:

مُسْتَندِ مُكْيَلِ الطَّبِ

کانِ لکھنؤ۔ اعلیٰ درجہ

اندرون یکی گیٹ لاہور

ایں توں آگے گھلے میدان وچ ٹالے، ریڑھے تے ایہناں دے گھوڑے بنھے
جاندے نیں۔ ایہناں دے نال نال اتھے لو ہے دے ڈے ڈے کڑا ہے وی دسمے
نیں۔ ایہناں وچ مٹھیائی والے آپنے سامان دی تیاری کر دے نیں۔ ایہناں دے
کھے پاسے لکڑا اک پُرانا ٹال ہے۔ ایں دے نال اُتر تے پچھی سیدھ وچ پُرانے
مکاناں دے بُو ہے باریاں دسداں نیں۔ ایسے سیدھ وچ بوڑھ دا اک پُرانا رُکھ ہے۔
ایں بوڑھ دا مڈھ پیر ذکی دے سریر دے مزار دے کوٹھے توں باہر نکل آیا ہے۔ ایں
قبر اُتے اک ہرے رنگ دی چدر چڑھائی گئی ہے۔ سچھے پاسے کئی دیوے پئے ہوئے
نیں۔ ایں مزار دا وی رقبہ اک مرلے توں ودھ نہیں۔ اتھے لوکیں آپنیاں منتاں
مراداں دے دیوے جگاندے نیں۔ تے نکے رقبے کارن پرچھت اُتے دھوکیں دے
نشان نیں۔ پچھلے مکان سارے ناک شاہی اٹاں دی اُساری نال نیں۔ پیر ذکی دا
عرس دیسی میتی بھادروں دے تیج ہفتے وچ منایا جاندا ہے۔ ایں طویلے دے گھلے
میدان وچ میلہ لگدا ہے۔ جس وچ بالاں دے پنگھوڑے، گھوڑسواری، موت دا گھوڑا،
تے کدے کدار کوئی زکا موٹا تھیز کسیں ورھیاں توں کدے نہیں

لگیا۔ ایس وچ کجھ مٹھیائی والیاں نے آپنیاں ہٹیاں سجا یاں ہوندیاں نیں۔ جیہناں وچ
قتلنے، پکوڑے مٹھے پکوڑے اندرستے پتا سئے تے پوڑے خاص کر بنائے جاندے نیں۔
ایہناں شیواں توں آؤ اتنے نعت خوانی تے قوالی دا پر بندھ وی کیتا جاندا ہے:

جئے جانا مر جائے حُم نہ آئے
حجوٹی دُنیا لگ نہ آپ ونجاریے بابا فرید

۸-حضرت پیر سید سراج الدین شیرازیؒ پرسدھ پیر شیرازیؒ

اُٹھ جاگ تیرا دن چڑھیانی توں ہتھا ہتھ نہ پھٹیانی
نہیں نام سائیں دا پڑھیانی ہن پڑھیاں پار اُتارنی
کت چرخا ہمت ہار نہیں دلبر ٹوں ڈلوں وسار نہیں
دلبر ٹوں ڈلوں وسار نہیں پنڈت کالیداس

حیاتی اُتے جھاتی:

پیر شیرازی لہور وچ ڈن اوہناں بزرگاں چوں نیں جیہناں دے مڈھلے دیں تے
اوہناں دی جمن والی تھاں اُتے ترخ لکھن آ لے آپس وچ وکھو وکھ نیں۔ اوہ جمن
ترخ اُتے تے سہمت نیں کہ آپ اولے ھ بھ طابق ۱۳۰۲ءوں مجھے پر جمن تھاں دے
بارے اک دھڑے دا آکھنا ہے کہ آپ شیراز وچ مجھے ایسے کارن پیر شیرازیؒ

اکھوائے تے دُوجے دھڑے دا آکھنا ہے کہ آپ بُخارا وچ مجے۔ سید لطیف نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص - ۲۲۶) تے انج لکھیا ہے:

”پیر شیرازیٰ ہوراں نُوں ملتان دے گورنرنے لہور وچ
سرکار دے کمان واسطے گھلیا سی“

لہور آؤندے ای آپ آپنے علم تے پُئے کماں دے کارن دربار دے اندر تے باہر لوکاں وچ پرسدھ ہو گئے۔ پھر آپ دا پڑھیا لکھیا ہونا ای آپ واسطے مصیبت بن گیا۔ سلطان محمد تغلق ہوراں آپ نُوں لہور دا قاضی بنادنا چاہیا۔ پر آپ نے ایس تھاں اُتے جاون توں نہ کر چھڈی۔ آپ دے انکاری ہوون تے دربار دے بندیاں دے آکھے لگ کے سلطان نے آپ نُوں سُولی چاڑھن دا حکم دے دیتا۔ ایس ویلے پیر شیرازیٰ ہوراں دے چاہن آلیاں باتشاہ نال گل بات کر کے جان دی معافی دوائی۔ ایس واقعہ مگروں آپ نے دُنیا دے سارے کم وحدے چھڈ کے لہاری یو ہے اندر محلے جوڑے مُوری وچ آپنا ڈیرا لالیا۔ آپ چلانا کرن تکر ایتھے ای رہے تے چلانا کرن مگروں لوکاں آپ نُوں آپ دے جُجرے وچ ای دن کر دیتا۔

عمارت دا ویروا:

ایہہ مزار لہور دے پُرانیاں مزاراں چوں اک ہے۔ پر ایس دی مڈھلی اُساری بارے ترخ دیاں کتاباں وچ کوئی خاص لکھتاں نہیں ہمگیاں۔ وئُن توں پہلاں ایس مزار دے نال اک پہلوانی دا کھڑا اسی۔ ایس کھڑے وچ دھرم جاتی دی وئُن توں بغیر پہلوان زور کر دے سن۔ ایہناں پہلواناں دے نالوناں ایہہ مزار پُورے شہر وچ آدر نال ویکھیا جاوندہ اسی۔ وئُن مگروں شہر لہور دی رہتل توں بختیر یاں شیواں ایدھر اودھر ہو گئیاں۔ ایہناں وچوں اک پہلوانی دی ریتی سی جیہڑی کہ ہُن ہوئی مگدی جا

رہتی ہے۔ ایس کارن ایہہ کھاڑا وی مک گیا پچھیر مزار دے پر بندھ کاراں، محلے والیاں نال ۱ل کے ایس تھاں اُتے اک میت اُسار دیتی ایہہ میت وی پر شیرازی ہوراں دے ناں توں جانی جاندی ہے۔

اج دے ویلے ویچ جدوں موری ٹوہ ہے توں اندر ٹوں شہر ویچ جایا جاوے تے آگے چوک متی ویچ ڈاکٹر رامے دا پر سیدھ ملینک ہے تے جے لہاری ٹوہ ہے توں اندر وڑیا جاوے تے نویں بزار توں وی چوک متی تیکر آپڑیا جاسکدا ہے۔ ایس چوک توں اک راہ گوچ پر شیرازی ٹوں جاندا ہے تے دُوجا راہ وچھو والی گلی ٹوں جاندا ہے۔ گوچہ پر شیرازی ویچ ایہہ مزار تے میت نیں۔ میت دے بالکل ساہمنے انجین کشمیریاں تے اک ڈسپنسری ”الشقاء فری ڈسپنسری“ بنائی ہوئی ہے۔ گوچہ پر شیرازی ٹوں اگا نہہ اک پُرانا محلہ، ” محلہ موہلیاں“ دے ناں توں پر سیدھ سی۔ پہن ایس دے پُرانے ناں ٹوں بدل کے ”خواجہ رفیق شہید محلہ“ رکھ دتا گیا ہے۔ میت تے مزار توں پہلاں اک پُرانی حوالی ”ور محل“ دے ناں توں ہے۔ ایہہ حوالی مزار وی چھمی، اُتر تے ڈکھن سیدھاں تیکر ودھی ہوئی ہے۔ ایس دی اک ٹنگر ویچ میشل کالج آف آرٹس نے خطاطی سکھاون دا پر بندھ کیتا ہے۔ ایس ویچ حافظ یوسف سَدیدی ورگے وڈے اُستاد دے پُتر بہارِ مصطفیٰ خطاطی سکھاندے نیں۔ حوالی دے پُرانے نشان اج وی پکھن ویچ بہت سوہنے وسدے نیں۔ میت تے مزار ویچ وڑن واسطے اکو ای ٹوہا ہے۔ میت دے ٹوہے دے نال ای اک زکا جیہا وضو خانہ تے آگے ویڑھا ہے۔ ویڑھے دی اُتر سیدھ ویچ اک زکا جیہا چُرد ہے۔ ایس چُردے ویچ تین قبراں نیں۔ جہناں چوں اک قبر پر شیرازی ہوراں دی ہے تے باقی دو قبراں بارے خیال ہے کہ اوہ آپ دے من والیاں دیاں نیں۔ ایس چُردے نال ای اک ہور پُرانا کمرہ ہے۔ وَند توں پہلاں ایس کمرے ویچ لاہری ٹوں ساڑھ سٹیا گیا۔ ہُن میت دے پر بندھ کار ایس کمرے ٹوں ”سٹور“

بنا کے ورتدے نیں۔

۹- پیر مُہان شریف

کبیر مائی کے ہم پوتے، مانس دا کھیونا و
چار دوں کے پائہنے، بد بُد روندھے ٹھاؤ
بھگت کبیر

پیر مُہان شریف[ؒ] دی حیاتی بارے ترجمَ دیاں کتاباں وچ کچھ خاص نہیں لکھیا گیا۔ ایہو ای کارن ہے کہ اوہناں دے نام، جمن، مرن دیاں تریخاں تے اوہناں دے پُرکھاں بارے کوئی سلسلہ بندگاں نہیں لمبھ دیاں اوہناں دے نام تے حیاتی اُتے کچھ لکھاریاں نے چانن پایا ہے پر اوہ جانکاری وی اوہناں اوتحے بیٹھے لوکاں کولوں لئی ہے۔ مولوی نور احمد پشتی نے آپنی کتاب تحقیقات پشتی (ص - ۲۲۰) تے انچ لکھیا ہے:

”ایہے حضرت بخارا توں ایتھے آئے تے اکبر باتشاہ دے سمرے وچ چلانا کیتا۔ ایہناں دا ویروا کسے کتاب وچ نہیں ہویا۔ ایس کارن ایتھے بیٹھے مجاواراں تے اوہناں دے من آلیاں کولوں جانکاری لئی ہے۔“

آپ دا آدر ہر دلیے وچ رہیا۔ وڈ توں پہلاں وی ابتدھے لوکاں دی یہت آوا جاوی سی جیہڑی وند مگروں وی رہی۔ آپ نال کئیں کرامتاں جویاں ہویاں نیں۔

ایہناں وچ اک کرامت ایہہ منی جاندی ہے کہ جس وی بال دا بخار نہ لتھے اوس دے ماپے ایمتوں اک روڑا لے جاندے نیں تے اوہنوں اوس دے گل وچ بندے نیں تے پھیر جدوں مُخار لہہ جاوے تے اتھے آن کے کوئی ٹھیک شیئے وڈے نیں۔ مزار دے نکے جیسے احاطے وچ کدے کدے قول وی آؤندے نیں۔ ایس مزار دے نیڑے گھر یاں دا اک ڈیرا وی ہے ایس ڈیرے دے گھر سے جدوں گرس لگدا ہے تے اک خاص ناج نچدے نیں۔

عمارت دا ویروا:

ایس مزار دی عمارت بارے وی مولوی نور احمد چشتی ہو راں دی لکھت لبھدی ہے اوه ”تحقیقات چشتی“ (ص-۲۲۰) تے انج لکھدے نیں:

”ذکی بُوہے دے باہر پوری سیدھ وچ سڑک جیم ٹری
شہرتون باہر نوں جاؤندی ہے، ایہہ سڑک گھم کے پھیر
قلعے نوں جاندی ہے سڑک دی نکرائے ایہہ تکیہ ہے“
”پہلان ایہہ قبر ڈاڈھی سوبھنی سی۔ جس نوں کنور
نو نہال سن گھنے نے ڈھوا دتا پھیر نائی امام الدین نے
ایس نوں نوین سریوں اُساریا ہے۔ اج کل وچ
سفیدی ہو جاوے گی۔ دوہاں تنان پاسیاں وچ راہ ہے
”تر نال شہاب نو گزے دی قبر ہے“

اگریز سرکار نے جدوں شہر دے چار چوفیرے کھائی وچ مٹی بھر کے باغ اُساریا تے اوس سے تھیرے مکاناں ٹوں ڈھادتا۔ مزار دے احاطے وچ کسے دیلے شہاب نو گزے دی قبر ہوندی سی اوه وی اوس سے مگروں سڑک دے نالو نال کیدھرے گواچ گئی اج دے سے وچ جدوں اسٹیشن ٹلوں سرکلر روڈ تے آئیے تے سڑک دے کبھے

ہتھ ملکہ سوئی گیس دا پرسدھ دفتر ہے۔ ایس دفتر دیاں کندھاں دے نال پیر بربان
 شریف دے مزار تے میت دیاں کندھاں نیں۔ ایہہ مزار آلے دوالے دے مکاناں
 نے ہٹیاں وچ لگایا ہویا ہے۔ ایس دے نال گلی اگے پلس کواڑاں ٹوں جاندی ہے۔
 مزار دے احاطے دے سامنے اک ٹھا بجا مکان ہے۔ ایس وچ تہہ خانے وی نیں۔
 ایس تھاں تے ہور کئے تہہ خانے نیں اوہ سبھ مکاناں دیاں عنہاں وچ بھید نیں۔ آلے
 دوالے دیاں ہٹیاں والے کوئی وی ایہناں تہہ خانیاں ٹوں وکھاون تیار نہیں۔ میرے
 بُہت آکھن اُتے اک ہٹی والے نے تہہ خانہ وکھایا تے اوس وچ لوہے دیاں شبیاں دا
 ڈھیر سی جس کارن کسے ہور شے دی جانکاری نہیں لجھ سکدی سی۔ جدوں ایس مزار
 دے احاطے بارے ایتھے لوکاں کو لوں جانکاری لتی تے کسے نے آکھیا کہ انگریز سرکار
 دے سے وچ ۲ کنال دا احاطہ سی۔ تے کچھ دا آکھنا سی کہ تن کنال باراں مرلے سی۔
 پر ہُن جے مزار تے میت دا گل رقبہ وکھئے تے اوہ سَت آٹھ مرلے توں ودھ نہیں
 ہے۔ مزار دے ویڑھے وچ اک پُرانا بوڑھ وی ہے۔ جس نے پورے احاطے اُتے
 چھاں کیتھی ہوئی ہے۔ گلد ساوے رنگ دا ہے جس دے یتھ پیر بُہان شریف دی قبر
 ہے۔ ایس قبر توں تن فٹ پُرانہ اک اپی جیہی قبر ہے۔ ایس اُتے ہُن حضرت سید جنی
 معصوم شاہ دا کتبہ گڈیا جاندا پیا ہے۔ ایس نال دی کسے قبر دی کوئی جانکاری پُرانیاں
 کتاباں تے ونڈ مگر چھپیا نقوش لہور نمبر کدھرے وی کوئی نہیں۔ ایس سارے کم دا
 پر بنده حاجی میاں محمد شفیق نال دے اک بزرگ کر دے پئے نیں۔ اوہ پیر بُہان
 شریف داساک کئیں ہور بزرگاں نال وی جوڑ دے نیں۔ پر ایہہ گلاں آپنی تھاں اُتے
 کوئی ٹھیک نہیں ہے۔ اوہناں مزار دے باہر اک چور اُتے ”پیر بُہان شریف“،
 دے نال وی تھاں اُتے ”پیر بُہان شاہ“ لکھوایا ہویا ہے۔ انخ دیاں ٹکیاں ٹکیاں
 گلاں کسے وی تھاں دیاں وڈیاں غلطیاں بن جاندیاں نیں۔ جے کوئی بنہ لہور دی

پُرانی تھاواں دی کھوچ ول ٹرے تے اوہنؤ ایبو جیہی اوکڑاں تھاں تھاں اُتے
وسمدیاں نئیں-

۱۰۔ پیر ڈھل

پلے خرج نہ بخندے پچھبی تے درویش
جیہناں نؤں تکیہ رب دا تنهاں نؤں رزق ہمیش
سائیں مولا شاہ

حیاتی اُتی جھاتی:

پیر ڈھل دا اصل ناں حضرت پیر عبدالحکیم بخاریٰ سی۔ آپ دی جمن ترخ تے جنم
تھاں بارے ترخ دیاں کتاباں چُپ نئیں۔ کنہیالال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور
(ص - ۱۸۱) تے انج لکھیا ہویا ہے:

”ایس بزرگ دا مرزا شہر دے اندر موچی بُوہے تے شاہ
عالمنی بُوہے دے وِچکار ہے۔ سگون ایہہ محلہ وی
ایس بزرگ دے ناں اُتے ڈھل محلہ اکھواندا ہے۔
لوڈھی سرکار دے ویلے شیخ قطب العالم عبدالجلیل
چوہڑ دے مُریدان چوں سی۔ سائین بن کرے گلیاں وچ
لگا پھردا سی۔ ایہناں دا بُہتا بہن کھلون اوسرے تھاں
اُتے سی جتھے ایہناں دا مزار ہے۔ لوکیں ایہناں نوں

بُہت پُہنچیا ہویا بنده مندے سن تے پیروی آکھدے
سن مزار دا مکان چھتیا ہویا تے پکا بنیا ہے ”

ایں لکھت توں اوہناں دے ویلے وی جانکاری ملدي ہے کہ آپ لہور وچ سولہویں صدی عیسوی دے آدگاد وچ سن۔ ایں دا کارن آپ دے مرشد شیخ عبدالجلیل چوہر بندگی دے چلانا کرن وی ترخ اتے کئیں لکھاری سہمت نیں کہ آپ نے ۹۱۰ھ بمطابق ۱۵۰۶ء وچ چلانا کیتا۔ اوس ویلے لہور اتے لوہی خاندان وی سرکار سی۔ پیر ڈھل وی چلانا ترخ بارے وی کوئی خاص لکھت نہیں لجھدی۔ اوہناں ٹوں اوتحے ای دن کیتا گیا جتھے آپ دا بہنا ڈیرا رہندا سی۔

عمارت دا ویروا:

مغل سرکار دے سے وچ شہر لہور دے کئیں محلیاں دے نام کے خاص کم کار دے کارن سن تے اوں محلے دا نام وی اوں کم توں پرسدھ ہو جاندا سی جیویں کہ کھوجیاں دا محلہ، محلہ نمگران، محلہ چاہک سواراں، گوچ کماگراں، گوچہ تیرگراں، سازاں دا واسی ہونا سی۔ آپ دا مزار وی ایں محلے وچ سی ایں کارن مزار وی ڈھل پر دے نام توں پرسدھ ہو گیا پھیر انخ ہویا کہ محلہ وی آپ دے نام توں جانیا مانیا گیا آپ دا مزار لہور وی پرانی عمارتاں چوں اک سی۔ وندگروں آپ دے مزار وی حالت اُکی ای بدل گئی۔ ایں مزار وچ پُرانے ویلے وی کوئی شیئے، کوئی نشان باقی نہ رہیا۔ آپ دے مزار توں کچھ پنداتے اک پرانی پرسدھ میت بکن خان (بکن خان) دے نام توں ہے۔ ایں میت وچ پُرانے ویلے دے کچھ نشان آج وی ہسدا نہیں۔ آپ دے مزار دا پُرانا کتبہ نویں اُساری وچ پُٹ ڈتا گیا تے مزار اک مکان

دے پیٹھ نگر وچ آ گیا قبر دے پُرانے کتبے دی پُرانی جانکاری پروفیسر اسلم ہوراں دی کتاب خُنگان خاک لہور وچ انج لیھدی ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
 إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ طَفَّالٌ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ طَ إنَّ شَانِشَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ عَ
 زبدة العاریں قدوة السالکین
 حضرت پیر عبدالحکیم بخاریؒ
 المعروف بابا پیر ڈھلؒ

اج دے ولے وچ جدول شاہ عالمی مارکیٹ ٹوں جائیئے تے سڑک دے سچھے پاسے اک بس شاپ ”واپڈا شاپ“ دے نال توں ہے۔ ایس شاپ توں اندر اک راہ موچی ہو ہے وآل جاوندا ہے۔ ایس راہ دے آد وچ ای ڈھل محلے تے پیر ڈھلؒ دا مزار ہے۔ ایس توں کجھ اگاہنہ بون خان دی میست ہے۔ جے موچی ہو ہے وآلوں اندر توں آبا جاوے تے کجھ پند اتے قاضی خانے دی گلی ہے۔ ایس گلی دی میست وچ ونڈ توں پہلاں قاضی صاحب پیٹھ دے سن ایس دے نال ای گجر گلی تے میاں خان ہوراں دی اُساری ہوئی حویلی، حویلی پتھراں والی ہے۔ ایس توں کجھ اگاہنہ چوڑیاں دی گلی تے ایس دے نال گوچہ ہوا گراں ہے۔ ڈھل محلے وچ ۱۹۹۰ء دے ورھیاں دے اخیر تکر دی پیراں بُرگاں دی بُہت مانتا ہے۔ ایہہ مانتا اج دی کسے کسے گھر ہے سدی ہے۔ ایسے محلے وچ ہر گھر وچ کوئی نہ کوئی نگر کسے مائی دے نال نال مُتھی ہوندی ہی تے اوس دے آدر وچ اوئتھے روز دیوا باليا جاندا ہی۔ جیویں کہ مائی گوگی، مائی کرمانوالی تے ہور انج دیاں کلیاں مایاں، ایہہ مزار اج دی محلے والے بڑے آدر نال دیہندے نہیں۔ ونڈ گروں ایہدی دُوجی واری اُساری کیتی گئی تے پُرانا کتبہ لا کے دو جا گلڈ دیتا گیا اوس اتے لکھت انج ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
 يَا رَسُولَ اللَّهِ حَفَظَ اللَّهُ عَلَيْكَ

الصلوٰۃ والسلام علیک یا رسول الله
 وعلی الک واصحابک یا حبیب الله

مرکز تجلیات

منع فیوض و برکات

حضرت پیر عبدالحکیم بخاریؒ
 المعروف ببابا پیر دھلؒ

ہُن ایہے گل و یکھن آلی ہے کہ آون والی پیڑ یاں دا ایں مزار نال کیہ سلوک
 رہندا ہے۔

۱۱- بدراالدین شاہ عالم

پرسدھ سبز گنبد

مُٹھی مٹی انت خاک رلنا
 کسے سگلی نہیں سنگ چلنا
 چنگی مَندڑی گزارن کریئے
 نی گجھ چلن دا سامان کریئے
 راقب قصوری

حیاتی اُتے جھاتی:

پیر سبز دا اصل ناں سید بدراالدین شاہ عالم بخاریؒ سی آپ باشاہ شاہ جہان دے

سے وچ اک وڈے بزرگ سن۔ آپ دے جمن دی ترخ تے جمن دی تھاں بارے کوئی خاص پکی ریتی لکھی نہیں لبھدی۔ اک گل اوہناں بارے کپی پیدی ہے کہ آپ بڑے جانو تے پڑھے لکھے بندے سن۔ اوہناں دے ایسے علم دے کارن نواب سعدالله خاں ورگے وڈے بندے وی آپ دی مانتا رکھدے سن، اوس سے لہور دے واسی دھرم، پیڑی جاتی توں آڈ اوہناں کوں آوندے سن۔ ایہوای کارن ہے کہ وغڈ توں پہلاں ایتھے ہر دھرم تے جانی دا بندہ حاضری دیوں واسطے آوند اسی۔ وغڈ مگروں اوہناں دے مزار دے آلے دوالے وی ہیرا منڈی دا علاقہ بن گیا۔ ایس شہر دے بے خبر تے نجہت واسیاں ول دھیان پائیے تے اوہناں آپ دا نام سید بدرا الدین شاہ عالم دی تھاں اُتے سید عبداللہ شاہ لکھ دتا گیا۔ پرسے وی مزار دے پر بندھ کاراں کو لوں ایہہ سوال نہیں کیتا کہ اوہناں انچ کیوں کیتا ہے۔ جدوں میں ایس گل دی جانکاری اوہناں کو لوں لیوں دی کوشش کیتی تے اوہناں مینوں اک پُرانا خاندانی ترینی شجرہ و کھلایا جیہڑا کہ ہتھ نال لکھیا ہویا سی۔ پر ایہہ شجرہ ترخ دیاں پُرانیاں کتاباں دے سانگیاں تے نالو نال دوجیاں ریتیاں وچ کوئی ایڈا سچا نہیں ہے۔ پرانے ساٹکے مکاؤں تھاواں تے بندیاں دے ناویں نوں بلن نال اک تے ترینی بے ایمانی تے آپنی تھاں تے ہے پر ایس دے نالو نال جے کوئی پڑھیا کھون کرن ٹرپئے تے اوس واسطے کوئی سوکھت نہیں بس اکڑاں ای اکڑاں نیں۔

عمارت دا ویروا:

نواب سعداللہ خاں نوں آپ نال اک خاص پیار تے آدرسی۔ آپ دے چلانا کرن مگروں نواب صاحب نے آپنے ہتھی آپ دا مزار اُساریا۔ مزار دی عمارت اک اُپے چپوتے اُتے سی۔ قبر اُتے اک ڈاڑھا سوہنا ساوے رنگ دا گنبد اُساریا گیا سی۔

ایس ساوے گنبد دے کارن آپ دا مزار ”سبز گنبد“ دے نال توں پر سدھ ہو گیا -
 لہور دے واسیاں ٹوں آپ نال خاص چاہ سی - لوکاں دی آدا جادوی دی سوکھت کارن
 نواب صاحب نے گنبد دے آلے دوالے اک وڈا باغ تے گھوہ اُساریا - ایہناں
 دے نالو نال باغ دیاں ڈیورھیاں، فوارے تے ہور عمارتاں وی بنائیاں گئیاں، سکھ
 ویلے تیکر ایس تھاں دیاں کوئی شکل مددھلی دسدي سی - پر جدوں راجہ سوچیت سنگھ
 ڈوگرہ دا من کیتا کہ لہور دے قلعے دے نیڑے اوں دا آپنا گھروی ہووے تے اوں
 دی زیگاہ مزار تے اوں دے نال وڈی گھلی تھاں اُتے پی راجہ سوچیت سنگھ نے ایس
 گنبد ٹوں چھڈ کے ساریاں عمارتاں ڈھوا دیاں تے آپنی اک وڈی تے اپنی شان والی
 حویلی اُساری - ایہہ حویلی اج وی راجہ سوچیت سنگھ دے نال توں جانی جاندی ہے -
 ویلے دا کم ویکھو جدوں انگریز سرکار دا دیلا آیا تے اوہناں ایس حویلی ٹوں کچھری دی
 شکل ویچ ورتیا - اک ویلے تیکر ایس ویچ تھصیلدار بہندا رہیا پر حویلی ویلے دے
 نالو نال ٹھنڈی مجھدی رہی ہُن صرف اوں دیاں پُرانیاں کندھاں و پکھن ٹوں کدھرے
 کدھرے لبھ دیاں نیں - ونڈ مگروں تھصیل دی عمارت ٹوں تھانہ بنا دیتا گیا - آجے وی
 پُرانے لہور دے کجھ پُرانی پیڑیاں دے بُرگ ایس تھاں ٹوں پُرانی تھصیل جاں پُرانی
 کچھری دے نال توں سَدَدے نیں - ایس مزار بارے کجھ گلاں کنهیا لال ہندی نے
 آپنی کتاب ترخ لہور (ص ۱۶۲) تے انج لکھیاں نیں:

”ایہہ مقبرہ جس دی عمارت بُہت پُرانی ہے - راجہ
 سوچیت سنگھ دی حویلی دھے نال ہے - ایس حویلی
 ویچ کچھری لگدی ہے اُترسیدھ ویچ ہے - ایس دی
 عمارت ڈاڈھی پکی چینی کار ہے - ایس مقبرے ویچ دفن
 بزرگ دانان سیدبدال الدین شاہ عالم ہے - سادات

بخاری آکھدے نیں کہ ایہ بزرگ ساڈے وڈیاں چوں
 سی تے باتشاہ، شاہ جہان دے سمے وچ چلانا کر گیا
 نواب سعدالله خاں وزیر نے ایس مقبرے نوں اساریا ایسے
 مقبرے دے چار چوفیمرے اک اُچی شان والا باع بنوایا ہُن
 ایس چوں صرف ایہ مقبرہ باقی ہے جاں اک گھوہ ہے
 جیہڑا کہ تحصیل دی عمارت وچ ہے۔ راجہ سوچیت
 سنگھ نے ایہ حویلی اساری جیہڑی کہ مگروں
 تحصیل دی عمارت واسطے ورتی گئی۔ جدون حویلی
 اساری گئی تے مقبرے دی ساری زمین حویلی دی
 زمین وچ زلاڈتی۔ ہُن ایس مقبرے اُترے کوئی رونق
 نہیں۔ سُکر دی ایہ گل ہے کہ ڈھین توں بچ گیا ہے۔
 اج دے ویلے وچ جدون ٹکسائی ہو ہے توں تھانہ ٹبی وَل ٹریا جاوے تے سبھ توں
 پہلاں اک چوک توں دو راہ نکلنے دے نیں اک چیت رام روڈ ہے تے دو جا گھسے بزار
 ہے، ایس بزار توں پیٹھ اک گلی پرانی فضیل تے محلہ سمیاں وَل جاندی ہے۔ گھسیاں
 والا بزار اک ویلے تکر بزار شاخوپوریاں اکھواندا سی۔ ایس بزار دے آد وچ ای اک
 پُرانا سینما ”پاکستان ٹاکیر“ دے ناں توں ہے۔ ایس توں اگانہ کھے سمجھے جھیاں تے
 کھاون پیون دیاں شیواں دیاں ہیاں نیں ایس توں کجھ اگانہ اک ہور پُرانا سینما
 ”ترنم سینما“ ہے۔ ایس سینما دا ناں کے ویلے وچ ”ناولی سینما“ سی۔ اج وی ایس
 دے چوک نوں ”ناولی چوک“ آکھیا جاندا ہے۔ ایس چوک توں اگے سارا علاقہ تحصیل
 تے تحصیل بزار اکھواندا ہے۔ اتنے کھے ہتھ اک راہ پیٹھ نوں جاندا ہے۔ اتنے تھانہ ٹبی
 دی عمارت ہے جس دے سامنے کدے ”میت شاہ جہانی“ ہوندی سی جس دا ہُن کوئی

ناں نشان باقی نہیں۔ تھانے دے نالدی گلی ویچ ایہہ مزار ہے۔ ایہہ گلی وی پیر ہوراں
 دے ناں توں ”گلی پیر سبز“ پر سدھ ہے۔ ہُن ایہہ تھاں ساری ہیرا منڈی وی ہے۔
 ایس کارن پُرانے لہوں دیاں زنانیاں اتھے بُہت گھٹ حاضری دیون واسطے آؤندیاں
 نیں۔ مزار دے گنبد نال ای جختیاں تے ڈبے بناون وی اک ٹکنی جیہی فیکٹری ہے۔
 جے مزار دے گنبد ٹوں گوہ نال ویکھیا جاوے تے ایہہ باتشاہ شاہ جہاں دے ویلے
 وی اک اپچی شان والی عمارت وسدی ہے نصیب بھیڑے ایس عمارت دے کہ ایس
 دیاں کندھاں تے محابی ڈاٹاں اتے ہوئے پُرانے کاشنی کاری دے کم دی تھاں اتے
 ساوے رنگ دا روغن کر چھڈیا ہے۔ جس دے کارن ایس وی مڈھلی اُساری دے
 پُرانے نشان ہور گھٹ گئے نیں۔ مزار دے چوتے نال اک ٹکنی جیہی میت وی
 اُسار دیتی گئی ہے۔ ایس میت دے نال اک اپچے تھڑے اتے دو قبراء وی نیں
 ایساہاں اتے سیدبوٹے شاہ تے سید حیدر شاہ دے نال لکھے ہوئے نیں۔ مزار دے
 اتے فرش قبر دا تعویت سی تے اصل قبر بیٹھ تھہ خانے ویچ سی۔ وَنَّ مگروں مزار دے
 پر بنده کاراں نے اصل قبر تکیر پکھن واسطے پوڑیاں دے بیٹھلی تھاں اتے فرش برابر کر
 دتا اوں دا کارن اتھے آون والے تماشین سن۔ مزار دا پُرانا تعویت، پرچھت محابی
 ڈاٹاں تے اتے کوٹھے تے پُرانا گنبد آج وی جیوندے جا گدے نیں پر اندروں باہروں
 ساوے رنگ دے روغن پُرانے سے دے ایس ڈھانچے توں وکھ ہر شے برباد کر سُٹی
 ہے۔ پچھلے ولیاں ویچ ہوون والیاں قوالیاں وی ریتی آج وی اتھے گُرس دے سے
 تے نظر آؤندی ہے۔ پر ویکھن آلی گل ہے کہ ایہہ ریتی وی ہُن کنا گو چر جیوندی
 رہندی ہے۔

۱۲- شاہ فرید

حضرت شاہ لکھویر ہواں نوں باطن بھید و کھایا
 شاہ میر وی اوہناں آکھن وچ لہور و سایا
 حضرت شاہ فرید صاحب نوں ڈھون وال بھایا
 میاں اللہ دینے دے حصے شہر نوشہر آیا
 مولوی سراجدین

حضرت پیر نوشہ رکج بخش دا تصوف دا اُساریا سلسلہ آپ ای دے ناں توں مُتحیا
 تے پرسدھ ہے۔ آپ دا ویروا ترخ دیاں کتاباں دے نالو نال حافظ برخواردار دے
 لکھے قصے مرزا صحابا وچ وی ہے:

خبراں پیاں دا ناں باد نوں اک آیا خوب جوان
 سخنی شاہ سلیمان دا لاڈلا نوشہ رکجی جوان
 پیر نوشہ دے سلسلے ”سلسلہ نوشابیہ“ وچ اوہناں دے مریداں چوں بڑے بڑے
 عالم فاضل تے پڑھے لکھے مرید لگانے۔ تصوف وی وضحتی اُتے خاص مریداں نوں غلیفہ
 دیوان، گدی نشین دے ناں دتے جاندے نیں تے جدوں بزرگ آپنے مرید نوں
 اسلام تے خلقت دی سیوا دے کارن آپنے ڈیرے توں دور کسے ہور تھاں تے گھلے
 تے اوس تھاں تے مرید واسطے لفظ ”صوبہ“ ورتیا جاندا ہے۔ ایسے لڑی چوں اک اُچی
 شان والے بزرگ پیر سچیار پاک سن اوہناں دے آگوں بائی صوبے سن ایہناں چوں
 اک صوبہ حضرت شاہ فرید دے ناں دا وی ہے آپ باشاہ ہمایوں دے ولیے وچ دربار
 دے اک وڈے امیر سن جیہرے کہ باراں ہزاری دا منصب رکھدے سن پر جدوں آپ

رُوح دے سکون دے کارن دربارِ نوشابیہ نال جڑے تے دُوجے کم دھندے چھڈ کے
لہور شہر توں باہر ڈھولن وال وِج ڈیرا الالتا۔ تے چلانا کرن مگروں آپنے ڈیرے تے ای
دن ہوئے۔ آپ دی جمن ترخ تے مران ترخ بارے کوئی پکی پیٹی تریخاں لکھاریاں
نے نہیں لکھیاں۔ آپ دی حیاتی اُتے مولوی نور احمد چشتی ہوراں آپنی کتاب
”تحقیقات چشتی“ (ص ۲۳۲) تے انج لکھیا:

”ایہ حضرت شاہ فرید سید بهاکری“ موضع کوٹلہ
دے واسی سن، ایہ علاقہ شاہ فرید بہوراں دے گھر
دے نیڑے سی ہُن اُجریا پیا ہے۔ ایہناں دی حیاتی
إنج ہے کہ آپ پہلاں ہمایوں باتشاہ دے سمرے دربار
شاہی دے نوکرسن تے باراں ہزاری دا گھمہدہ رکھدے
سن۔ پھیر مگروں آپ حضرت محمد سچیار صاحب
دی لڑی دے مُرید ہو گئے۔ پھیر ایہ وہ جیہا سواد
لبھیا کہ سارا دھن دولت لٹا کے فقیرین گئے“

انج ای اوہناں آپ دا شجرہ (ص ۲۳۳) تے انج لکھیا ہے:

”شجرہ اوہناں دا إنج ہے مزرا احمد بیگ نوکر مرتزا
صدیق بیگ آپنے دادے بہوراں دا تے اوہ آگوں
حضرت محمد امین دا تے اوہ حضرت شاہ فرید بہوراں
دا اوہ حضرت سید معروف چشتی دے اوہ سید
مبارک دے تے اوہ سید محمد غوث دے تے اوہ سید
شمس الدین دے تے آگوں سید مسعود دے تے اوہ
سید احمد دے تے اوہ سید صوفی تے اوہ سید
عبدالوہاب دے تے اوہ آگوں جناب غوث الاعظم قدس
الله مرا العزیز دے“

عمارت دا ویروا:

شاه فرید دی مانتا خلقت وچ اوہناں دی حیاتی وچ ای بُہت ہو گئی سی۔ آپ دے چلانا کرن مگروں آپ دے مزار دا سجادہ نشین محمد امین خان ناں دا بنده سی۔ جیہڑا کہ مزار دا راکھا سی تے نالو نال پر بنده کاری دی ذمہ واری وی سانبھدا سی۔ جدوں اوں چلانا کیتا تے اوه وی شاه فرید دے نیڑے دفن ہوا۔ شاه فرید ہوراں مغل درباروں چحمد کے فقیری نال ساک بنا لیا سی۔ ایسے لئے مزار دی مڈھلی اُسرائی وی بہت سادہ سی۔ مولوی ٹوراحمد چشتی نے آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“ (ص۔ ۲۳۳) تے انج لکھیا ہے:

”اوہناں کوٹھیاں دی پچھمی سیدھ وچ اک گھوہ سنے
بوکرے تے چرخی دے ہے مزار دے راکھے محمد امین نے
ایس دے نیڑے اک سادی جیہی عمارت وچ مسیت
اُسرائی ہے، تن بُوہے، اک ویڑھاتے چار نکے میبار نیں۔
ایس مسیت دی دکھن سیدھ وچ اک چوکھنڈی چونہ
گچ جس دے اُترے دو دو فٹ چارے پاسے کندھے ہے، ایس
اُترے تن قبران پکیاں اک حضرت شاه فرید دی، دُوحی اوہناں
دی بھین دی تے تیجی مُحمد بیگ نے آپنے واسطے اُسار
چھڈی ہے خاقاہ دے تھڑے توں دو گز دے پینڈے اُترے چار
کچیاں قبران وی نیں۔ دو مُحمد بیگ دے پُران دیاں اک
اوں دی ڈھی دی تے اک اوں دی مان دی ہے“

اُج دے ولیے وچ جدوں مُلتان روڈ لہور اُتے چوک یتیم خانے توں شاہ ٹور سٹوڈیو وال ٹریا جاوے تے چوک یتیم خانے توں اگلا چوک ”سکیم موڑ“ اکھواندا ہے۔ سکیم موڑ توں اگلا چوک ”فوارہ چوک“ اکھواندا ہے۔ ایس چوک توں بجے پاسے سڑک آگے سبزہ زار اسکیم ٹوں ٹرُوی ہے۔ ایس دا پہلا چوک ”شاہ فرید چوک“ اکھواندا ہے۔ ایس چوک دے کھے پاسے شاہ فرید دامزار ہے ایس مزا روئے نال ای سڑک دے

کنڈے اُتے اک وڈی عمارت وچ میست تے مرسہ ہے۔ ایں سارے احاطے دی
اُساری ۲۰۰۳ء توں لے کے ۲۰۰۸ء تکر ہوئی میست دی عمارت دی چھمی وکھن
سیدھاں وچ اک اچا سبز گنبد ہے۔ اوس گنبد دے باہر ہو ہے اُتے ”شاہ فرید سچاری
پاک“، لکھیا ہویا ہے۔ ایں گنبد دے پیٹھ دو قبراء نیں اک قبر شاہ فرید ہو راں دی تے
دُوجی اوہناں دی بھیں دی ہے۔ گنبد اُتوں گولائی وچ ہے۔ تے کوٹھے دے پیٹھ
پر چھت دی گنبد وانگوں ہے ایں دیاں کندھاں ڈاثاں وانگوں ڈسداں نیں ایں گنبد
دی اُساری نویں ولیے دی ہے۔ مزار دے ہوئے دے باہر تھڑے اُتے جُمرات دیہاڑ
ٹوں قوال بیٹھ کے قوالی کر دے نیں۔ مزار دے ایں تھڑے اُتے آپنے ولیے دے
پرسدھ قوالاں تے قوالی کیتی ہے۔ آپ داعر س ہر درھے جون دے مہینے وچ ہوندا
ہے۔ جیہڑا کہ اک ہفتے دے نیڑے تکر لگدا ہے۔ تے اتھے بہت رونق ہوندی ہے۔
جُمرات دیہاڑ ٹوں اتھے دیگر مگروں زنانیاں بُہت آؤندیاں تے مٹھا ونڈ دیاں نیں۔
جُمرات دیہاڑ اتھے دیگر ولیے وچ پُورے لہور توں بندے آؤندے نیں۔ شاہ فرید
دے مزار دے نال ایں دی اُتر تے چھمی سیدھ وچ اک نکا جیہا قبرستان ہے۔
ایں قبرستان دی وکھن سیدھ وچ پچھلے ولیے دے پرسدھ شاعر ”حیب جالب“ دی قبر
ہے۔ اوہناں دی قبر دے نال ای بدر میاں داد قوال دی قبر وی ہے۔ حبیب جالب دی
قبر توں کچھ پنڈ اُتے پچھلے ولیاں دی اک ہور وڈی بندی ”بائی جنی“ دفن ہے۔ جیہڑی
سارے جگ وچ آپنے گاون توں پرسدھ سی۔ قبرستان دی اُتر سیدھ دے اخیر وچ
مکاناں دے نیڑے پچھلے سے دے وڈے موسيقار ”ماسڑ عبد اللہ“ دی قبر دی ہے ایسے
قبر دے سامنے اوہناں دا گھر ہے۔ جس وچ اوہناں دی گھر آلی آپنی حیاتی دے
بھیڑے دن ہتلاندی پئی ہے۔

۱۳۔ شاہ محمد غوثؒ

امبروں تارے بھروسے سبز دھرتی بھر دیاں
قدسیاں توں آدمی دی شان اپنی کر دیاں

شارب

حیاتی اُتے جھاتی:

شاہ محمد غوثؒ لہور شہر دے اوہناں بُورگاں چوں نیں جیہناں دا آدر ہر طرحال دے لوکاں نے کیتا تے ایہہ آدر ہر دلے ویچ ہویا۔ اوہناں دا نام شاہ محمدؒ سی پر نام دے نال لفظ ”غوث“، اوہناں دے پُرکھاں دے کارن کی۔ آپ پیراں دے پیر حضرت سید محی الدین عبدالقادر جیلانیؒ دی ستار ہویں (۷۱) پڑی چوں سن۔ آپ دے دادا دا نام سید عبد اللہ گیلانیؒ سی۔ آپ آپنے سے دے وڈے سیلانی سن۔ آپ تھاں تھاں پھر دے، لوکاں نال گل بات کر دے تے علم حاصل کر دے اگانہہ ٹر جاندے۔ اوہناں دا مزار آج وی پشور شہر ویچ بڑے آدر نال ویکھیا جاندا ہے۔ اوہناں دے اک پُرٹر دا نام سید حسنؒ سی۔ سید حسنؒ شاہ محمد غوثؒ دے پیوسن۔ سید حسنؒ پشور شہر دے کارن زمانے ویچ سید حسن پشوریؒ دے نام توں پرسدھ ہوئے۔ سید حسن دے دو پُٹ شاہ محمدؒ شاہ محمد فاضلؒ سن۔ دوہاں بھراواں سارے جگ ویچ چانن کیتا۔ شاہ محمدؒ فاضلؒ ہوراں کشمیر ویچ ڈیرا لایا اُس کارن آپ شاہ محمدؒ فاضل کشمیریؒ دے نام توں پرسدھ ہوئے۔ اوہناں دا مزار کشمیر ویچ سرینگر دے علاقے دے اک محلے خانیار ویچ ہے۔ شاہ محمدؒ دا جنم ۱۴۹۰ھ بمقابلہ ۱۸۹۶ء توں سلطان پور گرام شریف ویچ ہویا۔ آپ دے

پرده کرن دا ویلا کئیں لکھاریاں وکھوکھ لکھیا ہے۔ ایس گل اُتے اک وڈی لکھت آپ دے مزار دی کندھ اُتے درج ہے تے ایس دے نالو نال نقوش لہور نمبر (ص-۳۶۳) اُتے اک لمی چرچا کیتی گئی ہے۔ اوس وچ آپ دے چلانا کرن دا ویلا ۱۷۷۰ء دی ہ دیسا ہے۔ مولوی نور احمد پشتی نے ۲۰۱۵ء دیسا ہے۔ ایس مددے اُتے ہور گھونج دی لوز ہے۔ جے نقوش نمبر دی گل ول دھیان ماریئے تے آپ دی عمر ۱۸۷۰ء ورھے بندی ہے۔ جے مولوی نور احمد دی گل اُتے دھیان ماریئے تے ۸۷ ورھے بندی ہے۔ شاہ محمد غوث نوں علم حاصل کر کے اگانہ وہاون دا شوق پر کھاں کولوں لجھیا سی۔ اوہناں سارا جگ پھر کے حضرت میاں میر دے مشہوری سن کے لہور شیخ حامد کولوں علم و فیض کیتا تے ریتیاں وق ایہہ گل منی جاندی ہے کہ آپ نے لہور شیخ حامد کولوں علم و فیض لتا۔ شیخ حامد دا جُرہ حضرت داتا گنج بخش دے مزار دے نیڑے سی تے آپ آپنے سے دے وڈے بزرگاں چوں سن۔ شاہ محمد دے نال کئی کرامتاں مشہور نیں۔ جیہو یاں کہ اج تک لہور دے واسی مندے نیں۔

عمارت دا ویروا:

شاہ محمد غوث دا مزار لہور دے چار چوپیئے کھائی دے کنڈے تے سی۔ مزار دا احاطہ دی تے اکبری یو ہے دے وچکار سی۔ مزار دی مڈھلی اساری وچ ایس دے تن پاسے باغ سی۔ مولوی نور احمد پشتی نے آپنی کتاب ”تحقیقات چشتی“، وچ اک گھلی گل بات کیتی۔ اوہناں ایس مزار دے آلے دوالے باغ وچ ۱۵۰ توں ودھ رکھاں دا ویروا کیتا ہے۔ جیہناں وچ گوندی، بیری، کیکر، بوڑھ تے ہو کئیں۔ ایہو جیہی گلاؤں دا ویروا کنھیا لال ہندی نے وی کیتا ہے۔

اج دے ویلے وچ سرگلر روڈ تے اپڑیئے۔ تے ایس مزار توں پہلاں سڑک دے

کھے پاسے بکریاں دا طویلہ ہے۔ ایس توں اگانہ سڑک دے وچکار چ پیر دا مزار ہے۔ ایس توں گجھ پنڈ اتے سڑک دے کھے ہتھ اک گلی وچ پیر بُر ہاں دا مزار ہے۔ ایس توں اگانہ سڑک دے کھے ہتھ لنڈے بزار دے کنڈے اتے انگریز سرکار دے ویلے دی اُساری ہوئی تھانہ کوتولی (سی-آئی-اے-ٹاف) دی عمارت ہے۔ ایس عمارت یٹھ محلہ داراشکوہ دیاں عمارتاں دے نشان وی کدے ہوندے سن۔ ایس توں اگانہ سڑک دے وچکار میلاد چوک تے لال میت دیاں عمارتاں نیں۔ ایس میت توں اگانہ گجھ پنڈ اتے سڑک دی پچھی سیدھ وچ شاہ محمد غوث دا مزار تے میت ہے۔ مزار دی پچھی سیدھ وچ گورنمنٹ ہائی سکول تے یونین کونسل دیاں عمارتاں نیں۔ تے ایساں دے سامنے سڑک دے دوچے پاسے پرانا خاس آج وی ہے۔ شاہ محمد غوث دے مزار دی پوربی سیدھ وچ پرانے مکاناں ٹوں ڈھا ڈھا کے بیکاں تے ملی نیشنل کمپنیاں دے ففتر اُسارے جا رہے نیں۔ مزار دی اُساری عمارت نویں سے دی اُساری ہوئی ہے۔ ایس دیاں پوریاں اتے اک اچاؤ ہا ہے جس وچ نیلی، کالی تے فیروزی رنگ دیاں ٹانکاں لا یاں گئیاں نیں ویلے دے نالوں سڑکاں اچیاں ہوندیاں گئیاں پر ایہہ مزار آج وی زمین توں اچا ہے، ایہہ گل ایس دی گواہی کہ مزار دی مددھی اُساری اک اچے ٹیلے تے ہوئی سی۔ میت تے مزار دے بُوہے دے نال ای کھے پاسے وضو غانہ ہے تے ایس توں اگانہ سڑک دی عمارت ہے۔ ایس دے گنبد دی پوربی سیدھ وچ کبوراں دا دانا پیا وسدا ہے۔ ایس دے نال پرانے رکھ پرانے ویلیاں دا چیتا دواندے نیں۔ میت تے مزار دی ایس تھاں اتے کے ویلے وچ اک زکا جیہا قبرستان وی سی۔ ایس دے پوربی ویڑھے وچ اٹھونجات (۵۸) لوکاں دیاں قبراں نیں۔ تے ایس دے نال وراغتے وچ اک سو چوی (۱۲۳) لوکاں دیاں قبراں نیں۔ میت دے فرش ٹوں اتنا نہ کر دے سے ایہناں قبراں ٹوں فرش نال پکیاں کر دتا گیا۔ ایہناں

قبران دا ویردا مزار دی پوربی کندھ اُتے لگیاں ہوئیاں تختیاں وچ لبھدا ہے مزار دا گنبد
 اُچا تے ساوے رنگ دی ٹالکلاں نال اُساریا گیا ہے گنبد دے پیٹھ وچکار دو قبران
 نیں۔ اک شاہ محمد غوث دی تے دوجی اوہناں دی گھر آلی دی۔ شاہ محمد غوث دی قبر
 دے سرہانے کتبے اُتے اوہناں دی جمن تے چلانا کرن دیاں تریخاں لکھیاں ہوئیاں
 نیں، ایں وچ شعر فارسی زبان وچ لکھے گئے نیں۔ مزار دی مڈھلی اُساري وچ گلڈیا
 ہویا کتبہ تے ہُن خواب خیال بن گیا ہے۔ مزار دے کھے پاسے میت دی دکھن
 سیدھ وچ اک پُرانا بوڑھ ہے ہُن ایں دیاں جڑاں دی ٹھنڈیاں توں باہر آئیاں ہوئیاں
 نیں۔ ایں احاطے وچ گجھ پکیاں قبران دی نیں۔ ایں دے وڈے ٹو ہے دے راہ
 تے پچھی پوربی سیدھاں دا احاطہ ملنگاں دے قبضے وچ ہے ایں احاطے وچ ٹوٹی
 بھنگ تے دوجیاں نشے والی شیواں دا ورتارا ہوندا ہے۔ ایتھے منگ ہرے پھٹے چولے پا
 کے بیٹھے پیراں وچ گھنٹھرو کھڑکا ندے ہسدے نیں۔ ایسے احاطے وچ بھنڈارا و مڈن
 آلے لوکیں دیگاں کھڑدے نیں۔ ایں بھنڈارے نال ہی ایہناں ملنگاں دے کھاون
 پیون دا پربندھ ہوندا ہے۔ ایہناں ملنگاں دا حیاتی وچ کیہ رنگ ہے ایہناں دا مزار
 نال کیہ ساک ہے۔ ایہو ای جانش پر ایہناں دی اک خاص بولی، ڈھول اُتے دھماں
 تے گھنگھروں دی چھن چھن ایہہ آپنے اندر اک پوری وارلے کے بیٹھے ہوئے نیں۔
 مزار دے پوربی دیڑھے وچ جبھریاں قبران نیں اوہناں وچ کئیں جانے مانے بندے
 دفن نیں۔ جہناں وچ دو افغانی شہزادے سردار احمد علی خان، میر شیر علی خان ہور لوکاں
 وچ خان بہادر ڈپٹی محمد برکت علی خان، خواجہ سید عبد الرحمن نقشبندی، سراج الدین پہلوان
 ولد کرم دین، چودھری فیروز الدین ولد بودا پہلوان، مولوی عمر دین ہیڈ ماسٹر شیر انوالا
 گیٹ سکول، سیٹھ آدم جی عبداللہ، شیخ غلام محمد گلاب منزل والے پرسدھ نیں۔

۱۳- پیر بھولؒ

بہوں سُتاریں غافل جاگ جیا جگ وڈی دے لُٹ لے بھاگ جیا
 اُٹھ چھیڑ بہشتی راگ جیا کہو لا إِلَه إِلَّا اللَّهُ
 عبد الطیف عارف

پیر بھولؒ کون سن؟ آپ دا اصل دلیں، اصل ناں، وڈے کون سن؟ آپ کئھے جئے،
 کس دیلے ویچ چلانا کیتا۔ ایہناں سوالاں دے جواب ترخ دیاں کتاباں ویچ
 کدھرے وی صاف نہیں لکھے ہوئے۔ پیر بھولؒ دی حیاتی جیہڑی بُرگاں کلولوں سنی
 دی ہے، جیہڑی اوهناں دے کتبے اتنے لکھی ہوئی، تے جیہڑی کنھیا لال ہوراں آپی
 کتاب ترخ لہور ویچ لکھی ہے اوہ سبھ اک جیھی گلاں وسدے نیں اوهناں (ص-
 ۱۶۶) تے انخ لکھیا ہے:

”ایہہ آدروان مزار محلہ چیلے دا حمام ویچ پکا اساریا
 گیا ہے مزار ویچ دفن بزرگ باتشاہ اورنگ زیب
 عالمگیر دے سمے دا اک سائین بنده سی۔ ایہہ
 ملنگ مُندیاں نال خاص پیار کردا سی۔ اوہ ساری
 دیہاڑی شہر پھردا تے جوان مُندے اوس دے آلے
 دوالے ہوندے سن۔ لوکیں اوس نوں جو پیسہ دھیلا،
 کھاؤں والیاں شیواں دیندے سن اوہ سبھ مُندیاں ویچ
 ونڈ دیندا سی۔ کئی واریں اوہ آپنی گٹھے چوں مٹھا
 کڈھدا تے اوہ وی مُندیاں ویچ ونڈ دیندا سی پر کدمے
 وی کسے نوں ایہہ جانکاری نہ ہوئی کہ اوہ ایہہ

مٹھا کتھے رکھدا ہے - ایس کارن لوکیں اوس نوں
 پہنچیا ہویا بزرگ من دے سن ہُن وی اوس دے مزار
 اُترے مُندے کھیددے نیں اوس دی قبر نوں گھوڑا
 سمجھے کرے اوس اُترے بیٹھدے، دوڑدے نیں - جمع
 دے جمعے مُندے چار چار اٹاں کٹھیاں کر کے پیر
 بھولے دا مزار بنا کر سارے شہر دی گلیاں وچ ٹر دے
 پھر دے نیں اوس مزار اُترے پھل پاؤندے تے دیوے
 بالدے نیں - آکھنا انج ہے کہ آج وی ایس بُزراگ دا
 نان شہر لہور وچ جیوندا جا گدا ہے - بالاں نال آجرج
 محبت سی - بال ہُن وی لکڑ دے پیر بھولے بناوندے
 تے جمعے نوں شہر وچ پھر دے نیں ”

ایں لکھت توں گھٹ او گھٹ اوہنا دے ویلے دی گھج جانکاری لبھ جاندی ہے -
 کہ باشاہ اور نگ زیب عالمگیر دے سے وچ آپ لہور سن آپ دامنڈیاں نال پیار آج
 وی جیوندا ہے - ایں مزار نال ٹھنڈی پرانی ریتیاں آج وی اوتحے ڈسڈیاں نیں - جویں
 کہ گھوڑے شاہ دے مزار اُتے لوگ لکڑی دے گھوڑے مَنْت پاروں بناوندے نیں اُنج
 ای آپ دے ناں دے گھوڑے وی آج دے سے وچ مَنْت جاندے نیں - پُرانے لہور
 دے مُندے آج وی آپنیاں منتباں مُراداں تے خاص کر پریم دی لوڑاں دے کارن
 ایتھے حاضری دیندے نیں -

عمارت دا ویروا:

مزار دی مڈھلی اُساري بارے کوئی خاص جانکاری نہیں لیجھدی - آج دے ویلے
 وچ جدول لہاری ہو ہے توں اندر سوتِ منڈی ول جائیے تے سوتِ منڈی چوک توں
 اک گلی شیشہ موتنی بزاروں جاندی ہے - ایسے چوک وچ ڈاکٹر رامے دا گلینک ہے تے

ایس دے نال وچھو والی گلی ہے۔ پیر بھولے دے مزار توں اگلی گلی ”پھلاں والی گلی“، اکواندی ہے۔ ایہہ آگے گمٹی بزار ٹوں چلی جاندی ہے۔ گمٹی بزار نال اک ہور پرسدھ گلی ”موڑ کھنڈاں“ دے ناں توں ہے۔ تے بجے محلہ لوہاراں ڈلوں آیا جاوے تے اوتحے کلیم رشید عطار دا پرسدھ کلینک ہے۔ ایس کلینک دے ساہمنے والی گلی وچ آپ دا مزار ہے۔ مزار دا کل احاطہ ڈیڑھ مرلے توں ودھ نہیں ہیگا۔ قبر دے سر سرہانے کتبے اُتے آپ دی حیاتی بارے لکھیا ہویا ہے۔ محلے آلیاں وچوں بہت لوک اتھے جمعرات دیہاڑ ٹوں آؤندے فاتحہ آکھدے تے دیوے بالدار نئیں۔

۱۵- شاہ رضا قادری

آپے ظاہر آپے باطن آپے لُك لُك بہندے او آپے ملاں آپے قاضی آپے علم پڑھیندے او
واہ سونہیا تیری چال عجائب لکاں نال چلیندے او
بلکھے شاہ

ڈنیا دی وار وچ کچھ ایہو جیسے بندے آئے کہ جیہناں توں آون والی پڑیاں وی
اوہناں دے ناں توں جانیاں جاندیاں رہیاں۔ پر کچھ ایہو جیسے وی بندی دھرتی اُتے
آئے نیں جیہڑی کہ آپنے وڈیاں دی پچھان بنے۔ ایہو جیہا اک بندہ ”بلکھے شاہ“ وی
سی۔ بلکھے شاہ ہوراں دے مرشد دا ناں شاہ عنایت قادری ہے۔ تے اگوں اوہناں
دے مرشد شاہ رضا قادری سن۔ ایہہ دوویں آ دروان بندے آپنے ویلے دے پرسدھ
بندے سن پر آون والے سے وچ ایہناں دوہاں دی پچھان ”بلکھے شاہ“ بنے۔ شاہ

رضا قادری ہو راں دی جمن ترخ تے جمن بھومی اُتے کوئی خاص لکھت نہیں پر آپ
دے چلانا کرن اُتے ترخ لکھن آلے ۱۱۱۸ھ بمقابلہ ۲۰۶ء اُتے سہمت میں آپ
دی حیاتی اُتے کنہیا لال ہندی نے آپنی کتاب ترخ لہور (ص-۱۲۱) تے انج لکھیا ہے:

”ایہ پُرانا تے آدروان مزار محلہ ٹسالی بُوبے دے
اندر ہے۔ اک کھلے احاطے وچ مزار دا چبوترہ اُساریا
گیا ہے۔ ایس اُتے ایس بزرگ دی قبر ہے۔ بہر وہے
میلہ وی ہوندا ہے صوفی لوك ایته کٹھ کر کے
قولی سُندھے نہیں تے ہال وچ آئوندھے نہیں۔ ایہ بزرگ
شطاری، قادری خاندان چون سی۔ ایہہ آپنے ویلے وچ
اک بُہت عبادت کرن والا“ بُہت پہنچیا پویا بزرگ
سی۔ ایہناں دے مگروں وی اوہنار دا سلسہ ٹردا
رہیا۔ آپ دامرید شاہ عنایت قادری سی تے آگوں
اوہنار دا مُرید بلھے شاہ سی۔ بلھے شاہ قصور دے
واسی سن پنجابی زبان وچ بلھے شاہ ہو راں دیان کافیاں
، باراں ماہ تے ابیات تے بہور صنفان بہت پرسیدہ
نیں۔ کلانوں تے مجلس وچ گاندھے نہیں آپ دی بُزرگی
دا اک زمانہ منن والا سی۔ ۱۸۱ھ وچ ایس بزرگ نے
چلانا کیتا تے ایسے تھاں اُتے دفنایا گیا۔“

عمارت دا ویروا:

شاہ رضا قادری ٹوں اوہنار دے چلانا کرن مگروں ٹسالی بُو ہے توں اندر اک
اچے چبوترے اُتے دفن کیتا گیا۔ مزار دی مڈھی اُساری وچ ایں چبوترے دے

آلے دوالے اک وڈا تے گھلا میدان سی۔ ایں میدان وچ قوالمیاں ہوندیاں سن تے جدول میلہ لگدا سی تے اتھے رونق پکھن آلی ہوندی سی۔

اج دے ویلے وچ جدوں بھائی ہو ہے تو اندر حکیماں دے بازار توں اگے جسٹس سید لطیف محلے توں ٹبی دے علاقے وال جائیے تے تھانہ ٹبی دی عمارت پہلاں کھیے ہتھ اک گلی وچ اتنا نہ ہوں اک نکی جیبی ہور گلی جاندی ہے ایں گلی وچ شاہ رضا قادری دا مزار ہے۔ وڈی گلی اگے محلہ سمیاں ٹوں ٹر جاندی ہے۔ ایہہ سارا علاقہ وی ٹبی دے نال توں جانیا جاندا ہے۔ جے ٹکسالی ہو ہے ڈلوں آیا جائے تے پر نو گزے دے مزار توں تحصیل بازار دے نال ای سمجھے پاسے تھانہ ٹبی دی عمارت ہے ایں عمارت توں اگا نہ سمجھے ہتھ اک گلی ہے جس دے اندر وڑدے ای جنتیاں بناؤں دالے بیٹھے نیں۔ اوہناں دے سامنے اک نکی جیبی گھائی والی گلی اندر ٹوں جاندی ہے۔ ایں گلی دے اُتے اک بورڈ لکھا ہویا ہے۔ ایں بورڈ اُتے آپ دا نام ”بابا سید رضا شاہ قادری شطاری لاہوری“ لکھیا ہویا ہے۔ ایں دے پیٹھ آپ دا شاہ عنایت شاہ قادری تے بابا بلجھے شاہ ہوراں نال ساک بارے لکھیا ہویا ہے۔ ایں تھاں دے چار چوپنیرے دا علاقہ ہیرا منڈی دا ہے۔ مزار دی عمارت سیدھی تے چوکور ہے ایں عمارت اُتے کوئی گنبد تے مینار نہیں۔ مزار دے اندر دو قبراءں نیں اک قبر دے سرہانے آپ دے نال دی تختی تے جیاتی بارے دوجیاں گلاں لکھیاں ہویاں نیں۔ دو بھی قبر اُتے کچھ نہیں لکھیا ہویا۔ خورے ایہہ قبر کے مرید جاں من دالے دی ہووے۔ پچھلیاں ولیاں وچ ہوون والی قوالي تے میلے دیاں گلاں تے ہن کتاباں دے پنیاں دا حصہ نہیں۔ پرمزار دا آ در اج وی لوکاں وچ اُخ ای ہے۔ ابجے وی لوک اتھے آن کے فاتحہ پڑھ دے تے نتاں مُراداں پوریاں کرن واسطے دعا کر دے نیں۔

۱۶- امام گاموں

ہر حالت وچ اک سم رہنداے
چنگا مندا سبھ کجھ سہندے
شادی وچ مُخش ہوندے ناہیں
بھیڑ پوے تے روندے ناہیں
بنڈت رام سر انداں

حیاتی اُتے جھاتی:

امام گاموں دا اصل نام غلام محمد سی۔ اوہناں دے پیو دا نام مولانا حافظ محمد صدیق سی۔ حافظ محمد صدیق آپنے ولیدے دے اک پرسدھ عالم تے نیک بندے سن آپ قادری سلسلے نال ساک رکھدے سن۔ اوہناں آپنے پتر نوں قرآن شریف دا حافظ بنایا تے دُوجی پڑھائی لکھائی وی چنگی کروائی۔ اوس مگر غلام محمد میت وزیر خان دے امام ہو گئے۔ آپ قرآن شریف وی آپنے ہتھ نال لکھدے سن۔ لوکاں دے نالوں نال مهارابہ رنجیت سنگھ وی آپ دا بُہت آر کردا سی۔ آپ دے ای کارن ایس میت دا آ در وی رہیا نہیں تاں باتشاہی میت وانگوں ایس میت نوں وی اصطبل بنا لتا جاوندنا جال جویں بیگم شاہی میت نوں بارود خانہ بنالیا گیا سی۔ انخ ای کوئی کم ایس میت نال وی ہو سکدا سی۔ آپ دے من دا لے بُہت لوک سن تے نالوں نال دوروں دوروں لوکیں پڑھن واسطے وی آؤندے سن۔ آپ وی زبان ایڈی مٹھی سی کہ ہر طرحان دے من دے بندے اُتے اثر کر دی سی۔ آپ نرم دل دے بندے وی سن کدے وی لوکاں دا تے خاص کر آپنیاں پڑھیاراں دی پڑھنیں وکھ سکدے سن۔ آپ وی تصوف دی دُنیا وچ اک اپی تھاں سی۔ اوہناں فارسی زبان وچ اک بُہت لمی نظم انگ دی

کتاب ”گنج مخفی“ لکھی۔ تصوف دے نالو نال ایہہ فارسی سُلیکھ دی وڈی کتاب سی۔ آپ وی آپنے پیو ہوراں واغلوں قادری سلسلے نال مقتے رہے۔ آپ پیر عبداللہ شاہ بلوچ قادری دے مرید سن۔ آپ دے پیر صاحب دا مزار مزونگ لہور وچ ہے۔ امام گاموں دا اک شعر آپنیاں پڑھاں دے سانگے وچ یہت پرسدھ ہے:

ایں غریب این حافظ صدیق از دل و جاں غلام ایں چار
سنی و قادری و حنفی امام از ر و فض خوارجی بے زار

امام گاموں بارے کنھیا لال ہندی نے آپنی کتاب لہور (ص-۷۸) تے انج لکھیا ہے:

”ایس مقبرے وچ امام غلام جس دا پیو محمد بن
حافظ صدیق سی ایس (وزیر خاں) مسیت دا اک
پڑھیا لکھیا“ قادری سلسلے دا فقیر، کئی کتاباں دا
لکھیا رسی۔ اوہناں دی کتاب ”گنج مخفی“ نام دی
ہے جیہڑی کہ نظم دی شکل وچ لکھی ہوئی ہے۔
ایہہ کتاب تصوف دے علم دی اک وڈی کتاب ہے۔
۱۲۳۲ھ وچ چلانا کرن گروں مسیت وزیر خاں دے
گھوہ دے نیڑے گھلے آسمان ہیٹھ دفنایا گیا تے پکی
قبر چبوترے اتنے اُساری گئی۔“

امام گاموں دے مَرَن دی ترخ اُتے ترخ لکھن آئے ۱۲۳۳ھ بمقابلہ ۱۸۲۸ء
اُتے سہمت نیں۔ پر نقوش لہور نمبر وچ ۱۲۳۲ھ بمقابلہ ۱۸۲۷ء لکھی ہوئی ہے۔

عمارت دا ویروا:

آپ دے چلانا کرن گروں آپ نوں مسیت وزیر خاں دے نیڑے اک وڈے
گھوہ نال گھلے میدان وچ دفنایا گیا۔ ایں وڈے گھوہ دے نال جگہ ہور پنڈ اُتے وی

کجھ کھوہ سن۔ اوہناں کھوہاں توں میت تیکر پانی آپڑدا سی۔ ایس مزار دی اُساری وچ حضرت میاں میر دے مزار دے غونے تے ایس دے نال میت وزیر خاں دی اُساری ٹوں وی چیتے رکھیا گیا۔ انگریز سرکار دے ویلے وچ کسے من وائے نیں ایس اُتے اک سوہنا گنبد اُساریا جس وچ سنگ مرمر ورتیا گیا سی۔

اج دے ویلے وچ میت وزیر خاں دی دکھن سیدھ دی کندھ توں گھم کے پچھلی آبادی ول جایا جائے تے اتھے کجھ نویں مکان اُسارے گئے نیں ایہناں مکاناں دے پیٹھ غسل خانے اُسارے گئے نیں۔ ایس لگی وچ ساختے ای مزار دا سوہنا گنبد آلے دوالے دے مکان وچ گھر یا دسدا ہے۔ گنبد دے پیٹھ کوٹھ اُتے چاراں گلراں وچ ٹکے ٹکے سوہنے بینار دسمدے نیں۔ گنبد دے پیٹھ اک وڈا لوہے دا بوہا ہے جس اُتے جندرہ مار دتا گیا ہے۔ ایس بوہے دے نال ای کندھ اُتے اک پُرانی تختی گذی ہوئی ہے۔ ایس اُتے اک ٹکی جیہی لکھت ہے:

مزار امام گاموں

من جانب اولاد

کسے ویلے وچ ایہہ تختی پوری سی جس دا ہن بہتا حصہ ٹھٹ گیا ہے۔ اوس سے وچ لکھت پوری انچ سی:

یا اللہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

مزار مبارک

حضرت امام گاموں

من جانب اولاد

خان صاحب مرزا عبدالعزیز

ایس توں اگانہہ گلی بندہ جاندی ہے۔ جتھے ہن اک گھر بنیا ہویا ہے۔ ایس دے

بُو ہے نال لو ہے دا اک وڈا جنگلا لگیا ہو یا ہے۔ کسی ویلے وِچ ایہہ مزار اک وڈے گھلے
 میدان وِچ سی۔ ہُن ایں نکے جیبے ویڑھے وِچ اک نگر تے گلڑاں دا گھڈا ہے۔ تے
 دُوجی نگر وِچ مزار دا ایہہ گنبد آپنے ڈھانچے نال مڈھلی اُسراری وانگوں جیوندا جا گدا
 کھلوتا ہے۔ ایں دیاں کندھاں نوں تھاں تھاں توں سیونک لگ گئی ہے۔ کندھاں دی
 تن سیدھاں وِچ آج وی لال پتھر دیاں جالیاں دیں دیاں نیں قبر دا تعویت جیڑا کہ
 سنگ مرمر دا بنیا ہو یا سی۔ اوس اُتے ساوے رنگ دے روغن نے دھوڑاں پٹ
 چھڈیاں نیں۔ فرش وی تھاں تھاں توں مٹیا بجھیا ہو یا ہے۔ گنبد دی پچھت اُتے کاشی
 کاری دا کم دسدا ہے۔ قبر دے سرہانے والی سیدھ وِچ دیوے پے ہوئے نیں تے
 دُوجی نگر تے گھر دائیا بھجا سامان پیا ہو یا ہے۔ مزار دا گھلہ میدان، گھوہ، تے ہُن بس
 کتاباں وِچ ای رہ گئے نیں۔ اسیں کڈے گو ”روشن خیال“ ہو گئے ہیں۔ ایں پاروں
 امام گاموں دے مزار دا پتھر کافی ہے۔

۱۔ پر نوگزہ

نکسالی نو ہے اندر

بس اکو عرض بھکاری دی اہ گوڑی گھٹے روہنپیں
 دُنیا نالوں موہبہ توڑ مناں دُنیا نوں تیری لوڑنپیں
 سوداگر سنگھ بھکاری

حیاتی اُتے جھاتی:

پنجاب دی کئیں تھاواں سے شہر لہور دے ساہنوں دو ناویں دے مزاراں نال کئیں
 ریتیاں تے گلائیں متعھیاں ہوئیاں لیجھدیاں نیں۔ ایہناں وچ اک ناں پیر مقصوم علی شاہ
 ”تے دوجا ”پیر نوگزہ“ ایہہ مزار بُہتے اوہناں بزرگاں دے نیں جیہناں بارے تریخ
 دیاں پکیاں پیڈیاں کتاباں وچ جو چپ دسدری ہے۔ ایہناں بزرگاں بارے بہتیاں گلائیں
 پیڑیاں توں اگلیاں پیڑیاں وچ ودھدیاں گھددیاں ہوندیاں نیں۔ پُرانیاں بُرگاں دی
 جنم بھومی، جنم تریخ، مرن تریخ وڈکے تے دُوجی جانکاریاں بس ٹیویاں اُتے ہوندیاں
 نیں۔ پہلاں پیر مقصوم شاہ وَل دھیان ماریئے تے بہتا اوہناں بزرگاں دا مزار ہوندا
 ہے جیہناں کئیں تھاواں اُتے کئیں ولیں وٹائے ہوندے نیں تے ہر تھاں اُتے اوہناں
 دی نویکلی چھان ہوندی ہے۔ اوہناں چلانا کرن مگروں اوہناں دے من دا لے ہر اوس
 تھاں اُتے اوہناں دی قبر دا تعویت اساردیندے نیں۔ جنھے کدے ایہناں بُرگاں دا
 ڈیرا ہوندا ہے۔ ایہو جیہی اک مثال پیر بُران دے مزار نالدی اک قبر دی ہے جس
 بارے کوئی جانکاری نہ سی پر ہن عاماں لوکاں تے مزار دے پر بندھ کاراں اوہناں سید
 مقصوم علی شاہ داناں دے دتا ہے۔ ایس دی دُوجی مثال مرنگ بہاؤ پور ہاؤس دے نال
 اک گلی وچ اک مزار سید مقصوم علی شاہ دے ناں توں ہے۔ دوجا ناں پیر نوگزہ دا ہے
 - ایہہ ناں بہتا اوہناں قبراں بارے ورتیا جاندا ہے جنھے اکو ای تھاں اُتے کئیں بزرگ
 کھٹے فن ہوئے ہوون جاں کسی بزرگ دا قد عاماں لوکاں توں ودھ لما ہووے تے تد
 وی لوکیں اوس تھاں داناں پیر نوگزہ رکھ دیندے نیں۔ انگریز سرکار دے ولیے وچ اک
 لمی قبر پیر ذکی دے ہوئے دے باہر ”شہاب نوگزے“ دے ناں توں سی۔ پہن اوس قبر
 دا کوئی نشان باقی نہیں۔ ایہو جیہی اک ہور مثال اچھرہ لہور دے علاقے وچ ہے۔ ایتھے
 وی اک بُرگ پیر نوگزے دے ناں توں فن ہے۔ ٹکسالی ہوئے دے اندر وی اک
 مزار پیر نوگزے دے ناں توں پرسدھ ہے۔ اوہناں بارے اک گل پرسدھ ہے کہ

آپ دا قد عاماں لوکاں توں یہتھا لاما سی۔ آپ دامزدرا کئیں صدیاں توں ایس تھاں اُتے ہے۔ گچھ وڈے کے بزرگاں دا ایہہ آکھنا وی ہے کہ ونڈتوں پہلاں جدوں انگریز سرکار دے سے وچ نویاں سڑکاں اُساریاں جاندیاں پکیاں سن اوں ویلے ایس قبر دے تعویت دا اک وڈا حصہ کٹ کے سڑک نال برابر کر دتا گیا سی۔ ایس مزار وچ کمبڑے بزرگ نیں۔ مزار کدھا پُدا ہے۔ اوہناں دے نال نال مُتحیاں گلاں کدھیاں گوشچیاں نیں۔ ایہناں گلاں ٹوں کھونج دی سکنٹری اُتے لائے ہن۔ لکھیا نہیں جاسکدا۔ پر اک گل تال چڑھ دے سورج واٹگوں سمجھی ہے کہ اس تھے جبیڑے وی بزرگ دفن نیں اوہ بڑی شان والے بندے سن کہ ایہہ مزار ہیرا منڈی بزار دے وچکار ہے تے اس تھے ہر طرح دے بندے، زنانیاں آن کی فاتحہ آکھدے تے دُعا ملگدے نیں۔

عمارت دا ویروا:

ٹکسالی یو ہے دے اندر ایس مزار دی عمارت دی تریخ بارے تریخ دیاں کتاباں انخ ای چپ نیں جیویں کہ ایس مزار دی عمارت وچ دفن بندے بارے چپ نیں۔ اج دے ویلے وچ ٹکسالی یو ہے توں پانی والے تالاب ٹوں جائے تے تحصیل بزار دے وچکار چوک وچ پیر نوگزے دا مزار ہے ایس مزار توں اگانہ یوسف صلاح دین دی پرسدھ حوالی ہے ایس مزار توں یٹھ بھائی یو ہے ول دی آبادی وچ جسٹس لطیف محلے تے سید مٹھا بزار دا سارا علاقہ اک ویلے وچ سید مٹھا قبرستان دے نال توں پرسدھ سی۔ جدوں نویں اُساریاں ہوئیاں تے قبراں دے تعویت لوکاں دے گھرماں وچ وی آگئے ایس علاقے وچ ۱۹۹۰ء دے ورھیاں تکیر وی ایہہ تعویت کئیں گھرماں وچ دسداں سن چتھے لوکیں آدر نال دیوے بالدے تے فاتحہ پڑھ دے سن۔ پیر نوگزے دا علاقہ تریخی سانگیاں وچ وی بہت پرسدھ ہے۔ مزار توں اگلا چوک اج وی ”سرجن

سنگھ چوک ” دے ناں توں جانیا مانیا ہے۔ ایسے راہ اُتے کجھ پُداۓ تے ٹانگیاں دا اک پُداۓ اڈہ آج وی وسدا ہے۔ جے یوسف صلاح دین وی حولی توں لہور دے قلعے ول آیا جاوے تے ایہہ سارا علاقہ پُداۓ بارود خانہ اکھواندا ہے۔ ایس وی اک سیدھ وچ پُداۓ بزار ”گھٹی بزار“ دے ناں توں ہے۔ ایس وی دوسری سیدھ وچ ”لنگا منڈی ہے“ ”گھٹی بزار دے نال اک ہور پُداۓ محلہ ”نیو ان محلہ“ دے ناں توں ہے ایس توں کجھ اگانہہ لہور وی ”اندر ولڈ“ دا اک بہت وڈا ناں ”شاہیا“ اوس دے ناں توں ”شاہیے دا ڈیرا“ آج وی وسدا ہے۔ پیر نوگزہ دے مزار نال ای اک چاء تے دال چول دا اک پرسدھ ہوٹل وی ہے۔ مزار دا گل احاطہ اک مرے توں ودھ نہیں ہیگا۔ ایس اُتے اک پکا کوٹھا ہے جس دے نال اک بکنی جبھی میت اُساری گئی ہے۔ ایس مزار وچ پیر نوگزے وی اک لمی قبر ہیگی ہے۔ ایہہ ایہناں وڈیاں بندیاں دیاں برکتاں نیں کہ ایس علاقے وچ لوکیں لیڑیاں جھیپاں، گئنے تے ایہناں نال سریر دا وی دھندا کر دے نیں۔ پر رب وی جات ہر کسے نوں روٹی دیندی پئی ہے۔

تیجی پرڈھی

پہلوان

SUCHET
PUNCHAM.COM

چانن

رُتائ آون، ویلے ویلے جگہ جگہ تے میلے ٹھیلی
اٹھ دنا ویچ، تو تو میلے بوہے بوہے مَحجان گاؤں
کھا مَکھن تے کیاں پی
جی او جی میرے شہر لہورا جی
اُستاد دامن

انسان دی وار ویچ بجے ایس دے معلوم آد جگا دے ویلے اُتے نگاہ پایے تے
انسان نے آپنے آپ نوں دسن دے جیہڑے چچ ورتے اوہناں چوں اک چچ
آپنے سریر دا زور وی دسنا سی۔ ایہو ای کارن ہے انسان دی حیاتی جیہڑی کہ غاراں
تے جنگلاں ویچ وسدی سی، اوس ویلے وی پہلوانی دی کلا وسدی ہے۔ ویلے دے نالوں
نال حیاتی اگاہنہ ودھ دی رہی اوس ویچ باہل تے نینا، فرانس، مصر دی مددی تھاواں
ویچ پہلوانی وکھرے وکھرے رنگاں ویچ دی۔ حضرت موسیٰ دے ویلے ویچ اک
پرسدھ پہلوان طالوت دا ویریوا وی لبھدا ہے۔ پرانے یونان دے اتھاس ویچ ایقنز تے
سپارٹا دیاں ریاستاں ویچ پڑھائی دے چچ ویچ سریر دے زور وال بُہت دھیان دتا
جاندا سی۔ ایسے ویلے ویچ عرب، ایران، ہندوستان ویچ وی ایہہ کلا پُورے زوراں اُتے
سی۔ ایسے کارن موہنجوداڑو، ہڑپ تے نیکسلا دیاں پُرانی حیاتیاں وال دھیان ماریئے تے

ایں کلا دی گواہیاں لمحدیاں نئیں۔ عرب وِج اسلام دے آون توں پہلاں وی پہلوانوں ٹوں خاص آدر نال ویکھیا جاندا سی۔ آپ توں پہلاں اک پہلوان زہیر نال دا سی۔ اوہ نالو نال اک وڈا شاعر وی سی۔ عمر بن عبدو اوہ ایڈے زور والا سی کہ کسے وی اپے پہاڑ توں ہاتھی بولگرا سوئڈ توں پھر کے تھلے سُٹ دیندا سی۔ حضرت علیؑ آپ ایں کلا دیاں ساری برپکیاں دے جانو سن۔ باتشاہ تے نواب لوک آپنی فوج وِج پرسدھ پہلوان رکھدے سن انچ اوہ دُوبی فوج اُتے رُعب پا کے رکھدے سن۔ ایسے کارن وار وِج ہر کلویں، رُستم، سُہرا ب، مَعْدِی، بن کرب، امراء القیس، عزرا، بنو تمیم، مالک بن نویدی، پرتوحی راج پُھاں، شہاب الدین غوری، رانا سانگا، اسفندیار، افراسیاب تے حضرت امیر حمزہ ورگے وڈے نال دسدا نئیں۔ ہندوستان دی پُرانی رہتل وِج بھیما دا بُدھ آج وی لوکاں ٹوں یاد ہے۔ رامائش وِج راون دی ہاروی پہلوانی دے مقابلے دے کارن سی۔ ہنو مان تے اوس دے گرزوں آج وی طاقت داشناں سمجھیا جاندا ہے۔ پچھلے ولیاں وِج باتشاہ آپنے ویلے دے سبھ توں زور والے پہلوان ٹوں ہنومان گرز دیندے سن۔ انچ ای رُستم دا خطاب وی اک خاص علاقے تے خاص تھاں دے پہلوان دے نال دے نال دتا جاندا رہیا۔ جیویں کہ رُستم زمان، رُستم ہند، رُستم پنجاب تے رُستم لہور تے ہور کئیں۔ پنجویں صدی عیسوی مگروں ایہہ کلا شاہی محلات توں باہر نکل کے عامال لوکاں وِج وی ٹر گئی۔ خاص کر یونان وِج کسے وی مقابلے دا آئنت موت وی صورت وِج ہوندا سی۔ انچ ای ایہہ فرانس، جاپان تے انگلستان تے محلات وِج دسدا سی۔

ہندوستان وِج ایہہ کلا آپنے پُرے زور نال ہمایوں دے ویلے وِج دسدا ہے۔ ہمایوں جدوں شیر شاہ سوری دے کارن ایران ٹر گیا تے پندرہ و رہیاں وی جلاوطنی مگروں جدوں ہندوستان واپس آیا تے اوس دے نال ایرانی پہلوان وی سن ایرانی پہلوانی جیہڑے کہ یونانی پہلوانی دے بُہت نیڑے سی تے جدوں پہلوانی دے ایہہ

چج ہندوستان وی پُرانی پہلوانی دے آمنے سا ہمنے ہوئے تے نویں چج باہر آئے۔
 ایس کارن پُورے ہندوستان وِچ کئی دفاف بنیاں۔ وَنَذْ مُکروں وی لہور وِچ تن دفاف
 بنیاں کالو والے ٹورے والے تے کوٹ والے دے ناویں توں ڈسداں نیں۔ مُغل
 راج وِچ پہلوانی اینی کھلری کے کئی ریاستاں دے درباراں وِچ وڈے وڈے پہلوان
 ڈسداں نیں۔ اوہناں پہلواناں دا خرچ پڑھا ریاستاں چکدیاں سن۔ پُورے ہندوستان وِچ
 تھاں تھاں اُتے کھاڑے ڈسداں سے اوہناں کھاڑیاں وِچ آپنے ویلیاں دے وڈے
 پہلوان جواناں ٹوں پہلوانی سکھاندے سن۔ کھاڑیاں وِچ پہلوانی سکھاون والے مسلمان
 پہلواناں ٹوں ”أَسْتَاد“ آکھیا جاندا سی تے ہندو پہلواناں ٹوں ”گُرو جی“ آکھیا جاندا
 سی۔ انگریز سرکار دے ویلے وِچ وی پہلوانی اگانہ بڑی رہی۔ انگریز حاکماں ٹوں دو
 شوق بُہت سن اک لکھیں دھرمیاں دے وڈیاں وِچ مناظرے مُباہلے کرانے تے دُوبے
 اوہناں ٹوں پہلوانی دے مقابلے کروان دا بُہت شوق سی۔ ۱۸۹۲ء وِچ ہندوستانی پہلوان
 کریم بخش نے پُورے یورپ وِچ آپنے زور داسکھ بھا دتا۔ اوس مگروں موئی لال نہرو
 نے یورپ دے اک میلے وِچ ہندوستانیاں ٹوں بُہت ماڑا وکھاون دے کارن تن
 پہلوان ہندوستان توں یورپ سُدے۔ اوہناں وِچ رُستم زمان گاماں لوں والے تے
 گاماں گلووالے وی سن۔ یورپ دے پہلواناں نے کشتی لڑن ٹوں پہلاں بھار چکن دا
 آکھیا تے جواب وِچ رُستم زمان گاماں نے آکھیا کہ ساڑے ہندستان وِچ کھوتے
 گھوڑے وزن چکدے نیں اسیں لوک تے زور کرنے ہاں۔ اوس مگر اوہناں پُورے
 جگ وِچ آپنی پہلوانی ٹوں مانتا ڈوائی۔ انگریز پہلواناں دے مقابلے دے نال
 ہندوستان وِچ فری شائل رسنگ دا چج وی آ گیا۔ اوس ویلے وِچ پنے لال یادو،
 سکر سنگھ، غلام رسول، حمیدا پہلوان، رزمی پہلوان، رحیم سلطانی والا، بلھڑو، گونگا، امام بخش، بوٹا،
 کالو بدھ و برہمن تے ہور کنیں وڈے نال ڈسداں نیں۔ وَنَذْ مُکروں رُستم زمان گاماں

گاماں کلو والے تے امام بخش آپنے گھر آلیاں نال لہور آن وسے ایہناں وڈے پہلوانان دے کارن ایہہ فن ۱۹۸۰ء دے ورھیاں تکیر بھولو بھراواں تے اوہناں مکروں جھارے پہلوان تکیر آپنے پورے زور وچ دیسا۔ بابا گاماں پہلوان دا کھاڑا راوی دے کنڈے تے سی۔ تے بابا امام بخش دا کھاڑا موئی روڈ ویام شالہ وچ سی۔ راوی دے کنڈے والا کھاڑا تے ویلے نال مک گیا۔ پر ویام شالہ والا کھاڑا آج وی جیوندا جا گدرا ہے۔ آج کل ایں وچ جھارے بہشتی دا پتڑ زور کروا ہے۔ موئی روڈ دے واسیاں دا آکھنا ہے کہ جدول تکیر بابا امام بخش تے بھولو جیوندے رہے تے ایں علاقے دے ہر بال، ہر جوان نے کھاڑے وچ زور کیتا تے رومالی وی بخشی۔ امام بخش بہشتی نویں آون والیاں نال بہت پیار کر دے سن۔ اوہناں کارن پہلوانی اگانہہ ٹر دی رہی۔ پر ہن تے بہت کھاڑے مک گئے نیں۔ اینہاں مگر کوئی وی چچ دی سرکاری بلہ شیری نہیں وسدی۔ جاپان دے سومو پہلوان دُنیا دے بہت سہندے تے امیر لوکاں وچ گئے جاندے نیں۔ تے اتنے ایہہ حال ہے کہ جھارے پہلوان دے نکے بھرا عابد پہلوان دا آکھنا ہے کہ عظیم پہلوان جبڑا کہ جھی پہلوان دے نال توں پرسدھ ہے اوہنے آپنے ویلے وچ ولڈ چپین ٹوں ڈھایا سی اوہ ہُن بھائی یو ہے دے باہر سویرے چھولے وچھدا ہے تے شامی بادا مال دا شربت وچھدا ہے۔ لہور دی وار وچ وڈے وڈے پہلوان پاکستان وچ بھاویں چیتے وچ نہ رہن پر جے ایہہ لوک کسے دوچے ملک وچ ہوندے تے سونے وچ تو لے جاندے تے اوہناں دا کم بس ایں کلانوں اگانہہ ٹورنا ہوندا۔ ایسے کارن پہلوانی اُتے کھون کرن والے کنوں مہندر سنگھ بیدی جبڑے کہ لندن وچ وسدے نیں اوہ ایہناں پہلواناں ٹوں وار دے وڈے پہلوان مندے نیں۔ آون والے پہنیاں وچ گھ پہلوان دا ویروا ہے۔ باقی گنتی آون والے پر اگے وچ دے گی۔

۱- محمد بُٹا پہلوان

رستم ہند

۱۹۰۳ء-۱۸۷۲ء

لکھیاں میرے لیکھ آپیاں جو لکھیاں دھر قلمان
 اگرا کہے پت ہتھ نہ آون پوریاں باجھ نہ کرمائ

آپ ۱۸۷۲ء کی ایک عمر ویچ تھے۔ اسی زور کرنے والے شوق سی۔ آپ دا
 کھاڑا لہور دے قلعے دے نال سی۔ ایہ کھاڑا آج وی خلیفہ بُٹا دے نال توں پرسدھ
 ہے۔ آپ نے یعنی عمر ویچ ای وڈے وڈے پہلواناں کوں ڈھایا۔ آپ لہور توں باہر
 پورے ہندوستان ویچ دنگل کرن گئے تے وڈی وڈی ریاستاں دے جانے مانے
 پہلواناں کوں ڈھایا۔ آپ اوس سے سارے جگ ویچ مشہور ہوئے جدوں اوہناں
 آپنے ویلے دے سبھ توں وڈے تے زور والے پہلوان امرتسری رمزی کوں ڈھایا۔
 اوس مگروں اوہناں کوں رستم ہند دا خطاب ملیا۔ آپ اک واریں یورپ وی گئے تے
 اوتحے وی کئیں پہلواناں کوں ڈھایا۔ اوہناں ساری حیاتی اک وی کشتی نہ ہری۔
 اوہناں دا نکا بھرا چوہا پہلوان وی ایس کلا دا وڈا جانوسی تے اوہناں وی کئیں پہلواناں
 کوں ڈھایا۔ اوہناں دا اک شاگرد گاموں پہلوان بالی والا سی۔ اوہناں وی وڈے
 وڈے پہلواناں کوں ڈھایا جیہناں ویچ نانی والا پہلوان ملتانی، رحیم پہلوان ملتانی
 رحیم پہلوان سلطانی والا جگ ویچ جانے مانے سن آپ اخیر کشتی بد و برہمن توں ڈھے
 گئے۔ اگوں آپ دا پتھر گونکا پہلوان سارے جگ ویچ پرسدھ سی۔ بُٹا پہلوان اک

وڈے پہلوان ہوون دے نالو نال آپنے گھلے دل دے کارن پورے لہور وچ جانے مانے سن۔ آپ دا سریرتے مونہہ متحا ڈاٹھا سوہنا سی تے ایس نال آپنے ویلے دے وڈھے پہلواناں وچ بڑی آدر دی نگاہ نال تکے جاندے سن۔ جدوں لہور وچ کلر سنگھ تے کلو پہلوان دی مشہور کشتی ہوئی تے آپ ای اوں گشتی دے مُنصف سن۔ پہلوانی توں آڈ آپ دایرانہ آپنے ویلے دے وڈے کوئیاں، لکھاریاں گوئیاں تے سیاستدان اس نال سی۔ آپ نے ۳۰ محرم ۱۳۲۲ھ بھطابق ۱۸۰۸ء اپریل ۱۹۰۳ء وچ چلانا کیتا آپ آخری سے تیکر نویں پہلواناں نوں پہلوانی سکھاندے رہے۔ آپ نوں لہور وچ قبرستان میانی صاحب وچ دفایا گیا۔ آپ دی قبر دے نیڑے سلطان ٹھیکیدار تے سعادت حسن منشو دیاں قبرائیں دیں۔ آپ دے چلانا کرن مگروں اوں ویلے دے کئی وڈے کوئیاں نے ترجیح آکھیاں۔ آپ دی قبر دے کتبے تے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

واشْهَدُوا مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

وہ دلاور اور وہ شہرور دنیا سے گیا
جس کی شہزوی سے تھاشیر نیتان منغل
 DAG نے یہ مصرع تاریخ بر جستہ کہا
 رُستم ہند آہ بوٹا پہلوان دیو دل

۱۳۲۲

میاں محمد یوٹا پہلوان صاحب رسم ہند زمان نے بعمر ۶۰ سال
مورخہ ۷ اپریل ۱۹۰۳ء بھطابق ۱۳۲۲ھ کو انتقال کیا

۲- نبی بخش پہلوان

پرسدھ نبو پہلوان

۱۹۲۵ء - ۱۸۵۵ء

اک چاہے اک مول نہ چاہے اہ ہر گز نہیوں سردا
 ہاشم مول نہ مرے سپاہی جتھے قدر نہ کوئی کردا ہاشم ~

وڈے توں پہلاں لہور ویچ لکھیں لکے وڈے کھاڑے سن تے ہر کھاڑا کسے نہ کسے
 وڈے پہلوان دے ناں توں جانیا جاندا سی انخ ای لہاری بُوہے دے باہر کے دیلے
 ویچ اک رونق والا کھاڑا تکیہ مسکین شاہ ویچ سی۔ ایس کھاڑے ویچ اوس دیلے دے
 وڈے پہلوان زور کر دے سن۔ ایہناں دا بُہتا جوڑ ویام شالہ کھاڑے دے پہلواناں نال
 ہوندا سی۔ ایہہ کھاڑا ہندو پہلواناں دا سی۔ تکیہ مسکین شاہ دا کھاڑا نبو پہلوان دے ناں
 توں جگ ویچ جانیا جاندا سی۔ آپ پُرانی ہندوستانی گشتنی دے چنگے جانو سن۔ آپ
 دے کھاڑے دا ویروا نقوش لہور نمبر (ص۔ ۷۴۷) تے انخ ہے:

کھاڑا خلیفہ بخشی:

”ایہہ اک نواں کھاڑا ہے تے لہاری بُوہے دے باہر
 مسکین سائیں دے تکیئے ویچ ہے۔ ایس کھاڑے دے
 خلیفہ دا ناں بخشی ہے۔ خالو پہلوان آپ بھی دے
 شاگرد نیں تے اوہناں دے جانے مانے پڑھیاں چوں اک

نیں کئی وڈے دنگل لڑکے وڈے پہلوانوں نوں ڈھائی
بیٹھے نیں“

انج ای نقوش لہور نمبر (ص - ۷۵۷) تے تکلیف دا ویروا ہویا تے ایہہ لکھت
وسمدی ہے:

”ایہہ نواں تکیہ ہے۔ تے لہاری بُوہے تے موری بُوہے
دے وچکار کارپوریشن دے باغ وچ ہے۔ دوپہر نوں
ایتھے پیر پڑھن آلیاں تے چوسر کھیڈن آلیاں دے
کارن چنگی چوکھی رونق ہو جاندی ہے۔ مسکین
سائیں دے مزار دے نیڑھے لہور دے مشہور خلیفہ
بخشی دا کھاڑہ ہے۔ مشہور پہلوان خالو دا ساک
وی ایس کھاڑے نال ای ہے“

نبو پہلوان دا جنم ۱۸۵۵ء نوں لہور وچ ہویا تے ستر (۴۰) اور ھیاں دی عمر وچ
۱۹۲۵ء نوں چلانا کیتا۔ اوہناں نوں لہور وچ قبرستان میانی صاحب وچ دفنایا گیا۔ آپ
دا ویروا پروفیسر اسلام نے آپنی کتاب ”خفتگان خاک لہور“ وچ وی کیتا۔ آپ دے کتبے
أُتے ایہہ لکھت ہے:

يَا اللَّهُ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
نبی بخش پہلوان المشہور نبو پہلوان
عمر ۷۰ سال سکنہ شاہ عالمی دروازہ لاہور

سنہ وفات ۱۹۲۵ء

۳- گاماں پہلوان

رُستم زمان

پرسدھ ”گریٹ گاماں“

۱۹۶۰ء - ۱۸۸۲ء

مان نہ کجھے روپ گھنے دا وارث کون حُسن دا
 سدا نہ رہن شاخال ہریاں سدا نہ پھل چن دا
 میاں محمد

غلام محمد جگ ویچ گاماں دے ناں توں پرسدھ نیں۔ اوہناں ٹوں آج وی پوری
 دُنیا ویچ زور، طاقت تے گن وان جانیا جاندا ہے۔ جے پہلوانی دی کلا دی وار ول
 دھیان ماریئے تے آپ دی حیاتی ہر کویس تے رُستم توں گھٹ نہیں وسیدی۔ ایسے
 کارن ہالی ووڈ بالي ووڈ تے یورپ دی فلمان نالو نال اوہناں ٹوں ہندی، انگریزی
 سُلیکھ ویچ وی خاص تھاں دتی جاندی ہے۔ آپ ۱۸۸۲ء ٹوں امرتر (کٹھے ہندوستان)
 ویچ لوں خاندان دے اک پرسدھ پہلوان میاں عبدالعزیز دے گھر جنمے میاں عبد
 العزیز آپنی بھری جوانی ویچ چلانا کر گئے۔ ایس کارن گاماں تے اوہناں دا نکا بھرا امام
 بخش یہت کنکی عمر ویچ ای یتیم ہو گئے۔ پیو دے چلانا کرن مگروں اوہناں دے مامے
 ”عید اپہلوان“ نے اوہناں ٹوں سانھیا۔ عید اپہلوان پُرانی ہندوستانی کشتی دے نالو
 نال پُرانی یونانی کشتی دے وی چنگے جانوسن گاماں نے دس ورھے دی عمر ویچ ریاست
 جودھ پُور ویچ ہوون والے دنگلاں ویچ زور لایا۔ ایس دنگل ویچ آپنے دیلے دے منے
 پرمے پہلوان بھاگ لیندے سن۔ پر آپ دی کلا تے زور ٹوں مہاراجہ جودھ پُور نے

وی میا۔ آپ اوس سے سارے جگ وچ پرسدھ ہوئے جدوں اُنی (۱۹) ورہیاں دی عمر وِچ اوہناں رحیم سلطانی والا نال کشی لڑی۔ اوس دیلے آپ نے دو کشتیاں وَکھو وَکھو دیلے وِچ رحیم سلطانی والے نال لڑیاں۔ پر دوویں کشتیاں لمے مقابلے مگروں برابر رہیاں۔ رحیم سلطانی والے دے مگروں آپ اوس ٹیم دا وی حصہ بنے جیہڑی کہ موئی لال نہرو دے سدے اُتے یورپ گئی سی۔ اوس وِچ آپ دے نال گامان کلو والے وی سن۔ اوسے پھیرے وِچ آپ سارے جگ وِچ پرسدھ ہوئے۔ ۱۹۱۰ء وِچ اوہناں آپنے نکے بھرا امام بخش نال انگلینڈ دا پھیرا پایا۔ اوتحے اوہناں دُنیا دے وڈے وڈے پہلواناں ٹوں گشتی واسطے آ کھیا۔ کئیں پہلوان لڑن توں دوڑ گئے تے جیہڑے لڑے اوہ ڈھے گئے۔ اوہناں وِچ ہاک سمعتو، رستم محمود رویلینڈ، جان لیسب، زسکوتے فرانگ گوچ ورگے وڈے پہلوان وی سن۔ بس اکلا زسکوتے تن گھنٹے اوہناں نال لڑیا تے مگروں کشتی دا آنت برابر آکھ کے مکا ڈتا گیا۔ اوس پھیرے وِچ آپ ٹوں رستم زمان دا خطاب تے جان بُل بیلٹ دیتی گئی اوس سے آپ دی عمر اُنی ورہیاں دے نیڑے سی۔ جدوں آپ ہندوستان پرتے تے آندے ای اوہناں دا جوڑ دھکڑ سکھ ورگے وڈھے پہلوان نال پیا۔ گامان نے اوہناں ٹوں ریاست ٹیکم گڑھ وِچ ڈھایا۔ اوس دے مگروں دا جوڑ پھیر اک واری رحیم سلطانی والا نال پیا۔ ایہہ اوہناں دی اوس نال چوتحی کشتی سی۔ ایس توں پہلاں ہووون والیاں تن کشتیاں جیہڑیاں ریاست جو نا گڑھ، اندور تے لہور وِچ ہوئیاں سن اوہ برابر رہیاں سن۔ ایہہ چوتحی کشتی اللہ آباد وِچ ہوئی انگلینڈ دے پھیرے مگروں سارے جگ وِچ گامان ”گریٹ گامان“ دے نال توں پرسدھ ہو گئے سن۔ گامان آپنے زور تے آپنی کلا نال الگے پہلوان ٹوں مِنماں، سیکنڈاں وِچ ڈھا دیدے سن پر رحیم سلطانی والا اک وڈا پہلوان سی اوس دے نال ایہہ کشتی ڈھائی گھنٹے توں ودھ ویلے تکر ٹڑی۔ ایس کشتی دا آنت گامان دی جت وِچ ہویا۔ پر گامان ساری

حیاتی رحیم سلطانی والا دے زور تے پہلوانی دے علم ٹوں مندے سن اک واری اوہناں کولوں پچھیا گیا کہ اوہناں دے مقابلے وچ سبھ توں زور والا پہلوان کیہدا سی۔ اوہناں بڑی ایمانداری نال رحیم سلطانی والا داناں لتا۔ ایس گشتنی دے مگروں آپ دی جت دا ٹورا ٹردا رہیا۔ اوہناں خلیفہ غلام حجی الدین ورگے وڈے پہلوان ٹوں اک واری دتیہ تے اک واری لہور وچ ڈھایا۔ تے ایہناں کشتیاں وچ آپ ٹوں ڈھونے دی وڈی رقم وی دتی گئی پھیر علی سائیں ٹوں ریاست اندور وچ، گاموں پہلوان بالیوالہ ٹوں ریاست اندور وچ، حسن بخش ملتانی ٹوں ملکتہ تے لکھنؤ وچ ڈھایا، ایس مگروں اوہناں ہندوستان تے اک ہور وڈے پہلوان پدوبہمن ٹوں ڈھایا۔ پدو بہمن لہور وچ ریلوے روڈ اتے کھاڑہ چوک برف خانے وچ زور کر دے سن۔ گامان دی ایس کلا ٹوں تاج برطانیہ نے وی منیا۔ ۱۹۲۲ء وچ جدول انگلستان دا شہزادہ ہندوستان آیا تے اوہنے آپ ٹوں چاندی دا ہنومان گرزا دتا۔

۱۹۲۸ء وچ آپ دا جوڑ اوس دیلے دے پرسدھ پہلوان زبسکونال پھیر اک واری پیا۔ ایس واری زبسکو ہندوستان آیا سی۔ ایبھہ وڈا مقابلہ ریاست پیالہ وچ ہویا۔ ایس مقابلے ٹوں پیکھن واسطے وڈے وڈے راجہ، مہاراجہ آئے۔ گامان نے اوس گشتنی وچ زبسکو ٹوں ڈھایا گجھ لوکاں دا آکھنا ہے کہ اوہناں اک منٹ توں گھٹ دیلے وچ ڈھایا تے گجھ دا آکھنا ہے کہ دو منٹ وچ ڈھایا۔ مہاراجہ پیالہ نے ایس مقابلے مگروں آپ ٹوں بُہت ڈھونے دتے تے بخشی نال کئی قیدی وی چھڈ دتے۔ زبسکو مگروں اوہناں اکو ای گشتنی ۱۹۲۹ء وچ جیس پیلسن لڑی تے اوہنوں وی دو منٹ توں گھٹ دیلے وچ ڈھایا اوس دیلے آپ دی عمر سنتاں ورھے سی۔ پھیر ایس مگروں اوہناں نال کسے وی پہلوان نے گشتنی دا نہ سوچیا۔ وئند دیلے آپ لہور آن وسے۔ ایس دیلے تک آپ دا نکا بھرا امام بخش تے بھتیجا بھولو سارے جگ وچ آپنے زور تے کلا ٹوں منائی پیٹھے

سن - ۱۹۵۵ء وچ گاماں دی عمر ۳۷ ورھے سی آپ نے ایس عمر تک جوڑ دی اُدیک رکھن گکروں آپنے آپ ای ریٹائرمنٹ لے لئی - لہور وچ آپ ٹوں بابا گاماں تے آپ دے ٹکے بھرا ٹوں بابا امام بخش دے ناں توں سدّیا جاندا سی - ایہناں دوہاں بھراواں دے نال جو یاں کئیں کہانیاں آج وی لوکاں دے مونہہ اتے نیں - پرانے لہور دے لوکاں دا آکھنا ہے کہ ایہناں بھراواں نے پیر مکی دے پُرانے کھاڑے وچ جاتاں ٹوں وی ڈھایا سی - ایہہ دوویں بھرا پہلوانی نال پریم کرن والے پہلوان سن - آپ رادی دے کنڈے اتے اسارے کھاڑے وچ تے امام بخش کھاڑہ ویام شالہ وچ نویں پہلواناں ٹوں پہلوانی دے گر سکھاندے رہے - گاماں دی آپنی اولاد وچ کوئی پُتر وڈی عمر تک نہ اپڑیا ایس کارن آپ بھولو بھراواں ٹوں ایس کلا دے گر دسدے رہے - اونہاں دے نالو نال آپ نے کئیں ہور پہلواناں ٹوں وی ایس کلا دی بریکیاں دسیاں - ۱۹۶۰ء دے ورطے دے شروع وچ آپ ٹوں اک سَپ نے کھاڑے وچ ڈنگ ماریا - آپنی طاقت تے زور دے کارن اوس سے تے آپ جھل گئے پر ایس دا آنت آپ دے مرن دی شکل وچ ۲۳ مئی ۱۹۶۰ء ٹوں ہویا - آپ دے جنازے وچ ہندوستان سے دُنیا دے دُوبجے مکاں توں وڈے وڈے لوک تے جانے مانے پہلوان وی آئے - ایہہ پاکستان تے لہور واسطے اک وڈے مان دی گل ہے کہ گاماں پہلوان ایدھر فن ہے - ایہو جیہا وڈا پہلوان جس ٹوں ساری حیاتی پوری دنیا چوں کوئی وی ڈھانہ سکیا - ایہو جیہا پہلوان جس دی مثال کم سو کم پچھلی گجھ صدیاں وچ تے نہیں دسدی - پر ایہہ وی ہڑے بھیڑے نصیباں دی گل ہے کہ ایس پہلواناں ٹوں نویں پیڑی وچ کوئی نہیں جاندا - ایہو جیہا پہلوان جب دنیا دے کسے وے دُوبجے ملک وچ ہوندا تے اوس دی یاد وچ یادگاراں اساریاں جاندیاں، اوس دے سونے دے بُٹ اسار کے عجائب گھراں وچ رکھے جاندے - آپ دے چلانا کرن اتے کئی وڈے کوئیاں نے

تریخاں آکھیاں۔ آپ نوں پیر کمی دے مزار دے احاطے وچ فنا گیا۔ آپ دی قبر
دی لوح تے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

آخری آرامگاہ

گامان پہلوان رُستم زمان

اُٹھ گیا آج وہ شہزاد غیور
تھا زمانے میں جو رُستم مشہور
جس کا اک پنجہ فولاد کی ضرب
توڑ دیتی تھی شجاعوں کا غرور
وطن پاک کا فن کار عظیم
اُس کافن ہے جہاں میں منکور
وہ نہیں زندہ مگر زندہ ہے
اُس کی تعلیم ہنر اُس کا شعور
ہے یہ گہوارہ خاکی محشر
دائی عزلت گاما مغفور
وفات ۲۳ مئی ۱۹۶۰ء

-۳ - امام بخش

رُستم ہند ۷۷۱ء - ۱۸۸۲ء

اوہ یاد آیا بس یاداں وچ
جد یاد کرایا یاداں نے ماسٹر الاطاف حسین

امام بخش میاں عبدالعزیز پہلوان دے نکے پُر تے رُستم زماں گاماں پہلوان دے
 نکے بھرا سن۔ آپ ۱۸۸۴ءِ ٹوں امرتر (کھٹے ہندوستان) وِچ جئے۔ میاں عبدالعزیز
 جوانی وِچ ای چلانا کر گئے۔ اوہناں مگروں امام بخش تے گاماں آپنے ماں عیدا
 پہلوان دی گلرانی وِچ آگئے۔ آپ ٹوں پہلوانی دے سارے چچ عیدا پہلوان نے
 دے۔ اپریل ۱۹۱۰ءِ وِچ آپ آپنے وڈے بھرا دے نال انگلتان گئے۔ آپ دے
 نال رُستم امرتر احمد بخش تے رُستم جاندھر گاموں وی اوتھے گئے۔ آپ دا مقابلہ اوں
 دیلے دے اک پرسدھ پہلوان جان لیم نال ہویا۔ ایس مقابله دا آنت آپ دی جت
 وِچ ہویا۔ ۱۹۱۸ءِ وِچ آپ دا دنگل ہندوستان دے سبھ توں زور والے پہلوان حیم
 سلطانی والا نال ہویا۔ ایس دنگل وِچ حیم سلطانی والا ڈھے گیا اوں مگروں آپ ٹوں
 رُستم ہند دا خطاب ڈلیا۔ حیم سلطانی اوہ پہلوان سی جس ٹوں گاماں پہلوان نے آپنی
 حیاتی دا سبھ توں زور والا پہلوان آکھیا سی۔ امام بخش نے آپنی حیاتی وِچ وڈے وڈے
 پہلواناں ٹوں ڈھایا پر اک کشتنی وِچ گونگے پہلوان کولوں ڈھے گئے ایہہ کشتنی وکھن
 آیاں ساری حیاتی چیتے وِچ رکھی۔ ایس کشتنی دا ویروا گوپال متل نے وی آپنی کتاب
 وِچ کیتا ہے۔ ایس مگروں آپ دو واری گوئے دے سائمنے ہوئے تے دوویں واری
 گوئے ٹوں ڈھایا۔ وِڈ توں پہلاں گاماں پہلوان پوری دنیا دے پہلواناں واسطے اک
 بھیڑے سُفے وانگوں سن پھیر اوہناں اک شرط ایہہ لاویتی کہ جس نے میرے نال لڑنا
 ہے پہلاں اوہ امام بخش نال گھلے۔ پر کوئی وی پہلوان ایہہ ہمت نہ کر سکیا۔ آپ دا قد
 ہوت آپنے وڈے بھرا توں یہیت اچا لماسی۔ ایس کارن ٹجھ انگریز لکھاریاں دا خیال ہے
 کہ آپ گاماں توں ودھ تیز تے پہنچتے زور والے سن۔ آپ اک شریف تے گھلے دل
 دماغ دے بندے سن اک واری اک کشتنی وِچ گونگا لڑدا پیا سی۔ امام بخش بھاویں اوں
 کولوں ڈھے گئے سن پر اوہناں بغیر کسے کرو دھ توں اوں دی تعریف کیتی تے اوں

دے جتن دی چاہ وی مَن وِچ رکھی۔ جدوج اوہناں دا پڑا کی پہلوان جاپانی پہلوان انوکی کولوں ڈھے گیا تے اوہناں صاف گل کیتی کہ اوں نے ودھ محنت کیتیں ایں کارن اوہ جت گیا۔ آپ دے وڈے بھرا دا کوئی مُنڈا جوانی تیکر نہ آپڑیا پر آپ ٹوں رب نے پنج شہینہ جوان پُر دتے جیہڑے سارے جگ وِچ بھولو بھراواں دے نال توں جانے جاندے نیں۔ آپ نے ۱۴۷۷ھ اکتوبر ۲۱ء ٹوں ترانوے وَرھیاں دی عمر وِچ چلانا کیتا آپ ٹوں وی آپنے وڈے بھرا دے نال پُر کمی دے مزار دے احاطے وِچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر دی لوح اُتے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
لَا إِلٰهَ إِلٰهُ اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ

اللّٰهُ لَا إِلٰهَ إِلٰهُ هُوَ الْحُكْمُ لَاتَّخُذْهُ سِنَةً وَلَا نُومُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي
الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عَنْهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا
يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسَعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا يَنْعُودُهُ
حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيْمُ

مرقد منور

حاجی امام بخش پہلوان رستم ہند

پسر میاں عبدالعزیز پہلوان

برادر گامان پہلوان رستم زمان

تاریخ وفات

۱۳۹۲ھ بـ طابق ۱۴۷۷ء بروز التواریخ

إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

۵- بھولو

رُستم زمان

۱۹۸۵ء - ۱۹۲۲ء

اکھیاں دُکھ بھریاں میری دیکھن یار اسالوں
 ڈٹھے باجھوں رہن نہ مُولے لگی چوت نیناں ٹوں
 جے تن لگے سوتن جانے گھجی ویدن اسالوں
 شاہ شرف دل درد گھنیرے معلم حال تداں ٹوں شاہ شرف

رُستم ہند امام بخش پرسدھ بابا امام بخش ٹوں رب نے چھ پتھر دتے۔ اوہناں چوں
 پنج پتھر پیلوانی وِچ آئے۔ ایہہ پنج بھرا بھولو بھراواں دے نال توں جگ وِچ جانے
 مانے نیں۔ اوہناں چوں سبھ توں وڈا پتھر بھولو بسبر ۱۹۲۲ء امرتر (کھٹے ہندوستان) وِچ
 جھے۔ آپ دے پیونے آپ دا نال منظور حسین رکھیا پر آپ سارے جگ وِچ بھولو
 دے نال توں پرسدھ ہوئے۔ آپ نے لوں خاندان تے آپنے دادے میاں عبدالعزیز
 دی ریتی ٹوں اگانہہ ٹور یا۔ آپ ٹوں وی آپنے تائے والگوں رُستم زمان دا خطاب
 ملیا۔ آپ آپنے بالپن وِچ نوڑھیاں تیکر امرتر ہے۔ پھیر گرمیاں دیاں چھٹیاں وِچ
 آپنے پھوٹے تائے ٹوں ملن پٹیالہ گئے۔ اوس دیلے گاماں تے امام بخش دو دیں بھرا
 ریاست پٹیالہ دے درباری پیلوان سن۔ اوتحے بھولو ٹوں سرکاری پیلوان عبد الجمید
 پرسدھ رحمانی والا نے تکیا تے آپ دے اندر جماندرو پیلوان دے گُن ویکھ دے
 ہوئے آپ ٹوں آپنی شاگردی وِچ لے لیا۔ اوہناں بھولو ٹکنی عمرے ای سخت محنت

کرائی اوں محنت دا نتیجہ ایہہ ہویا کہ بھولو نے تیرہ ورھے دی عمر وچ آپنے توں عمر
تے تحریبے وچ ودھ احمد بخش پہلوان نال کشتی لڑی جیہڑی کہ برابر رہی۔ بھولو دا قد بُت
آپنے تائے گاماں ورگا سی تے اوہ پہلوان اُتے ایڈی تیزی نال داء مار دے سن کہ اگلا
سینڈاں وچ ڈھے جاندا سی۔ بائی ورھیاں دی عمر تیکر بھولو نے آپنے ویلے دے کئی
وڈھے پہلواناں ٹوں ڈھایتا سی۔ اوہناں وچ منگل سنگھ، بھورا سنگھ، کھڑک سنگھ، پُران
سنگھ، دریار سنگھ، بلھر پہلوان، علیم پہلوان تے غوشیہ پہلوان ورگے وڈے ناں وی سن۔
ایہناں چوں کئیں پہلواناں ٹوں اوہناں دے گھر جا کے ڈھایا سی۔ آجے آپ دے پیو
اماں بخش تے تائے گاماں دا ناں پورے جگ وچ وجہا پیاسی کہ اوہناں دے نالو نال
بھولو دا ناں وی وجنا شروع ہو گیا۔ ۱۹۳۶ء وچ اوہناں آپنے ویلے دے گھو وڈے
پہلواناں ٹوں ڈھایا کہ اوں ویلے اوہناں دا ناں پہلوانی دی واردے وڈے پہلواناں
وچ لکھیا گیا اوں ویلے اوہناں جیتو پہلوان تے شو گوندا ٹوں کولہا پور ڈھایا تے لہور
وچ نظام پہلوان، غلام محی الدین، حسین بخش لہوری تے اللہ بخش ورگے جانے مانے
پہلواناں ٹوں وی چت کیتا۔ ونڈ مگروں آپ آپنے پروار نال لہور آن وسے۔ اسی تھے آن
کے اوہناں پہلاں توں ودھ محنت کیتی۔ جدوں اپریل ۱۹۳۹ء ٹوں رُسم پاکستان دا
مقابلہ ہویا تے اوہناں اوں ویلے پاکستان دے سبھ توں پرسدھ پہلوان ”یونس
گوجرانوالیا“، ٹوں اک منٹ وچ ڈھایتا۔ اوں مگروں آپ ٹوں رُسم زمان پاکستان دا
خطاب ملیا۔ آپ دی کلا وچ ایرانی، ہندوستانی تے ترک پہلوانی دار رنگ وسدا سی۔
آپ دا وجود ویلے نال بھاری ہوندا گیا پر اوہناں دی پھر تی پہلے وانگوں ای رہی۔
۱۹۵۰ء دے ورھیاں دے شروع وچ بھولو نے آپنے بھراواں دے نال ہندوستان تے
دُو بھے ملکاں دے دورے کیتے۔ ایہہ اوہ ویلاسی جدوں سکوائش دے ہاشم خان تے
ایہناں پہلواناں نے پوری دُنیا ٹوں دیسا کہ پاکستان ناں دا وی کوئی ملک ہے۔ اوں

ویلے بھولو نے ایک، جارج، گولڈسٹین، جارج زبسلو، زبسلو ॥ تے ہرنس سینگھ درگے وڈے پھلواناں ٹوں ڈھایا۔ آپ دے بارے نقش لہور نمبر (ص - ۷۴۶) تے انچ لکھیا گیا:

”کھاڑہ ویام شالہ لہور دا اک نواں کھاڑا ہے۔ ایمہ ٹکسالی بُوبے دے باہر موبنی روڈ دے شروع وچ ای بے۔ ایمہ کھاڑا لہور دے ہندو پھلواناں دا سی تے ایتھے دنگل وی ہوندے سن پاکستان بنن مگروں جدون امرتسر دے مشہور پھلوان گامان کلو والر لہور آگئے تے اوہناں ایتھے کھاڑا بنالیا۔ ایس کھاڑے وچ پاکستان دے منے پرمنے پھلوان زور کر دے نیں۔ اوہناں وچ گنجھ پھلوان پورے جگ وچ مشہور نیں۔ بھلو پھلوان رُستم بہنڈ، رُستم زمان گامان پھلوان دے بھتیجے تے رُستم بہنڈ امام بخش پھلوان دے سبھ توں وڈے پُتر نیں۔ بڑے شینہ جوان نیں۔ محنت ایمہ وجیہی کر دے نیں کہ جدون لنگوٹ پا کرے کھاڑے وچ لتهدا نیں تے اک ویلے وچ کئی پھلواناں نوں زور کراندے نیں۔ اجرے ایہناں دی گمرا کوئی ایدھی نہیں پر آپ پاکستان تے سندوستان دے کئی وڈے پھلواناں نوں ڈھائی بیٹھے نیں۔ اجرے کوئی وی پھلوان ایہناں دے جوڑ دا نہیں تے ہے کوئی اٹھدا ہے تے ایہناں دے نکے بھرا ای اوہنیوں ”ڈھا لیندے نیں“

بھولو دی سارے جگ وچ مشہوری ٹوں اوس ویلے دی سرکار نے وی آدر دتا۔ اوہناں ٹوں کراچی وچ اک وڈا رقبہ صدر ایوب خان نے دتا۔ بھولو نے لہور دے نال

کراچی وچ وی کھاڑا اُساریا تے اوتحے کئی ہزار پہلوانوں نوں پہلوانی دے گر سکھائے۔

۱۹۵۷ء توں لے کے ۱۹۶۷ء تک اوہناں دُنیا دے کئی وڈے پہلوانوں نوں مقابله واسطے آکھیا پر کوئی وی اوہناں نال مقابله واسطے ساہمنے نہ کھلوتا۔ ایں ویلے وچ آپ دے ٹکے بھرا اچھا پہلوان جیہڑے کہ گامان گلووالے دے جوانی وی سن اوہناں وی ڈھونے دی اک وڈی رقم رکھی پر کوئی وی پہلوان ساہمنے نہ آیا۔ اخیر می ۱۹۶۷ء وچ ولڈ چمپین ہنری نے آپ نال مقابلہ کرن دا فیصلہ کیتا۔ بھولو نے ولڈ چمپین نوں انگلستان جا کے ڈھایا اوس نال ای آپ نوں رسم زمان دا خطاب ملیا تے خطاب ملن مگروں آپ نے حج وی کیتا۔ جدوں حج کر کے لہور پر تے پھیر ساری حیاتی حاجی منظور حسین بھولے دے ناں توں سدّے گئے۔ اوہناں ۲ رماضن ۱۹۸۵ء نوں چلانا کیتا۔ آپ نوں آپ دے لہور دے کھاڑے ”کھاڑا دیام شالہ“ وچ دفنایا گیا۔ ایں کھاڑے وچ آج وی زور ہوندا ہے۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت دسدي ہے:

یا اللہ
یا محمد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

مرقد منور

حاجی منظور حسین

عرف بھولو رسم زمان

ولد امام بخش رسم ہند

تاریخ پیدائش ۱۸ دسمبر ۱۹۲۲ء بروز سوموار

تاریخ وفات ۶ مارچ ۱۹۸۵ء

بمطابق ۱۳ جمادی الاول ۱۴۰۵ھ بروز بدھ

خدا کی تجھ پر رحمت ہو محمدؐ کی شفاعت ہو
دُعا میری سدا یہ ہے تجھے جنت کی راحت ہو

۶- آپھا رسم زمان

۱۹۲۸ء - ۱۹۸۹ء

پانی اکھیاں تھیں میرے گرے چھم چھم ڈٹھا اوس دیلے سنگھ ہور بھائی
بڑا سُورما گھوڑ سوار آہا تھھ باز سندی اس ڈور بھائی
گیانی جو دھ سنگھ

اسلم پہلوان جیہڑے کہ سارے جگ ویچ آپھے پہلوان دے ناں توں پرسدھ نئیں،
آپ دا ساک پہلواناں دی اک وڈی لڑی توں سی- آپ دے تایا گاماں رسم زمان،
انگریز سرکار دے دیلے ویچ سن، آپ دے پیو امام بخش رسم ہندس- آپ دے تائے
نے ساری حیاتی کوئی کشتنی نہ ہری تے پیو امام بخش پوری حیاتی صرف اک داری گوئے
کولوں ڈھئے- وڈا بھرا بھولا وی ساری حیاتی کوئی کشتنی نہ ہریا- آپ ۱۹۲۸ء نؤں
پُرانے لہور دے لہاری یو ہے اندر گوچہ پیر بھولا ویچ جئے- اوہناں پہلوانی دی مڈھلی
تعلیم امرتسر ویچ کڑھ کرم سنگھ توں لئی- امبرسر ویچ تعلیم دے نالو نال آپ دی

ریاست پٹیالہ وچ وی آواجوی سی۔ آپ دے پیو امام بخش ریاست پٹیالہ دے درباری پہلوان سن اوں سے ریاست دا مہاراجہ بھوپندر سنگھ سی۔ اسلام پہلوان نے مددھلی تعییم مگروں آپنے ماںے حمیدا پہلوان رحمانی والا دی شاگردی کرئی اوہناں آپ نوں سخت مخت کرائی حمیدا پہلوان نوں پُرانی ہندوستانی کشتی دے نالو نال پُرانے یونانی تے رومنی چج وی آؤندے سن۔ اوہناں آپنی ساری حیاتی دا تجربہ آپنے ایس بھینویں نوں دتا۔ آپ امام بخش دے چھ پڑاں چوں گنتی وچ چوتھے سن۔ پر آپ دا قد کاٹھ تے سریر آپنے پیو والگوں اچالما سی۔ ایس نال لوں خاندان دی ریتی دا گوراچٹا رنگ سی۔ آپ نوں وکیھ کے پُرانے یونانی سورما چیتے وچ آ جاندے سن آپ دا قد ۶.۲" تے سریر دا بھار ۱۳۵-۱۴۰ کلو دے نیڑے سی۔ آپ دے زور تے کلا دا چانن اوں سے ہویا جدوں آپ نے آپنے توں وده تجربہ کارتے پُرانے پہلوان بالا امرتسری نوں ڈھایا۔ ونڈ توں پہلاں ای آپ نے ہندوستان دے نالو نال دوچے ملکاں دے پہلواناں نوں وی نکلی عمرے ڈھایا۔ ونڈ مگروں آپ وی آپنے خاندان دے باقی پہلوان وی ایسے ایتھے دف ”کوٹ والے“ نال جڑ گئے۔ آپ دے خاندان دے باقی پہلوان وی ایسے دف ولوں دنگل لڑ دے سن۔ کچھ چر لہورہ کے آپ آپنے وڈے بھرا نال کراچی ٹر گئے۔ آپ نے آپنے نال مقابلے واسطے کئیں واریں وڈی رقم وی ڈھوئے وچ رکھی پر کوئی پہلوان مقابلے وچ نہ آیا۔ آپ دے ایس اعلان مگروں برٹ اسیریٰ آپ دے ساہنے آیا۔ برٹ اسیریٰ نوں پہلوانی دی وار دی گنتی وچ تیوال (۳۰) وڈا پہلوان گندیا جاندا ہے۔ اچھا پہلوان نے ایس وڈے پہلوان نوں وی ڈھایا۔ اوں سے دے سبھ وڈے پہلوان آپ دے کلوں ڈھئے اوہناں وچ کنگ کاگ، ٹائیگر دے ہولڈن، پاسکوب، بلومرا، رون ہیری سن، جارج بین، چیف، جارج زبسکو، ہنی پال وان، والٹر

اين گس کييل، جارج گورڈنکوور گے وڈے ناں وي سن۔ ايناں مقابلیاں مگروں آپ ٹوں رُستم زمان دا خطاب دتا گيا۔ لہور وچ آپ ٹوں اک جن دی طاقت والا پہلوان آکھيا جاندا سی تے ايہدرا کوئی وي پہلوان آپ دے نير نہیں لگدا سی۔ جس سے کرکٹ وچ حفظ کارداز گائیکي وچ ٹور جہاں نے سارے جگ وچ پاکستان دا ناں جگایا۔ انج ای اچھا پہلوان وي سارے جگ وچ پاکستان دا ناں جگاندے رہے۔ سرکار نے آپ ٹوں صدارتی تمحفہ حسن کارکردگی وي دتا۔ آپ نے ۱۹۸۹ء وچ چلانا کیتا آپ ٹوں کھاڑا ویام شالہ وچ آپنے بھرا بھولو دے نال دفنایا گیا۔ اک ویلا ایہو جیہا سی کہ بابا امام بخش دے پترال ٹوں دیکھ کے لہور دے دوچھے پہلوان آکھدے سن کہ مئی ایہہ تاں شیر نہیں۔ ايناں ٹوں دیکھ کے بچھ لکھ دی ہے۔ تے اوہ اسلام پرسدھ اچھا پہلوان جس دا ناں آج وي یورپ تے امریکہ وچ پہلوان آدر نال لیدے نہیں اوہناں بارے نویں پيئري ٹوں کوئی جانکاري نہیں۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

یا اللہ

یا محمد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
پسر امام بخش پہلوان شیر پنجاب

اچھا پہلوان شیر پنجاب

پیدائش ۱۹۲۷ء

تاریخ وفات ۱۹۸۹ء جنوری

۷- آکی

١٩٨٧ - ١٩٣٠

میری نظر شاید دھوکہ کھا گئی مل اکھیاں ٹوں پھیر تکیا میں
مینوں کیہے میں چانی رات ویکھاں ایہہ سمجھائے کہ دلے ٹوں ڈکیا میں
بھگوانداس المست

آپ دا اصل نام اکرم پہلوان سی پر پورے جگ وچ اکی دے نام توں پرسدھ سن۔ آپ ۱۹۳۰ء وچ امبرسر (کٹھے ہندوستان) وچ بجے۔ اوہناں پہلوانی دی مددھلی تعلیم آپنے تایا گامان کولوں لئتی۔ آپ نے وی آپنے بھراواں والگوں یعنی عمرے ای گشتیاں لڑنیاں شروع کر دیتاں سن۔ ایس کارن بھولو بھراواں وچ آپ بھولو تے اچھا مگروں سبھ توں زور والے پہلوان گئے جاندے سن۔ اوہناں ۲۳ ورھیاں دی عمر وچ پاکستان توں باہر کئی ملکاں دا پھیرا پایا اوس پھیرے وچ آپ نے نیروی تے یونگڈا دے مشہور پہلواناں ٹوں ڈھایا۔ چڑھدے افریقہ دے ملکاں وچ آپ ٹوں شیر دا خطاب دتا گیا۔ آپ دا نام آج وی اُنہاں ملکاں وچ بڑے آ در نال رتا جاندا ہے۔ تے شیر دا نام آپ دے نال اخیر لے ساہ تیکر ٹردرا رہیا۔ اوہناں پاکستان دے کئی ڈوے پہلواناں ٹوں ڈھایا اوہناں وچ امام بخش فیروز والا، جیرو پہلوان، شیدا پہلوان، گوما پہلوان، حیدا پہلوان، شیدا پوپٹ، سلیمان پہلوان، صدیق پہلوان، بخش پہلوان، مشتاق پہلوان، نازو پہلوان، گردا پہلوان، بھولا گاؤڈی تے زمان خان دے نام جانے مانے لہور وچ آپ اکو واری کالے پہلوان کولوں ڈھئے۔ ۱۹۵۰ء دے ورھیاں وچ آپ ڈینا دے تن سوتوں ودھ پہلواناں نال گشتی لڑے۔ اوہناں پہلواناں وچ مہندر ا

سنگھ، ایمبل، بارن وون، بلومرا، کنگ کانگ، ٹونی، کان، برٹ ایسٹریٹ تے شنخ داؤڈی
 ورگے وڈے نال وی نیں۔ اوہناں دنگلاں وچ بیستے دنگلاں دا آنت آپ دی چت دی
 شکل وچ ہویا۔ ۱۹۷۶ء وچ جدوں آپ دی عمر چھبیسی (۳۶) ورھے سی آپ دا اک
 سخت جوڑ مشہور جاپانی پہلوان آنوکی نال پیا۔ ایس مقابله توں پہلاں آپ دا اک
 موڑھا رکھیا گیا ہویا سی۔ پر آکی آپنے کم دے ایڈے جانوسن کہ کئیں واریں کشتی
 دے وچ ای لمحی ہوئی باñہہ چڑھالیدے سن، پر انوکی ٹوں ایس گل دی جانکاری ہوگئی
 تے اوہنے ساری کشتی وچ اوہو ای باñہہ پھٹری رکھی جس دے کارن آکی دا آنت ایہہ
 ہویا کہ آپ ڈھے گئے تے نالوں نال لمحی ہوئی باñہہ وی ٹھٹ گئی۔ آپنی جوانی وچ وڈے
 وڈے دنگل جتنی والے آکی دی ایس ہار نے اوہناں دامن بھیڑا کر دیتا خاص کر جدوں
 اوہ لہور پرتے تے لوکاں اوہناں ٹوں بڑے میہنے دیتے سماج دی ایس ٹور دے کارن
 آپ نے پھیر گشتی لڑنی چھڈ دتی پر آپ دا نال پہلوانی دی وار وچ ہمیش چیوندا جا گدا
 رہوے گا۔ اوہناں ۱۹۸۷ء اپریل ۱۳/۱۳ اپریل کیتیا۔ اوہناں ٹوں آپنے بھراوائی نال
 کھاڑا ویام شالہ وچ دفن کیتا گیا۔ آپ دی قبر اتے ایہہ لکھت ہے:

یا اللہ

یا محمد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

یا علی مدد

اکرم پہلوان عرف آکی پہلوان شیر ببر
 ولد امام بخش پہلوان رستم ہند
 تاریخ وفات ۱۲ شب برات ۷۱۴۰ھ

۱۳/۱۳ اپریل ۱۹۸۷ء بروز پیر۔

کہہ کے یہ روح میرے جسم سے آخر نکلی
مُدتیں گزر گئیں کب تک رہے مہمان کوئی

۸- گوگا رستم کولہاپور

۱۹۳۷ء - ۱۹۸۱ء

مرداں وچ گل زور اللہ دا
متاں وچ سبھ نور اللہ دا دیوداں ہندی

آپ دا اصل نام محمد معظم سی۔ آپ رستم ہند امام بخش دے سبھ توں نکے پُر سن۔
آپ ۱۹۳۳ء نوں امبرسر (کٹھے ہندوستان) وچ سچے۔ آپ وی اکنی پہلوان واعنوں
آپنے تائے گاماں دے پٹھے سن اوہناں وی بھولو بھراواں دی ٹیم وچ کئی باہر دے
ملکاں دے پھیرے پائے۔ ۱۹۶۰ء وچ اوہناں آپنے بھراواں نال ہندوستان دا پھیرا
پایا۔ اوس ویلے تک بھولو بھراواں دا نال جگ وچ جانیا مانیا ہو گیا سی۔ ایس پھیرے
وچ اک خاص جوڑ اوہناں دے وڈے بھرا اچھاتے گنپ اندر کارکا دے وچکار سی۔
گنپ اک وڈے سریر تے بُہت زور والا پہلوان سی۔ ایس کارن بھولو نے ایہہ جوڑ
آپنے سبھ توں اُپے لئے پہلوان نال رکھیا سی۔ پر جدوں ایہہ جوڑ شروع ہوون والا سی
نے گوگا آپنے سبھ توں وڈے بھرا بھولو نال ضدی پے گیا کہ کولہاپور دا ایہہ دنگل اوہ
لڑے گا۔ ایس گل نال کوئی وی دُوجا پہلوان سہمت نہ ہویا۔ اوس گل دا اک کارن
ایہہ وی سی کہ گوگے دے ساہمنے اک چوکھے زور تے سریر والا پہلوان سی۔ پر گوگا

اخیر لے سے تکرِ صدی پیا رہیا۔ بھرا دی ایس تالگھ ٹوں ویہندیاں ہوئے بھولا پہلوان نے گوگا پہلوان دے نال دا اعلان کر دتا۔ پھیر ایس گشتوں ویکھن آلیاں کئیں ورھیاں تکر چیتے رہیا۔ ایس گشتوں ویکھن واسطے پورے ہندوستان توں وڈے وڈے لوک کولہاپور ویچ کھٹے ہوئے۔ ایہ گشتی پہلوانی دے پنڈتاں دے مطابق پنج منٹ توں ودھ سے ویچ نہیں ہوئے گی تے گنپ پہلوان بڑی سوکھت نال گوگے ٹوں ڈھالوے گا۔ پر معاملہ انچ توں وکھرا ہویا۔ اوہ کشتی اک گھنے دے نیڑے ٹر دی رہی۔ تے آپنے توں بُتے تجربہ کارتے زور والے پہلوان ٹوں گوگے نے اخیر ڈھالیا تے چوت دے سہرے گوگا پہلوان دے سر بجے۔ ایس کشتی دے اخیر اُتے گوگا پہلوان ٹوں کشتی دی رقم توں اڈ دس ہزار روپیہ نقد دیتا گیا تے ایس دے نال پُرانا آدر وان نشان ہنومان گرز دی گوگا پہلوان دے ہتھ پھٹرایا گیا۔ ایس دے نال بھولو بھراواں نے آپنے سبھ توں یکے بھرا دی جدت دی ٹھنڈی ویچ گوگا پہلوان ٹوں رسم کولہاپور دے نال دی چپک پی ٹھنڈی۔ اوس پھیرے ویچ اوہناں اک ہندوستانی زنانی نال ویاہ کیتا۔ اوہناں پاکستان ویچ حاجی افضل، صدقن پہلوان تے رشید پہلوان ٹوں ڈھالیا تے پاکستان توں باہر ڈوبے ملکاں دے پہلواناں ویچ اوہناں کلڈزمبو واںک بلکے بونٹا سنگھ سونی پہلوان، پرن سنگھ، جو گیر سنگھ، گر نام سنگھ تے ترلوک سنگھ ورگے پہلواناں نال گشتیاں لڑیاں۔ ایہناں چوں کجھ برابر رہیاں تے بُتھیاں ویچ آپ ای چھتے۔ بُتھ گھٹ ویچ آپ ڈھھے۔ آپ دے چلانا کرن دا واقعہ دی بُھت تکلیف والا ہے۔ آپ تے اوہناں دے وڈے بھرا دے جوان پُر ناصر بھولو دے ویچ کار نمائشی دنگل ۲۵ رفروری ۱۹۸۱ء ٹوں ڈیرہ غازی خان ویچ ہویا۔ ناصر بھولو نے اک فلاںگ کِک گوگا پہلوان دے سینے تے ماری تے چرتالی (۳۲) ورھیاں دے گوگا پہلوان آپنے جوان سمجھے دی کِک نہ سہہ سکتے اوس دے زور نال ای آپنے رب کوں ٹر گئے۔ آپ ٹوں لہور ویچ کھاڑہ

ویام شالہ ویچ دفاتیر گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
لَا إِلٰهَ إِلٰهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللّٰهِ

محمد معظم عرف گوگا پہلوان

رُسم کولہا پور فخر پاکستان

پسر امام بخش پہلوان رُسم ہند

تاریخ پیدائش ۱۹۳۷ء امر تسر

تاریخ وفات ۲۵ فروردی ۱۹۷۱ء بروز بدھ

بمقام ڈیرہ غازی خان

گل ہوا عہد جوانی میں چراغ زندگی

ہائے کیسا نیند کا جھونکا سر شام آ گیا

۶- جھارا

۱۹۶۰ء - ۱۹۶۱ء

میری جان جدائی تیری کیہے ہویاں تقصیراں
کنڈیاں اُتنے ہنڈیا لیڑا جے لاہوائے لیراں
اُستاد دامن

آپ دا اصل ناں محمد زیری۔ آپ ناٹکیوں، دادکیوں، ڈیاں لڑیاں چوں سن۔ آپ دے دادا رُسم ہند امام بخش تے پیو اسلام پرسدھ اچھا پہلوان رُسم زمان سن تے آپ

دے نانا جی امبر سر شہر دے وڈے پہلوان گامان کلو والے سن۔ ونڈ مگروں لہور وچ
 کھاڑہ ویام شالہ اوہناں ای پھیر اک نویں سر یوں وسایا سی۔ جھارا پہلوان دے پیو
 بھولو بھراواں چوں سبھ توں اُپے لمے جوان سن۔ اوہناں پہلوانی دی مڈھلی تعیم آپنے
 تایا رُتمن زمان بھولو پہلوان کولوں لئی۔ جدوں اکرم پرسدھ اکنی پہلوان اک جوڑ وچ
 جاپانی پہلوان انوکی کولوں ڈھے گئے تے پھیر جھارے ٹوں اوں دے سامنے لے آون
 واسطے تیار کیتا گیا۔ ایس تیاری وچ اوہناں ٹوں تیزی نال داء مارن پاروں ارشد بکلی
 پہلوان نے اوہناں ٹوں کئیں شیواں دسیاں۔ اوہناں لوں خاندان دی یہتی ٹوں
 ٹور دے ہوئے صرف اُنی (۱۶) ورھیاں دی عمر وچ آپنے توں ڈھیر تجربے والے
 انوکی نال ڈگل لڑیا۔ ایہہ ڈگل لہور اقبال پارک (منٹو پارک) وچ ہویا تے سارے جگ
 توں لوک ایہہ ڈگل ویکھن آئے تے ٹی۔ وی اُتے وی ساری دنیا ایہہ ڈگل ویکھیا۔
 اک ہور گل وی ایتھے دسن آلی ہے کہ انوکی ایس ڈگل دے ریفری وی باہروں آپنے
 نال لے کے آیا سی۔ ایہہ کشتو انت وچ برابر رہی پر ایس کم دے جانو لوکاں تے
 پُرانے پہلواناں نے جھارے ٹوں چت دے سہرے بخھے اوں دا کارن چنگے داء مارنے
 تے پُری کشتو وچ اک واری انوکی، جھارے اُتے نہ آسکیا۔ انوکی دی ایس کشتو نال
 امام بخش، گامان تے پاکستان دا نال اک واری پھیر سارے جگ وچ جگ پیا۔ ایس
 دے نال جھارا پہلوان نے رڈا ملتانی ٹوں دو واری ملتان جا کے ڈھایا پر سرکار ولوں
 کسے وی طرحان دا ساتھ نہ لیھیا۔ جھارا پہلوان جیہڑا کہ پاکستان وچ اخیر لاؤ پہلوان
 سی اوہ وی ویلے دے نالو نال ملدا گیا۔ جھارے دے مشہوری دوچے ملکاں وچ انج
 دی سی کہ اک واری پاکستان، ہندوستان دا ہاکی مقج کولہار پور وچ کھیڈیا جا رہیا سی تے
 اوتحے مقج ویکھن آلیاں نے جھارے دے نال دے پلے کارڈ چلے ہوئے سن۔ اوں
 ویلے وچ اک واری پنجاب یونیورسٹی لہور وچ اک پروگرام سی تے اوں سے کرکٹ دا
 جنون ہر جوان دے سر اُتے چڑھیا ہویا سی۔ اوں پروگرام وچ ماجد خان، عمران خان
 ورگے وڈے سوہنے تے پرسدھ کھڈاری وی سن پر جس ویلے جھارا اٹچ اُتے گئے تے

سارا ہال کھلو گیا تے کئی مِنْظَان تیکر توڑیاں وَ جَدِیاں رہیاں۔ پر سماج، سرکار دو دویں ایس پہلوان ٹوں اوہ تھاں نہ دے سکے جس دا اوہ حقداری۔ آپ دے لئے بھرا عابد پہلوان نے گھجھ چر پہلوانی کیتی پچیر چھڈ دی۔ بھولو دے پُر ناصر بھولو ورگے وڈے پہلوان ٹوں ایدھر دے حالاں دے کارن فلمان وِچ وی کم کرنا پیا۔ جھارا پہلوان بُہت نکی عمرے ہیروئن دے نشے وِچ پے گیا۔ تے ایس دے کارن صرف ۳۱ وَ رہیاں دی اُخْرَی وِچ چلانا کر گیا اوہناں نوں کھاڑہ ویام شالہ وِچ اک چوپڑے اُتے دُن کیتا گیا۔ آج کل اوہناں دا پُر ایس کھاڑے وِچ زور کردا ہے۔ ایہہ جوان وی پچھلے دو وَ رہیاں توں بماری پر ہُن ٹھیک ہو کے کھاڑے وِچ زور کردا ہے۔ میں اوہ نوں کھاڑا پُنڈیاں ویکھیا ہے۔ اُخْرَی دسدا ہے کہ اوہ سریر کے انسان دا نہیں تانبے دا بنیا ہویا ہے۔ رب کرے ایہہ جوان آپنے پیو دادے دی ریتی ٹوں اگاہنہ ٹوڑے۔ جھارے دی قبر دے لکتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ
 لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ

آخری آرامگاہ

محمد زیر عرف جھارا پہلوان

نختر پاکستان شیر خدا

فرزند محمد اسلم عرف اچھا پہلوان شیر پاکستان

تاریخ پیدائش ۱۹۶۰ء

تاریخ وفات ۱۰ ستمبر ۱۹۹۱ء

گل ہوا عہد جوانی میں چراغ زندگی
 ہائے کیسا نیند کا جھونکا سر شام آ گیا

چو ٿئی پُر ڻھی

کوی، لکھاری

چانن

کبیر ایا نیج بوئے، بارہ ماں پھلنٹ
سیتیل چھایا کُمہر پھل پنکھی کیل کرنٹ
بھگلت کبیر

کویتا، کھید، واڑ ہڈوری، دھرم تے لکھت دیاں دُوجیاں صفاں بارے لکھن توں
پہلاں اک سانگا نقل کراں گا جیہڑا کہ ہندوستان ویچ "تومی کوئل برائے فروغ زبان
اُردو، فنی دہلی، توں چھپن والی ہر کتاب دے آد ویچ ہوندا ہے۔ اوہ پیش لفظ ڈاکٹر حمید
اللہ بھٹ ہواراں دا لکھیا ہویا ہے:

"آد جگاد ویچ شبدی تے شبد ہی خدا ہے"

پہلاں جمادات سن جدون اوپیناں ویچ حیاتی دی گئی
پئی تے رُکھے پُھل بُوٹے آئے پھیر جدون اوپیناں توں اگانہ
ڈھور ڈنگرتے جانور آئے پھیر جدون اوپیناں ویچ عقل
آئی تے انسان دا وجود دسیا۔ ایسے کارن ایمہ آکھیا
گیا کہ کائنات ویچ جو سبھ توں چنگا ہے اوس توں
انسان بنایا گیا۔ انسان تے ڈھور ڈنگر ویچ صرف عقل

تے سوچ دا فرق ہے۔ عقل اک تھا ویں ٹک نہیں
 سکدی جسے ٹھہر جاوے تے دماغی ترقی، رُوح دی
 ترقی تے انسان دی ترقی رُک جاندی ہے۔ لکھن دے
 وصف توں پہلاں انسان نوں برشے چیتے وچ رکھنی^۱
 پیندی سی۔ علم سینہ بسینہ اگلیاں پیڑیاں تیکر آپڑا
 سی۔ جس کارن ایس دا چوکھا حصہ ضائع ہو
 اجاندا سی۔ لکھن دے گن دے کارن شبد تے علم
 دی حیاتی وچ وادھا ہویا۔ لوك، ایس وچ آن
 رلے۔ اوہناں علم وی لیتا تے ایس دے نال ایس دا
 ودھاوا وی کیتا۔ شبد حقیقت تے سچ دے آکھن
 واسطے سی، ایس کارن آدر والا سی۔ لکھن بونئی
 شبد دے کارن قلم تے کاغذ دا آدر ہویا۔ آکھیا ہویا
 شبد آون والیاں پیڑیاں واسطے سانبھیا گیا تے ایس
 دے رابیں علم تے عقل دے خزانے سانبھے گئے جو
 گجھے نہ لکھیا گیا اخیر اوہ سبھے ضائع ہو گیا۔
 لکھتاں تے کتاباں دی وار وچ گھج ترخ لکھن والیاں دا خیال ہے کہ معلوم ترخ
 وچ ایس دا آدرجاد مصر تے عراق دی رہتل وچ سی۔ اوس سے وچ سیمری، عکاوی، بابلی
 تے آشوری ورگیاں وڈیاں قوماں دسداں نیں۔ اوس سے دی سلطنت جیہڑی کہ سیمری
 دے نال تو پرسدھ سی اوس دا ویلا مسح توں پہلاں دے پنج جاں چھ ہزار ورھیاں دا
 دسدا ہے۔ جے انسان دی وار اؤں دھیان نال پرکھیا جاوے تے رب تعالیٰ نے انسان
 نوں سدھے راہ اُتے پاؤں واسطے جیہڑا چچ ورتیا اوس وچ آسمانی کتاباں تے صحيفے
 دسدا نیں۔ پچھر دھرم، فلسفہ، ریاضی، آسمانی علم، تے تختن دیاں آج دیاں شکلاں
 پُرانیاں لکھتاں تے کتاباں ای دے کارن نیں۔ دھرم دیاں کتاباں چوں، باکل، زبور

وھرم توں آڈا فاطون دی 'ری پیک'، چانکیا دی 'قانون' کالیداس دا شکنستھا تے یونانیاں وچ باتشاہ اومپس دے ویلے وچ اسائیکلس (Aeschylus) دا اوریستیاء (The Oresteia) 'جس دے کھیڈن چوں دی پرشیز (The Persians) پر میتھس باوڈنڈ (Promethmus Bound) آج دی جگ وچ پرسدھ نیں۔ پر اوس دے کھیڈاں دی اک وڈی گنتی گواچ گئی ہے۔ اک ہور وڈا کھیڈن لکھن والا سفولکس (Saphocles) ناں دا سی جس دے کئی کھیڈ ہن نہیں لبھدے اوس دے دو کھیڈ ایڈی پس ریکس (Oedipus Rox) تے فلاکٹیٹس (Philoctetes) آج دی جگ وچ پرسدھ نیں۔ اک ہور جگ مانا کھیڈ لکھن والا یورپیدس (Euripidus) سی اوس نے وی اک سو توں ودھ کھیڈ لکھے سن جیہناں چوں آج اُنی (۱۹) کھیڈ چنگی حالت وچ نیں۔ اوہناں چوں دی میڈیا (The Media)، بیکائی (Bacchae) تے ہپولائیٹس (Hippolytes) آج دی پوری دُنیا دے سلیکھ وچ آپنی خاص تھاں سانجھے ہوئے نیں۔ ایہناں توں آڈ دُنیا دی سبھ توں آدر والی تے وڈی کتاب قرآن شریف دی لکھت دی اک وڈی مثال ہے۔ پھیر ایس دے نال حدیث دیاں کتاباں دی اچا درجہ رکھدیاں نیں۔ پرانے ولیاں دی وار بارے اک سانگا پروفیسر محمد فاضل ہوراں دی کتاب "گُتب خانوں کی تاریخ" (ص-۲) توں اُنچ ہے:

"سمیری سلطنتِ نکیاں نکیاں ریاستان وچ وندی
بھوئی سی تے بھریاست دا دار الحکومت اک
مندرجہ عبادت والی تھاں سی۔ سمیری شہراں وچ
تھاں تھاں تے مدرسے سن او تھے اوه بالاں نُون
پڑھاندے وی سن تے نالونال استادی دا کم وی
کرداۓ سن۔ اوہناں دی کتاباں وچ کھاون پیون تے
ریاضی دے بُہت آدمے علم ہوندے سن پھیر وی

ایس نصاب نُوں پُورا کرن واسطے کئی ورھے لنگھ
 جاندے سن۔ سمیری قوم نے خط میخنی ایجاد کیتا
 تے آپنے لین دین، حساب نُوں مٹی ڈیاں تختیاں دے
 اُتے لکھ کے عبادت کرن والی تھاواں وچ سانبھدے
 سن خط میخنی تے ریاضی ڈیاں کتاباں مگروں
 سمیری قوم نے گرائم، پندسہ ڈیاں نصابی کتاباں،
 آسمانی تے ستاریاں ڈا علِم، دھرم، سُلیکھ، تے لکھتاں
 دے علم دی چنگی جانکاری لے لئی سی تے سمیری
 قوم دے اخیرے باتشاہ دے سمع اوہناں آپنی رہتل دا
 اک وڈا حصہ لکھ کے سانبھے لتا سی۔ ”

جے انسان دی وار وچ مصر دی رہتل ڈل زگاہ پائیتے اوں سے وی ایہہ گل
 گھل کے سایمنے آؤندی ہے کہ انسان نے بُہت شروع وچ ایہناں وستیاں دریاواداں
 تے ندیاں دے کنڈیاں تے اُساریاں سن۔ جیوں کہ نیل دے دریا تے الیں دے
 آلے دوالے دے وتر علاقے دی وستیاں آج دی ”وادی نیل“ دے نال توں پرسدھ
 نیں۔ اتھے انسان دی وار دے چوکھے پُرانے نشان وسدے نیں صدیاں دی رہتل
 وچ ریاضی، ستاریاں ڈا علِم، فلسفہ تے کیمیا گری دے فن آپنے کماں وچ وسدے نیں۔
 اوں سے دے کتاباں دا آ در ایک دیوتا وانگوں کیتنا جاندا سی جیہڑے کہ رُکھاں جاں
 پیارس دی چھال تے پیاں اُتے لکھدے سن اہرام مصر وچ ہوئی چڑ کاری، زبان،
 لکھتاں تے اوہناں دی ایڈی پکی بیڈی اُساری آج دے نویں سے دے سائنسدانوں
 واسطے دی حیران کر دیون والی ہے۔ ایں وچ اک سانگا پروفیسر محمد فاضل خان دی
 کتاب ”کتب خانوں کی تاریخ“، (ص- ۱۸) اُتے انج ہے:

”دیوتاواں دے ناواں اُتے کتاباں تے اوہناں ڈیاں
 وضاحتاں والیاں کتاباں دی سانبھے واسطے گُتب

خانیاں دی جانکاری لبھدی ہے۔ ایس وچ اک کتب خانہ لبھیا جس دا نال اک دیوتا تھوڑہ (Thoth) دے ناں اُترے سی۔ ایس وچ اک کتاب اوں دے ناں اُترے سی جس نُون ”دی بک آف تھوڑہ“ آکھیا جاندا ہے ایس دیاں لکھتاں وچ ڈھرم نُون پُورا کرن والیاں رسمان وی دسیاں گئیاں نیں۔ ایس طرح اک کھیڈ جیھڑا کہ ”ڈرامہ آف اوسرس“ دے ناں توں پریسڈ ہے اوں دا وی اک حصہ لبھیا ہے ایہ کھیڈ مسیح توں اٹھارہ سو ورھیاں پہلان دا ہے“

جے ہُن ہندوستان وی پُرانی وار تے رہتل ول نگاہ پائیے تے ایس وچ پُرانے علم دا چچ ڈھرم تے علم نال بجھیا دسدا ہے تے ایہ سبھ کچھ ویداں نال متحیا ہویا ہے۔ ویداں دا فلسفہ ہندوستان تکر ای نہ رہیا بلکہ ایتھوں اُٹھ کے مصر تے یونان دیاں پُرانیاں رہتلان تکر آپنا اثر پاندا رہیا۔ ایس وچ مہا بھارت سبھ توں کپی پیڈی کتاب منی جاندی ہے۔ ایہو ای کارن سی کہ اکبر باشاہ دے سمے شیخ مبارک دے پڑ ابوالفضل فیضی نے ایس کتاب توں فارسی زبان دا روپ دتا۔ ایس کتاب وچ اک لکھ توں ودھ شعر نیں۔ ایس توں اک گل ہور غھر کے سامنے آندی ہے کہ ہندوستان وچ کویتا، کھیڈ، سنگیت تے کہانی دا علم چوکھا پُرانا ہے۔ ہندوستان دی وار وچ اک سانگا پروفسر محمد فاضل دی کتاب ”کتب خانوں کی تاریخ“ (ص۔ ۲۸) توں انچ ہے:

”سوہننجو داڑو ترے بہڑپه دیاں رہتلان دے اثار توں ایس گل دا گویٹ لگدا ہے کہ سندھ دی وادی دی وار آٹھ بزار ورھیاں توں پُرانی ہے پھیر ایہ گل وی گھل کرے دسدا ہے کہ رہتل ترے کتاب خانیاں دارشته آپس وچ جوڑے بھراواں والا ہے۔ کتاب خانے ای

اصل وج روحاںی، تے پڑھائی جان والیاں کتاباں دے را کھے ہوندے نیں تے ایس دے نالونال ایہناں دی ٹور تے ودھاوے دا کم وی کر دے نیں ہندوستان وج کتاب خانیاں دی وار بُہت پُرانی ہیں۔ ہندوستان پاکستان تے بُہت پُرانے تے پھیر اوں دے بعد دے سمرے وج گجھے گنیتاں دے سانبھ دے طریقے دسلے نیں جیہڑے کہ لائبریریاں وج پُسٹنک تے گرتھاں دے کٹھے توں دسلے سن۔ (۱) پنڈھ پُسٹنک استھان (۲) دھرم گنج (۳) گرتھے کٹھی (۴) گیان بھنڈار (۵) پُسٹنک بھنڈار (۶) سرسوتی بھنڈار (۷) بھارتی بھنڈار (۸) سرسوتی محل (۹) کتاب خانہ (۱۰) پنٹھی خانہ (۱۱) وڈیا شالا (۱۲) گاتھا گھر (۱۳) علم خانہ

انسان دی وار وج گجھ قوماں ایہو جیہیاں وی سن کہ جیہڑیاں لکھن دا گن تے جاندیاں سن پر اوہناں وج انسان دے دماغ تے چیتی ٹوں بُہت چنگا سمجھیا جاندا سی۔ اوہ شیواں ٹوں چیتی وج رکھنا چنگا جانے سن تے لکھ کے شیواں ٹوں چیتی وج رکھن ٹوں دماغ دی کمزوری آکھدے سن اوہناں قوماں وج سبھ توں اتے عربیاں تے چینیاں دے نال دسلے نیں پھیر گجھ ایہو جیہے معاملے ہندوستان وج وی دسلے نیں۔ ایہو ای کارن ہے پُرانے ہندوستان دا بُہت چنگا تے بڑے اپے درجے دا کم نہ سانجا جا سکیا۔ ایہو جنہی مشکل آج وی پاکستان وج دسلی ہے پر اوس دا کارن آپنے چیتی اتے مان نہیں بلکہ بھیڑے حالاں تے مایا دی ٹنگی ہے ایدھر دے کئی دوے کہانی کاڑ کوی تے ڈرامہ لکھن آلے سرکار تے دوچے اداریاں دا ہتھ مگر نہ ہوون دے کارن اوہ آپنا بُہت چنگا کم کتاب دی شکل وج سانچھ نہ سکے۔ ہندوستان دی وار دے سانگے وج

اک سانگ رما شنگر تر پاٹھی دی کتاب ”قدیم ہندوستان دی تاریخ“ (ص - ۲۶) تے انج ہے:

”ہندوستان دا پرانا سُلیکھ خاص دھرم دی شکل وچ دسدا ہے۔ وار دے کئی وڈے عالمان نے بڑے سکون تے لمے ویلے دی محنت نال کم کیتا تے پھیر کدھرے جا کے اوہناں وار دیاں لکھتاں لبھیاں۔ ایس دی چنگی مثال وید نیں۔ خاص کر رگ وید سے جس وچ اریاء لوکاں دا ہندوستان وچ آدھگاد، اوہناں دیاں اندرلیاں ونڈاں تے داسیاں نال اوہناں دی لڑائی تے کئی ہور مُدیاں اُتے خاص جانکاری وار بارے لبھیاں سن۔ انج کہ بربمن (جبوں کہ ایتریہ، سست پتھ، تیتریہ) تے اپنیشید جیوین بره دار لائیک چھانہ یوگ، جان بُدهاں دے پٹیک، نکائے تے جینیاں دیاں آدر والیاں کتاباں (جیوین کلب سوتر، اترواج، بین، سوتر) ایمہ سبھ وار دیاں ریتاں توں لبھدیاں نیں۔ جیہناں چوں وار دا کم کرن والے تے سانگے کٹھے کرن والے چنگا فیدہ چُک سکدے نیں۔ نوین ویلے دی کھوج نے وی ایمہ گل ثابت کیتی ہے کہ کئی ایمہ وجیہے چج جیہڑے تے لکھتاں دے کٹھے وار دے نیں گئے جاندے جیوین گار کی، سن هنتا جیہڑا کہ ہیت دے علم اُتے اک رسالہ سی جان کالیداں تے بھاس دے کھیڈ، جان پانینی دیاں تشریحات تے وضاحتاں دیاں آپنیاں کتاباں قواعد، اشت، آدھیائی

وچ جان پنچلی نے مہابھاسیہ وچ لکھیاں دسdiyan
”

ایس کارن سانوں اوہناں کتاباں ول وی دھیاں دینا
چاہیدا کہ جنهان نوں وار دی نینہ آکھیا جا سکدا
ہے ساڑیاں دوویں رزمیہ نظام رامائیں تے مہا بھارت
ایس میدان وچ پرانے ہندووں دا اک وڈا جتن ہے ایس
وچ کوئی شک نہیں کہ ایمہ رزمیہ نظام اوس ویلے
دے دھرم تے سماجی ماحول دے سوہنے روپ
وکھاندیاں نیں“

پُرانے ہندوستان توں آج دے نویں ویلے تکر اک دُکھ دی گل ایمہ رہی کہ
کوئیاں دا کلام دھرم تے دُوجیاں آ در والیاں لکھتاں، کتاباں تے کھوج دے رسائے
دھرم زبان تے دُوحی ونڈیاں دے کارن انخ نہ پڑھے تے وکھے جا سکے کہ جیویں کہ
اوہناں نوں ویکھنا چاہی دا سی۔ ایس کارن توں آؤ کہ اوہ کتاباں ہر زبان علاقے تے
دھرم دے لوکاں واسطے اک جیہیاں تے سانجھیاں سن۔ انخ دے دُکھ دا ویریا محمد آصف
خان دی سودھی کتاب ”آ کھیا بابا فرید“ (ص-۵۳) تے انخ لجھدا ہے:

”دُکھ دی گل ایمہ ہے کہ اسان مُسلماناں مُقدس
ویداں نوں پڑھنا چھڈیا کیوں حو ہندووں نے اوہناں
نوں آپنیاں مذبھی کتاباں وچ سبھے توں اچی تھاں دتی
سی۔ جد کہ جی ایمہنا ویداں نوں خاص کر ”رگ
وید“ نوں دھیاں نال پڑھیا جاوے تاں پنجاب دی
سماجی، اقتصادی تے سیاسی تاریخ وڈے پسرویوں نال
اگھڑ کے ساپمنے آؤندی ہے۔ پنجاب وچ آریاں دے

آون تون پهلاں دی تاریخ دا کھپا اینہاں ویداں توای
ودهیرے کر کے پوریا جاسکدا ہے ”

جے ہُن لہور دی وار ول دھیان ماریا جاوے ایتھے فارسی، اردو تے پنجابی بولی
دے یہت چنگے کوئی تے لکھاری وسدے نیں۔ پر ایہناں چوں یہت ساریاں دا کم
ایدھر دے بھیڑے حالاں، بے قدری تے سماجی اوکڑاں دے کارن نہ چھپ سکیا۔ آون
والیاں پیاں ویچ اوہناں چوں جھوٹ دا ویروا ہے۔ ایہہ اوہناں لکھاریاں تے کوئیاں دی
اک شکل وکھاون دا آہر ہے۔ ایس نوں گل جاں پورا نہ سمجھیا جاوے۔ آجے اک لمی
گنتی کوئیاں تے لکھاریاں دی باقی ہے۔ رب مہر کری رکھے اوہ سبھ آون والیاں
پر آگیاں دا حصہ ہوون گے۔

۱- اُستاد کرم امرتسری

پرسدھ بابو کرم

۱۸۵۳ء-۱۹۵۹ء

نادم مدتاں دی گل یاد آئی
مینوں وڈے اُستاد سُنائی ہوئی اے
کرم چلو کوئی بوستان ہور لمحو
ایس چن اندر خزان آئی ہوئی اے
نادم عصری

آپ دا نال کرم دین سی - آپ دا جنم ۱۹۵۳ء نوں امرتسر وچ ہویا۔ ایس کارن
آپ دے نال نال لفظ امرتسری آپ دے شہر دی پچھان بن گیا۔ آپ دا تخلص کرم
سی - آپ نے آپنی پڑھائی لکھائی میت مر سے توں شروع کیتی پر غدر دے بھیڑے
حالاں مگروں آپ نے پڑھائی لکھائی چھڈ کے روگری دا کم شروع کر دیتا۔ ایس دے
نالوں نال آپ نوں نکلی عمر توں ای شعر آکھن دا چاہتے چج سی - شروع وچ آپ
اردو زبان وچ شاعری کر دے سن۔ غدر مگروں امرتسر وچ اک بندہ قاضی سید امیر علی
دے نال دا آن وسیا۔ اوہ بندہ شاعری وی کردا سی تے آپنے آپ نوں اُستاد ذوق دا
شاغرد وی ڈسرا سی - بابو کرم ہوراں اوہناں کولوں سکھلائی لینی شروع کر دیتی۔ اک
واری آپ لہور اک مشاعرے وچ آئے تے اوتحے آپ نوں آغا حشر کاشمیری نے
جدوں سُنیا تے آپ نوں صلاح دیتی کہ آپ آپنی ماں بولی پنجابی وچ شعر آکھن، ایس
وچ آپ بُھتا چنگا آکھ سکدے نیں۔ بابو کرم ہوراں اوہ گل آپنے پلے بخھائی تے
پھیر ساری حیاتی پنجابی زبان وچ ای شاعری کیتی، تے ماں بولی نے بابو کرم نوں اُستاد
کرم امرتسری بنا دیتا پورے ہندوستان وچ آپ دا نال وجا، آپ نوں شاعری دے
نالوں نال سُنگیت نال وی ڈاڑھا پریم سی۔ ایہناں دوہاں دے کارن ساری حیاتی دیاہ وی
نہ کیتا۔ ونڈ تو گھج چر پہلاں آپ نے امرتسر وچ لہوری یو ہے دے باہر فتح شاہ
بخاری ہوراں دے مزار نال تکنیتے وچ رہنا شروع کر دیتا۔ آپ دے کارن اوہ تکنیہ ”بابو
کرم دا تکنیہ“ دے نال تو مشہور ہو گیا۔ اوس تکنیتے وچ آپنے دیلے دے وڈے وڈے
کوئیاں نے آپنا کلام پڑھیا تے سُنایا۔ ایس دے نالوں نال اوس تھاں اُتے وڈے وڈے
گوئے وی گوئیں۔ استاد کرم نوں ہڈھ سُنگیت دی وی پوری جانکاری سی۔ آپ دا ویروا
مول بخش کشتہ ہوراں نے آپنی کتاب ”پنجابی شاعر ان دا تذکرہ“ (ص - ۲۷۱) تے انج
کیتا ہے:

”آپ دے کلام دا اک مجموعہ گلددستہ کرم چھپ
 چُکیا اے جس وچ ایہناں دیاں نظمان شُکر، توبہ، بُلبل،
 چُوپڑی، چمیاری، ہرنی، بچہ ٹوڑرو، بُدھی مائی اک
 دی، جلاہی، گجری تے ہورینیت، کافیاں وغیرہ درج
 ہن تے ان چھپا کلام وی کافی اے کوچ کرن توں
 پہلان جدون حواس اجے کم دے رہے سن اپناں اہ
 بیت پڑھیا تے دم دے دتا۔

نہیں سفر سامان ڈرستہ ہویا کیہ کران گا خاک وچ رلیا میں
 جی چاہندا اسے پاڑ کر پھوک سُٹان تینون کران گا کیہ خالی پلیا میں
 فرصت ہوندی تے کُجھ بنا لیندا تھوڑے وچ کیہ کردا جھلیا میں
 جدون آیا تے کرم آذان ہوئی ہو گئی نماز تے جلیا میں
 وَنَذْ مگروں آپ لہور آن و سے ایں رو لے گولے وچ آپ دایہت سارا کلام نہ
 چھپ سکیا۔ گلددستہ کرم توں اڈ آپ دی اک ہور کتاب ”پھلواری“ دے ناں توں وی
 بہت مشہور ہوئی۔ آپ نے آپنی حیاتی وچ کچھ پنجابی ڈرامے وی لکھے اوہ وی نہ چھپ
 سکے۔ آپ دے شاگرد پورے ہندوستان وچ سن اوہناں چوں کیاں بڑے ناں وی
 کمائے۔ جیویں استاد شرم امرتری، عطا محمد عزت، سائیں رحمت تے خلیفہ الفت آپنے
 ویلے دے جگت استاد سن۔ استاد کرم امرتری ہوراں ۱۹۵۹ء توں چلانا
 کیتا۔ آپ نوں لہور وچ قبرستان میانی صاحب وچ دفن کیتا گیا۔ آپ دا ویردا نادم
 عصری تے پروفیسر اسلام ہوراں وی آپنیاں کتاباں وچ وی کیتا ہے۔ آپ دی قبر دی
 لوح اتے ایہہ لکھت دسدي ہے:

کرم و یکھدوں کیہ تیرا حال ہوندا

مرقد

استاد شاعر بابو کرم الدین امترسی

استاد کرم گزرے بہ صدمہ یہ غم ہائے

ہاتھ نے کھارو کر ٹربت میں کرم پاتے

۱۳۷۸ھ

از علامہ عرشی امترسی

پیدائش ۱۸۵۳ء

وفات ۱۳ ارجنوری ۱۹۵۹ء

بمطابق ۳ ربیع المرجب ۱۳۷۸ھ

۲- استاد گام

۱۹۳۸ء - ۱۸۶۶ء

بلل واںگ پھل پھل رکھے پاس آپنے گلرو نہ دیوے کدی خار اُسنون

گام اوہنوں بے قدر نہ ملے دلیر بھاویں نہ آوے میری سار اُسنون

گام

آپ دا ناں غلام محمد سی آپ دا جنم لہور ویچ ہویا آپ دی ترتیخ پیدائش مولا بخش

گُشتہ ہواراں آپنی کتاب ”پنجابی شاعر ادا تذکرہ“ ویچ ۱۸۶۰ء دے نیڑے دی دسی

ہے تے پروفیسر اسلم ہوراں آپنی کتاب ”خنگان خاک لاہور“ وچ ۱۸۶۶ء لکھی ہے۔ آپ دے ماپے درزیاں دا کم کردا سن۔ پر اوہناں آپنے پتھر ٹوں سکول پڑھائی لکھائی واسطے گھلیا۔ آپ نے چوتھی جماعت تکمیر پڑھایا اوس مگروں پڑھائی وچ جی نہ لگن دے کارن سکول چھڈ دتا۔ پر اوس پڑھائی دا نتیجہ ایہہ ہویا کہ آپ کتاب پڑھ سکدے سن تے خط پتھر وی لکھ سکدے سن کتاباں دی پڑھائی وچ آپ نے کئی شاعر اندا کلام وی پڑھایا۔ پڑھائی چھڈن مگروں آپ نے کتاب و تکن دا کم شروع کر دتا تے پھر ساری جیاتی ایسے کم نال جوڑے رہے۔

شہر لہور ہمیش توں ای اک سیکولر شہر سی۔ جھٹے یاریاں، دوستیاں تے میل ملاپ دی یعنہ انسانیت تے سی۔ ایس دی اک مثال اُستاد گام ہوراں دا اک ہندو منڈے ڈشن داس نال یارانہ سی۔ ڈشن داس جیہڑا کہ بُشو دے ناں توں مشہور سی اودہ پنجابی زبان وچ شعر آکھدا سی، اوس دے یارانے کارن اُستاد گام ہوراں دے من وچ شعر آکھن دا شوق پیا۔ ایس شوق دے کارن آپ حکیم آغا علی خاں دے شاگرد ہو گئے۔ اوہناں مگروں آپ خلیفہ قمر کولوں وی سکھلائی لیندے رہے۔ آپ دا شخص گام سی۔ آپ غلام محمد دی تھاں پورے ہندوستان وچ اُستاد گام دے ناں تو مشہور ہوئے۔ یئڑھ آپ دا کچھ کلام ہے جیہڑا کہ مولا بخش ہوراں دی کتاب ”پنجابی شاعر اندا تذکرہ“ چوں لتا گیا ہے۔ ایہہ شعر اُستاد ہوراں آپنے بارے آکھے سن:

ہُن میں آپنی دسنان گل تھانوں ہویا اک بندہ عجیب ہاں میں پانواں سونے نُون پتھے پو جائی مٹی ایسا دُنیا وچ صاحب نصیب ہاں میں رنج و غم پہمسائے نے میرے رہندا انہاں دے بالکل قریب ہاں میں تُسیں جتنے بھی ہوا شخص ایتھے تھاڈے ساریاں کولوں غریب ہاں میں اک گل دا میرے وچ بے وادھا ہاں محنتی کوئی من کھٹوئے نہیں

بھاویں کہنندے نئی گام کتاب والا کوئی کہندا خوشامدی ٹبوترے نہیں اوس ویلے پنجاب وِچ پنجابی شاعری دی کئیں ڈفان بن گئیاں سن تے کئی مقابلیاں وِچ سی - ایس کارن لہور وِچ شاعری دی کئیں ڈفان بن گئیاں سن تے کئی مقابلیاں وِچ شعرسی حرفیاں دے رُوپ وِچ آکھے جاندے سن - کجھ ویلیاں وِچ شاعر لوک آپنی دف ٹوں بچاؤں واسطے مشکل توں مشکل زمین تے بحر وِچ اوے سے سے شعر آکھدے سن - اوس اوکھے ویلے وِچ شعر آکھن وِچ اُستاد گام پُورے ہندوستان وِچ مشہور سن - آپ آپنے شعر اک خاص انگ وِچ سناوندے سن تے اُستاد گام دے ایس گن دے کارن اوس ویلے دے وڈے کوئی آپ نال مقابلہ کرن توں گھا بردے سن - آپ دی شہرت ہندوستانیاں دے نالو نال انگریز سرکار وِچ وی سی - آپ ٹوں کئیں واریں سرکاری جلسیاں وِچ وی سَدِیا جاندا سی - آپ اوتحے وی آپنے خاص انگ وِچ شعر سُناوندے سن - آپ نے ساری حیاتی پنجابی زبان وِچ شعر آکھتے تے ایس زبان دے ودھاوے واسطے بُہت کم کیتا - آپ آپنے کھلے دل پاروں پُورے لہور وِچ مشہور سن آپ دی ہٹی تے بُھتا ویلا شاعر ایاں ٹولیاں آؤندیاں، آپ کلوں شعر سُدیاں تے نالو نال آپ دے ہتھ دے بننے ہوئے کتاب وی مفت کھا کے ٹر دیاں - آپ نے آپنی جوانی تے وچلی عمر وِچ بُھتی شاعری سماجی مسئلیاں تے کیتی تے حیاتی دے اخیر لے دیباڑاں وِچ نعتیہ شاعری ول رُمحان وَدھ گیا سی - مولا بخش گشته ہواراں آپنی کتاب "پنجابی شاعر ایساں دا تذکرہ" (ص - ۲۹۰) تے آپ دا ویروا انخ کیتا ہے:

"چھیکڑی ُغممرے اپسان نے نعتیہ شعر کہنے شروع

کیتیے - تے وزیر خان دی مسیت دے امام صاحب نے

آپ دا وظیفہ لا دتا تے جد اوہ فوت ہوئے ایہناں دے

جنائزے نال نعت خوانات دیاں باراں ٹولیاں سن جو

اگرے اگرے کلمہ کلام پڑھ دے جاندے سن تے بور
 مخلوق وی ڈھیر سی تے ایس طرح پنجابی دے ایس
 بہمن پیارے شیر دلیر شاعر دا جنازہ بڑی ڈھم تے جل
 جلاؤ نال قبرستان وچ بیٹی نوں سونپیا گیا۔ اہناء دے
 شاگردان چون ملک لال دین قیصر تے میر محمد دین،
 میر جلال پوری مشہور بن ”

اُستادگام نے ۸/رجولائی ۱۹۳۸ء نوں چلانا کیتا آپ نوں قبرستان میانی صاحب
 لہور وچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

یا اللہ ۷۸۶

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

آخری آرامگاہ

اُستادگام پنجابی شاعر

وفات ۹ جمادی الاول ۱۳۵۷ھ

مطابق ۸/رجولائی ۱۹۳۸ء

خاک وچ آخر مقام ہوئی ایویں کوڑ خیال ہے تیڑڑا او
 آکھیں سبھ کولوں اچا محل ہووے کوئی رہنا نہیں ہن نیڑڑا او
 کل دھرتی نے اوڑک فا ہونا فقط رہوے گا والی ہے جیڑڑا او
 گام عدم ہے اصل مقام سبھ دا ایہہ دنیا ہے فانی بکھیڑڑا او

۳- اُستادِ عشق لہر

۱۹۳۸ء - ۱۸۶۹ء

مُڑ مُڑ دیلے اوہ جیلاں دے یاد آون اوہناں اے کلاس دے عادیاں ٹوں
عشق لہر ساڑا چلپا گرم ہووے کوئی بحمدے پھر ان آزادیاں ٹوں
عشق لہر

آپ داناں چراغ دین سی۔ آپ دا جنم میاں خواجہ دے گھر لہور وچ ۱۸۶۹ء ٹوں
ہویا، آپ نے ٹکنی عمر وچ ای جیتیاں بناؤں دا کم سکھیا تے پھیر ساری حیاتی آپ
دے ہتھ دی بنائی ہوئی جتنی پورے لہور وچ مشہور رہی۔ آپ دی طبیعت وچ سیلانی
پن جنم توں ای سی۔ پر ایں دے نالوں رُزگار دے کارن دی آپ آپنی جوانی وچ
ای افریقیت دے ملکاں دی سیل کر آئے۔ پھیر کچھ چہ ہندوستان رہئے من اک واری
پھیر مچلیا تے دوجی واری بغداد نجف، کوفہ توں زیارتاں کر آئے۔ ایں وچ چتا چر
ہندوستان رہئے آپ درزیاں دا کم کر دے رہے تے ایں نال شعر آکھن دا شوق دی
پورا کر دے رہے۔ ٹکنی عمر توں ای شعر آکھنا شروع کر دتا سی پھیر ایں دی پوری
جاںکاری واسطے اُستاد میاں فضل دین دی شاگردی کر لئی۔ آپ نے آپا تخلص عشق لہر
رکھیا۔ پھیر آپ دا ایہہ تخلص پورے جگ وچ مشہور ہو گیا۔ آپ دی مشہوری دا اک
کارن آپ دا شعراء ٹوں آپنے خاص انگ نال سُناونا سی۔ آپ نے بیت بازی دے
بڑے مقابلے لڑے تے اوہناں اُستاداں نال دی متحا جوڑیا جہناں دا نال لیندے دی
شاعر گھاہر دے سن۔ اوہناں اُستاداں وچ اُستاد ڈگام، حافظ بخشی تے سوختہ امرتسری ورگے
وڈے نال دی نیں۔ آپ دا نال پورے ہندوستان وچ پورے آ در نال لتا جاندا سی۔

تے جس کے جلسے جلوس وچ آپ نے جانا ہوندا سی اوس دی پہلے توں ای دھم پے جاندی سی۔ لوکیں دُور دُور دے علاقیاں توں اوتحے آؤندے سن آپ دی ایں مشہوری دے کارن آپ ٹوں ”ملک الشعرا“ دا خطاب دتا گیا۔ شاعری دے نال نال آپ آپنے رزگار واسطے درزیاں دا کم کر دے رہے تے لیڑے سیون دا کم ٹر دا رہیاتے ایں نال آپ ریلوے کیرج ورکشاپ وچ نوکری دی کر دے رہے تے جدوں اوتحوں ریٹائر ہوئے تے آپ نے پھیر اک واری جتیاں بناون دا کم شروع کر دتا۔ آپ دا ویروا، پروفیسر اسلام مولا بخش کشته تے نادم عصری بتاں دیاں کتاباں وچ لیجھدا ہے۔ مولا بخش گشته ہواراں نے آپ دا ویروا آپنی کتاب ”پنجابی شاعریاں دا تذکرہ“ (ص - ۳۱۹) تے انچ کیتا ہے:

”مشاعریاں وچ‘ جلسیاں وچ بڑی آدر عزت نال بلائے
جاندے سن ہر تھاں تے اُستادِ عشق لہردے ناں توں
مشہور سن۔ آپنے اُستاد میاں فضل دین دے مرن دے
سال بعد انہاں دے گدی نشین متهی گئے تے جلسے
وچ پگ بنھائی گئی۔ اوبیناں دیاں کجھ سی حرفیاں
چھپ چکیاں ہن تے باقی کلام آن چھپا اے۔ اہناءں
دے شاگردان چوں غلام محی الدین نظر، عبدالکریم
ثمر تے محمد یوسف موج قریشی مشہور ہن۔
جیہ سنان چوں عبدالکریم ثمر پنجابی نوں چھڈ کے
اُردو ول چلے گئے تے نظر جانشین ہن۔ حفیظ
ہوشیار پوری نے آپ دے اک ادھر تک چوں آپ دے
مرن سال دی تاریخ کڈھی جیہڑی انچ اے:

نکته خودی دا سمجھے کئے آپ میں چپ پہویا

۱۳۶۸ھ

کلام دانمونہ:

باندر وندونڈی جدون حاکمان نے بدل گیا اہ خشی دا دیس ساڑا
مُحمد علی جناح نوں بھیج دتا آکرے کم سواریا ایس ساڑا
جیہڑا ہر گیا پہویا سی لیڈران توں اوہ بوجتیا آکرے کیس ساڑا
عشق لہر مبارکاں لوک دیندے پاکستان بن گیا اسے دیس ساڑا
وند توں پہلاں آپ دیاں کچھ سی حرفاں چھپ چکیاں سن تے کچھ نظماء آپ
نے پاکستان بنن دے ویلے آکھیاں سن اوہ نظماء مسلم لیگ دے جلسے جلوساں وچ
بہت پڑھیاں گئیاں۔ اوہ نظماء ”عشق لہر دیاں لیگی نظماء“ دے ناں توں چھپ
گئیاں نیں۔ پاکستان بنن دے کچھ پر مگروں اک بماری دے کارن آپ دے ڈھنڈ
وچ اک پھوڑا بن گیا تے پھیر ایہو ای بماری آپ دے چلانا کرن دا کارن بنی آپ
دی مرن تریخ ۲۵ نومبر ۱۹۷۸ء ہے۔ پرمولا بخش ہو راں ۲۶ نومبر ۱۹۷۸ء لکھی ہے۔ آپ
دی قبر دی لوح تے ایہہ لکھت دسدي ہے:

يَا اللَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا مُحَمَّدُ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

أُسْتَادِ عُشْقٍ لِهِرِ صَاحِبِ مَرْحُومٍ

وفات ۲۵ نومبر ۱۹۷۸ء ۲۲ محرم ۱۳۶۸ھ

ساری عمر گناہ دے وچ گزری ایس غلطیاں دا پاسہ ملیا میں
ہویا بھار گناہ دے نال ایڈا پئے لوگ بلاون نہ ہلیا میں

آیا نزع دا وقت تے آنسو آگئے کوئی سامان گھلیا میں
 عشق لہر لکان کھٹیاں نے تائیں مگھ چھپا کے چلیا میں
 تیار کردہ خلیفہ تاج الدین پسر استاد عشق لہر صاحب مرحوم لاہور، جون ۱۹۷۱ء

۳۔ مولا بخش گشته

۱۹۵۵ء۔ ۱۸۷۶ء

سخوار اس پنجاب دے واسیاں دی سوتھی داستانِ اک بیان کیتی
 اوہناں آپنے دلیں ویچ نادم بولی آپنی دی اپنی شان کیتی
 نادم عصری

آپ دا جنم ۱۸۷۶ء نوں امرتر ویچ ہویا۔ تجھی جماعت تیکر امرتر ویچ پڑھے اوس
 مگروں آپنے باب نال لہور آگئے۔ اتنے آن کے سکول دی پڑھائی لکھائی مک گئی پر
 آپ نے کتابت دے کم نوں سکھنا شروع کر دیتا، ایس ویچ آپ دی یاری میاں جیوں
 بخش سُمل نال ہوئی۔ میاں جیوں مشاعریاں ویچ جاندے سن آپ نے وی اوہناں
 دے نال مشاعریاں ویچ جانا شروع کر دیتا۔ شروع ویچ آپ نے اردو زبان ویچ شعر
 آکھے پر پھیر آپ دی اصل پچھان پنجابی شاعری ہی بنی۔ پھیر پنجابی شاعری دیاں
 برپکیاں تھیں واسطے آپ ۱۸۹۲ء نوں خلیفہ قمر دین دے شاگرد ہو گئے۔ ایس ویچ میں
 ایک سانگا نادم عصری دی کتاب ”تارے نیل گھن دے“ (ص - ۲۰) توں دیاں گا۔
 جیہڑا انخ ہے:

”ملک دی ونڈ توں پھلان امرتسردے لہوری
 دروازیوں باہر جمعے دے جمعے ”باؤ کرم“ دے تکیئے
 وچ پنجابی مشاعرے ہوندے سی - راقم نوں اوہ
 مبارک دور چنگی طرحان یاد اے - مشاعریاں وچ میاں
 مولا بخش (گندن سوب والر) عبدالرحمن (سپرووالر)
 تے میاں مولا بخش گشته ہوران دے موئھوں نکلے
 ہوئے بول سنن والیاں نوں دلان دا سرور جاپدے
 سن - شاعران دی پربیا وچ میاں مولا بخش گشته
 ہوران دا نورانی مکھڑا انج جاپدا سی جیویں تاریاں
 دی محفل وچ چودھویں دا چن - میئین ہوران دی
 وفات مگر کروں اجو کرے دور دا کوئی مشاعر تے
 دانشور اجے تیکرا اوہناں دی تھاں نہیں لے سکیا -“
 انچ نقوش لہور نمبر وچ آپ دا ویروا (ص - ۹۲۰) تے انچ ہے:
 ”منشی مولا بخش گشته جولائی ۱۸۷۶ء نوں
 امرتسر وچ جمے - شروع وچ اردو زبان وچ شعر
 آکھدے سن مگر پنجابی شاعری وچ وڈا نان کمایا -
 ۱۹۰۵ء وچ آپ نے امرتسر توں ضیاء الاسلام دے نان
 توں اک مذہبی تے اسلامی ہفتہ وار اخبار شروع
 کیتا - ۱۹۱۶ء وچ اک ہور اخبار ”اتحاد“ شروع کیتا -
 ۱۹۳۷ء دے انقلاب وچ لہور آون واسطے تے ۱۹۵۵ء
 نوں ایتھے ای چلانا کیتا - امرتسر وچ آپ نے اک

سُلیکھ تے تنقیدی مہینہ وار ”مسیحہ“ دے ناں توں وی

شروع کیتا جیہڑا ۱۹۰۷ء وچ بند پوگیا سی“

مولانچنگ ہوراں شاعری، اخبار تے سُلیکھ دے نالو نال کھوج دا وی بہت کم کیتا

آپ وی اک کتاب ”پنجاب دے ہیرے“ تے دُوجی کتاب ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ بہت مشہور ہوئیاں۔ ایہہ دُوجی کتاب شاعری تے خاص کر کے پنجابی شاعری تے پنجابی شاعراں اُتے اک بہت وڈی مہربانی ہے۔ ایس وچ آپ نے آپنے آپنے ویلیاں دے وڈے تے پرسدھ شاعراں دی حیاتی اُتے لکھیا۔ جے ایہہ کتاب نہ ہوندی تے کئیں شاعراں نے واردے پیاساں وچ ای گواچ جانا سی۔ ایس کتاب وچ آپ نے اوہناں دی حیاتی دے نالو نال جمن، مرن تریخاں تے تھاویاں وی لکھیاں ہوئیاں نیں۔ ایس کتاب دے شروع وچ آپ نے آپنی حیاتی اُتے وی لکھیا ہے جس وچ آپ وی کتاباں وی ہٹی تے آپ نوں خلیفہ بنائے جاؤں والے قصے انج لکھے نیں:

”ایسے سال میرے أستاد خلیفہ قمر فوت ہو گئے تے

اہناءں دے چالیسویں تے موچی دروازہ لہور وچ اک

بڑا بھارا اکٹھے تے مشاعرہ ہویا۔ ۲۰/۱۵ ہزار دا

مجمع سی۔ جلسہ دے صدر حکیم آغا علی سن۔

جیہناءں مینوں خلیفہ قمر دا جانشینیں متھ کرے پگ

بنھائی تے میاں پدایت اللہ دے جانشینیں بھائی لاہورا

سنگھے لاہوری نے اہ شعر پڑھیا:

اج آغا اسٹاد نے پگ دے کے کیتے گشتہ اسٹاد قمر دی تھاں

ہے امید پڑھن سنن والیاں نوں گشتہ دین گئے داد قمر دی تھاں

پر تھاں مشاعریاں مجلسیاں وچ گُشتہ آون گے یاد قمر دی تھاں
لاہوری کھو کہ گُشتہ اُستاد تائیں رَب رکھے آباد قمر دی تھاں

۱۹۱۳ء وچ میں قصہ ہیر رانجھا لکھیا جیھڑا
بڑا صلاحیا گیا۔ ۱۹۱۶ء وچ ریاست حیدر آباد دکن
دے وزیر اعظم نواب سر کرشن پرشاد امیر تسر آئے تے
ابوالوفا مولوی ثناء اللہ ہوراں اونہاں نال میرا تعارف
کرایا۔ میں اوہناں نوں آپنی لکھت ہیر رانجھا دے
کُجھ شعر سنائے کتاب پیش کیتی تے اوہناں
قدرتانی دے طور میں نوں دو پونڈ انعام دتے۔ میں
اوہناں دی راس پا کے کتاباں دی بھی کھول لئی
جس وچ رب نے چنگی برکت پائی تے کم چلدا
رسپیا۔

مولانا جخش ہوراں دی عمر دے اخیر لے حصے وچ آپ دیاں اکھاں جاندیاں
رہیاں۔ آپ نوں آپنی اکھیاں دے جاؤں توں بھتا دکھ ایں گل دا سی کہ آپ آپنی
کھوج والی کتاب ”پنجابی شاعر ادا تذکرہ“ پوری نہ کر سکن گے۔ پر آپ بڑی ہمت
تے حوصلے نال آپنی کتاب دا مسودہ آپنے وڈے پتھر محمد افضل خان نوں لکھاندے
رہے۔ آپ دی حیاتی دی بڑی وڈی چاہ سی کہ ایہہ کتاب آپ دی حیاتی وچ ای چھپے
پر قدرت نوں خبرے ایس دی منظوری نہ سی۔ ایہہ کتاب آپ دے چلانا کرن دے پخت
(۵) ورھیاں مگروں چھپی۔ آپ نے ۱۹ جون ۱۹۵۵ء نوں چلانا کیتا آپ نوں قبرستان
مسافر خانہ گڑھی شاہو وچ دفن کیتا گیا آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

حَسْبِنَا اللّٰهُ نَعْمَ الْوَكِيلُ
حَمَدًا وَ مُصْلِيًّا
اَشْهَدُ انَّهُ اَلٰ اللّٰهُ وَ اَشْهَدُ انَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ

مزار

میاں مولا بخش کشتہ امرتسری
اللّٰھُمَّ اغْفِرْ لَهُ وَارْحَمْ

پیدائش ۱۸۷۶ء وفات ۱۹۵۵ء

وفات ۲۷ شوال المکرّم ۱۳۷۳ھ

مطابق ۱۹ جون ۱۹۵۵ء بروز التوار

۵- اُستاد شرم امرتسری

۱۹۶۱ء--۱۸۸۶ء

سدالیں جہاں دی تھاں کوئی نانہبہ آباد رہندی نانہبہ بر باد رہندی
غرض کے دی انگلی نہیں شرم وقت پیت جاندا گل یاد رہندی

اُستاد شرم

آپ دا ناں عزیزخان سی پر شاعری وچ تخلص شرم ورتن دے کارن جگ وچ
اُستاد شرم امرتسری دے ناں تو مشہور ہوئے آپ دے ناں نال لفظ امرتسری دی
ورتوں دا کارن آپ دا امرتسر دے ایک علاقے چٹا کڑھ دا واسی ہونا سی، آپ دی جمن

ترنخ پروفیسر اسلم تے نادم عصری ہوراں نے ۱۸۵۵ء دی ہے تے مولا بخش گشتہ ہوراں نے آپنی کتاب ”پنجابی شاعرالاں دا تذکرہ“، وِچ ۱۹ اگسٹ ۱۸۸۶ء لکھی ہے۔ آپ نے ٹکی عمر وِچ سکول جانا شروع کر دتا پر اوس سے دے بھیڑے حالاں دے کارن آپ نے اک ہٹی آپنے محلے وِچ ای کھول لئی۔ اوس وِچ آپ رُوسی ٹوپیاں دھون دا کم کر دے سن پر دیلے دے نالو نال اوہ کم وی مگدا ویکھ کے اُستاد شرم نے امرتسر شہر دی میونپل کمیٹی وِچ نوکری کر لئی۔ اوتحے وی آپ دے دن بہت بھیڑے لگھے پر ایس وِچ آپ آپنے بالپن دے شوق شاعری وِچ وی رُجھے رہے۔ ایس وِچ آپ نے امرتسر دے اک وڈے نامی گرامی شاعر اُستاد کرم امرتسری جیہڑے کہ اوس سے باوہ کرم دے نال توں پرسدھ سن اوہناں دی شاگردی کر لئی۔ اُستاد شرم دی شاعری دی اک خاص صفت پُرانے آکھاناں دی ورتوں سی۔ آپ آپنے کلام وِچ پُرانے آکھان بہت ورت دے سن۔ ایس سا لگے وِچ اک لکھت مولا بخش گشتہ ہوراں دی کتاب ”پنجابی شاعرالاں دا تذکرہ“ (ص۔ ۳۹۳) تے انج ہے:

”شعر خوب کہندے ہیں۔ محاورے تے آکھان ڈھیر ورت دے ہیں۔ خاص کر آتلے ٹُک وِچ کوئی نہ کوئی محاورہ یا آکھان لیا کرے شعروں جان پادیندے سن۔ ملکی وَنڈ بعد ہُن لہور رہندے ہیں۔ اپنا دا اک قصہ دھوین تے ہور کلام چھپ چکا اے۔“
کلام دا نمونہ:

اچھا دشت وِچ کراں گی گزر جائے تے میں نہیں ایتھے او صیاد رہندی رہندی چمن وِچ ہوندا احسان تیرا بھاویں قید رہندی یا آزاد رہندی خزان آکے کرے ویران گلشن چند روز ایہدی ہے بنیاد رہندی

غرض کسے دی آنکدی شرم ناہیں وقت بیت جاندا گل یاد رہندی
 لہور آن کے آپ نے شاہی میست آپنا ٹھکانہ بنایا تے عمر دے اخیر لے ھے ویچ
 حج کر کے آئے۔ جدوں آپ حج کر کے پڑتے تے آپ دے من ویچ حضور اکرم
 دے عشق دا بہت چانن دیسا تے آپ نے آپنے کلام ویچ آپ دی شان یہت گھج
 آکھیا۔ ایں ویچ اک چو مصروف نادم عصری ہواراں دی کتاب ”تارے نیل گنگن دے“
 (ص-۶۸) توں نقل کیتا گیا ہے:

کراں صفت اوصاف بیان کیا کیہ بچی نظر میری آن ڈھنڈھ اتے
 ہو گیا قیام حرام مینوں روئی ہتھ اتے بستر پڑھ اتے
 سارے جگ دے کراں قربان عاقل اوہدی ونڈتے اوہدی بچھ اتے
 شرم کراں سجدے نہ جنین رجے قدم قدم اتے رکھ گٹھ اتے
 آپ نے ۱۹۶۱ء ویچ چلانا کیتا آپ دی قبر دے کتبے تے ایہہ لکھت ہے:

۷۸۶

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ

مرقد

حاجی عبدالعزیز شرم شاعر امرتسری

وفات ۱۹۶۱ء

مرقد یہ تیری رحمت حق کا نزول ہو
 ہائی تیرا خدا اور خدا کا رسول ہو

۶ - اُستاد فیروز دین شرف

باؤ شرف

۱۹۵۵ء -- ۱۸۹۸ء

سنو گل ایہہ گوہ دے نال نادم شرف اک پنجاب دا شاعر آکھے
گھر ابڑ دے سینکڑے مکھیاں دے بھی موم دی تاں اک جگ دی اے
نادم عصری

آپ دا نال فیروز دین سی پر آپ جگ وچ باؤ شرف دے نال توں پرسدھ ہوئے۔ آپ ۱۸۹۱ء ٹولنے مطلع امرتر دے اک علاقے راجہ سانی دے دے نیڑے اک پنڈ ”تولا ننگل“ وچ جئے آپ دے پیو دا نال میاں ویرا خان سی۔ باؤ شرف نے آپنی مددھلی تعلیم آپنے پنڈ دے نیڑے اک سکول توں لئی۔ پر آپ دی طبیعت وچ من موجی بیعتی سی ایس کارن چھ چر مگروں سکول چھڈ دتا پر بالپن توں ای شاعری دا شوق سی آپ نے کلی عمر توں ای مشاعریاں وچ جانا شروع کر دیتا پھیر کلی عمر توں ای شعر آکھنے شروع کر دتے۔ شاعری دے ای کارن آپ پورے جگ وچ باؤ فیروز شرف دے نال توں مشہور ہوئے آپ شعر آپنے اک خاص رنگ وچ سُناوندے سن تے نال ای ”اُستاد ہدم“ درگے وڈے کوی دے شاگرد ہو گئے۔ پھیر آپ نوں ”پنجاب دی بلبل“ دا نال دیتا گیا۔ آپ دا ویرا نادم عصری نے آپنی کتاب ”تارے نیل گگن دے“ (ص-۵۸) تے انج کہیا ہے:

”آپ نے پنجابی شعرو سخن دے باغ وچ سچیاں سوچان دے سدا بھار پھل کھڑاں دا شرف حاصل

کیتا۔ اوہناں ”سُنہری کلیاں“ تے ”نورانی کرناں“
 ”کھنڈاون“ توان آڈ من موہنے سرناویں ہبیٹھے ہور
 کئی کتاباں لکھیاں۔ جیہناں وچ دُکھاں دے کیرنے،
 لعلان دیاں لڑیاں نوری درشن، پریم بُلاڑے، شرف دے
 گیت تے شرف نشانی شامل نیں“

امتا شرف ٹوں سکھاں وچ اک خاص آر نال ویکھیا جاؤندا ہے ایں دا کارن
 انخ ہے کہ وند توں پہلاں سکھاں نے اک تحریک ”گردوارہ پر بندھک“ دے نال
 توں ٹوری۔ ایں تحریک دے سائے وچ آپ نے کئیں نظاماں لکھیاں جیہڑیاں کہ
 سکھاں دے حق وچ سن ایں دے نال نال آپ اوہناں دے جلسیاں، جلوساں وچ
 وی ودھ چڑھ کے جاندے رہے تے آپنے خاص انگ نال نظاماں سُناوندے رہے۔
 آپ دے مَرُون مگروں چڑھا دکھ ایدھر دے پنجاب وچ سی ایں توں بُہت ودھ اودھر
 دے پنجاب وچ سی۔ وند مگروں آپ ایدھر ای رہے۔ تے اتنے آپ فلمی گیت
 لکھدے رہے۔ اوہناں چوں کئیں آج وی لوکاں دیاں زباناں اُتے نیں جیویں کہ:

میرے کاگ نی بنیڑے بولے آج میرے لال آونا ہے
 سوہنیاں دیاں وچوں دیں پنجاب نی سیو
 جیویں پھلاں وچوں پھل گلاب نی سیو

آپ دے لکھے ہوئے اک فلم ”ہیرسیاں“ دے گیت آپنے ولیے وچ وی تے آج
 وی بُہت مشہور نین، آپ دے چلانا کرن بارے مولا بخش گُشتہ نے آپنی کتاب ”پنجابی
 شاعراں دا تذکرہ“ (ص۔ ۲۳۵) تے انخ لکھیا ہے:

”آپ پنجابی فلمان لئی کُجھ گیت لکھ رہے سن کہ
 ۱۹۵۵ء نوں ظهر دی نماز پڑھن لئی رائل
 پارک دی مسیت وچ گئے۔ اوتهے سچے پاسے فالج

دا حمله ہویا۔ گھر لیاندے گئے فیر میوبسپتال
 لیجائے گئے۔ علاج نال کجھ تھوڑا جیہا فرق پیا کہ
 ۱۳ مارچ نوں فیر فالج دا حملہ ہویا، زبان بند ہو گئی
 تے اوسمے رات بارہ بجے دے قریب دم دے دتا تے اکلے
 دن سویرسار میٹی دی ڈھیری ہیٹھ دفن کر دتے
 گئے۔“

آپ نوں قبرستان ”بُدھو دا آوا“، وچ دُن کیتا گیا آپ دی قبر تے ایہہ لکھت ہے:

اللہ اکبر بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللہ اکبر

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

مرقد

پنجابی شاعر

حضرت فیروز دین شرف لاہوری رحمۃ اللہ علیہ

تاریخ وصال

بروز پیر ۱۸ ربیع المیں ۱۴۳۷ھ برابق ۱۹۵۵ء

إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

تحت عدل تے جلوہ فرما جدم روز حشر نوں اوہ اللہ ہو ہویا
 ذرے ذرے دا گیا حساب لتا ذرا فرق نہ سی اک مو ہویا
 میں وی سدیا گیا دربار اندر حاضر جا مجرم رو برو ہویا
 ایسے سخت سیاہ سن فعل میرے ہتھ پیر نیلے کالا رو ہویا
 مینوں ویکھ کے سبھناں دے پاپ کنبے نفسی نفسی دا شور ہر سو ہویا
 دتا گیا جواب نہ کوئی میتحوں رگاں خشک تے بند گلو ہویا
 اوہدی بے نیازی نوں ویکھ کے تے جاری زبان اتے لا تقطعوا ہویا

ڈتا بخش سرکار نے شرف مینوں میرا کل گناہ عفو ہویا

۷۔ ملک لال دین قیصر

۱۹۳۶ء—۱۸۹۹ء

مُلّاں پنڈت پادری نہ جہاں دے دلال
قیصر گدھاں والگ پئے کھان موياں دا مال
قیصر

لال دین ۱۸۹۹ء کوں ملک چراغ دین دے گھر لہور وچ جئے۔ پروفیسر اسلام ہواراں آپنی کتاب 'ختنگان خاک لاہور' وچ اک ریتی دا سانچا دیندے ہوئے جنم ترخ ۱۸۹۱ء دسی ہے تے مولا بخش گشته ہواراں ۱۸۹۹ء دسی ہے۔ میں آپ وی ایسے ترخ کوں مناواں۔ آپ نے آپنا تخلص قیصر رکھیا۔ ایس مگروں آپ ساری حیاتی ملک لال دین قیصر دے ناں توں ای جانے گئے۔ آپ نے ستاراں، اٹھاراں، ورھیاں دی عمر وچ شعر آکھنے شروع کر دتے۔ پھیر آپ اُستاد گام دے باقاعدہ شاگرد ہو گئے اُستاد گام دی شاگردی وچ آپ دا کم ہور سوہنا ہو گیا تے پھیر بیت بازی وچ جگت اُستاد مئے گئے، آپ کوں آپنے ایس گن اتے ایڈا مان سی کہ آپ اُستاد عشق لہر نال وی جوڑ پیون توں نہیں گھابر دے سکتے۔ آپ نے پنجابی اردو دوہاں زباناں وچ شاعری کیتی پر آپ وی پچھان پنجابی شاعری ای سی۔ مددھوں آپ اک عشق معشوقي والے شاعر سن پر جدول سماج وچ انگریز سرکار دے خلاف کئی تحریکاں نے جنم لتا تے آپ وی شاعری وچ اک سماجی، سیاسی تے انقلابی رنگ دسن لگ پیا۔ ایس کارن آپ نے کئیں

واریں جیلاں دی میل وی کیتی۔ آپ دی واج اپنی تے چوڑے گرام والی سی تے ایس نال جدوں آپ آپنے اک خاص رنگ وچ شعر پڑھدے سن تے سُنن والے وجد وچ آ جاوندے سن۔ آپ نے اک ویلے تکر آپنا تخلص سچدآل وی ورتیا پر جدوں آپ نوں اوں ویلے دے وزیر تعلیم مولانا عبدالکلام آزاد نے سُوها تمغہ دتا تے پھیر آپ نے ہمیش واسطے تخلص قیصر ای رکھ لیا۔ ۱۹۲۰ء وچ آپ نے اک اخبار ”امام“ دے ناں توں وی کڈھیا پھیر ۱۹۲۱ء وچ کتاباں دی ہٹی وی کھولی پر ایہہ دوویں کم اوہناں دارُ زگار نہ بن سکے پھیر آپ نے ایس نال ٹھیکیداری شروع کر دتی ایہو جیہی گلاؤں دا وریوا مولا بخش گُشتہ ہوراں وی کتاب ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ (ص - ۴۵۲) دے وچ انخ ہے:

”اہناں دیاں چھپیاں قصیاں وچ سچدال دا کلیجہ، قیصر
دمے نگینے، بصرے دیاں پینگھاں، مہندی والے بتھے
جوڑ دی، مشہور بہن۔ قیصر بڑے ملنسار تے سیتل
سبھادھے سن۔ اہناں دا شروع توں میل جول تے
پڑھیٹھے عام طور اُتھے اچیاں لوکاں، دواناں، لیڈران نال
رہی۔ دیس دی محبت، سانجھے پن دا جذبہ، لوک
سیوا دا خیال رُوم رُوم وچ رَچیا ہویا سی۔ شعران وچ
ٹھیکیٹھے پنجابی ورتی اس پر کوتاوج اُردو، فارسی دی
رنگت جھلک دی اسے کلام وچ پکیائی، اُچ خیال تے
رس ائے۔

کلام دا نمونہ انخ ہے:

اوں کنڈھے مسینوال دی جھگی تے اس کنڈھے تے سوہنی
تے وچکار دریا دیاں ٹھاٹھاں بن ہو کھلوتیاں نی
سوہنی سودا عشق دا کیتا جان کراکے بوہنی

قیصر کوئی سکھالی نہیں پریت دی لڑی پرونی
 اوہناں نے ”تحریک چین فیصل“ وچ وی ودھ چڑھ کے حصہ تا۔ آپ آپنے
 دیلے دے اک وڈے سوجھوان عبدالجید سالک دے سانڈو وی سن آپ دا وریوا
 پروفیسر اسلم ہوراں آپنی کتاب ”مُفتگان خاک لاہور“ (ص۔ ۱۶۰) تے انخ کیتا ہے:

”ملک لال دین اک اچے درجے دے شاعر سن۔ آپ
 اُستاد گام دے وی شاگرد سن۔ آپ دیاں لکھتاں وچ
 گلدوستہ توحید، قیصر دے نگینے، سچدلا کلیجہ،
 بیوہ کی عید، رسول اللہ دی باندی، جھوک انور دی،
 مہمندی والے بتھ جوڑ دی تے گڈیاں بھولے مشہور
 بن۔ روینہ تاج نے ۱۹۸۷ء وچ اوہناں دی حیاتی اُتے
 اک کھوچ بھرا مقالہ لکھیا۔ جیھڑا کہ پنجاب
 یونیورسٹی وچ سانبھیا پیا ہے“

ملک لال دین قیصر ہوراں ۱۵ ستمبر ۱۹۵۶ء وچ چلانا کیتا۔ آپ ٹوں قبرستان
 میانی صاحب لہور وچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر اُستاد گام دی قبر دے نیڑے ای ہے
 آپ دی قبر اُتے ایہہ لکھت ہے:

۷۸۶

مرقد

خلاص قومی کارکن و شاعر

ملک لال دین قیصر مرعوم

الفارق

۱۹۵۶ ستمبر ۱۵

۸- قاضی اللہ دین کشیں

۱۹۸۷ء--۱۹۰۰ء

عجب ایہہ زمانہ آ گیا اے نظر آوندا جیہدا نظام کوئی نہ
توں پہلاں وی سوچ مورکھا اوئے جس دالبھدا اے انجام کوئی نہ
چودھر جگ دی تے نمبردار واہ بے مُلکیا تیرا مقام کوئی نہ
پنا مرشد توں لوکاں ساریاں واکشیں آپا رب تے رام کوئی نہ
کشیں

قاضی اللہ دین دا جنم ۲۰ ستمبر ۱۹۰۰ء توں پُرانے لہور وچ قاضی اللہ دیتہ ہواں
دے گھر ہویا۔ آپ دے پُرکھاں دا گھر دلی یو ہے وچ محلہ نندگراں وچ سی۔ قاضی
اللہ دین دے دادا جی دا نال قاضی سلیم سی، آپ جاتوں کمبہ سن پر آپ دی پُچھان
قاضی ہونا سی۔ قاضی اللہ دین دے وڈے کنیں پیڑیاں توں پُرانے لہور وچ قاضیاں دا
کم وی کر دے سن ایں کارن قاضی دا خطاب آپ دے نال دا حصہ بنیا رہیا۔ ایتحتوں
تیکر کہ انگریز سرکار دے سے ویچ وی ایہہ ذمے واریاں آپ دے پروار کول رہیاں
تے انگریز سرکار وی آپ کولوں اگوائی لیدی رہی۔ وغذ توں پہلاں تیکر قاضی اللہ دین
ایہہ ذمے واریاں پوریاں کر دے رہے۔ لہور جبڑا کہ مڈھوں اک سیکولر شہر سی۔ ایں
وچ کنیں دھرماءں جاتاں تے میلاں دے لوک وسدے سن۔ ایں کارن اوہناں دے
ویاہ شادیاں تے جائیداں دے بھوڑے اٹھدے رہندے سن۔ قاضی اللہ دین کولوں
آپنے وڈیاں دی صدیاں پُرانی ٹکشاں سی تے ودیا جس وچ آپ ایہہ بھوڑے
مُکاؤندے رہے۔ ایہو ای کارن سی کہ پُرانے لہور وچ آپ دا اک خاص آدرسی۔

دُو جے دھرم دے لوک وی ایڈا آدر کر دے سن کہ آپنے ویاہوں شادیاں تے اوں سے تیکر روٹی نہیں کھولدے سن جدوں تیکر قاضی صاحب نہیں اپڑدے سن وئڈ توں پہلاں آپ نے ملکمہ ریلوے ویچ وی نوکری کرائی۔ پر آپ دے من ویچ لہور شہر دی رہتل ہمیش وسی رہی۔ ایس دے نالو نال عشق محمدی تے رب دی ذات نے وی من ویچ گھر کیتے رکھیا:

کس طرحان نجات دی آس رکھاں شرمسار ہوندا گنہگار دا مونہہ
روز حشر سایاں میری لاج رکھیں شرمسار تیرے او گنہگار دا مونہہ
دامن ہووے نصیب حضور سندا کجیا جائے تیرے خاکسار دا مونہہ
تیری بخشش دی لوڑ ہے عاجزان ٹوں کشیں بھل گیا بھلنہار دا مونہہ
پرانے لہور دے چار چوفیرے باغ ویچ وی اوں سے دے کویاں تے گویاں
دیاں سنگتاں ہوندیاں سن۔ پریڈ والی گراوڈ (یادگار پاکستان) ویچ پنگ بازی دے
مقابلے ہوندے سن تے ایس دے نالو نال لہور ویچ تھاں تھاں اُتے پیلوانی دے
کھاڑے ہوندے سن، قاضی صاحب نے آپنی جوانی ویچ پیلوانی وی کیتی تے پنگ
بازی دا شوق اوہناں دے نال اوہناں دے آخری دیہڑاں تیکر ٹریا، قاضی صاحب
آپنی پنگ آپنے ہتھ نال بنا کے اڈاندے سن تے پنگ دی اک قسم ”گپ“ بناون ویچ
آپ دا پورے لہور ویچ کوئی جوڑ نہیں سی۔ آپ دے ہتھ ویچ پھری بناون واگن وی
سی۔ قاضی صاحب دے اوہ گن آپ تیکر ای رہے۔ اگلی پیڑی ویچ آپ دے اک
پوتے فرخ رشید نے پنگ بازی دافن سکھیا تے آپ دا اک دوہtra (میں) وی ماڑا
موٹا لکھن دا کم کر دا ہے۔ ایہناں دوہاں توں اڈ کسے نے وی آپ دے کم اگا نہہ
ٹورن دا جتن نہ کیتا۔ قاضی صاحب نے آپنی حیاتی ویچ شہر دے وڈے وڈے کویاں
ٹوں سُنیا تے اسلامی تہواراں اُتے آپنے ویلے دے مشہور توالاں ٹوں وی سُنیا۔ آپ

دے من وچ وحدت الوجود تے نبی پاک دی ذات دا ایہو جیہا عشق جاگیا پیاسی کہ
آپ دے کلام دا یہتا حصہ نقیہ تے محمد یہ شاعری دا ہے۔

قاضی صاحب دی شاعری بارے عاماں لوکاں تے نیڑے دے رشتے داراں ٹوں
وی کوئی خاص جانکاری نہ سی۔ آپ نے آپنے شاعری دے گن نوں ہمیشہ لکائی رکھیا۔
آپ نے جو ساری حیاتی آکھیا اودہ آپ دے وڈے پتر عبدالرشید ہوراں نے سُنیا تے
اوہناں ای آپ مگروں سارے کلام دی سانجھ کیتی۔ قاضی اللہ دین نے ساری حیاتی
کشش تخلص ورتیا آپ دا کل کلام ”آکھیا قاضی نے“ دے نال توں چھپ چکیا ہے۔
آپ نے ۱۹۸۷ء مارچ ۱۹۸۷ء توں چلانا کیتا آپ نوں لہور وچ قبرستان میانی صاحب
وچ آپ دے جدی احاطے وچ دفن کیتا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے یہہ
لکھت ہے:

یا اللہ ۷۸۶ یا محمد

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

مرقد

قاضی اللہ دین ولد قاضی اللہ دین

تاریخ وفات ۱۹ مارچ ۱۹۸۷ء بھر ۷۸۶ سال

رحمت اپنی ولے جاویں سوینا گناہ نہ لپھیں میرے
حشر دیہاڑے کر کریکی عیب کچ لئیں میرے
بحر گناہ وچ ڈُبا بیڑا میرا بنے لائیں
حشر دیہاڑے کر کریکی تے آپے پار لگائیں
جس دی طفیل ایسیں بخشے جائے کیا گئے یا وڈے
رحمت باری نازل ہووے کشش سانوں دوزخی اگ نہ لگے

۹- چودھری محمد افضل خان

۱۹۰۶ء۔ ۱۹۷۳ء

تیری یاد دی رسوند دے کٹورے بھر بھر
بدو بدی ہاں میں دل نوں پیالدی پئی

شوکمار بٹالوی

چودھری محمد افضل خان ۱۵ اگسٹ ۱۹۰۶ء نوں مولا بخش گشته امرتسی دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ نے آپنے باپ مولا بخش گشته ہوراں واٹگوں ساری حیاتی پنجابی زبان دے ودھاوے واسطے کم کیا۔ آپ نے آپنی جوانی وچ ای آپنے باپ نال اوہناں دے لکھن پڑھن دے کم وچ ہتھ وندھانا شروع کر دیتا۔ آپ آپنے پیو دادے مہینہ وار ”پنج دریا“ وی ادارت وی کر دے رہے۔ آپ نے آپنے پیو دی آخری تے وڈی کتاب ”پنجابی شاعرائ دا تذکرہ“ اوہناں دے چلانا کرن دے پنج (۵) ورھیاں مگروں وی چھاپی۔ اوس کتاب وچ کئیں وڈے شاعرائ دی حیاتی لکھی گئی ہے۔ ایس کتاب دے شروع وچ اک مضمون ”ایڈیڑ و لوں“ وچ اوہناں آپنی حیاتی بارے وی کچھ لکھیا سی۔ اوس وچ کچھ انخ دی لکھت لبھدی ہے:

”۱۹۳۲ء دی گل ایسے میں آپنے اردو ماسک پُتر

چمنستان دی ایڈیٹری نال ”منشی فافضل“ دی

تیاری کر رہیا سان که والد مرحوم دیاں آکھاں

آگئیاں تکلیف حدوان ودھ گئی اہناب یے وس ہوئے

آپنے چھوہے ہوئے کم نوں پورا کرن لئی مینوں

کہیا۔ میں اہ کتاب ”پنجاب دے ہیئے“ سرسری ترتیب دے دتی، اہ چھپ گئی پر اوہناں دی ترشنا پوری نہ ہوئی ۱۹۳۳ء وچ میں منشی فاضل کیتا تے چوبدری محمد افضل حق مرحوم تے کجھ بور بزرگان دی خواپش تے قومی اخبار مُسلم راجپوت دی ایڈیٹری گڑھ شنکر (ہوشیارپور) جاسنیہالی تے آپنی کتاباں دی ڈکان نوں مکتبہ دی شکل دے کر ختم کر دتا۔

مُلکی ونڈ دے بعد ۱۹۳۸ء وچ میں ملک فیروز خان نون، میان احمد سعید تے بور ساتھیاں نال مل کر روزنامہ اخبار ”غالب“ جاری کیتا میں اوہدی چیف ایڈیٹری تے باقی دھندیاں وچ اوہناں رُجھ گیا کہ سر گھر کن دی ویہل نہ ملے ۱۹۳۹ء وچ مینوں ٹائیفائند ہو گیا میرے بیجن دی کوئی امید نہ رہی بہ پیو دیاں دعاوائیں دے سر صدقے مینوں فیر نواں جنم ملیا، جد منجی توں اٹھیا، اوہناں فیر ایس کم نوں ختم کرن لئی کہیا سو میں باقی کم گھٹ کر کرے اوہنوں لکھنا شروع کیتا۔ سویرے سرگھی ویلے بہناں تے شامان ویلے تک اوہناں دی ہدایت بموجب جو کجھ لکھنا۔ اہ اوہناں نوں سُنا کر ٹھیک کرالینا۔ انج میریاں اکھیاں تے ایہناں بھارپیا کہ اکھاں دا چانن دنوں دن مددھم پین لگ پیا تے عینک دی مُحتاجی جاپن لگ پئی سو مجبوراً عینک دا سہارا لیا۔

چوہدری محمد افضل نے لہور وچ ریگل سینما دے نیڑے اینگلو پنجابی کالج بنایا ایس
کالج دے نالوں آپ مہینہ وار ”پنج دریا“ دی ایڈیٹری وی کردا رہے۔ آپ نے
بڑے بھیڑے حالاں وچ آپنے پیو دے کم ٹوں اگانہ ٹوریا۔ آپ نے ۱۰ اپریل
۱۹۷۳ء نوں چلانا کیتا آپ نوں آپنے پیو دی قبر دے نیڑے دفایا گیا آپ دی قبر
دے کتبے تے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ یا محمد

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

چوہدری محمد افضل

ولد میاں مولا بخش کشیہ امرتسری

پرنسپل اینگلو پنجابی کالج، ایڈیٹر ماہنامہ پنج دریا

پیدائش ۱۵ دسمبر ۱۹۰۲ء

وفات ۱۰ اپریل ۱۹۷۳ء

خدا کی تجھ پر رحمت ہو محمد کی شفاعت ہو
دعا ہماری سدا یہ ہے تجھے جنت کی راحت ہو دعا گو پر ان

۱۰- أَسْتَادُ اللَّهِ دِيَتَهُ نَاظِرٌ

۱۹۸۶ء--۱۹۰۵ء

چھتی بوہڑ توں والی ملک دیا ایہہ دلیں نہ خالی رہ جائے
آ کے آپنا دلیں سننجال لئیں کوئی ہور نہ والی بہہ جائے

بے ایہ باغ بہار نہ رہی اتنے مڑکس نوں آکھ سناویں گا
 چھتی ماکا باغ سنہجال آ کے متان ہور نہ مالی بہہ جائے
 مولوی سراجدین

استاد اللہ دین ناظر آپنے خاص انگ دے کارن پورے لہور وچ مشہور سن پر آپ دی حیاتی اتے کتاباں وچ کوئی خاص لکھتاں تے سانگے نہیں لبھدے اتنے میں پروفیسر اسلام ہوراں دی تعریف کراں گا جہناں دے کارن استاد اللہ دین ناظر اتنے لکھنا پیا۔ وڈے بزرگاں کو لوں بس اینی گو جانکاری لبھی ہے کہ آپ استاد ہدم دے شاگرد سن آپ دے نالدے شاعراں وچ اللہ دین صابر اللہ دین ناصر وی آپنے ولیے دے مشہور شاعر سن۔ آپ ملکہ ڈاک وچ اک ڈائیکن سن۔ بھیڑے حالاں وچ حیاتی ہندائی پنجابی شاعری شوق نال کر دے رہے۔ آپ دا گھر کریم پارک لہور وچ سی۔ پر آپ دے مُنڈیاں نے آپ دے کم دی کوئی سانجھ نہ کیتی بزرگاں دا بس ایہواں آکھنا سی کہ آپ آپنے ولیے دے منے پر منے شاعر سن تے بیت بازی وچ اوہناں دا کوئی جوڑ نہیں سی۔ پروفیسر اسلام نے ”خنگان خاک لاہور“ (ص۔ ۱۱۰) تے ان لکھیا ہے:

”چوبدری نذیر احمد مرحوم دی قبر تون پنجی (۲۵)
 بیٹھ رُتر پچھمی سیدھ وچ پنجابی زبان دے مشہور
 شاعر اللہ دین ناظر دی قبر ہے آپ نوں آپنے ولیے دے
 استاداں وچ منیا جاندا سی“

استاد اللہ دین ناظر نے ۱۹۸۶ء جون ۱۹۸۶ء نوں چلانا کیتا آپ نوں قبرستان میانی صاحب لہور وچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے اتے ایہہ لکھت لحمدی ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا مُحَمَّدُ

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

شاعر پنجابی حاجی اللہ دیت ناظر

تاریخ پیدائش ۱۹۰۵ء

تاریخ وفات ۱۹ جون ۱۹۸۲ء بروز جمعرات

قدم روک مسافر عدم دیا
جھاتی پا قبر خاکسار اُتے
پے کے وچ بھلکھیاں عمر ساری
کیتا عمل نہ کوئی سنوار اُتے
آرزو دل دی کریں پوری
ہو سکدا اے بخش گناہ دیوے
پڑھیں فاتحہ میرے مزار اُتے

۱۲ - اکبر لاہوری

۱۹۷۶ء - ۱۹۱۰ء

اکبر لاہوری آپنا جینے وڈا نام رکھیا
اوہ بنده اک واری میرے سُفٹے دے وچ آیا
نادم عصری

اکبر لہوری ۱۹۱۰ء میں لہور تے شیخوپورہ دے وچکار لے علاقے مرل وچ
 چوہدری محمد ابراہیم خان دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دے پیو اک عالم فاضل انسان سن
 تے پنجابی زبان وچ شاعری کردے سن چوہدری محمد ابراہیم خان پنجابی زبان دے
 ایڈے جانو سن کہ کئیں ولیاں وچ سر شہاب الدین وی اوہناں کو لوں اگوانی لیدے
 سن۔ اوہناں آپنے پُڑ دا نام محمد اکبر خان بھٹی رکھیا پر جدوں اوہناں سُلیکھ دی دُنیا
 وچ پیر دھرے تے آپ ساری حیاتی اکبر لہوری دے ناں توں جانے گئے۔ آپ وی
 ذات وچ ایڈے گن سن کہ آپ اک ولی وچ اک استاد کوئی لکھاری، فنکار صدا کار
 تے ڈاؤھے چنگے وکیل وی سن۔ آپ وی حیاتی اُتے آپ دے پیو دا بہت گوہرا اثر
 سی۔ آپ دے پیو پنجابی دے نالوں اردو اگریزی، عربی، فارسی تے سنسکرت دے
 بڑے چنگے جانو سن اوہناں آپنے ولی وچ پنجابی زبان وچ اک قصہ ”ہیر راجحا“
 دے ناں توں لکھیا۔ زبان دے علم وی جانکاری اکبر لہوری دے وچ وے آپنے پیو
 وانگوں سی۔ آپ وی پنجابی دے نالوں اردو تے اگریزی دے چنگے جانو سن۔ آپ
 نے بی۔ اے آنرز تیکر تعلیم لیون مگروں جو چر اک استاد وی حیثیت وچ چیفس کالج
 لہور وچ پڑھایا پھیر آپ ۱۹۳۱ء وچ اگریز سرکار دے سے وچ آپ پنجاب اسمبلی وچ
 نوکر ہو گئے اوتھے آپ وی ذمے واری اُٹھے (ترجمے) کرن وی سی۔ ونڈ مگروں وی
 آپ اسٹھے ای نوکری کردے رہے۔ آپ نے تی (۲۳) ورھے نوکری کیتی تے
 پنجاب اسمبلی توں ڈپٹی سیکرٹری وی حیثیت توں ریٹائر ہوئے۔ آپ نوں شاعری دا بالپن
 توں ای شوق سی پہلاں آپ اردو وچ شاعری کردے سن تے پھیر مگروں آپ نے
 پنجابی وچ شاعری کرنی شروع کر دیتی:

دیساں وچ اہ اکھوائی داناں وی بولی
 علاماں والیاں اُستاداں وی اولیاواں وی بولی

آؤ سارے رل مل ایہدا آج مان ودھائیے
بے جی ہولا کرنا ہووے گیت ایسے دے گائیے
وئند توں پہلاں آپ لہور دیاں سلیکھ تھاوائ وچ اک شاعر تے اک کہانی کار
دے روپ وچ مشہور سن۔ آپ دی اردو شاعری بارے آپ دی کہانیاں دی کتاب
”اکبر کہانیاں“ دے دیباچے ”مڈھلی گل“، وچ سبط الحسن ضیغم ہوراں نے انچ لکھیا سی:
”پنجابی توں وکھا اوہ اردو دے ایدے وڈے شاعر نئی
کھے جے اوہ پنجابی نہ ہوندے تے پور نہیں تے اوہنماں
نُون اکبر الہ آبادی ثانی ضرور بنا دتا جاندا۔ جیون
کہ ”موج تبسم“ توں پته چلدا اے۔ اوہ ایس موضع
تے لکھن والے کسے شاعر توں چھوٹے نہیں سن۔
اوہنماں آپنے دور دے مسئلیاں نُون اجیہا خوبصورت
شعری روپ دتا کہ اوہ اوہنماں دا ای حصہ جاپدا“

آپ نوں پنجابی زبان نال عشق تے ایس زبان وچ لکھنا ایہہ دوویں شیواں
آپنے وڈیاں کلوں لجھیاں سن پر گھجھ لوکاں دا خیال ہے کہ اوہنماں نوں اردو توں پنجابی
وال لیاون وچ اوں ولیے دے وڈے سوچھوان صفردر میر ہوراں دا وڈا ہتھ ہے۔ اکبر
لاہوری نے آپنی نوکری دے نال ایں بی دی ڈگری وی لئی۔ جدوں آپ نے
پنجاب اسمبلی توں ریٹائرمنٹ لئی تے ۱۹۵۹ء وچ ملکے ویچ ایڈ وچ ڈپٹی ڈائریکٹر دی
حیثیت نال کم کیتا۔ پھیر ایسھوں استغفار دیون گروں وکالت شروع کر دی تے پھیر
حیاتی دے اخیر تیکر ایسے کم نال جوڑے رہے۔ سلیکھ دی وار وال دھیان پائیے تے گھجھ
سوچھوان تے لکھاری ایہو جیہے دسدا نئیں کہ اوہنماں بارے ایس گل دی جانکاری لینی
مشکل ہوندی ہے کہ اوہ وڈے لکھاری نئیں جاں وڈے کوئی نئیں پر اکبر لاہوری نال
تے معاملہ ہور یہت اوکھا ہے کہ اوہ دو زباناں دے شاعر تے لکھاری سن۔ ایہہ گل دا

گویا لانا کہ آیا اودہ اردو زبان دے وڈے شاعر جاں لکھاری سن کہ پنجابی زبان دے
 وڈے شاعر جاں لکھاری سن۔ لہور وچ ونڈ توں پہلاں وی تے مگروں وی اک لے
 چر تیکر شاعری، مضمون نگاری تے کہانی کاری دیاں سکنٹاں ہوندیاں سن۔ اوتحے آپ
 شاعری دے نال نال کہانی وی آپنے اک خاص انگ نال سناوندے سن۔ ایہہ عزت
 خبرے صرف اکبری لاہوری ہواں دے نصیباں وچ سی کہ کئیں واریں آپ اردو
 دیاں سکنٹاں توں اٹھدے تے پنجابی سکنٹاں وچ جاہندے۔ آپ توں دوہاں دھڑیاں
 وچ آدرتے پیار نال ویکھیا جاندا سی۔ ایس وچ آپ ”ویر بھارت“ تے ”آداب
 عرض“ دے سرناویاں توں کالم وی لکھدے رہے۔ ایس دے نال آپ نے فلمستان
 دے لوکاں اُتے اک کھوج کار وانگوں کم کیتا تے کئی کالم ”سکرین ورلڈ“ دے نال تو
 وی لکھے۔ نومبر ۱۹۹۳ء وچ مہینہ وار سپوتنک وچ گجھ پنجابی کہانیاں توں اردو روپ دتا
 گیا۔ اوس وچ آپ دی اک کہانی توں وی اردو روپ دتا گیا اوس کہانی توں پہلاں
 آپ اُتے لکھے مضمون وچ ایہہ لکھت انج سی:

”اکبر لہوری بُہت گجھ لکھیا تے بُہت چنگا
 لکھیا۔ آمریت دے خلاف ہوون دے کارن آپ دیاں
 لکھتاں وچ ایس دے خلاف ہوون دے نشان دس دے
 نیں جدون ون یونٹ بنیا تے اوہناں دی ایہہ نظم
 بُہت پسند کیتی گئی میں سابق پنجابی تے بولی
 میری پنجابی اے“

آپ دی کہانیاں دے دو پراگے چھپے جیہنماں چوں
 ”اکبر کہانیاں“ بُہت مشہور ہے ایس وچ آپ نے
 روایتی تے علامتی دوہاں طرحان دیاں کہانیاں
 لکھیاں، اکبر لہوری کہانی دے فن نوں پُوری

طرحان جاندے نیں تے لفظ ضائع کرن دے حق وچ
 نہیں جے کہانی تن، چار پیرا گراف وچ پوری ہوندی
 بھوئے تے اوپنؤں لمانہیں کردمے پرجے لوڑ پوئے تے
 لمیاں کہانیاں وی پورے چج نال لکھدے نیں۔ ایہو
 ای کارن ہے کہ اوہناں دیاں کہانیاں پڑھن والے اُتے
 ”پورا اثر کر دیاں نیں“

شاعری دے سائلے وچ اک گل میں ہور لکھنا چاہواں گا کہ چڑھدے جاں
 پُربی پنجاب (ہندوستان) وچ شاعری لہندے پنجاب دے نیڑے نہیں کھلوندی تے نثر
 نگاری وچ اوتھے یہت چکلی کہانی تے مضمون لکھن والے نیں جیویں کہ کلونت سنگھ
 ورک، گرو دیاں سنگھ، سنتو کھ سنگھ دھیز، پروفیسر کشن سنگھ، امرتا پریتم، آجیت کوڑوٹا سنگھ،
 سُجان سنگھ، کرتار سنگھ دُگل، مہندر سنگھ جوشی، نوچ سنگھ سُکھبیر، رام سروپ انکھی، جسونت
 سنگھ ورڈی تے ایہو جیئے ہور کھنیں وڈے ناں وسدے نیں۔ لہندے پنجاب وچ نثر تے
 خاص کر کہانی کاری وچ اکبر لاہوری دا ناں دوہاں پاسیاں وچ بڑے ای آدر نال ہتا
 جاندا ہے۔ آپ دیاں کہانیاں وچ عام بندے دے مسلسلیاں، سماجی تے سیاسی بھوارے
 تے ایہناں کہانیاں دے پاتر ایڈے جیوندے جاگدے نیں کہ آپ دیاں کہانیاں کے
 وی وڈے کہانی کار توں گھٹ نہیں سن، آپ وی اک کہانی ”چڑی گھر“ چوں اک
 لکھت انخ وی ہے:

چڑی گھر گھما گھم وسدا سسی۔ چڑیاں دیاں
 جالیاں، کبوتران دیاں کابکاں، بطخاں دیاں چھیڈیاں،
 لومڑاں، گدڑاں، گھوڑیاں، باندران تے لنگوران تے
 کوٹھے، شیراں، چتریاں، سوراں تے رچھاں دے پنجرے،
 بُرناں، بُرنياں، باراں سنگھیاں تے گونداں دے ولگن

بھرمے دسلدے سن - ذرا کو ٹھنڈی واہ و گنی یاں
 بھورا کومینہ دا چھٹال گنا تے موراں نے نج کھلونا -
 بُلبلاں نے گاون گانا - طوطیاں نے کھوڑاں و چوں لال
 لال چھنہ جاں تے ہریاں ہریاں سریاں کڈھ کے بندیاں
 دیاں بولیاں بولن لگ پینا - چڑی گھر نوں بندہ اک
 واری ویکھ کے کدی نہیں سی بھل سکدا -
 ایہدے رنگا رنگ نظارے تے ایہدیاں آن گنت بولیاں
 دی گھمکار ساری عمر منوں نہیں سی لہندی "

آپ نے آپنی حیاتی وچ کئیں کتاباں لکھیاں - کچھ آپ دی حیاتی وچ تے کچھ
 مگروں چھپیاں آنہاں وچ واردات (اردو غرلاں)، چمن نظم (اردو نظماء)، عجائباتان
 کے سات عجائبات، کشکول (شاعری دا پراغا) مونج تبسم، روز ناچہ، اکبر کھانیاں، راوی
 دیاں رمزائ، چھلتراں، ہوکے ہاۓ، راوی انخ و گدا ہے (ترجمہ) تے میں یہاں کیسے
 آئی سارے جگ وچ مشہور نیں۔ پنجابی نال خاص پریم تے لگاؤ سی۔ ایں کارن
 اوہناں دیاں لکھتاں تے شاعری وچ تھاں تھاں تے ایں دا آدر و دھاواں دا جتن کیتا
 وسدا ہے:

پنجابی ٹوں بولن والے پچھے ایں کروڑاں
 پنجابی ٹوں کیون رہ جاون کوئی لوڑاں تھوڑاں
 اینے بولن والے اتھے اینے اسیں لکھاری
 بھاری پنڈ سہی پر اوڑک کنی ٹو اے بھاری

آپ نے ۲۲ ستمبر ۱۹۷۶ء ٹوں چلانا کیتا آپ ٹوں حضرت میاں میر دے مزار
 دے احاطے نال اک نکے جیہے قبرستان وچ دُن کیتا گیا آپ دی قبر دی لوح اُتے
 ایہہ لکھت وسدا ہے -

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَا مُحَمَّدُ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

پنجاب دے منے پر منے، شاعر، ادیب، مقرر، وکیل تے درویش بابائے لاہور

چوہدری محمد اکبر خان بھٹی (اکبر لاہوری) دی

آخری آرامگاہ

بزم احباب کو چکایا ہے میں نے برسوں کم ہوئی تھوڑی سی دنیا کی خیا میرے بعد آپنی رواداد کے اُستاد ہیں میر و غالب میں نے اکبر وہ کہا جو کہ ہوا میرے بعد اکبر لاہوری

ترنج پیدائش ۱۹۱۰ء
رجولائی ۱۹۱۰ء

ترنج وفات ۲۲ ستمبر ۱۹۷۲ء

بروز جمعۃ الوداع

بمطابق ۲۸ رمضان المبارک ۱۳۹۲ھ

نذر انہ دلیں پنجاب محاذ۔ سانچھاں

پبلی کیشنز

۹-۱۔ شاہ عالم مارکیٹ لاہور

۱۲ - اُستاد دامن

۱۹۸۳ء - ۱۹۱۱ء

جھ کھن ٹوں جی پیا کردا اے

کجھ کہن توں وی پیا ڈردا اے
 کجھ کہیے پاگل کہندے نیں
 پچھ رہئے سینہ سڑدا اے
 اُستاد دامن

لہور شہر دے مڈھ توں ای میں وچ آپنے ولیے دے وڈے کویاں تے
 لکھاریاں نے ڈیرا کیتا۔ کھیاں اتھے ڈیرے لائے تے اگانہہ ٹر گئے تے کئیں اتھے
 جھے تے اتھے ای موئے۔ پنجابی زبان دے سالگے وچ اسیں ویہنے آں کہ بابا فرید
 دے نال توں ٹلہ بابا فرید آج وی پرسدھ ہے۔ گجھ کوئی انج دے وی سن جبھرے لہور
 دی پੁچھاں بن گئے۔ ایہناں وچ شاہ حسین دا نال جانیا مانیا ہے۔ اُستاد دامن وی لہور
 وچ جھے تے اتھے ای دن ہوئے۔ آپ وی جن ترخ مولا بخش گشته نے آپنی کتاب
 ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچ ۱۹۰۲ء دسی ہے۔ سپوتنک جنوری ۱۹۹۳ء دا پرچہ ”اُستاد
 دامن“ نمبر سی اوں وچ اوہناں ۱۹۰۹ء لکھی ہے۔ آپ وی قبر وی لوح اُتے کیم جنوری
 ۱۹۱۰ء لکھی ہوئی ہے۔ آپ وی کتاب ”دامن دے موئی“ دے سودھن ہار دسائیں
 اندر حسین، وحید مرزا، تے محمد اقبال سن۔ محمد اقبال، اُستاد دامن اکیدمی دے جزل
 سیکرٹری وی سن، ایں کتاب وچ جن ترخ ۲۳ ربیعری ۱۹۱۱ء لکھی ہوئی ہے۔ میں آپ وی
 ایں ترخ نوں دوجیاں ترجیحاں توں یہتا معتبر سمجھنا وال، اوں دا کارن ایں کتاب دے
 سودھیاں دا گل ٹوں اک پڑچول تے کھون گمروں کرن دا آہر ہے۔ آپ وی جنم بھومی
 گوچہ ڈوگراں نواب بزار لہاری یوہا لہور سی، مایاں آپ دا نال چراغ دین رکھیا۔ گجھ
 چرگموں آپ دے ماپے پُرانے لہور توں باہر با غبان پورہ ٹر گئے۔ چراغ دین وی آپنے
 پردار دے نال اوتھے جاؤ سے آپ دے مایاں دے نال آپ وی اک وڈی بھین

تے اک وڈا بھرا وی نال سی۔ اوہناں اوتحے قرآن پاک حفظ کيتا پر دُوچی پڑھائی وچ اوہناں آپنی ٹورے پھیرے تے مخولی طبیعت دے کارن لکھیں سکول بدے۔ دسویں دا امتحان پاس کر کے دیال سنگھ کالج لہور وچ داخلہ لے لیا۔ ماپے ماڑے گھر اس چوں سن۔ آپ دے اباجی ملکمہ ریلوے وچ ملازم سن تے ویکھل وچ درزیاں دا کم کر دے سن تے اماں ہوری دھوبیں دا کم کر دیاں سن۔ آپنے پیوتون درزیاں دا کم اُستاد ہوراں وی سکھیا، تے لکھیں ورھیاں تیکر ایس کم توں ای روزی روٹی کمائی۔ آپ بکھی عمر وہن ای پنجابی وچ شعر آکھدے سن تے اوس ویلے دے اک وڈے اُستاد کوئی اُستاد ہدم دا بیہت آدر کر دے سن تے آپ اوہناں دے شاگرد وی ہوئے اوہناں اک تھاں تے انخ آکھیا:

کیوں بڈھے ہوں اُستاد جہاں اندر

ہوون جینہاں تے آپ اُستاد ہدم

آپ دی حاضر جوابی تے گلاں ٹوں چج آکھن دے کارن لوکاں وچ اوہناں دی گل بات ٹُرنی شروع ہوئی۔ انگریز سرکار دے ویلے وچ حق چج تے آزادی دی گل کیتی اک تھاں تے انخ آکھیا:

میرے خیال اندر اوہ شاعر ہوندا اے

جو کھنڈ ٹوں کھنڈ زہر ٹوں زہر آکھے

اوہناں دی کویتا بارے اوہناں دی ماں ہوراں دا آکھنا سی کہ میرا پُر لیڑیاں ٹوں جوڑنہیں لاندا ایہہ تے اکھر اس ٹوں جوڑ لاندا ہے آپ ٹوں لہور شہر دیاں گلیاں توں کلڈھ کے پورے ہندوستان دے اکاش اُتے لے کے آون دا سہرامیاں افتخار الدین دے ہر ہے۔ اوہناں اُستاد دامن ٹوں پہلی واریں لہور وچ ہوون والے کاغرس دے جلسے وچ کھڑیا، جلسے وچ آپ دے کلام تے کلام ٹوں سناؤں دے خاص چج

نے پورے ہندوستان ویچ دھماں پا دیاں۔ لوگاں دے پیار تے لوگاں بارے ای کلام
دے کارن پنڈت جواہر لال نہرو نے آپ ٹوں ”آزادی دا شاعر“ آکھیا۔ اوسے جلے
مگروں آپ نے ونڈ تکر کئی جلسیاں ویچ آزادی دا کلام آپنے خاص انگ نال سنایا۔
آپ دی مشہوری جلے دے نیڑے دیاں تھاواں تے جلے توں پہلاں ای اپڑ جاندی
سی۔ آپ دا کلام تھاں تھاں اُتے پڑھیا تے گایا گیا۔ اوہناں اک تھاں تے انج
آکھیا:

توں شکاری میں پچھجی آں
ویچ پنجھرے جے بولن نہیں دیندا
تے پھر کن تے دے
جیہڑے تیر توں مارے نیں
ویچ سینے جے نکلن نہیں دیندا
تے پھر کن تے دے

آپ دے گھر دی حیاتی انج سی کہ ونڈ توں پہلاں آپ دا دیاہ ہویا تے اوس ویچ
اک پُتر وی ہویا۔ پر ونڈ دے روپیاں ویچ آپ دا آپنے گھر آلیاں نال ویچھوڑا پے
گیا تے ونڈ مگروں جدوں گھر آلی دے پُتر لھتے تے دویں ایڈے بمارسن کے گھج چرد
مگروں رَب سوہنے کوں ٹُر گئے۔ ویلے دے نالوں مالپے تے بھیں بھرا وی رَب کوں
ٹُر گئے۔ ونڈ دے روپیاں ویچ آپ دے گھر نوں وی اُگ لا دی گئی۔ اوتحے آپ
دیاں کٹھی کیتیاں ہوئیاں کتاباں دے نالوں نال ”بیہر راجھے“ دا لکھیا ہویا مسودہ وی سڑ
گیا، پھیر آپ دا خاندان پُورا پاکستان بن گیا۔ ایس کارن ونڈ مگروں حاکماں آپ
اُتے نگاہ رکھنی شروع کر دیتے خلقت دے نال ہوون والے دھرو دے کارن اوہناں
ہمیش خلقت دے حق ویچ گل کیتی، ایس کارن اک تھاں تے آکھیا:

لگیاں چھپیاں کدے نہ رہیاں
 سانچھاں ایں جہاں دیاں
 مٹی دے ویچ مٹی ہوئیاں
 سانچھاں سبھ انسان دیاں

اُستاد دامن ۱۹۵۰ء ویچ باغبان پورے توں آپنا مکان چھڈ کے تکسالی نو ہے دے باہر
 شاہ حسین دے جھرے ویچ آن وسے۔ باتشاہ اکبر دے ویلے توں ایہہ تھاں شاہ حسین
 دے جھرے توں جانی جاندی سی۔ اُستاد دامن دے کارن اوہ تھاں پھیر اک واری آباد
 ہوئی۔ ایں جھرے ویچ آپنے ویلے دے وڈے وڈے کوئی، کلا کار، گویے تے فنکار
 آؤندے رہے۔ اوس ویلے دے اک پرسدھ فن کار علاوہ الدین آپ دے منہبہ بولے
 پتھر سن۔ علاوہ الدین نے وی آپ ٹوں ہمیش پیو ورگا آ در دتا۔ اُستاد دامن نے درزیاں
 دا کم چھڈ چھڈ یا سی۔ پر کنین واریں اوہناں علاوہ الدین ٹوں آپنے ہتھی گرتہ سیبوں
 کے دتا۔ اُستاد دامن ہوراں بڑی سادی حیاتی ہئڈائی۔ دھوتی گرتا، سلوکا، موڑھے اُتے
 رومال تے براہتے وی رومال جاں پگ ساری حیاتی بخھ دے رہے۔ اوہناں جو کمایا،
 کھادا، پیتا، لوکاں ویچ وئیا جاں کتاباں مل لئیاں۔ اُستاد ہوری آپنے ہتھی روٹی
 پکاندے تے ہتھی لوکاں ٹوں کھواندے۔ اوہناں ٹوں آپنے ہتھ دا انج دا سواد سی کہ
 بہت گھٹ کسے دوچے دا پکیا سوادی لگدا۔ ونڈ مگروں اک واری آپ اک مشاعرے
 ویچ وی گئے اوس مشاعرے ویچ جواہر لال نہر و جیہڑے کہ کاگنرنس ویچ آپ دے
 پُرانے ساتھی تے اوس سے دے ہندوستان دے وزیر اعظم وی س۔ اوہناں اوس
 مشاعرے ویچ آکھیا کہ میری تے لوکاں دی چاہ ہے کہ اُستاد دامن ایتھے ای رہ
 جاون۔ اوس گل دے جواب ویچ اُستاد دامن نے اک تریجھی گل آکھی ”میں رہوں گا
 لہور ویچ ای بھاویں جیل ویچ رہوں“

اُستاد ہوراں ہر آمر تے ہر فوجی ڈکٹیٹر دے خلاف آواز چلی - اوہناں دیاں
اکھیاں نے جیہڑے پاکستان دا نقشہ ویکھیا سی اُنچ دا کیدھرے وی نہیں دسدا سی -
لوگاں آپنے حق تے سکون دے جیہڑے چاہ ممن وچ رکھ کہ بسر وڈھائے سن اوہ سکون
تے کیدھرے وی نہ سی ایس کارن اک تھاں اُتے آکھیا:

میرے ملک دے دو خدا لا الہ تے مارشل لاء
اک تے رہندا عرشان اُتے دوجا رہندا سڑکاں اُتے
لوگاں ٹوں رُزگار نہ لمحن دے کارن جوسماں دی حالت ہوئی اوس اُتے آپ نے
انچ آکھیا:

ساؤڈے ملک دے نوجوان بھنگی چرسی تے بھلوان
فیشن ہے ایہناں دی جان گیت پھر دے گاؤندے جان
ہمیں روں دے آپنی شان
زندہ باد اوہ پاکستان
اُستاد دامن نے ساری حیاتی لوگائی دی گل کیتی - ایس گل دی گواہی انچ لبھدی
ہے کہ چچھلی صدی وچ اردو زبان دے سمجھ توں وڈے انقلابی شاعر غیض احمد غیض نے
انچ آکھیا:

”میں پنجابی وچ ایس کارن شاعری نہیں کردا
کیوں جے پنجابی وچ شاہ حسین، وارث شاہ تے بُلھے
شاہ مگروں اُستاد دامن بُہت چنگا لکھدے نین“

اُستاد ہوراں ٹوں زباناں سکھن دا وی یہت چاہ سی - اوہناں ٹوں پنجابی توں آڈ
اُردو، سنسکرت، ہندی، انگریزی، فارسی، بنگالی تے رُوی زباناں دی چنگلی جانکاری سی حیاتی
دے اخیر لے دیاں وچ آپ پشوٹ سکھن دا آہر وی کر دے - پر اوہناں ٹوں آپنی ماں
بولی نال اک عشق سی - اوہناں ساری حیاتی المیں وچ کویتا آکھی تے المیں زبان دے

و دھاوے واسطے کم کر دے رہے۔ اُستاد دامن نے ۳ ستمبر ۱۹۸۳ءُ توں چلانا کیتا اور ہناں
دی وصیت پاروں اور ہناں توں شاہ حسینؒ دے مزار دے سامنے دفنایا گیا۔ آپ دے
مگروں آپ دی اکیدی تے شاہ حسینؒ دے جُحرے دیاں روتفاں اک واری پھیر مک
گھیاں۔ ہُن ایں تھاں دے بند ٹو ہے سامنے گھیاں بھیاں جاندیاں نیں۔ آپ دی
قبر دی لوح اُتے ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
نَالْجَاغُ دِينَ وَلَدَ مِيرَانْ بَجْش
آپنا - اُستاد دامن
جن دیہاڑ

سینپور ۱۸ پوہ، ۱۸ ذوالحجہ ۱۴۳۲ھ

مران دیہاڑ
سو موار ۱۸ مگھر، ۱۹ ربیع الاول ۱۴۰۵ھ

ماری سرمی نظر جہاں اندر
تے زندگی ورق اتحلیا میں
دامن ملیا نہ کوئی رفیق مینوں
ماری کفن دی بُکل نے چلیا میں

تے باہر لی سیدھ تے ایہہ عبارت گندہ ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
نَالْجَاغُ دِينَ وَلَدَ مِيرَانْ بَجْش

آپنا - اُستاد دامن

چن دیہاڑ

بروز هفتہ کم جنوری ۱۹۱۰ء

مران دیہاڑ

پیروار ۳ دسمبر ۱۹۸۲ء

ایہہ دنیا مثل سراں وی اے
 اتھے مسافرالا بیٹھ کھلو جاناں
 میرے وہندیاں وہندیاں کئی ہو گئے
 میں کھیاں دے وہندیاں ہو جاناں
 دامن شال دوشالے لیراں والیاں وی
 سینیاں خاک دے وچہ سمو جاناں

۱۳۔ اسماعیل متواہ

۱۹۲۲-۱۹۸۹ء

جدوں اوہدی موت دا خیال مینوں آؤندہ اے
 اک پل ویچ کئی وار مر جانا ایں
 صدق صدق

اسماعیل متواہ دا جنم ۲۵ مئی ۱۹۲۲ء ہویا۔ آپ دا دھیان نکی عمر توں ای

پنجابی شاعری ول سی۔ و نڈ مگروں آپ دا لہور دے فلمستان نال اک خاص رشتہ بن گیا۔ احمد راهی مگروں آپ ٹوں پنجابی فلماءں دے گیت کاراں و چ اُچی تھاں دیتی جاندی سی۔ آپ اک بڑی سادہ تے درویش طبیعت دے ہی سن۔ ہمیش اچھائی کیتی تے اچھائی دا پرچار کیتا کدے وی کسے دی رہائی و چ نہ آئے جد کہ لہور دے فلمستان و چ ایہو جیہیاں بُرا نیاں ہر سے ڈسڈیاں سن۔ گیتاں توں اڈ آپ ٹوں پنجابی شاعری دیاں ڈوجیاں صنفاءں دی وی پوری جانکاری سی۔ آپ دے کلام دا اک پراغا ”بُلارے“ دے نال توں چھپیا سی پر ہُن ادہ بزار و چ نہیں لھدا۔ آپ دی جیاتی تے اک بھروسہ مقالہ اور نیشنل کالج پنجاب یونیورسٹی لہور دی اک پڑھیار نے لکھیا تے پھیر ایم۔ اے پنجابی دی ڈگری لتی۔ گیتاں دے سائے و چ آپ دے کئی گیت و چ پر سدھ ہوئے۔ آپ دا اک پنجابی گیت ”ریشم دا لاجہ لک وے“ پاکستان دے مشہور فلمی اداکار ندیم دی پہلی پنجابی فلم ”مگھڑا“ و چ فلمایا گیا۔ ایہہ گیت آج دی لوکاں دی زبان اُتے ہے۔ اسماعیل متواہ ہو راں ۳۰ مئی ۱۹۸۹ء توں چلانا کیتا۔ آپ ٹوں جی ٹی روڈ اُتے انجیسٹر نگ یونیورسٹی لہور دے ساہمنے اک پُرانا قبرستان ”بندھو دا آوا“ و چ دفتایا گیا آپ دی قبر دے کتبے تے ایہہ لکھت ہے:

يَا اللَّهُ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

مرقد

أُسْتَادُ اسْلَمْعَيْلُ مُتَوَالًا

۲۵ مئی ۱۹۲۲ء

جمن دیہاڑ

۳۰ مئی ۱۹۸۹ء

مرن دیہاڑ

آپے مک جائیے دکھ نہ سنائیے کسے ٹوں
 اگ آپنے غماں دی نہ لایئے کسے ٹوں
 ایہہ مرقد پنجابی دے اوس سوہنے شاعر دی اے جینے آپنی حیاتی
 دے خون دا قطرہ قطرہ آپنی ماں بولی اُتے شارکر دتا۔ امام بلاقی شاہ
 لندرا بزار لاہور دے وسینک متواں ہواراں ٹوں اُستاد آکھدے نیں

متواں جی آپنے چاہن والیاں توں اڈ آپنے فن دے دی اُستاد سن:

اے ماں اے ساڑی بلہاں تے پھل کر دے
 جدوں لیندے نیں تیرا ناں
 لُک لُک روویں گی نی بک چک روویں گی
 پاویں نہ پیار باہواں چک چک روویں گی

۱۳- نادم عصری

۱۹۸۳ء - ۱۹۲۳ء

توں اول تے آخر ثانی ہور کوئی نانہہ تیرا
 ساڑا تے ایس دنیا اندر جوگی والا پھیرا
 مڈھ قدیمیوں توں اک تیرے جلوے چار چوفیرے
 وحدت دا اک گیت سناون پچھی سانجھ سویرے
 نادم عصری

آپ دا جنم ۱۹۲۷ءوں خلیفہ غلام محمد دے گھر ہویا جیہڑے کے امرتسر وچ ٹوکریاں
والے بزار دے واسی سن۔ اوہناں آپنے پُتر دا نام اللہ داد رکھیا۔ پر سلکیکھ دی ڈنیا وچ
آپ ساری حیاتی نادم عصری دے نام توں مشہور رہے آپ دے پیو دا امرتسر دی بکر
منڈی وچ چنگا چوکھا کم سی۔ اوہ بکریاں دے بیوپاری ہوون دے نالو نال مشاعریاں
وچ جاون دا شوق وی رکھدے سن، اوہناں دی باوکرم دے تکیے وچ وی بہت آوا
جاوی سی جیہڑا کہ امرتسر وچ لہوری یو ہے دے باہر سی۔ کئیں واریں اوہ آپنے نال
آپنے پُتر اللہ داد نوں وی کھڑوئے مشاعریاں دے نالو نال اللہ داد نوں سکول وی
گھلیا۔ جتنے اوہناں آٹھویں جماعت تیکر پڑھیا۔ اللہ داد ہوراں آٹھویں مگروں پڑھائی
چھڈ دی پر مشاعریاں وچ آدا جاوی اُنج ای رکھی تے پھیر آپ وی شعر آکھنے شروع
کر دیتے تے سارے جگ وچ نادم عصری دے نام توں پرسدھ ہوئے۔ اوہناں آپنی
حیاتی وچ کئیں مشاعرے تے بہت بازی دے مقابلے آپنی اکھیاں سائنسنے باپو کرم
دے تکیے وچ دیکھے۔ اوس پرسدھ تکیے وچ اوہناں استاد شرم عطا محمد عزت، خلیفہ
الفت، عبدالرحمن ہیر والا، استاد کرم، استاد دامت تے ہور کئیں وڈیاں استاداں نوں سعیا۔
شروع وچ آپ نے اردو زبان وچ وی شاعری کیتی پر آپ دی پچھان پنجابی شاعری
ای بنی آپ دا ویریوا پروفیسر اسلم ہوراں آپنی کتاب ”خنگان خاک لہور“ (ص۔ ۲۵۰)
تے اُنج کیتا ہے:

”ظہور عالم شہید دی قبر توں تجھی میٹر پرانہ اُتر
سیدھ وچ پنجابی زبان دے مشہور شاعر اللہ داد نادم
عصری دی قبر ہے۔ شاعری توں اُذ اوہناں نوں لوکاں
دی حیاتی تے ہڈ ورتیاں لکھن دا شوق وی سی، آپ
دیاں لکھتاں وچ جذبہ آزادی، عرقِ ندامت، نگینے،
چراغِ رہگزر، واردتاں، رنگِ لمراں رشنائی، اک

انکھی دھی پنجاب دی، تے تارے نیل گگن دے بُہت
مشہور نیں۔ اخیر لی کتاب پنجابی شاعر ان دا ویروا
ہے

آپ دی کتاب ”تارے نیل گگن دے“ شروع وچ اک مضمون ”دو صفحے“ دے
ناں توں پنجاب یونیورسٹی دے ریسرچ سکالر محمد بشیر گورایا نے ۱۹۷۸ء وچ لکھیا سی۔
ایس وچ اوہناں نادم عصری ہو راں دے بھیڑے حالاں دا ویروا انخ کیتا ہے:
”آپنی بمت مطابق آزادی دی تحریک وچ نادم
عصری ہو راں پورا حصہ لیتا تھے ۱۹۴۷ء وچ پاکستان
ہجرت کر کے آگئے اجکل موہنی روڈ دے نیڑے
لہور دے اک گمنام کونے وچ رہ رہے نیں تے ایہناں دا
قلم ظلم دے خلاف جہاد کر رہیا وہ“

نادم عصری نے آپنے بھیڑے حالاں نال ای ۱۹۸۲ء نومبر ۲۸ء توں چلانا کیتا۔
آپ توں قبرستان میانی صاحب لہور وچ فن کیتا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے تے ایہہ
لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَا مُحَمَّدُ
أُرْدُو اور پنجابی کے مشہور شاعر
اللَّهُ دَادُ (خلیفہ نادم عصری)
پیدائش ۱۹۲۳ء امرتسر
تاریخ وفات ۲۷ نومبر ۱۹۸۲ء

بروزِ مغل

مالکِ ارض و سما اے کا تپ تقدیر لو
دینے والا آدمی کو چند روزہ زندگی
چند روزہ زندگی میں ہے متاع بے بہا
تیرے بندوں کے لئے نام مقام بندگی

۱۵- محمد آصف خان

۱۹۲۹ء - ۲۰۰۰ء

وڈا پرکھی تے پرچولی ساڈا آصف خان
آپنے کم وچ اُچا سچا ڈاہد اھا ات مہان
ماں گرتو تی نوں پلے بنخ کے آپنا پدھ مُکایا
ماں بولی دا سچا سیوک آپنی آپ سیہان
حکیم فضل الہی بہار

پاکستان دی وار وچ جدوں وی سُلکیھ تے خاص کر پنجابی سُلکیھ دے وڈے
بندیاں تے زگاہ پائیے تے محمد آصف خان دا نال سو ہے اکھراں وچ دسدا ہے۔ آپ
دائم ۲۹ نومبر ۱۹۲۹ء نوں عبداللہ خان دے گھر بستی دانشمندان جاندھر (کٹھے
ہندوستان) وچ ہویا۔ ایہہ بستی مغل راج توں وی پہلاں لوڈھی سرکار دے ویلے وچ
آصف خان دے وڈیاں چوں اک بزرگ میاں محمد شفیع نے وسائی سی۔ ایسی بستی دا
نام اوہناں آپنے اک بڑے پڑھے لکھے بزرگ محمد ابراہیم داش دے نام تے رکھیا۔

سے لنهن دے نال اک ویلا ایبو جیہا آیا کہ اک وڈا دانشمند محمد آصف خان دے روپ وچ ایتھے جیسا، اوہناں ۱۹۷۵ء وچ دسویں دا امتحان پاس کیتا تے پھیر انگریز فوج وچ بھرتی ہو گئے۔ وئند توں پہلاں ای آپ دا پروار پاکستان آن وسیا۔ لہور وچ اوہناں محکمہ خوارک وچ نوکری کیتی تے اوہنوں آپ ۱۹۷۳ء وچ ریٹائر ہو گئے۔ آصف خان آپنی نوکری توں اڈ لہور وچ سلیکھ دی تھاواں اُتے اُردو پنجابی دے کہانی کار دے روپ وچ جانے جاندے سن۔ اک اُردو دی کہانی وچ پنجابی زبان دے لفظ ورتن اُتے اک رولا جیہا پیاتے ایس مگروں پھیر کر دے وی اُردو وچ نہ لکھیا۔ کہانی کاری دے نالوں اوہناں ٹوں زباناں سکھن دا وی بہت چاہ سی۔ اوہناں ٹوں اُردو پنجابی توں اڈ انگریزی، سندھی، پندی، سنکرلت تے پشتو دی چنگی جانکاری سی۔ ایس چاہ دے کارن اوہناں جاپانی زبان وی سکھنی شروع کر دی۔ جاپانی زبان سکھن دے معاملے وچ سنکرلت دے نالوں دُنیا دی دُوجی سبھ توں ودھ اونکی زبان سمجھی جاندی ہے۔ اوہناں دے ایس شوق دی خبر اوس ویلے دے اک وڈے دانشور صدر میر تکر آپڑی تے اوہناں اک بیٹھک وچ آصف خان ہواراں ٹوں ایہہ گل دسی کہ زباناں دے رولیاں وچ ایس ویلے پنجابی زبان ٹوں بچاؤں دی لوڑ ہے، ایہہ زبان انگریز سرکار دے ویلے توں ای مگن دے ٹورے ول ہے۔ ایس وڈی پُرانی لوکاں دی زبان وچ بابا فرید، بابا ناک، شاہ حسین دمودر بُلھے شاہ، وارث شاہ تے خواجہ فرید ورگے ہور کئیں وڈے بندے نیں۔ پھیر اوس دیہاڑی مگروں اوہناں دا ہر ساہ پنجابی زبان دا سی۔ زبان دے نال پریم دے کارن آپ ٹوں شاہ مگھی لپی دے نالوں نال گرمکھی لپی اُتے پُوری جانکاری سی۔ ایس کارن آپ دی چڑھدے پنجاب دے اخباراں، رسالیاں تے دُوجی سلیکھ دیاں تحریکاں اُتے پُوری بُنگاہ سی۔ تے اوہھ دی آپ ٹوں پورے آدنال ویکھیا جاندا سی۔ ۱۹۷۵ء مئی دیاں پنجابی ادبی بورڈ بنیا۔ بورڈ دے پہلے چیئرمن

مسعود کھدر پوش سن تے ایں دے پہلے سیکرٹری سبط الحسن ضیغم سن۔ سید صاحب نے ۱۹۸۲ء وچ سیکرٹری دے ٹھہرے توں استغفاری دے دیتا۔ اوہناں مگروں آصف خان نوں پنجابی ادبی بورڈ دا سیکرٹری بنایا گیا۔ پھیر ایس اُتے حیاتی دے اخیر لے ساہ ننگہ کم کر دے رہے۔ اتھے آپ ”پنجابی ادب“ دے ناں توں اک تماہی رسالے دے ایڈٹر وی رہے۔ اوتھے اوہناں کئیں کتاباں اُتے کم کیتیا۔ پنجابی بورڈ بنن توں پہلاں وی گھج کتاباں اُتے اوہناں کم کیتیا ہویا سی اوہناں وچ اجوکی کہانی ۱۹۶۰ء، چونویں کویتا ۱۹۶۳ء، جنگ ہند پنجاب ۱۹۷۲ء، مذہلی لفظاظی ۱۹۷۶ء، احمد خان کھرل ۱۹۸۰ء، کن لیکھا ۱۹۸۲ء آکھیا بابا فرید تے ہیر دمودر ۱۹۸۶ء، کافیاں شاہ حسین ۱۹۸۲ء، سندھی ادب ۱۹۹۱ء آکھیا لکھے شاہ نے ۱۹۹۲ء، یک سُک ۱۹۹۲ء پیارا دا پنڈھ ۱۹۹۳ء، پنجابی بولی دا پچھوکڑ ۱۹۹۶ء سارے جگ وچ پرسدھ نیں۔ پنجابی بورڈ وچ اوہناں اک سوبپنجاب (۱۵۰) توں ودھ کتاباں چھاپیاں۔ اوہناں کتاباں وچ شاہ ملکھی وی املاء دا خاص خیال رکھیا گیا۔ وئڑ مگروں پنجابی زبان نوں باہروں جیہڑے مسئلے سن اوہ آپنی تھاں پر جیہڑے اندروں مسئلے سن اوہناں وچ اک مسئلہ اک پکی پیدائی دا املاء دانہ ہوونا سی۔ ہربندے نے آپنی آپنی اک اٹ دی میت اُساری ہوئی سی۔ آج دے ولیے وچ اماء دے اک خاص معیار دے ہوون وچ آپ دا یہت وڈا ہتھ ہے۔

محمد آصف خان ہوراں دی حیاتی دا اک روپ اک اُستاد دی شکل وی سی۔ پہلاں آپ شاہ حسین کالج لہور وچ پڑھاندے رہے اوس مگروں آپ بجم حسین سید تے علی عباس جلالپوری دے نال ۱۹۷۲ء توں لے کے ۱۹۷۷ء تک پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج لہور وچ پڑھاندے رہے۔ اوہناں لہور ریڈیو توں اک پروگرام ”پنجابی دربار“ دے ناں توں شروع کیتا تے اوہ پاکستان توں اڈ ساری دنیا وچ پرسدھ ہویا۔ اوہناں نوں ۱۹۶۰ء وچ آدم بھی ایوارڈ وی دیتا گیا۔ پر اوہناں اوہ ایوارڈ لیون توں ایس گل

توں انکار کر دتا کہ اوہ رائٹرز لگڈوچ آپنی گل نوں گھل کے آکھنا چاہوندے سن۔
 محمد آصف خان ہواں ساری حیاتی پنجابی دے ودھاوے دا کم کیتا۔ ایس گل دی
 گواہی انچ لبھدی ہے کہ اوہناں کو لوں لکھیں بندیاں پنجابی زبان اُتے تے پنجابی زبان
 وچ کئیں مددیاں اُتے مضمون لکھاۓ تے پھیر آپنے ناداں نال پڑھے وی تے
 چھپوائے وی۔ محمد آصف خان ہواں نوں ایس گل دی پوری جانکاری سی پر اوہ پھیر دی
 ساری حیاتی لوکاں نوں مضمون لکھ دیندے رہے کہ انچ پنجابی زبان دے وادھے
 دا کم اگانہہ ٹردا رہے گا۔ پنجابی زبان دے نال عشق تے ایس بے جس سماج تے
 ناقدرے لوکاں دے کارن اوہناں ساری حیاتی بھیڑے حالاں وچ ہندائی۔ اوہناں
 آپنے مال، جان تے کسی وی شئے دی کدے پروادا نہ کیتی۔ حیاتی دے اخیر وچ اوہ
 آپنی حیاتی گھر رکھی ہوئی مجھاں دا دُدھ و تیچ کے کردے رہے۔ زباناں، سُلکیھ تے کھوج
 دا کم کرن والے آصف خان جے دُنیا دی کسے وی دُوستی تھاں اُتے ہوندے تے
 اوہناں دے نال دی ڈگریاں دیتیاں جاندیاں، مقاۓ لکھے جاندے اوہناں نوں سماج
 وچ ہیرو دے روپ وچ دسیا جاندا پر اسنتھے نویں پیڑی نوں اوہناں دے نال دی وی
 جانکاری نہیں آپنے گھر دی حیاتی وچ اوہ ہبھتا دیلا آپنے یاراں بیلیاں نال تاش
 کھیڈے ہنداندے تے ایس دے نالو نال حقہ پیون دا شوق وی رکھدے سن۔ آپ
 بزاروں سکریٹ مل لیون دی تھاں آپنا سکریٹ آپنے ہتھی بنا کے پیندے سن۔ دُنیا
 وچ بولی جاون والی وڈی زباناں وچ اک وڈی زبان پنجابی وی ہے۔ تے ایس وڈی
 زبان دا اک مہمان سیوک ۲۰۰۰ء نوں میو ہاسپیٹ لہور وچ چلانا کر گیا۔
 اوہناں نوں اوہناں دے گھر دے نیڑے بند روڑ اُتے قبرستان معصومیہ وچ دفنایا گیا۔

۱۶- صدیق صدف

۱۹۳۵ء- ۲۰۰۹ء

تیری اوہ مثال اے صدف زمانے وچ
لوہا بن کے لکڑ دے نال تر دے رہے
صدیق صدف

محمد صدیق ہوراں دا جنم ۱۹۴۵ء اگست ۱۹۳۵ء ٹول امرتر (کٹھے ہندوستان) وچ
میاں رحمت اللہ ہوراں دے گھر ہویا۔ آپ نے کوئی دی دُنیا وچ صدف تخلص رکھیا
تے اوتحے آپ صدیق صدف دے نال توں پچھانے جاندے سن۔ آپ دے وڈیاں
دا خاندانی کم سونے دی کارگیری سی، آپ نے پڑھائی لکھیائی دے نالو نال آپنے پیو
کولوں سونے دی کارگیری دا کم دی سکھیا۔ آپ نے میٹرک تکر تعلیم لئی جبیرے کے
اویں ولیے وچ چنگی تعلیم گئی جاندی سی۔ ونڈ مگروں آپ دا پرواہ ہور آن وسیا۔ ایتحے
آن کے آپ آپنی روزی روتی وچ ای رُجھ کے رہ گئے۔ پرمیں دے نالو نال
شاعری پڑھن دا چاہ آپ دے بالپن توں آپ دے نال اخیرے سے تیکر ٹر دارہیا۔
شروع وچ آپ ٹول اردو شاعری پڑھن دا بُہت چاہ سی خاص کر غالب تے اقبال ٹول
روز پڑھنا آپ دی عادت سی۔ ایں کارن آپنی جوانی وچ آپ اردو شاعری دی کر
دے رہے۔ پنجابی شاعری دے سانگے وچ آپ آپنی جوانی وچ ملکھی رام دی
شاعری ٹول بُہت پسند کر دے سن۔ ونڈ مگروں حضوری باغ، منو پارک، سرگلر روڈ باغ،
پاک ٹی ہاؤس، چوپاں، املی والا تکنیکیہ تے واٹی۔ ایم۔ سی۔ اے ہال وچ ہوون والے
مشاعریاں وچ آوا جاوی رکھی۔ جتھے اوں سے دے جگت اُستادتے شاعر آپنا کلام

سُناندے سن۔ جنوری ۱۹۸۸ء وچ آپ دی اک بیٹھک پاک ٹی ہاؤس سائیں اختر تے راجہ رسالو نال ہوئی چاء دے کپ مگروں آپ نے اردو شاعری چھڈ کے پنجابی شاعری پورے چج نال شروع کیتی۔ اوس مگر آپ نے صرف مُشاعریاں وچ جاندے اوس دے نال آپنا کلام وی سُناندے۔ سائیں اختر ہوراں نال یارانہ ہو رُوڑھا ہو یا پھیر آپ اوہناں دے شاگرد وی ہو گئے۔ آپ دی شاعری دا اک پراگا ”ہنجدین ہُنگارے“، دے نال توں چھپیا اوس دے شروع وچ اک مضمون سائیں اختر ہوراں وی لکھیا اوس چوں اک سانگا انخ ہے:

”میں ودھیرے نظم دا شاعران تے میرے شاگرد
صدیق صدف ہوریں غزل لکھدے نیں تے ایس
پراگے وچ بُہت ساریاں غزلان ای نیں۔ ایہہ حقیقت
اے کہ میں بُہت گھٹ غزلان لکھیاں پر پھبروی
جتھوں تائیں ہو سکیا میں صدف صاحب نوں
مشورہ دیندا رہیا تے غزل دے میدان وچ ایہناں دی
رہنمائی کیتی۔ ایہہ بُہت سوپنی غزل لکھدے نیں
تے شعران وچ نصیحت تے تلقین دارنگ بہوندا اے۔
جیس ُمر وچوں اوہ لنگھ رہیے نیں ایس رنگ دا ہونا
فطری گل اے۔ فنی لحاظ نال اوہناں نوں کترے کترے
میری مدد دی لوڑ پیندی اے پرا اوہ وی بُہت
”تهوڑی“

لہور وچ اوہناں آپنی حیاتی دا اک وڈا حصہ وڈے ساندے لگھایا۔ اوہوں ای
آپ سونے دا کم کرن پُرانے لہور جاندے سن۔ پھیر آپ نے اک لما ویلا بلاں گنج
دے علاقے وچ گھڑیاں دی مرمت دا کم وی کیتا۔ آپ نوں جدؤں وی آپنے گھر

تے کاروبار توں ویہل لبھدی آپ شاعرال دی سنگت وچ ُر جاندے آپ دی کتاب ”ہجودین ہنگارے“ دا دیباچہ پروفیسر عاشق راحیل ہوراں نے لکھیا سی۔ اوس چوں اک سانگا انخ ہے:

”حیاتی دیاں لوڑاں تھوڑا غم تے خشیاں ویکھدیاں
ویکھدیاں اوہ ایهدی بہ رائق نیچ دے چنگے
جانونیں۔ ایس لئی اوہنماں دے کلام وچ زندگی دا
اک نچوڑ ملدا اے۔ تحریکیاں دی عکاسی اے ایس دنیا
تے اوہدے مسئلیاں نوں سمجھن دا اک درس اے۔
اوہنماں غزلان تے نظمان دوواں تے طبع آزمائی کیتی
اے۔ اوہنماں دے کلام دی خوبی سادگی تے آپنے
خیالاں نوں واضح طریقے نال ادا کرن دا انداز اے“

صدیق صدف ہوراں آپنی کویتا وچ بُھتا سماجی تے میل و مددے مسئلیاں اتے گل کیتی اے۔ پر حیاتی دے اخیر لے دیہاڑاں وچ آپ دا بُھتا رُجان نعتیہ تے حمدیہ کلام
وال ہو گیا سی۔

نمونے دا کلام انخ ہے:

جنون تلی پھل تے کلیاں سبھ تیرے لشکارے

جس پاسے وی ہکاں تری قدرت ٹھاٹھاں مارے

صف تیرا ہاں گناہ گار بندہ

کرم کر دے آقا میں آواں مدینے

آپ دی حیاتی وچ آپ دے کلام دی چھپی اکو ہی کتاب آپنے شروع توں لے
کے اخیر تک آپ دے پُر طبیب صدیق دے ہتھوں لیتھی۔ اوہنماں ایس کتاب دی
کمپیوٹر تے کتابت آپنے ہتھی کیتی، تے پھر ایں ٹوں پورے اک پراگے داروپ دتا۔

اوہناں کو لوں ایس گل دی آس وی ہے کہ اوہ آپنے بہشتی پیو دا باقی کم وی کٹھا کر کے
اک ہور پرائے دی شکل ویچ دیوں گے۔ صدیق صدف ہوراں ۲۵ اکتوبر ۲۰۰۹ء توں
چلانا کیتا۔ آپ توں قبرستان گلشن راوی کیپن جمال روڈ ویچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر
کجی تے سادہ ہے تے ایس اُتے کوئی کتبہ نہیں ہیگا:

صرف دیاں تے بت اڈیکاں رہن گیاں

مُڑ نہیں آواں گا میں جہیڑے راہ چلیاواں

پنجیں پڑھی
ستگیت، آرت، تھیئٹر، فلم

چانن

یہا بندھ نہ سکیوں بندھن کی ویلا
بھر سرور جب اچھلے ترن دھیلا بھگت کبیر

ایس پیڑی نوں اک سوال نال شروع کراں گے کہ کسے وی سماج ویچ آرت
جال سخن وی لوز کیوں ہے؟ پھیر ایس سوال دا جواب رب تعالیٰ وی اُساری ہوئی ایس
کائنات توں ھی لمحنے آئ، جے ایس کائنات نوں گوہ نال ویکھیا جاوے تے ایہ
کائنات آپنے آپ ویچ سخن دا اک وڈا نمونہ ہے۔ سورج، چند تارے دن رات
سارے آدتوں اک ترتیب، اک لئے اک سر ویچ ٹردے وسدے میں۔ ایہ سارا نظام
انسان وی معلوم دار ویچ اکو جیسا سادہ تے پُرانا ہے۔ رب تعالیٰ نے آپنی اُساری ایسی
کائنات دے ویچ لکوئے کمال تے دوجیاں حقیقتاں دیاں جانکاریاں لیون واسطے ایس
دھرتی اُتے انسان دا جنم کیتا۔ ایس کارن اسلام دی تعلیم ویچ وی ایہہ گل دسی گئی ہے
کہ جدوں سوئی جال وڈی آ دروان شستے ویکھوتے او سے سے ”سمان اللہ“ آ کھو۔
رب کائنات نے ایس انسان نوں دھرتی اُتے آپنا خلیفہ وی بنایا۔ اُس دا کارن اوہ
عقل سی جیہڑی کہ ڈھور ڈگر، پنچھیاں تے رُکھاں پھلاں ویچ نہیں سی۔ انسان وی
حیاتی رب دے گعم نال اختیار والی وی ہے تے بے اختیار والی وی ہے۔ پر ایس وی

حیاتی رکھاں تے ڈنگراں وانگوں بے سمجھ دی نہیں۔ انسان نے آپنی حیاتی وچ شیواں دی شکل بدل کے اوس ٹوں ورتیا، انسان جیہڑا کہ آپنی حیاتی کچے پھلاں، سبزیاں، جڑی بُوچیاں تے ہور دُوجیاں شیواں نال اگانہ ٹور سکدا سی۔ اوس نے اوہناں چوں سواد دا گن کلڈھیا۔ اوہنے نویں تے وکھو وکھو ڈھنگ دے اوزار کلڈھ کے اوہنوں آپنی گھر دے باہر دی حیات وچ ورتیا۔ بھانڈے بناؤں دا چج سکھیا کیوں مٹی تے دھاتاں دی شکل بدی جاوے پھیر انہاں اُتے پھل بوئے وی کلڈھے ایس گل دی گواہی لہور عجائب گھروچ رکھے گجھ بھانڈیاں توں لعہدی ہے، جیہڑے کہ مہر گڑھ (بلوچستان) دی رہتل دی گجھ نشانیاں چوں نیں تے جہناں بارے خیال ہے کہ ایہہ دس ہزار ورھیاں توں وی پُرانے بھانڈے تے اوزار نیں۔ اوزاراں دی بُمتر دے مُڈھ قدم وچ پتھر لکڑی تے ہڈیاں دے جوڑ لا کے اوزار بنائے گئے۔ ایس دا اک سانچا ڈی ڈی کوسمی دی کتاب ”قدم ہندوستان کی ثقافت و تہذیب تاریخی پس منظر میں“، (ص-۳۶) تے انج ہے:

”دھرتی دی جیہڑی تھاواں دی وڈی گھدائی بھوئی
بے اودھر دی کھوچ تے جانکاری توں ایس گل
دسلدی ہے کہ سبھ توں بھیٹھاں تے سبھ توں مُڈھلے
حصے چھلے بھوئے پتھر دے بھیٹھے جیہے نمونیاں دے
نیں۔ اوہ اوزار بُمترے لکڑی تے ہڈی نال اُسارے
بہوندے سن پر پُن ایہناں دا کوئی وجود باقی نہیں“

بے ہُن ہندوستان (کٹھے ہندوستان) دی وار ول دھیان پائیے تے ایس تھاں تے تھن دُنیا دیاں دُوجیاں تھاواں توں بُھتا دسدا ہے۔ ایس دا اک کارن ایہہ وی سی کہ اتنے رتوں ای خوراک دا پر بندھ سی۔ کئی دریا تے ڈھور ڈنگر جنگل ہر شے اتنے سی تے ایہناں دے نال گھلے وابھی بھی دے میدان سن، ایس کارن خوراک دا مسئلہ حل

ہویا پیا سی، پھیر چتر کاری، نقش نگاری، سنگیت، کھید، ناج، تھیئر تے سخن دیاں دُوجیاں صفائح اُپجے درجے دیاں دسداں نیں۔ اینہاں دے نالوں نال پھاڑاں دیاں سیدھاں توں آون والے حملہ آوراں توں بچن واسطے ہتھیار تے دُوجے اوزار وی بندے رہے۔ ایس معااملے دا اک سانگا ڈی ڈی کوئی دی کتاب ”قدیم ہندوستان کی ثقافت و تہذیب تاریخی پس منظر میں“ (ص ۵۷۰) تے انج ہے:

کُجھ ہندوستانی غاراں توجو چتر باہر آئے نیں سبھ زمین دیاں اُتلیاں تھواں وچ نیں تے اوہناں اُتے جنگی ویلیاں دی چتر کاری ہوئی دسدا ہے۔ ایس توں ہیٹھے کس طرح دے چتر ہوون گے اوہناں بارے جو وی کوئی بندہ گویڑ لا لوئے۔ ہندوستان دی پرانی وار وچ اوزار بناون دافن وادی سوان (پچھمی پاکستان) وچ لا وال عرادی تکنیک نال آپنے حجری اوزاراں وچ ورتیا ہویا دسدا ہے۔ اوزار بناون دا ایہہ گن بھاویں سبھ توں پرانا نہیں پرمدھلا ہوون وچ دوچھے نمبر تے ضرور ہے اک موٹی اندازے توں ایہہ آکھیا جا سکدا ہے کہ ایہہ گن ایتھے مسیح توں پنجچ ہزار ورھے پھلان ضرور سی“

جے ہُن سخن تے خاص کر سنگیت، ناج، تھیئر ول آئیے تے ایہہ گل دسدا ہے کہ انسان دی وار وچ سبھ توں پرانا ساز بانسری نوں آکھیا جاندا ہے ہندوستان دی وار وچ ایہہ گن دُنیا دی دُوجیاں تھاواں دے برابر پرانے دسدا نیں۔ اُج دی نویں دُنیا وچ ہر شے سوکھے چج نال جانی جاندی پئی ہے۔ پر فیر وی ہندوستان داشدھ سنگیت دُنیا دے اوکھے گنانا وچ گلیا جاندا ہے۔ ایس وچ اک سانگا ٹھاکر نواب علی خان

تے بحات کھنڈے دی پر سدھ کتاب ”معارف النعمات“ پہلی جلد (ص-۱۶) توں انج
ہے:

”ہندوستان وچ آج توں تین ہزار ورھے پہلاں سنگیت
دا اک پورا نظام سی - شام وید (ہندواد دی چار آدر
والی کتاباں چون اک ہے) دے اشلوک گاکے پڑھے
جاندے سن - ویلے دے نالونال جتھے اُٹھن بیٹھن،
پاؤں لابھوں، گل بات، ہاسہ مخلوں بدل دا گیا اوته
ایس گل نوں وی سمجھنا چاہی دا ہے کہ شام وید
دا پُرانا نظام آج اوس حالت وچ کیوں ہو سکدا ہے؟
ایس وچ ایہہ وی آکھیا جا سکدا ہے کہ جیھڑے
ست سُراج دسلے نیں ہو سکدا ہے کہ اوس سمرے
وچ انج نہ ہووے ہندوستان دی وار وچ وکھو وکھ
ویلیاں وچ کئی پنڈ تان بڑیاں چوکھیاں کتاباں وی
لکھیاں پرویلے دے نالونال اوہ سانبھیاں نہ جا
سکیاں - گجھے کتاباں بچ وی گئیاں ایہناں وچ سبھ
توں پُرانی تے پکی پیدی کتاب ”رتنا کر“ ہے“

ہندوستان وچ ناج دا اک انگ کٹھک دے ناں توں وی پر سدھ ہے - ایس ناج
وچ کسے کھتا ہوں دسیا جاندا ہے - کھتا دے معنی آپ اک کہانی دے نیں پھیر ایہہ
ناج انج دا ہویا جس وچ نج کے کوئی کہانی دسی جا رہی ہووے ناج دے سانگے وچ
اک لکھت ڈی ڈی کوئی دی کتاب ”قدیم ہندوستان ثقافت و تہذیب تاریخی پس
منظر میں“ (ص-۷۳) تے انج ہے:

”گرند بالی گاون وجاون والی اک پیشہ ور ذات ہے،
آپ سازاں دے نال اک لما گاون وجاون ایس وچ موج

مسنتی اوہ سنان دے ناچ دا اک خاص گن ہے تے خاص
 کرایہ ہے گن پنڈاں دیاں رسمان وچ دسدا ہے اوہ سنان
 دی ذات تے پرانے دیس بارے انج ہے کہ ہو سکدا ہے
 کہ ایہ گونڈ قوم نال کوئی تعلق رکھدے ہوون تے
 انج جا پیدا ہے کہ ایسے قوم نے مسیح توہزاراں سو
 ورھے پہلان ایہ ناچ سیکھیا سی ”

سنگیت دی ہندوستان وچ کڈی خاص تھاں سی کہ وکھو وکھ ستحاں دا آپنا آپنا
 گاؤں سی ایں وچ اک سائزگا آئین اکبری دی جلد (ص ۲۲۰) تے انج ہے:
 ”دھرپید چار سطراں وچ ترتیب نال ہوندا ہے اکھرتے
 شبدان وچ قافیہ بندی دی بندش نہیں ہوندی۔ ایس
 وچ عشق تے پریم نوں گا کرے سُنایا جاندا ہے۔ جدون
 ایس نوں دکن وچ گاندے نیں تے اوتهے ایس نوں
 چندہ آکھدے نیں ایتهے ایس نوں تن جان چار
 سطراں وچ گایا جاندا ہے۔ ایس وچ تعریف کیتی
 جاندی ہے۔ جدون ایہ تلنگی تے کرنٹلک زبان وچ
 گایا جاندا ہے تے ایس نوں دھروہ فتح دال آکھدے
 نیں۔ ایس وچ ناز و نیاز ہوندا ہے، جو بنگالا وچ گایا
 جاندا ہے اوس نوں جنگلا آکھدے نیں تے جو جونپور
 وچ گایا جاندا ہے اُس نوں چٹکلا آکھدے نیں، تے جو
 دلی وچ گایا جاندا ہے اُس نوں قول جان ترانہ آکھدے
 نیں۔ ایس نوں امیر خسرو دہلوی نے مامت تے تتار
 نال پنڈی تے فارسی رنگ نوں رلا کرے راگ اُساریا،
 جو نتھرا وچ گایا جاندا ہے اُس نوں بیشن پد آکھدے

نیں۔ ایس وچ چار، چہ جاں آٹھ سطراں ہوندیاں
 نیں۔ ایس وچ کشن دی تعریف کیتی جاندی ہے،
 تے جو سندھ وچ گاندے نیں اُس داناں کافی ہے۔
 ایس وچ پریم تے وچن دیاں گلاں ہوندیاں نیں تے
 جیہڑے تربت زبان وچ گاندے نیں اوس نوں لہچاری
 آکھدے نیں تے ایہہ بدیاپت نے اساریا ہے ایس وچ
 پریم دا ویراہوندا ہے، جولہارو (لہور) تے ایس دے
 آلے دوالے وچ گایا جاندابے۔ اُس نوں چھند آکھدے
 نیں تے جو گجرات وچ گایا جاندابے اُس داناں
 جکری ہے۔ جنگ دے سمے وچ زور والے پہلوان
 دی تعریف وچ جو گاون ہوندا ہے اوس نوں ساورہ
 آکھیا جاندابے ایس وچ وی چار جاں چہ سطراں
 ہوندیاں نیں تے ایس نوں کئی زباناں وچ گایا جاندما
 ہے۔

اُتے جو کجھ دسیا گیا ہے ایس توں اڈ وی کئی رنگ
 تے چج نیں جیوین کہ سارنگ، پوربی، دھناسری، رام
 کلی، سُنگھرائی، دیسکال تے بھور کئی”

ہندوستان وچ تھیٹر جاں کھیڈ وی اک بُہت پُرانا چج ہے۔ ایس دے سانگے
 وچ گندھارا رہتل وچ ہوئے کھیڈ شکنتلا تے ایس دا لکھاری کالیداس اج دے نویں
 دیلے وچ وی آدر نال ویکھے جاندے نیں۔ نویں سے وچ نواں تھیٹر ایتھے انگریز سرکار
 دے سے وچ دیسا۔ ایتھے خان بہادر دا مقبرہ وی تھیٹر واسطے بُہت چرورتیا گیا۔
 شروع وچ ایتھے پارسی کمپنیاں آئیاں۔ ایہناں لکھنوتے ڈھاکہ وچ آپنا کم شروع
 کیتا۔ ایس مگروں کچھ کمپنیاں لہور تے بمبئی وچ وی دیساں، اوہناں کمپنیاں وچ البرٹ

تھیئر یکل کمپنی، گلوب تھیئر، پرم پرچارنی، ناٹک منڈی، الفرید تھیئر یکل کمپنی، آغا حشر
 دی آپنی تھیئر یکل کمپنی ”انڈین شیکسپیر تھیئر یکل کمپنی“ تے ہور کئیں کمپنیاں آپنے ویلے
 دیاں جانیاں مانیاں سن۔ لہور وچ تھیئر کمپنیاں دی ورتوں دا ڈاہل ریٹن روڈ اُتے
 بریڈلاہال سی۔ فلمی دنیا دے شروع وچ عبدالرشید کاردار، ایم اسماعیل، روپ کے شوری
 ورگے ڈوے نال ڈسدا نہیں۔ اوس گلروں سنگیت کاراں، کلاکاراں، گویاں، فنکاراں
 دی اک ڈی کنٹی ڈسدا ہے جس نے سارے ہندوستان دے فلمستان اُتے راج کیتا،
 ایس گل اُتے اوہناں دیاں اگلیاں پڑیاں دی مان کر دیاں نہیں۔ خطاطی، چتر کاری
 ورگے کوں کلا دے گن پُرانے ویلے توں اچ تکیر ویکھے جا سکدے نہیں۔ آون والے
 پکیاں وچ اوہناں توں جگہ دا ویردا ہے۔ ابے اک لمی کنٹی باقی ہے۔ اوه ایس پراگے
 وچ نہیں، آون والے پر اگیاں دا حصہ ہوون گے۔ اخیرتے میں جُن اُتے عبدالحید عدم
 دے اک مضمون توں سانگک لوائ گا ایہہ مضمون اوہناں دی پہلی شاعری دی کتاب بط
 مے وچ چھپیا سی:

”جو گجھہ کائنات وچ ڈسدا ہے اوہناں دی بِریکی نال
 جانکاری، حیاتی وچ آون والیاں تبدیلیاں نال سُخن دا
 رنگ بدلتا ڈسدا ہے۔ کیون ہے سُخن اصل وچ فن
 کار دے گناہ دی نشانی ہے جو آپنے اصل روپ وچ
 انچ ڈسدا ہے کہ جدون اوس وچ سارے اوہ چچ ورتے
 جاون کہ جیہناں دی لوڑ ہے تے ایس وچ کوئی
 وادھو شئے نہ ہووے“

آپ نے ہُن آپ سا جھیو آپے رچیو ناؤ
 دوئی قدرت دی سماجی ہے کر آس ڈھیو چاؤ گروناک

قصور گھرانہ:

۱- اُستاد برکت علی خاں

۱۹۶۳ء - ۱۹۶۰ء

آج ڈن موج برج راج نہری بجائی
نہری بجائی اگم گیت گائی

خواجہ فرید

اُستاد برکت علی خاں قصور گھرانے دے اک مشہور تے وڈے گائیک سن آپ دا
جمن ۱۹۶۰ء ٹوں اُستاد علی بخش خاں دے گھر قصور وِچ ہویا۔ اُستاد علی بخش خاں نے دو
دیاہ کیتے ہوئے سن۔ پہلی زنانی چوں خانصاحب وڈے غلام علی خاں تے برکت علی
خاں نے جنم لتا۔ دو جی زنانی چوں مبارک علی خاں تے امانت علی خاں ہوئے۔ برکت
علی خاں نے آپنی مڈھلی تعلیم علی بخش خاں تے آپنے تائے خانصاحب کالے خاں
ہوراں کولوں لتی۔ قصور وِچ آپ دے ڈیاں ڈی اک بیٹھک ”لُغین خانہ“ دے ناں
توں پرسدھ سی۔ اوس بیٹھک وِچ آپنے ویلے دے وڈے وڈے گائیک آپنی
کلاوکھانمے سن، اوتحے راگ دی شکل دے نال نال راگ دا ”رس“ ڈی وکھایا جاندا سی۔
وڈے گائیکاں ڈی ایس سنگیت وِچ نویں گاؤں والے ڈی بُہت کجھ سکھدے سن۔
”لُغین خانہ“ وِچ آپ آپنے ای ناں دے اک پُرانے گوئے اُستاد برکت علی خاں
توں بُہت اثر لیندے سن۔

خانصاحب قصور توں لہور آن وسے۔ وَنَذْ تُوں پہلاں لہور سُر سُنگیت دا اک وڈا
 گڑھ سی۔ خانصاحب برکت علی خال آپنے ویلے دے بُہت جانوں سمجھتے دھیان گیاں
 والے اُستاد سن۔ ایسے کارن پُورے ہندوستان دے وڈے وڈے اُستاد آپ کلوں
 راگ دیاں برکپیاں سمجھن آؤندے سن۔ آپ نوں خیال گائیکی اُتے پُرا زوری پر پھیر
 وی آپ نے ٹھمری، دادراتے غزل گویں۔ ٹجھ پرانے لوکاں دا آکھنا ہے کہ آپ نوں
 خانصاحب سردار خانصاحب نے ٹھمری تے دادراؤں نوں آکھیا سی اوہناں دا خیال سی
 کہ آپ دا گلا ایہناں صنفال واسطے چنگا ہے۔ برکت علی خانصاحب نے غزل گائیکی
 وچ اک نواں انگ اُساریا۔ آپ دا اوہ انگ ایڈا مشہور ہویا کہ اُج وی ایہہ انگ آپ
 دے نال توں جانیا جاندا ہے۔ ایس دی مثال ٹجھ انخ دی ہے کہ آپ دے وڈے بھرا
 خانصاحب وڈے غلام علی خال جیہڑے کہ آپنے پوتے تائے توں اوڑ پیالہ گھرانے
 دے اُستاد عاشق علی خال دے وی شاگرد سن تے آپ نے اک نواں رنگ اُساریا
 جس وچ آپ آپنا تخلص ”سبھ رنگ“ آکھدے سن۔ یعنی کہ آپ وی گائیکی وچ
 ہندوستان دے سارے گھر انیاں دا رنگ ہے۔ آپ دا ایہہ انگ اُج وی ”سبھ رنگ“
 توں پرسدھ ہے۔ ایسے انگ وچ منور علی خال وی ایسے انگ وچ گاوندے نیں۔ ایسے
 چکر ہتی، جواد علی خال، تلقی علی خال، علی رضا خال وی ایسے انگ وچ گاوندے نیں۔ ایسے
 طرح خانصاحب امیر خانصاحب کیرانے دی گائیکی گویں۔ پرمپت دے اک خاص
 چج دے کارن اک نواں گھرانہ ”اندوز“ دے نال توں بن گیا۔

اپویں ای اُستاد برکت علی خال نے ٹھمری تے غزل وچ ٹکلیاں ٹکلیاں تاناں دے
 نال شبدتے سُردا ایہو چیہا رنگ رلایا کہ اک نواں انگ بن گیا۔ آپ دا ایہہ انگ
 آپ دے شاگرد صدر حسین تے مشہور غزل گائیک غلام علی خانصاحب وچ ڈسدا ہے۔
 تے جدول ایہہ لوک غزل گاندے ہوون تے اوہناں تھاواں نوں کسی لوک اک سکینڈ

وچ سیہان لییدے نئیں۔ خانصاحب برکت علی خاں نے پنجاب دی لوک گائیکی ”ماہیا“،
 ٹوں اوں دے اصل پنجابی رنگ دے نالو نال اردو وچ وی گایا۔ ”باغوں میں پڑے
 جھولے“ تم بھول گئے ہم کو، ”ہم تم کو نہیں بھولے“، اج وی عامال لوکاں دی زبان اُتے
 ہے۔ ایہہ ماہیا غلام علی خانصاحب دے نالو نال مشہور پاپ گوئے سجاد علی نے وی
 گایا۔ تے ایہناں ہمیش لوکاں کو لوں تعریف ای لئی۔ برکت علی خانصاحب ٹوں ٹھمری
 بھیرویں، پیلو تے پہاڑی یہت پسندی۔ تے کئیں واریں وڈے گائیک ایہہ آکھدے
 سن کہ خانصاحب پہاڑی تے تھاڑے ہی گھر دی ہے۔ آپ اکثر مخالفان وچ ٹھمری ہی
 گویں۔ پر خیال گائیکی یہت ای خاص تھواں اُتے گویں۔ آپ دی کلا دی مانتا آپنے
 ویلے دے وڈے اُستاد تے ہینچ کار خانصاحب عاشق علی خاں وی کر دے سن۔ کئیں
 واریں جدوں عاشق علی خانصاحب پورے لہور دا میلہ لٹ کے گھر آپدے تے اوہ
 برکت علی خانصاحب ٹوں سددے تے آکھدے ”چل مئی بکے ہُن توں سُنا“ میں تیوں
 سننا ہے“

برکت علی خاں دے ویلے دے دُوجے وڈے گویاں وچ اُستاد چھوٹے غلام علی
 خاں، کجن بیگم، پنکھ ملک، کے ایں سہگل تے اختری بائی فیض آبادی دے نال پرسدھ
 نیں۔ اک ریڈیو انٹرویو وچ جدوں آپ دی پسند دے گائیک پُچھے گئے تے اوہناں
 آپنے وڈے بھرا خانصاحب، وڈے غلام خاں تے روشن آراء دا نام لتا۔

آپ دا ویوا نقوش لہور نمبر (ص - ۷۲۲) تے انج ہے:

”برکت علی خاں“ علی بخش قصوری دے پُتر تے
 وڈے غلام علی خاں دے نکرے بھرانیں۔ اوہناں
 سنگیت دی تعلیم آپنے پیو کولون لیتی۔ واج وچ ایدا
 درد لوچ، رگی، تے رس ہے کہ سُنن والے وَجَدِ وِچِ وِی

آجائندے نئیں۔ ٹھہری، دادرا تے غزل گون وچ اوہنار د
اجواب نہیں۔ کئیں گھر ان دیاں محفلاں تے
کانفرنسان وچ گوئیں نئیں تے لوکاں کولوں تعریف
لئتی ہے۔ آں انڈیا ریڈیو تے ریڈیو پاکستان توں
سیمی کلاسیکل سنگیت دے پروگرام کردا نئیں۔“

خالصاً حب شنگیت توں آڈ کھاون پیون دا یہت شوق رکھدے سن۔ اخیر لے
دیہاڑاں وچ سریر دا بھار یہت ودھ گیا سی ساری عمر شنگیت وچ ای رجھے رہے ایسے
ای کارن ویاہ وی نہ کیتا۔ اوہناں ۲۰ جون ۱۹۶۳ء نوں چلانا کیتا۔ آپ نوں لہور
وچ قبرستان میانی صاحب وچ پر بودبیانوالہ دے مزار دی پُربی سیدھ وچ دفن کیتا
گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے دی لکھت انج ہے:

ہوا کافی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

علی ولی اللہ ولی رسول اللہ

آخری آرمگاہ

روح موسيقی استاد برکت علی خالصاً حب

ولد استاد علی بخش خاں

تاریخ وفات ۲۰ جون ۱۹۶۳ء

بمطابق ۲۷ محرم الحرام ۱۳۸۳ھ

۲- اُستاد چھوٹے گلام علی خاں

۱۹۸۶ء - ۱۹۱۰ء

صدتے ونجاں اوہناں راہاں توں
ہجن راہاں شوہ آیا ای
شاہ حسین

اُستاد چھوٹے گلام علی خاں قصور دے مشہور گھرانے چوں سن۔ خاص صاحب وڈے گلام علی خاں تے آپ آپس وِچ مانے پھیپھی دے پڑر سن۔ کیوں جے دوہاں دا ناں گلام علی خاں سی ایس کارن اوہ وڈے گلام علی خاں اکھوائے تے آپ چھوٹے جاں نکے گلام علی خاں اکھوائے۔ آپ ۱۹۱۰ء وِچ قصور دی رس بھری دھرتی تے جے قصور دی ایس دھرتی تے بابا فاضل، ورگے وڈے قول جھے۔ گجھ ریتیاں وِچ ایہہ گل وی ہے کہ بابا فاضل ہوراں ای قصور گھرانے دی نئیں دھری۔ بابا فاضل بارے وِچ ایہہ وی آکھیا جاندا ہے کہ آپ افغانستان توں ایدھر آئے سن۔ بابا فاضل شدھ سنگیت دی اک صنف سرو دھ کاری اُتے خاص کمال رکھدے سن۔ اوہناں دے کارن ای آپ دے گھر وِچ اک تکیہ جیہڑا کہ ”گنین خانہ“ اکھواند اسی۔ ایس تکیے ٹوں گجھ بزرگ بیٹھک دا ناں وی دیندے سن۔ ایس تکیے وِچ وڈے اُستاد گاندے تے نویں سکھن والے تعلیم لیندے سن پھیرا لیس ”گنین خانہ“، وِچ بابا کالے خاں، علی بخش خاں، وڈے گلام علی خاں، اُستاد برکت علی خاں، اُستاد مبارک علی خاں، اُستاد امامت علی خاں، وی گویں۔ اس تھے ای اُستاد منظور حسین ورگے اُستاداں نے طبلے دیاں متروک گتاں وی وجایاں انخ ای اُستاد چھوٹے گلام علی خاں، بشیر علی ماہی، صدر حسین تے اک وڈی گنتی

گوئیاں تے سازو جاون والیاں دی ہسدی ہے۔ آپ ٹوں آپنے بزرگاں والگوں سرودھ کاری اُتے وی کمال حاصل سی۔ ایہہ صنف قوالی نال ملدی ہوئی ہے کیوں جے ایہہ وی کورس وِچ گائی جاندی ہے۔ آپ ٹوں خیال گائیکی، ٹھمری، دادرا، سوز خوانی اُتے پُوری جاگاری سی آپ پُورے ہندوستان پاکستان وِچ آپنی زور والیاں تناناں دے کارن پرسدھ سن۔ خبرے آپ آپنے پروار دے اخیر لے سرودھ کاروی ہووون - ہو سکدا ہے کہ اوہناں دے شاگردان چوں کے اک ٹوں کوئی اک جاں دوسرودھ یاد ہووون کیوں جے اوہناں دے شاگردان وِچ اُستاد تمثیلہ حسن سید اُستاد سارہ زمان، شاہدہ پروین بہشتی، اُستاد بدرا زمان، اُستاد قمرالزمان ورگے وڈے ناں نیں، ہندوستان دے فلستان دے سانگے وِچ ایس فلمستان دے سبھ توں وڈے مرد گائیک محمد رفع بہشتی وی آپ دے شاگرد رہے نیں۔ اُستاد برکت علی خاں مگروں پُورے پاکستان وِچ آپ توں چنگا دادرا کوئی نہیں گاندا سی آپ دا گایا اک دادرا ”تم بن رجہ“، آج وی جدول اوہناں دے شاگردان چوں کوئی گاوے تے اک اچرج سواد لھمدا ہے۔ آپ دا ویوا نقوش لہور نمبر (ص ۷۱۷) تے انج ہے:

”چھوٹے گلام علی خاں قصور دے مطرباں دے نقیب
پروار چوں نیں۔ سنگیت دا علم آپنے پیو کولوں لتا
اجے نکے ای سن کہ سنگیت دی محفلاں وِچ گانا
شروع کر دتا۔ رب ولوں ملے گنا دے کارن آپ
چنگے گاون والیاں وِچ گنے جاون لگے۔ بُہت
سوہنی صورت تے چنگی گل بات کرن والے نیں،
ٹھمری، دادراتے غزل بُہت سوہنی گاوندے نیں۔
محرم الحرام وِچ سوز خوانی وی کر دے نیں۔ ریڈیو

پاکستان توں اُستادی گانا وی گاندے نئیں۔ پر کسے
نُون سچے من نال ملدا نئیں“

چھوٹے گلام علی خاں ٹوں اوکھے ٹھیکیاں وچ گاون داوی بہت چاہ سی ایں کارن
طلے والے بڑے دھیان نال اوہناں نال یتھدے سن۔ راگ دی برکی، شبددا مخراج،
اوکھی لے کاری سبھ گن اوہناں وچ سن۔ موسیقی دے پنڈت ایں گل اُتے سہمت نیں
کہ پنج سراں توں گھٹ دا کوئی راگ، راگ نہ منیا جاوے۔ پر آپ راگ مولسری بڑے
سوہنے چیج نال گاوندے سن جس بارے آکھیا جاندا ہے کہ اس وچ چارسرایی پر
دھان رہندے نیں۔ ایں توں اڈ آپ چھایاٹ، ہمیر، کامود ورگے اوکھے راگ وی
گاوندے سن جیہناں وچ دوویں مدھم (ما دا سر) لگدے سن۔ آپ گھٹ راگ بڑے شوق
نال آپنے شاگردواں ٹوں ساوندے سن اوہناں وچ شدھ سارنگ، ماروبہاگ، بہت
مشہور نیں۔ آپ بھوپالی، جیت کلیان تے دلیں کار وی اکو ویلے وچ گویں بھوپالی
جیت کلیان تے دلیں کارا یہہ تینے پنج سراں دے راگ نیں تے تباں وچ سارئے
گا، پا، دھا وی ورتوں ہے۔ ایہناں دی ونڈ بس وادی سر تے سم وادی سر توں ہے۔
ایہہ راگ تینے اک ویلے وچ بیٹھ کے گانا کدے وی سوکھا نہیں سی تے چھوٹے گلام
علی خاں بڑے شوق نال ایہہ کٹھے گاندے سن۔ سکیت توں اڈ آپ ٹوں پنگ بازی
کرن تے کرکٹ ویکھن دا بہت چاہ سی۔ پاکستان دی سرکار ولوں آپ ٹوں تمحفہ حسن
کارکردگی دتا گیا آپ نے ۲۹ نومبر ۱۹۸۶ء وچ چلانا کیتا۔ آپ مگروں شدھ سنگیت
توں اڈ مرثیہ خوانی دا اک وڈا باب مک گیا آپ ٹوں قبرستان میانی صاحب وچ بیدر
بودیاںوالہ دے احاطے وچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر تے اوس دا کتبہ بڑے چنگے سنگ
مرمر دا اساریا گیا سی۔ ایہہ آپ دی اخیر ملی سیوا سی۔ جیہوی کہ اُستاد شمینہ حسن سید
نے اُستاد سارہ زمان نے آپنے بہشتی اُستاد دی کیتی سی۔ آپ دے مزار دی لوح تے

ایہہ لکھت ہے:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ يَا مُحَمَّدُ

لَا إِلٰهَ إِلٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ

ذکرِ اہل بیتِ اُستاد حاجی

چھوٹے غلام علی خاں قصوری

تاریخ وفات ۲۹ دسمبر ۱۹۸۶ء

عمر ۷۷ برس

۳۔ اُستاد مبارک علی خاں

۱۹۵۷ء - ۱۹۱۷ء

فریدا بھنی گھڑی سو توئی ٹھٹھی ناگر کج
عزرا بیل فریشا، نہیں گھر ناٹھی اج

بابا فرید

اُستاد مبارک علی خاں قصور دے مشہور گھرانے چوں سن۔ آپ ۱۹۱۷ء کوں قصور
دے اک وڈے پرستہ گائیک خانصاحب علی بخش خاں دے گھر جئے۔ آپ دے تایا
جی بابا کالے خاں آپنے ولیے دے وڈے جگت اُستاد سن۔ آپ نے آپنی مذہلی تعلیم
آپنے پیو تے تایا جی کولوں لئی۔ آپ آپنے پیو دی دوچی ووہنی چوں سن، آپ دی

وڈی ماں توں اُستاد وڈے گلام علی خاں تے اُستاد برکت علی خاں ورگے اُستاد ہے۔ آپ دی ماں توں آپ دے بھرا اُستاد امانت علی خاں وی چنگے گاون والے سن۔ اُس سے دے سنگیت پنڈتاں دا ایہہ وی آ کھنا سی کہ اُستاد مبارک علی خاں اوں ویلے قصور گھرانے دے سبھ توں گنی گوئے سن۔ اُستاد مبارک علی خاں اک وڈے گوئے دے نالو نال بڑی جوان تے سوتی صورت والے بندے سن۔ ایں کارن آپ نے کجھ چر ہندوستان دے فلمستان وچ وی کم کیتا۔ تے اوں ویلے دیاں اوہ اداکاراں کہ جیہاں نوں اک نظر پکھن مگر زمانہ پاگل سی اوہ اُستاد مبارک علی خاں مگر کملیاں ہوئیاں پیاں سن۔ آپ دا ویرا نقوش لہور نمبر (ص ۷۱۷) تے انج ہے:

”مبارک علی خاں، علی بخش خاں دے پُتر تے وڈے گلام علی خاں دے نکے بھرا سن۔ آپ نے سنگیت آپنے پیوئے وڈے بھرا کولوں سکھیا خیال تے ٹھمری بُھت چنگا گاندے سن۔ کجھ چر فلماء وچ وی کم کیتا اخیر لے دیہاڑاں وچ اک سنگیت دا سکول وی کھولیا۔ پر افسوس کہ حیاتی نے ساتھ نہ دتا تے ایہہ جوان آپنی جوانی وچ ای چلانا کر گیا“

آپ دے بالپن دا بھتا ویلا قصو روچ لگھیا پر باقی ورھے موچی ہو ہے اندر گھر رہیا، خیال گائیکی دے نالو نال ٹھمری گاون دا اک خاص چج سی۔ ٹھمری وچ وڈے گلام علی خاں تے اُستاد برکت علی خاں دا اک خاص انگ سی۔ ایں کارن کئی ٹھمریاں قصور گھرانے دے ناویں لگ گھیاں، سنگیت بارے آپ دا علم تے رس بھری آواز بارے اُستاد چھوٹے گلام علی خاں ساری حیاتی آپ دے گن گاندے رہے

اوہناں دے آکھن وچ وی ایہہ گل سی کہ اُستاد مبارک علی خاں آپنے ولیے دے وڈے جگت گوئے سن۔ کئیں واریں چھوٹے غلام علی خاں آپنے شاگردان سنگیت دا سبق دیندے سے اُستاد مبارک علی خاں دا سانگا دیندے سن کہ اوہناں ایہہ راگ انج گویاں، اوہناں ایہہ ٹھمری انج گائی۔ اُس دے بول انج دے سن آپ وی ٹکی عمر وچ موت دا ویردا - پروفیسر اسلام نے آپنی کتاب ”ختگان خاک لہور (ص - ۸۰)“ نے انج کہتا ہے:

”۱۹۵۷ء نوں آپ کراچی وچ موئے تے
آپ دی میت لہور لیا کرے دفنائی گئی“

اُستاد مبارک علی خاں ٹوں وی پیر بودیاںوالہ دے نالدے احاطے قبرستان میانی صاحب لہور وچ دفنا گیا۔ آپ وی قبر دے کتبے تے ایہہ لکھت ہے:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ

محمد علی فاطمہ حسن حسین
مبارک علی^۱
ولد علی بخش خاں

وفات ۱۹۵۷ء

کیرانہ گھرانہ:

۲- اُستاد نذری بٹ

۱۹۲۵ء-۲۰۰۳ء

کیہڑا میری سوچ دے محل ٹوں ڈھاوے گا
کیہڑا خوبیواں ٹوں سنگل پاوے گا
ہُسٹر کے جد باہروں گھر ٹوں آواں گے
ستا ویڑھا ہور وی کھاون آوے گا

شارب

لہور وچ ربوں اک ایہو جیہی کھج رہی کہ ہر دیلے دے وڈے کلا کاراں تے پینٹھ
کاراں نے لہور آون دی چاہ کیتی۔ ایں دے نالو نال لہور دی آپنی میٹی نے وی وڈے
لوکاں ٹوں جنم دتا۔ اُستاد نذری بٹ دا ناں وی اوہناں وڈے ناویں چوں اک
ہے۔ ۱۹۲۵ء وچ اوہناں دا جنم اک کشمیری گھرانے وچ ہوا۔ اوہناں دے پیو دا ناں
محمد شفیع بٹ سی، جیہڑے لہور دے جدی پُشتی داسی سن۔ اوہناں دا گھر پُرانے لہور موتی
بزار وچ سی۔ نذری بٹ نے گھر دے نیڑے اک سکول توں مددھلی تعلیم لئی تے آپنے
وڈے بھراشید بٹ نال برناں دے کاروبار وچ ہتھ وڈان لگ گئے۔ وڈن توں پہلاں
لہور وچ نعمیہ مخالف دا رواج سی۔ ایسے کارن بالاں وچ کی گم رے ہی نعت پڑھن دا
شوچ پے جاندا سی۔ گھج ایہو جیہا معاملہ نذری بٹ ہوراں نال وی ہویا۔ آواز دے گرام

تے چنگی آواز ہوون دے کارن اوہناں تھوڑے چر وچ شہر دے وڈے نعت خواناں
 وچ تھاں بنائی۔ اوہناں آواز وچ سواد تے سنگیت دارنگ بھرن واسطے کلاسیکل مویقی
 دا یوہا کھڑکھایا۔ اوس دے بعد ساری حیاتی ایس سنگیت توں باہر نہ ہو سکے۔ وئند توں
 کجھ ورھیاں بعد اوہ اُستاد ”جی۔ اے فاروق“ دے گنڈا بخ شاگرد ہو گئے۔ جی۔ اے
 فاروق اک پڑھے لکھے بندے سن تے قصور دے اک وڈے سیاسی گھرانے نال سانگا
 رکھدے سن۔ اوہناں سنگیت کارن لہور وچ مصری شاہ دے علاقے وچ سپاکیتا تے
 ساری حیاتی پھر پرت کے نہ ویکھیا۔ آپ (جی۔ اے فاروق صاحب) ساری
 دیپاڑی نوکری کر دے تے شامیں آپنے مکان اُتے شاگردان ٹوں سنگیت دا گیان
 دیندے سن۔ اوہناں سارا ہندوستان پھریا تے سنگیت دے وڈے مبنیتھ کاراں تے
 پنڈتاں توں علم لیا۔ جدوں اوہناں نے سکھلائی دا بیڑا اچکیا تے کیرانہ گھرانہ دی گائیکی
 ٹوں سکھلائی واسطے چنگا سمجھیا۔ کیرانے دی اک سُر توں اگلے سُر دی بڑھت، لے ٹوں
 تھلے بھٹا کے لمپت وچ خیال دے بول اوہناں دے من ٹوں چٹ گئے۔ گائیکی دے
 ایہو چتر اُستاد امیر احمد خان، پنڈت بصرراج، پنڈت بھیم سن جوشی تے ملکہ مویقی روشن
 آراء وچ یسدے نیں۔ اُستاد نذری بٹ ہواراں آپنے اُستاد دی سنگت وچ، راگ
 راگنیاں وچ لمپت، بڑھت تے ڈرت لے نال شریتیاں دیاں گنڈاں کھولنیاں شروع
 کیتیاں۔ ۱۹۶۰ء دے ورھیاں وچ آپ نے لہور ریڈیو توں گانا شروع کیتا تے اخیر
 لے سے تیکر ایس دے نال جوے رہے۔ اوہناں ٹی وی دے اک مشہور پروگرام
 راگ رنگ وچ دی آپنے گاون دا پرساد وئندیا۔ ۱۹۸۰ء دے ورھیاں وچ اوہناں جی
 اے فاروق دے ایس کم ٹوں اگا نہہ ودھایا کہ شُندھ سنگیت اُتے صرف گھرانیاں دا
 ہی حق نہیں بلکہ ایس وچ عطاوی وی آپنا حصہ لے سکدے نیں۔ اوہناں سمن آباد وچ
 ”پاکستان میوزک سرکل“ دے ناں توں اکیڈمی ۱۹۸۰ء وچ اُساری۔ اوہناں دے گاون

دے شوق دی مثال آجے وی سنگیت کاراں وچ دتی جاندی اے۔ نذری بٹ ہوراں
 دے ویاہ دا دیہاڑ سی۔ جدوں نجح لائزھے تے ووہنی ٹوں گھر لے آئی۔ ساری جانچی
 آجے گھر ہی سن کہ اوہناں ویکھیا کہ لائزھے نے آپنا تان پورہ پھریا تے آپنے اُستاد
 دی بیٹھک ٹوں ٹر گیا۔ ۱۹۹۰ء دے ورھیاں وچ آپ لہور آرٹس فورم تے چترکار
 ورگیاں وڈیاں این جی اوز نال ہجوئے۔ ایس ویلے وچ اوہناں پنجابی کلائیکی شاعری
 دے ودھاوے واسطے پنجابی دے اک وڈے سیوک مجھ حسین سید ہوراں نال رل کے
 آپنے اخیر لے دیہاڑے تیکر کم کیتا۔ اوہناں کافی ٹوں راگ دی شکل وچ گایا۔ کئیں
 واریں ایس گل دی جانکاری لینی مشکل ہو جاندی سی کہ کافی گائی جا رہی ہے یا راگ
 گویا جا رہیا ہے۔ ۲۰۰۴ء وچ نیشنل کالج آف آرٹس لہور وچ میوزیکالوجی دا شعبہ اُسرا ریا
 گیا تے پرندھ کاراں نے اک لمی سوچ وچار مگروں اُستاد نذری بٹ ہوراں ٹوں پہلا
 اُستاد لایا۔ جتنے آپ اخیر لے ویلے تیکر کم کر دے رہے تے گرجویٹ منڈے گڑیاں
 ٹوں سنگیت دی جانکاری دتی۔ اوہناں اوتحے وی تانپورے نال گھاؤن ٹوں رواج دتا۔
 جد کہ ہن ایس ویلے دے وڈے جانے مانے اُستاد تانپورے نال گاؤندے ہوئے
 گھبراندے نیں۔ اوہناں ہار موئیم دی گائیکی ٹوں آپنے اُستاد بھائی اُستاد عزیز الدین
 وانگوں کدے وی پسند نہ کیتا۔ اُستاد عزیز الدین، جی اتچ اخترتے اُستاد نذری بٹ
 ایہناں تناں ٹوں جی۔ اے فاروق نے آپنی حیاتی وچ خلافت دے دتی سی۔ ہن اسی
 اُستاد نذری بٹ دی حیاتی اتے سنگیت توں وکھ نظر پائیے تاں اوہ ساری حیاتی چنگا
 کھاؤن پیون، چنگا پاؤں لاون، تے مٹھی بوی دے رائیں جانے مانے سن۔ ۲۹
 ۲۰۰۳ء ٹوں آپ آپنی اکیڈمی توں نکلے تے کجھ پندھ تے اوہناں دی موڑ سائیکل
 تیکی تے سرتے سَت لگ گئی تے دو دیہاڑاں بعد اوہو ایس سَت اوہناں دے جنتی
 ہوون دا کارن بنی۔ اوہناں ٹوں میانی صاحب قبرستان وچ اوہناں دے جدی احاطے

وچ دفایا گیا۔

اوہناں دے اُستاد بھائی تے جی۔ اے فاروق دے تیجے خلیفہ ”جی ایچ انٹر“،
ہُن تکر جیوندے نیں تے لکھن لکھان دا کم کر دے نیں۔ اوہ سنگیت ٹوں چھڈ بیٹھے
نیں۔ نذر بٹ ہوراں دے اُستاد بھائیاں وچ عظم خان، عبدالسلام تے پرویز پارس
آجے وی لہور وچ سنگیت دے وڈے لوکاں وچ گئے جاندے نیں۔ اُستاد نذر بٹ
ہوراں دے شاگردالاں وچ راحت انجم، عائشہ علی، خاور خلجی تے شہباز قادری دے ناں
جانے مانے نیں پر اوہناں نوں ساری حیاتی کوئی وی ایہو جیہاشاگرد نہ لھیا۔ جیہڑا
اوہناں دا وارث بنداتے سنگیت دے کم ٹوں اگاہنہ ودھاندا۔ پر سارے شاگرد چوں
اکلی عائشہ نادر علی (عائشی) سنگیت اُتے بھروال کم کر دی پئی نیں۔ نذر بٹ صاحب
نے آپنے پچھے پنج پتھرتے اک دھی چھڈی پر ایہناں وچوں کوئی وی سنگیت ول نہ آیا۔
سنگیت ٹوں ساری حیاتی دیوں دے نال نال لہور دے کئیں وڈے اداریاں نال جوے
”اُستاد نذر بٹ“ دیاں کئی برسیاں چُپ چھپتے لگھ گئیاں نیں۔ ایہہ گل اوہناں دے
سنکیاں، شاگردالاں تے اداریاں دی بے حصی دی گواہی ہے۔

۵۔ اُستاد عزیز الدین

۱۹۲۹ء۔ ۲۰۰۲ء

ایہہ گلگری ملک پرایا ہے
اتھ آسرا رکھن اجايا ہے
خواجہ فرید

عزیز الدین نے ۱۹۲۹ء نوں دلی ہوئے دے اندر گوچہ نندگاراں محلہ کھجور ویڑھے
 ویچ بابو تاج دین دے گھر جنم لتا۔ اوہناں دے دادا جی مہر دین دلی ہوئے دے اندر
 اک جانے مانے مذہبی بندے سن۔ عزیز الدین دے من اندر بالپن توں ای سنگیت
 سکھن دی چاہسی۔ ویچ چنگی سی تے یکی عمرے ای نعتاں پڑھیاں شروع کر دیتاں۔
 محلے تے سکول دیاں مخالفات ویچ اوہناں دا ناں وچنا شروع ہو گیا۔ یکی عمر ویچ لہور
 ریڈیو اتے اک ”چائلڈ شار“ دی شکل ویچ وی کم کیتا۔ اوہناں دسویں تیکر پڑھائی
 گورنمنٹ شیراںوالہ ہائی سکول توں کیتی۔ ایسیں مگروں دلی ہوئے دے باہر اکبری منڈی
 دے شروع ویچ ای گھیو دا کم شروع کیتا پھر اک ویلا ایہو جیہا وی آیا کہ ”ابجن
 تاجران بن اپتی گھی“ دے جزل سیکڑی بنے۔ پھیر کمیں ورھیاں تیکر جزل سیکڑی
 رہے۔ حیاتی دے اسہاں کماں کاراں دے نالو نال سنگیت ول وی پورا دھیان سی
 سنگیت دی جانکاری واسطے سبھ توں پہلاں اُستاد فیروز پٹولی دے شاگرد ہوئے۔ پھیر
 مستی ہوئے اندر بیگم شاہی میت دے پیٹھ بابو سراج دین دی بیٹھ اتے آواجوای
 رکھی۔ پھیر چھ چر اُستاد حسین بخش دی شاگردی وی کیتی۔ ایسیں مگروں آپ نے لیدی
 ولنگٹن ہسپتال دے ساہمنے بنے پنڈت وشنو گنبر دے سنگیت دے کالج ”گندھر
 و مہاؤ دیالہ“ ویچ آنا جانا شروع کیتا۔ اوتحے آپ نوں جی۔ اے فاروق ورگے وڈے
 اُستاد ملے جیہڑے کہ پنڈت جی کوں آؤندے جاندے سن۔ پنڈت جی دا کالج ونڈ
 دیاں بر بادیاں دے ویچ ای بر باد ہو گیا۔

ونڈ مگروں عزیز الدین نے جی۔ اے فاروق دی شاگردی کرائی۔ جی۔ اے فاروق
 قصور دے اک وڈے سیاسی گھر نال ساک رکھدے سن۔ اوہناں دے گھر والے
 اوہناں دے شوق دے خلاف سن ایس کارن آپ لہور ویچ آن وسے۔ جی۔ اے
 فاروق اک پڑھے لکھے بندے سن تے نال سرکاری مُلازمت وی کر دے سن۔ اوہناں

سارا ہندوستان پھر کے سنگیت داعلم کئیں اُستاداں تے پنڈتاں کولوں لتا سی۔ پھیر اخیر
 تے کیرانہ گھرانہ دی گائیکیں نوں پسند کیتا۔ جی۔ اے فاروق دے راہیں عزیز الدین
 وی کیرانے دے گائیکیں گاون گلے۔ ایں وچ بلمپت دا اک خاص چج تے اک سُر
 توں اگلے سُر دی بڑھت دا چج اُستاد عبدالکریم خان تے اُستاد وحید احمد خان دے
 رنگ نوں ویکھدے ہوئے جی۔ اے فاروق نے آپنے شاگرد نوں ایڈی ریاضت کرائی
 کہ عزیز الدین دا گانا سُن کے کوئی وی ایہہ نہیں آکھدا سی کہ ایہہ کسی دا گانا نہیں
 عزیز الدین نے ۱۹۵۵ء توں لے کے ۱۹۹۰ء دے شروع دے ورھیاں تک لہور ریڈ یو
 اُتے گایا۔ پھیر سنگیت دے نظام دے بھواڑیاں تے گلے دی خرابی دے کارن گانا
 چھڈتا اوہناں آپنی حیاتی وچ پاکستان دیاں ساریاں وڈیاں تھاواں تے راگ داری
 کیتی۔ اوہناں آپنے ویلے دے وڈے طلبہ نوازاں تے سارگی نوازاں نال گایا۔ طبلے
 وچ اُستاد شوکت حسین خاں اُستاد طالب حسین خاں تے اُستاد سخاوت حسین نال بُھا کم
 کیتا تے سارگی وچ اُستاد رئیس خاں تے اُستاد عبدالنیس خاں نال وی بُہت کم کیتا۔
 آپ دے اُستاد نے آپ نوں دلی نہ ہے دے باہر سنگیت دے وڈے پنڈتاں دے
 ساہمنے اُستاد مذیر بٹ تے جی۔ ایچ اختر دے نال خلافت دی پگ بُھی۔ اوس سے
 دے سنگیت دے وڈے لوکاں وچ آپ دی اُستاد چھوٹے علام علی خاں، اُستاد صادق
 علی مانڈو شنگن صاحب، عالم لوبھ تے قوالاں وچ فریدی بھراواں نال بُہت یاری سی۔
 افغانستان وچ جدول طاہر شاہ دی سرکاری اوس سے محمد حسین سارنگ پاکستان آئے۔
 اوہناں آل پاکستان میوزک کائفنس وچ گانا سی۔ جدول اودہ لہور آئے تے اوہناں آپنا
 ڈیرا عزیز صاحب دی بیٹھک وچ لایا۔ محمد حسین سارنگ آپ دا دھیان گیاں ویکھ کے
 بُہت خش ہوئے۔ اک واری ہندوستان توں ڈھرپد گائیکی دے وڈے اُستاد ڈاگر بھرا
 آئے ہوئے سن جدول اوہناں الحمرا ہاں وچ آپ دا راگ درباری سُنیا تے اوس سے

سُچ آتے جا کے آکھیا کہ آجے لہور چوں گانا نہیں مگیا۔ اک واری آپ لہور ریڈ یو اتے
 سدھا گانا (لائیو)، راگ دلیں گاندے پئے سن تے اوس دیلے آپ دا گانا ملکہ، موسیقی
 روشن آرا بیگم جیہڑی کہ آپ وی کیرانے دی گائیکی گاندیاں سن اوہ آپ دا راگ
 سُندیاں پیاں سن۔ جدوں عزیز صاحب نے راگ مکایا تے اوہناں دیاں آکھیاں
 اتھراواں نال بھج گھیاں سن اوہناں عزیز صاحب ٹوں آکھیا کہ اج تاں ٹسی اُستاد امیر
 خان دا چینا دوا دتا ہے۔ آپ دا لے کاری اتے وی پُورا دھیان سی، اک واری آپ
 آل پاکستان میوزک کانفرنس وچ گاؤں بیٹھے تے اوس دیلے دے اک پرسدھ طلبہ نواز
 نے آپ ٹوں بے تالہ کرن پاروں طبلہ غلط وجانا شروع کر دتا آپ نے دو چار واریں
 اوہنون ہتھ نال اشارہ کیتا کہ توں بھیک وچا پر اوں دن اوہ آپ ٹوں بے تالہ کرن دا
 پکا ارادہ کری یہھیا سی۔ پھر آپ نے طبلے ٹوں بھل کے آپنے پیراں نال لے لینی
 شروع کیتی تے سارے راگ وچ آپ نے لے آپنے پیراں کلوں لتی۔ جدوں راگ
 مگیا تے طلبہ نواز نے سبھ دے ساہمنے معافی منگی۔ آپ دی گائیکی دی اک ہور صفت
 آواز دا مٹھیاں ہونا تے چوڑے گرام دا ہونا سی۔ اوہناں دلی ہو ہے باہر بیش میوزک
 سرکل دے ناں توں آپنی اکیدی وی اُساری۔ اوس بیٹھک وچ آپنے دیلے دے
 وڈے سگنیت کاراں دی آواجوی سی۔ عزیز صاحب نے ہار مونیم نال گائیکی ٹوں ہمیش
 بھیڑا آکھیا تے جیہڑا شاگرد پہلے دن وی آیا تے اوں دے ہتھ وچ تانپورہ پھڑایا۔
 گائیکی دے نال نال آپ کئیں ساز وی وجالیندے سن۔ آپ ستار، والکن، طلبہ اونگا بونگا
 تے بیجنجو بڑی سوکھت نال وجالیندے سن۔ اوہناں ہیرا منڈی بزار وچ اک فوٹو سٹوڈیو
 وی بنایا پر کچھ چرگروں اوہنون بند کر دتا۔ آپ نے اک فلم ”مفت بر“ دے ناں توں
 وی بنائی۔ جس دیلے فلمی ادا کار رنگیلا دا گانا ”گا میرے منوا گاتا جا“ سارے جگ وچ
 مشہور ہویا۔ اوہناں دناں وچ رنگیلا آپ کلوں گانا سکھدے ہوندے سن۔ آپ دے

اک شاگرد ماشر طالب اج وی آپنی بیٹھک کیپٹل سینما وچ ٹورڈے پئے نیں۔ آپ دے اُستاد بھائی ”اُستاد پرویز پارس“ کئی ورھیاں تیکر آپ دے نال طبلے اُتے سنگت کر دے رہے۔ ایہہ اج کل لہور دے جانے مانے اُستاد نیں۔ آپ سنگیت دے نالو نال اک وڈے انسان وی سن آپنی ساری حیاتی اک گل پلے بنھے رکھی کہ جان جاوے وچھن نہ جاوے۔ اج دے ویلے دے اک وڈے اُستاد نے آپ دا گایا ہویا راگ شُندھ سارنگ سُنیاتے اوہنے آکھیا کہ ایہہ عزیز وی جاتی دا نقسان نہیں ہویا ایہہ تاں پُورے ملک دا نقسان ہویا ہے۔ آپ نے آپنے اخیر لے دن بڑی تکلیفاء وچ ہنڈائے۔ سرکار والوں کوئی دھیان نہ لھیا تے آپ آپنا علاج آپ ای کراندے رہے۔ اخیر ۲ اپریل ۲۰۰۲ء توں آپ چلانا کر گئے۔ انخ لہور دے سنگیت دا اک باب ہمش واسطے مک گیا۔ اوہناں توں قبرستان میانی صاحب لہور وچ آپنے جدی احاطے وچ دفیا گیا۔ اوہناں دے چلانا کرن مگروں ثمینہ حسن سید ہوراں اوہناں دے سارے ساز ٹھیک کرائے تے اوہناں دیاں تن برسیاں الحمراء کلچرل کمپلیکس وچ منائیاں گئیاں۔ اوتحھ اوہناں دے گوئے راگ وی ریکارڈنگ وی لوکاں توں لمحی۔ اُستاد عزیز ٹر گئے پر اوہ لہور دے سنگیت وی وار وچ ہمیش اک وڈے گائیک تے اُستاد لکھے جاون گے۔

آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

یا محمد

یا اللہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ

میاں عزیز الدین

ولد

میاں تاج الدین

تاریخ وفات ۱۳۲۲ء اپریل ۲۰۰۲ء

۲۰ محرم الحرام ۱۳۲۳ھ

شام چوراہی گھرانہ:

۶ - اُستاد نزاکت علی خان

۱۹۸۲ء - ۱۹۲۰ء

اڑ گئے پنچھی پنجھرے خالی رہ گئے نیں
 ہٹ ہٹ تکدے نیں سوالی رہ گئے نیں
 صدیق صدق

اُستاد نزاکت علی خان بچپلی صدی وِچ شام چوراہی گھرانے دے اک وڈے اُستاد گوئے سن۔ اوہناں دی جیاتی توں پہلاں اک نگاہ ایس گھرانے دی وار آتے پائیے کجھ پُرانیاں ریتیاں پاروں ایہہ گل دسدی ہے کہ ایس گھرانے دی یعنیہ سواہویں صدی عیسوی وِچ میاں سورج خان تے میاں چاند خاں نے دھری سی ایہناں دوہاں ٹوں میاں تان سین دے سے دا آ کھیا جاندا ہے۔ پر اوں سے دی وڈیاں تریخ دیاں کتاباں آئین اکبری، تریک جہانگیری، شاہ جہاں نامہ وِچ ایہناں دا کوئی ویروانہ نہیں لمحدا۔ پر ایسے ریتی ٹوں کچیاں مَندیاں ہوئے اگانہہ ٹریئے تے ایہہ گل دسدی ہے کہ ایس

گھرانے نے ڈھرپد گائیگی دے نالو نال جوڑے دی صورت وچ گاون دا انگ جس
 ٹوں بُجھل بندی آکھیا جاندا ہے ایس انگ ٹوں رواج دتا۔ اک ریتی وچ ایہہ گل وی
 جاپدی ہے کہ ہوشیار پور دے نیڑے اک پنڈ اکبر باتشاہ لوں ایہناں اُستاداں ٹوں
 ڈھونے وچ دتا گیا سی۔ پھیر جدوں مهاراجہ رنجیت سنگھ دے سے وچ سارے پنڈاں
 دے نمبر لائے گئے تے ایس پنڈ ٹوں چوراسی نمبر لایا گیا۔ پھیر ایہہ پنڈ شام چوراسی
 دے نال توں سارے چک وچ پرسدھ ہو گیا۔ ایس گھرانے وچ اکیوں صدی عیسوی
 تیکر میاں کریم بخش مجدوب، اُستاد احمد علی خان، اُستاد نیاز حسین شامی تے اُستاد ولائیت
 حسن ورگے وڈے اُستاد وسدے نیں۔ ہُن اُستاد نزاکت علی خان دی حیاتی ڈل آؤنے
 آں۔ آپ ۱۹۱۰ء ٹوں ہوشیار پور (کٹھے ہندوستان) دے پنڈ شام چوراسی وچ اُستاد
 ولائیت علی خان دے گھر جئے۔ آپ نے سنگیت دی مڈھلی تعلیم آپنے پیو ہوراں کولوں
 لئتی۔ آپ دے پوار وچ بُجھل بندی دی ریتی پرداھان سی تے ایس کارن آپ نے
 آپنا جوڑا آپنے گلے بھرا اُستاد سلامت علی خان ہوراں نال بنایا۔ اُستاد سلامت علی خان
 دی عمر زری ست و رھے سی جدوں دوہاں بھراواں نے بُجھل بندی وچ گاکے پورے
 چک وچ آپنا نال جگایا۔ آپ دا ویروان نقش لاہور نمبر (ص ۱۹۷۴) تے انج ہے:

”نزاکت علی خان، سلامت علی خان کٹھے
 بندوستان وچ ضلع بہوشیار پور دے اک قصبے شام
 چوراسی دے اک گھرانے جیہڑا کہ شام چوراسی
 والیاں دا گھرانہ اکھواندا سی۔ ایس گھرانے دا مان
 تے گن ہندوستان دے سنگیت دی پرانی شکل
 جیہڑی کہ گاون وچ بُہت اوکھی ہے، ڈھرپد
 گاندے نیں۔ نزاکت علی خان، سلامت علی خان
 دوویں سکے بھرا نیں تے ایس گھرانے دے اک بندے

ولائیت علی خان دے پُتر نئیں ولائیت خان دے وڈیاں
 وچ چاند خان تے سورج خان جگت گوئیے اُستاد
 لنگھے نیں جیہنан باتشاہ اکبر دے دربار وچ میاں تان
 سین دے ساہمنے گویاں سی تے اوہناں کولوں
 شاواشی لتی سی - نزاکت علی سلامت علی نے
 سنگیت دا علم آپنے پیو کولوں لتا ایہ بھرا آجے
 نکرے ای سن که محفلاں وچ گاؤں لگ پئے تے
 شاواشی لیون لگ گئے - جدون دوویں بھرا گاندے
 نیں تے اوہناں دا اپکا گانا سن کرے لوکیں حران رہ
 جاندے نیں - دوویں بھرا کئی واریں پندوستان جا کرے
 گویں نیں - ریڈیو پاکستان تون اُستادی سنگیت دا
 پروگرام کردا نیں ایس گل دا یقین ہے کہ دوویں
 بھرا بھور وی چنگا گاون گئے "

وئڈ مگروں آپ دا پرووار ملتان جا وسیا - اوتحے دوہاں بھراواں نے ڈکھن پنجاب
 تے سندھ دیاں کئی تھاواں تے گایا - اوتحے آپ نے آپنے ٹکے بھرا نال خیال، ٹھمری
 تے دارا گائیک دے نالو نال کافی گائیک دا اک نواں انگ ڈتا - آج وی ڈکھن پنجاب
 تے سندھ دے علاقیاں وچ دو انگ پر دھان ہسداے نیں - اک انگ اُستاد برکت علی
 خال تے دوجا اُستاد نزاکت علی خان تے اُستاد سلامت علی خان دا ہے - آپ نے
 خواجہ فرید، شاہ عبدالطیف بھٹائی، شاہ حسین، بابا فرید تے بھٹے شاہ دا کلام کمال چج
 نال گایا - آپ دے فن دی مانتا پاکستان وچ تے پاکستان توں باہر دوہاں تھاواں تے
 ہوئی - آپ ٹوں حکومت پاکستان ولوں تمغہ حسن کارگردگی ڈتا گیا - افغانستان دے باتشاہ
 ظاہر شاہ ولوں تمغہ ہنر ڈتا - آپ ٹوں دنیا دے کئی دو جیاں ملکاں دے شاہی پروواراں
 وَلوں سرکاری سدّے اُتے سدّیا گیا - ۱۹۷۳ء وچ گھج مسلیماں دے کارن دوویں بھرا

وَکھ ہو گئے تے آدھی صدی توں ودھ دا ساتھ مک گیا تے دوہاں بھراواں نے وَکھ ہو کے گانا شروع کر دتا ۱۹۸۳ء وچ اُستاد نزاکت علی خان نے چلانا کیتا۔ اُستاد نزاکت علی خان راگ دی بڑھت تے بہلاوے وچ آپنا جوڑ نہیں رکھدے سن۔ آپ دے گلوں اُستاد سلامت علی خان، اُستاد ذاکر حسین، اُستاد شرافت علی خان وی رب نوں پیارے ہو گئے، اُستاد نزاکت علی خان نوں قبرستان رسول پارک سکیم موڑ تے دفایا گیا اوتحے آپ دے پوار دے ہور وی کئی ہی دفن نیں آپ دی قبر سادی تے پکھی ہے۔ ایں اُتے کوئی کتبہ نہیں۔

۷۔ اُستاد سلامت علی خان

۱۹۳۲ء - ۲۰۰۱ء

ڈٹھا نہ کوئی تیں جیہا، اگے ہوئے مڑے
شاہ حسین

اُستاد سلامت علی خان دا جنم ۱۹۳۲ء نوں ضلع ہوشیار پور دے اک پنڈ شام چوراسی وچ اُستاد ولائیت علی خان دے گھر ہویا۔ ڈھرپد گائیکی وچ جوڑے دی گائیکی نال جُگل بندی دی ریتی نوں سانجھے ہوئے ایں پوار دا ناں سارے جگ وچ اُستاد نزاکت علی خان تے اُستاد سلامت علی خان نے جگایا۔ آپ نے آپنی مڈھلی تعلیم آپنے پیو اُستاد ولائیت علی خان کلوں لئی۔ آپ دی عمرست ورھے سی جدوں آپ نے آپنے وڈے بھرا نال ۶۱ کے گایا۔ سنگیت دے اوس میلے وچ پنڈت کرشن شنکر اُستاد

بڑے غلام علی خاں، پنڈت اوم ناتھ ٹھاکر، اُستاد عمید علی خاں، تے اُستاد توکل حسین خاں
 ورگے لوک وی سن۔ آپ دے آپنے پہلے گانے وِچ ای آپ دا نال سارے جگ
 وِچ وَج گیا ۱۹۳۳ء وِچ آپ ٹوں ریاست چھبے مگر دے مہاراجہ ولوں سرکاری سدّا دِتا
 گیا تے آپ اوں دے دربار وِچ گوے۔ وَنڈ توں پہلاں ای آپ نے خیال گائیکی
 توں آڈ کافی گائیکی وِچ اک نواں انگ دِتا۔ اُستاد سلامت علی خاں اک درویش طبیعت
 دے بندے سن اوہناں آپنے وڈے بھرا نال وڈے وڈے سرکاری دورے وی کیتے
 تے ایں دے نالوں نال کوئی ایہو جیسی خاقانہ نہیں سی جتھے دوویں بھرا نہ گویں ہوون -
 وَنڈ مگروں آپ پاکستان ہندوستان دی کئی میوزک کانفرنسز وِچ گویں۔ آپ دی گائیکی
 ایں کمال دی کہ اج دے سے دے کئی سُنگیت پنڈت آپ ٹوں اج دے ویلے دا تان
 سین آکھدے سن۔ مُدھوں اک دھرپد گھرانے نال جڑے اُستاد سلامت علی خاں نے
 خیال گائیکی تھمری تے کافی وِچ آپنا نال پورے جگ وِچ جگایا۔ آپ دے گائے
 ہوئے دادرے اج وی اُستاد یاد کریندے نیں۔ آپ وی کافی گائیکی دا اونگ اُستاد
 حسین بخش گلو، اُستاد شرافت علی خاں، شفقت سلامت علی خاں تے لاطافت علی خاں وِچ
 اج وی دسدا ہے۔ سُنگیت اُتے بریک نگاہ رکھن والیاں دا آکھنا سی کہ آپ دی گائیکی
 وِچ سُر بڑے غلام علی خاں داتے لے کاری اُستاد عاشق علی خاں دی دسدا سی۔ آپ
 دی گائیکی وِچ اک سے وِچ ای دو وڈے اُستاداں دے رنگ دسدا سن۔ ۱۹۷۳ء
 وِچ دوویں بھرا وکھ ہو گئے پر جدوں اُستاد نزاکت علی خاں نے چلانا کیتا تے اُستاد
 سلامت علی خاں نے شرافت علی خاں ٹوں آپنے نال بھالیا، اُستاد سلامت علی خاں
 ٹوں اوکھے ٹھیکیاں وِچ گاون دا بُہت چاہ سی۔ اوہناں کئی راگاں وِچ آپیاں بھیاں
 بندشاں گائیاں۔ اُستاد سلامت علی خاں اک وڈے گوئے دے نالوں نال اک وڈے
 اُستاد وی سن اوہناں اگلیاں پیڑیاں ٹوں پوری سکھلائی دیون دا جتن کیتا۔ آپ نے

شرافت علی خاں، سخاوت علی خاں، لطافت علی خاں، شفقت علی خاں، شجاعت علی خاں تے
آپنے پروار دے کئی ہور نویں گوئیاں ٹوں گانا سکھایا۔ آپنے پروار توں اڈھسین بخش گلوء
امتیاز علی خاں، ریاض علی خاں، رفاقت علی خاں، عابدہ پروین، تاج آفریدی، عقیل منظور
تے کئی ہور گویاں ٹوں سکھلائی دتی۔ اخیر لے ورھیاں ویچ آپ ٹوں دل دی تکلیف
دے نالو نال شوگر وی ہو گئی اک لما دیلا بماری ویچ ہندیا۔ اک وڈا گائیک، اُستاد تے
درویش انسان ۱۱ جولائی ۲۰۰۱ء ٹوں چلانا کر گیا۔ آپ مگروں آپ دے گئے بھرا
تصدق حسین خاں آج وی سنگیت دی سکھلائی کر دے نیں اوہناں دے نالو نال شفقت
علی خاں آپنے پروار دی ریتی ٹوں اگاہ نہہ ٹور دے پئے نیں، اُستاد سلامت علی خاں
ٹوں قبرستان رسول پارک سکیم موڑ ویچ دفن کیتا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے تے ایہہ
لکھت ہے:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
يَا مُحَمَّدًَ يَا عَلِيًّا يَا فَاطِمَةً يَا حَسَنًّا يَا حَسِينًّا

مزار مبارک
شہنشاہ موسیقی
اُستاد سلامت علی خاں

Ustad SALAMAT Ali Khan

تاریخ وفات ۱۱ جولائی ۲۰۰۱ء بروز بدھ

بِتَعْمِيرِ كَنْدَهِ اُسْتَادِ شَفْقَتِ عَلِيِّ خَانِ

دلی گھرانہ:

-۸- اُستاد سلیم حسین

-۱۹۹۸ء-

میں بے گن کیا گن ہے
 تن پیا ہے من پیا ہے
 اوہ پیا سو مورا جیا ہے
 پیا پیا سے رل مل جاؤ گے

لبھے شاہ

اُستاد سلیم حسین دلی گھرانے دے اک جگت اُستاد ہونے نیں۔ ایہناں توں پہلاں اک جھاتی ایں گھرانے دی وار آتے پائیے۔ ایں گھرانے دا نال دلی شہر دے نال مُتقیا ہویا اے۔ ایں گھرانے بارے وی کئی ریتیاں پرسدھ نیں۔ اک ریتی انج ہے کہ ہندوستان دا پُرانا سنگیت آپنی خاص شکل وِچ ہرویے وچ نظر آؤندرا رہیا۔ انج ای حضرت امیر خسرو دے سے وِچ ایہہ آپنی پُرانی دُھرپد دی شکل وِچ سی۔ آپ دے شاگردان نے آپنی تبلیغ وِچ سنگیت ٹوں وی حصہ بنائی رکھیا۔ حضرت امیر خسرو دے کارن سنگیت دی نویں صنف قوالی دارواج پے گیا۔ تے آپ دے شاگرد پُورے ہندوستان وِچ توال بچہ دے ناں توں مشہور ہو گئے۔ تعلق سرکار دے نال نال ریاستاں دے نواباں تے وزیراں نے سنگیت تے سنگیت کاراں دے سرتے ہتھ رکھیا تے

اوہناں نوں آپنے دربار وچ وی تھاں دتی پھیر اوں ویلے ٹھڈھ سنگیت دے دو پرانے
گھرال دیاں نیہناں پہیاں:

(۱) گوالیار گھرانہ (۲) دلی گھرانہ

اس وچ اک سانگا سنگیت دی پرسدھ کتاب معارف النغمات (ص ۷۱) توں
انج ہے:

”تغلق باتشاہوان دے سمے وچ امیر خسرو نام دا اک
وڈا کوی ہویا۔ اوں دے ذہن تیرے علم دا کارن سی
کہ نائیک گوپال ورگا بندہ وی اوں دی تعریف کردا
سی۔ نائیک گوپال اک وڈا گوئیا سی تیرے سارے دربار
وچ اوہ پردهاں مَنیا جاندا سی۔ امیر خسرو دے زور
دیوں اُترے اوپنے اک فارسی ترانے نوں آپنے سنگیت
وچ بدل کرے سُنایا۔ اوں مگر وون امیر خسرو نے
بندوستانی سنگیت نوں رلا کر کئی نویں راگ
بنائے۔ جیہڑے اجٹک گائے جاندے نیں۔ غارا،
سربروا، زیلف اوہناں دے ای بنائے ہوئے نیں۔ اوں
ویلے وچ پریندہ تیرے چھند، برج بھاشاتے سنسکرت
وچ گائے جاندے سن تیرے مُسلمانان نوں اوہناں زبان وچ
گاؤں وچ اوکڑاں سن ایس کارن امیر خسرو نے
باہر لے سنگیت دے انگ اُترے بندوستانی راگاں وچ
ترانہ، قول، نقش و گل، بنائے۔ ایس انگ دا گانا اُچے
وی قول گاؤندے نیں (قول توں مطلب ”قول“ گاؤں
والا)

گوالیار دا باتشاہ راجه مان تنوار سنگیت دا بڑا علم
 رکھدا سی ویلاسر کار ۱۳۸۶ء توں ۱۵۱۶ء تیکر)
 ڈھرپد دا انگ اوں ای دا بنایا ہویا سی - اوں دے
 دربار وچ نائیک بیجوواک پرسیدہ ترے نائیک گوئیا ہوا -
 راجه مان دے چلانا کرن مگروں نائیک بیجو سلطان
 بھادر جیہڑا کہ گجرات دا سلطان سی اوں کول ٹر
 گیا (ویله سر کار ۱۵۱۶ء توں ۱۵۲۶ء تیکر) اوں دے
 دربار وچ ہبھوڑی کئی وڈے گوئیے سن - اوں ویلے
 وچ نائیک بیجونے اک نوین ٹوڑی بنائی ترے اوں دا نان
 سلطان بھادر ہوراں دے نان اُتے "بھادری ٹوڑی"
 رکھیا - ایہہ ہن تیکر گائی جاوندی ہے "

باتشاہ اکبر دے سے وچ اک راجہ رام چندر والی باندھو دے دربار وچ میاں تان
 سین نوکر ہویا - اس دا اصل نال ترلوچن داس سی تے اوں دا پیوں کمرنڈ پاندی گور برہمن
 قبیلے نال ساک رکھدا سی - اوں دا پُتر گوالیار دے نیڑے دے اک علاقے بھیت وچ
 جمیا - اکبر باتشاہ نے اوں ٹوں راجہ کولوں مگ لیا، پھیر دربار وچ تھاں دیوں دے
 نالو نال اوں ٹوں آپنے نو(۹) رتنا وچ وی تھاں دتی - اک ریتی وچ آ کھیا جاندا
 ہے کہ ابو الفضل جیہڑا کہ آئین اکبری دا لکھاری سی اوں دا آ کھنا سی کہ ایں ورگا گویا
 پچھلے دو ہزار ورھے نہیں ہویا سی - ۱۵۸۳ء وچ تان سین نے چلانا کیتا تے اوں ٹوں
 حضرت شیخ محمد غوث گوالیاری دے پیارا وچ دفن کیتا گیا - اک ریتی ایہہ وی ہے کہ
 اوں دے جوائی بڑے محمد خاں نے ڈھرپا لگ دے نالو نال خیال انگ دی عینہ وی
 دھری - ایں کارن گھج پنڈت ایں گل ٹوں مندے نیں کہ خیال گائیکی اصل وچ دلی
 والیاں نے رواج دتی - اوہناں مگروں ایں گھرانے وچ ای اک جگت اسٹاؤ اسٹاؤ

نائیک تان رس خاں مجھے۔ اوہناں کئی سوراگاں دیاں استھائیاں تے انترے بنائے۔ جبھرے کہ آج وی گائے جاندے نیں۔ ایس چرچا وِچ دھرپد گائیگی تے خیال گائیگی دا فرق وی ویکھدے آں۔

دھرپد:- سُنگیت دے ایس انگ وِچ جو راگ گایا جا رہیا ہووے اوں وِچ او ہو ای تاناں گائیاں جاندیاں نیں جبھرے یاں کہ اُستاداں بخچ پحمد یاں نیں ایس وِچ پکھاووج لے واسطے ورتی جاندی ہے پر پھیروی اُستاد لوک آپنی ای گنتی ہتھ نال گن کے گاؤندے نیں۔ ایس وِچ اک سانگا ”راگ درپن کا تقیدی جائزہ“ (ص - ۲۷۶) توں انخ ہے:

”بِنْدِی شَبَدِ دَهْرِ پَدِ اَصْلِ وِچِ سَنْسِكْرِتِ شَبَدِ دَهْرِ وَتَرِ
پَدِ دِی رَلَتْ نَالْ بَنِیَا بُوْبِیَا بِیْ اِنْجِ وِی آکِھِیَا جَا سَكَدا
بِیْ کِه دَهْرِ وَتَرِ پَدْ نُونْ رَلَا کِرَ شَبَدِ دَهْرِ پَدِ بَنِیَا بِیْ
دَهْرِ وَدِی مَعْنِی نَیِسْ پَکَا كَهْلُوتَا، سِیدَه دِيَوْنَ وَالَا،
سِیدَهَا نَه بَدْلَنَ وَالَا (قُطْمِي سَتَارَنَ نُونِ وِی اِيسِے کَارَن
دَهْرِ وَآكِھِدِی نَیِسْ) پَهِيرِ سَنْسِكْرِتِ دَهْرِ پَدِ جَان
بِنْدِی شَبَدِ دَهْرِ پَدِ شَاعِرِي جَانِ سَنْگِيَتِ دَا إِكِ اِيمِھو
جيِھَا انگ بِیْ جَسِ وِچِ شَبَدانِ تَرِ پَدَانِ نُونِ إِكِ خَاص
تَرِ پَکِي پِيدِی بِنْتَرِ وِچِ بِنَھِ دِتا جَانِدا بِیْ“

خیال:- ایس واسطے پنجابی زبان وِچ شبد کھیال وی ورتیا جاندا ہے۔ ایس دا مطلب کھیڈ دا ہے۔ ایس وِچ راگ دے آپنے اصولاں دے نال راگ دا ودھاوا ہوندا ہے۔ جس نال سُنْن آلیاں نُونِ اک خاص سواد آؤندما ہے۔ آج دلی توں اڈ پورے پنجاب تے سارے اُتر ہندوستان وِچ خیال گاون والے پیٹتے دلی گھرانے دے شاگرد وسدے نیں۔ ویہویں صدی عیسوی وِچ تان رس خانصاحب نے ایس انگ نُون

کمال تھاں تیکر پہنچایا۔ ہُن خیال گائیکی بارے وی اک سانگا ”رگ درپن کا تقیدی جائزہ (ص-۲۸۲) توں لینے آں:

”چیتینہ ڈیسائی دا آکھنا ہے کہ شبد ”خیال“ سنسکرت شبد ”کھیل“ دی و گڑی شکل اے۔ ایس توں مُراد کسے ڈرامے دا ہونا ہے۔ ایس توں اندازہ ہوندا ہے کہ کسے ولے وچ خیال ڈرامے یا تھیٹر دا گانا سی۔ سنسکرت وچ ایس شبد دا مطلب ہے بآسہ مخلوں، کھیڈ، خُشی تے ”کھیل پد“ دا مطلب ہے کھیڈ دے سمرے اک خاص انگ نال ٹرنا۔ کالیداں نے آپنے کھیڈ و کرم تے اوسی دے چوتھے ایکٹ دے سولھویں اشکوک وچ اروسی دی چال نُون پنس دی چال دسیا سی تے اوس سمرے شبد کھیل پدورتیا سی ایس دے مقابلے وچ تھیٹر دا گانا اک آزاد گیت سی جس وچ پابندیاں دی تھاں اتے اک خاص شوخی سی“

دلی گھرانے وچ اُستاد تان رس خاں مگروں ہور وی کئی وڈے اُستاد لئے اوناں چوں کجھ دے نا انچ نیں، اُستاد امراو خاں، اُستاد بیبیے خاں، اُستاد سردار خاں تے اگلیاں صفائ دے شاگردان وچ ممتاز بیگم عرف موموجان، لہور دے سانگے وچ اُستاد سلیم حسین، اُستاد وحید خاں، اُستاد بخشی خاں، اُستاد یودی، اُستاد خادم فیضی، تے اُستاد مرزا ناصر الدین ورگے ناں نیں ہُن اُستاد سلیم حسین دی حیاتی اتے گل بات کرنے آں آپ دی جن ترخ بارے کوئی کپی پیدی ترخ نہیں لجھدی پر آپ دے شاگردان دا

خیال ہے کہ آپ دے جمن دا ویلا ۱۹۳۸ء توں ۱۹۴۶ء دے وچکار دا ہے آپ دا جنم امرتسر (کٹھے ہندوستان) وچ تکونڈی گھرانے دے اک مشہور اُستاد بابا علم دین دے گھر ہویا۔ وئند مگروں آپ دا پروار لہور آن ویا۔ اتھے آپ دا گھر بھائی یو ہے اندر حکیماں والے بزار وچ سی۔ بابا علم دین مڈھوں ڈھرپد گائیکی دے اُستاد سن ایں کارن سلیم حسین دی تعلیم وچ لے کاری دا خاص دھیان سی۔ بابا علم دین دا ویروا نقوش لہور نمبر (ص-۷۲۱) تے انخ ہے:

”میان علم دین دے پیو دانا میان محمد بخش سی۔

شوقيہ گاون والیاں چون سن جدون آپ جوان ہوئے تے
آپ نوں اُستاد محمد بُوٹا کہنے والے کول ٹور دتا
گیا۔ اوہناں آپ نوں چنگی تعلیم دتی پھیر آپ پڑیاں
دے پریسیدہ سنگیت کار میان جان تے امجد جان دے
پیو بابا نبی بخش دے شاگرد ہو گئے تے بُہت چنگا
گاون لگ گئے اوس مگروں آپ کئی تھیئٹریکل
کمپنیاں وچ ادا کارتے سنگیت کار نو کر رہے۔
اوہناں کئی محفلاں تے مہاراجہ سکیت دے دربار
وچ وی آپنا سنگیت وکھایا۔ آپ فری لہور دے کئی
وڈے لوکاں دے بالاں نوں سنگیت سکھایا۔ جیوں
خان بھادر میان دین محمد، سید بشیر حیدری سی
ایس، مسٹر جی احمد انڈین پولیس، فقیر سید نجم
الدین، فقیر صاحب ہوران آپ کولون ڈربا وجاونی
سکھی سلیم اقبال آپ ہی دے پُتر نیں اوہناں شیخ

چلی، گھر جوائی، کرتار سنگھے، دروازہ ورگیاں فلمان
دا سنگیت دتا ہے“

سلیم حسین دی گھروں ایڈی چنگی تعلیم سی کہ آپ نکی عمر توں ای لہور دے فلمستان نال جو گئے۔ لہور دی سنگیت کھا ویچ آپ سلیم اقبال دے ناں توں جانے جاندے سن۔ لہور دے سبھ توں مہنگے سنگیت کاراں ویچ گئے جاندے سن بہت گھٹ لوکاں ٹوں ایس گل دی جانکاری ہے سلیم اقبال توں مراد سلیم حسین تے آپ دے بھرا اقبال حسین نیں۔ سلیم حسین سنگیت دا سارا کم کر دے سن تے دو جے کم دھنے دے اقبال حسین ہو راں سانجھے ہوئے سن۔ آپ نے نکی عمر توں ای اک وڈا ناں پیدا کر لیا ہے۔ آپ دا ویروان نقش لہور نمبر (ص-۳۸۷) تے انخ ہے:

”سلیم اقبال لہور دے مشہور شووقیہ موسیقار عالم الدین مرحوم دے پُتر نیں۔ پہلاں اُستادی سنگیت آپنے پیو کولوں لاتا تے مگروں فیروز نظامی دے شاگرد ہو گئے چنگے، گنی سنگیت کار نیں۔ ہُن تیکر شیخ چلی، گھر جوائی، کرتار سنگھے تے دروازہ دا سنگیت دے چکرے نیں آپ دا سنگیت لوکاں دی زبان اُتے ہے“

آپ دیاں مشہور فلمان ویچ باجی، دُلا بھٹئی سہاگ تے ہور کئی فلمان نیں آپ دے سنگیت چوں نکلیا ہویا گانا ”دیساں دا راجہ“ اج وی ہر ویاہ شادی دا حصہ ہوندا ہے۔ ایس گیت توں اڈ ہور کئی گیت اج وی ہندوستان، پاکستان ویچ گائے جاندے نیں جیویں کہ:

--- چھپ گئے ستارے ندیا کنارے

--- ساؤں نہرو والے پُل تے بُلا کے

--- اب یہاں کوئی نہیں کوئی نہیں آئے گا

--- چند توری چاندنی میں جیا جلا جائے

--- نہ گناوں تارک نیم کش

--- رنگ پیر ہن خوشبو

--- تمہیں دیکھو تھا رے چاہنے والوں کی محفل میں

--- گُن کلی کول کول را گنی

آپ آپنے گیتاں وِچ راگاں ٹوں بہت چنگے چ—چ نال ورتدے سن جیویں
 ”پُھپ گئے ستارے ندیا کنارے“ وِچ راگ جیت کلیاں نہ گناوں ناوک نیم کش وِچ
 راگ بلاس خاں ٹوڑی ٹوں ورتیا گیا، راگ کلاوتی وِچ اک مشہور گانا ”پیا نہ ہی آئے
 سکھی“، ایں ٹوں اُستاد امانت علی خاں تے محترمہ نور جہان نے گایا سی۔ اخ ای فلم باجی
 دا اک گیت ”اب یہاں کوئی نہیں، کوئی نہیں آئے گا“، ایہہ راگ اُتل گوری وِچ بنایا۔
 پر ایں گیت نے آپ دی ساری حیاتی بدل کے رکھ دیتی۔ ایں گیت دے سائکے وِچ
 لہور دی اک پرسدھ ہستی رشید بٹ عرف اُستاد بودی دا ویروا کراں گے۔ وغڈ مگروں
 بھائی ٹو ہے اندر اُستاد بودی دی بیٹھک پُورے لہور وِچ جانی مانی سی۔ آپ ٹوں ٹھڈھ
 سنگیت دی پوری جانکاری سی پر ایں دے نالو نال لہور دے وڈے وڈے پکھنے خاں
 تے ہتھ روک آپ ٹوں آ در نال اُستاد بودی آ کھدے سن۔ ایں کارن آپ دی
 بیٹھک اُتے سنگیت دے نالو نال ہر طرح دے بندیاں دی آوا جاوی سی۔ اُستاد سلیم
 تے اُستاد بودی دا اک خاص پیاری تے اُستاد بودی نے اُستاد سلیم حسین اوہناں دے
 خلیفہ سن جدوں ”باجی“ فلم دا گانا لوکاں دی زبان اُتے سی۔ تے اُستاد سلیم نے پُورے
 لہور دے اُستاداں ٹوں آکھ چھڈیا سی کہ جیہڑا وی ایں گانے دے راگ دا نال دے

گا آپ اوس دے شاگرد ہو جاوں گے۔ اک دیہاڑی آپ اُستاد بودی دی بیٹھ ک
أَتَيْتَكَمْ تَعْتَصِمْ إِلَيْنَا بِرَبِّكَمْ أَتَيْتَكَمْ تَعْتَصِمْ إِلَيْنَا بِرَبِّكَمْ
آپ نے آپنے پیار تے سنگیت دے علم دے زور دے کارن اوہناں بزرگاں کو لوں پچھے ہنا ہار مونیم کچھ کے
گانا شروع کر دیتا۔ اوس بزرگ نے ایس گل دا بھیڑا منیا تے اُستاد بودی کو لوں اردو
و چ بچھیا ”یہ کون بدتمیز ہے؟“ جواب و چ اُستاد بودی نے دیسا کہ ایہہ اوه سلیم حسین
ہے جس نے گانے دا راگ دسن والے ٹوں اُستاد من دا آکھیا ہے۔ اوہناں بزرگاں
نے ہار مونیم پھر کے راگ دا نال ”اٹل گوری“ دیسا تے ایس دے نالو نال اوس دیاں
کئی شکلاں تے ستاراں (۷۱) استھائیاں گا کے سُنایاں تے مگروں ہس کے آکھیا ”دلي
میں اس راگ کو بچے گاتے ہیں“ اوہناں بزرگاں دا نال اُستاد سردار خاں سی۔ جیہڑے
کہ اُستاد تان رس خاں دے پوتے سن۔ اُستاد سلیم ایہناں دے شاگرد ہو گئے۔ ایس
شاگردی دے کارن آپنے سر دے وال مُندھوانے تے لہور دے فلمستان ٹوں ہمیش
واسطے چھڈ دیتا۔ اُستاد سردار خاں دے چلانا کرنا مگروں آپ نے اُستاد عبدالقادر
پیارنگ کو لوں وی تعلیم لتی۔ شاگردی دے چھوٹے غلام علی خاں مگروں اُستاد
سلیم حسین ٹوں ایہہ اعزاز ہے کہ اوہناں دے شاگردیاں نے ٹھڈھ سنگیت اگانہ
و دھایا۔ اجو کے ویلے و چ عبدالرؤوف، شفقت حسین، محمد جواد آپ وی گارہے نیں تے
نالو نال ایس وی تعلیم وی دے رہے نیں۔ آپ دی حیاتی دے اخیر لے دیہاڑاں و چ
آپ اُتے فالج دا حملہ ہو یا کچھ چڑھک رہے پھیر چار اپریل ۱۹۹۸ء ٹوں چلانا کر گئے
آپ دا گھرامیہ کالوں شاہدرہ و چ سی تے آپ ٹوں او سے کالوں دے قبرستان و چ
دنیا گیا۔ آپ دی قبر کجی تے سادہ ہے ایس اُتے کوئی کتبہ نہیں۔

۹- اُستاد خادم فیضی

- ۲۰۰۷ء -

سماں دا اک تار و جدا رہندا ہے
دل دا ایہہ ساز وجانا سوکھا نہیں
صدیق صدق

آپ دا جنم پڑانے لہور محلہ کشمیر یاں وچ ہویا، آپ دی جنم تریخ ۲۹ دسمبر ۱۹۳۱ء - پر
سنہ بارے کچھ لوگاں دا خیال ہے کہ ۱۹۳۱ء تے کچھ دا خیال ہے کہ ۱۹۳۲ء سی - آپ
آپنے اٹھ بھراواں چوں سچھ توں وڈے سن - آپ دے پیو دا لہور وچ قصائیاں دا کم
سی - ایس کارن فیضی صاحب لہور دی سنگیت کتحا وچ خادم قصائی دے نال توں
پرسدھ رہے - آپ دے کلے بھراواں نے آپنے وڈیاں دا کم اگاہ نہہ ودھایا تے لہور وچ
کنیں تھاواں تے گوشت دیاں ہٹیاں پائیاں - سنگیت ول آپ دا یکی عمر توں ایدھیان
سی - سنگیت دے راہیں آپ دی اُستاد چھوٹے غلام علی خاں، اُستاد عزیز الدین تے
پرسدھ گائیک محمد رفیع نال خاص یارانہ سی - آپ دارشید بٹ عرف اُستاد بودی دی
بیٹھ اُتے دی بُہت آنا جانا سی - آپ اُستاد بودی کولوں دی تعلیم لیندے رہے پھر
آپ اوس بیٹھ وچ اُستاد سردار خاں دے شاگرد ہوئے تے دلی گھرانے نال جتنے
گئے - سردار خاں آپنے ولیے دے جگت اُستاد سن اوہناں دا ویروا نقش لہور نمبر (ص -
۲۰۰۷ء) تے انخ ہے :

”سردار خاں، جناب امراؤ خاں دہلوی دے پُتر نین - تے
ہندوستان دے شاہی سنگیت کار میان تان رس خاں

دے پوتے نیں، ایہناں دا آپنا اک گھرانہ ہے۔ ایس گھرانے وچ سنگیت دا آپنا اک خاص انگ ہے۔ آپ نے سنگیت دا علم آپنے پیو کولوں لیتا تے بہت چھیتی گئی ہو گئے۔ آپ نوں آپنے گھر دیاں خاص شیواں چیتے نیں تے جدون کدمے آپ اوہ گاندے نیں تے اک اچر جواد آئوندا ہے۔ آپ دے شاگردان دی گنتی ہزاراں وچ ہے۔ ہندوستان، پاکستان وچ آپ دے گھرنوں بڑے آدنال تکیا جاندا ہے۔ آپ میوزک کانفرنسز تے ریڈیو پاکستان لہور تے اُستادی سنگیت گاؤندے نیں”

اُستاد خادم فیضی ایں وڈے مہماں اُستاد دے شاگرد ہوون توں اڈ وڈے غلام علی خال دے مگر کملے ہوئے پئے سن۔ وڈل توں پہلاں تے ایں مگروں وی آپ وڈے غلام علی خاں ہواراں مگر سارا ہندوستان پھرے تے جتھے وی جس اُستاد نے کوئی شے سکھائی اوس نوں سکھ لیا۔ ایں وچ آپ نے کجھ چر بھائی نصیر دلی والے کولوں وی سنگیت دا علم لیا۔ طبلے وچ آپ نے اُستاد اللہ دلتہ دی شاگردی کیتی سنگیت دے کارن آپ نے پورے ہندوستان دی ہر خانقاہ تے جا کے وڈے اُستاداں دی گائیکی سنی۔ ایں کارن آپ دے اندر کافی گائیکی دا اک خاص انگ اگھڑ آیا سی۔ آپ خیال ٹھہمری تے دادرا وی بہت چنگا گاندے سن پر آپ دے اُستاد اُستاد سردار خان تے مُمتاز بیگم (موموجاں) وی آپ کولوں کافی سندے سن۔ کجھ بزرگاں دا آکھنا ہے کہ اک واری آپ لہور دی ہیرا منڈی وچ ایہو جیہا گوین کہ اوس ویلے دیاں بائیاں نے آپنے ہتھاں توں زیور لا کے آپ دے پیراں وچ رکھ دیتا سی۔ سُر دی بارکی تے اوس دی پرکھ وچ آپ دے گن نوں لہور دے وڈے وڈے اُستاد مندے سن آپ

پاکستان تے اوہناں سنگیت کاراں چوں سن جیہناں HMV ورگی وڈی سنگیت دی کمپنی وچ کم کیتا۔ ایس دے نالو نال آپ نے لہور ریڈ یو تے پاکستان ٹیلی ویژن تے وی سنگیت کار دی نوکری کیتی زاہدہ پروین دیاں گائیاں ہوئیاں کافیاں چوں وڈی گنتی آپ دے دتے ہوئے سنگیت والیاں کافیاں دی سی۔ خانصاحب مہندی حسن خاں دیاں غزلاب چوں اک وڈی گنتی آپ دے دتے گئے سنگیت دی سی۔ مہندی حسن ہواراں دی گائی اک مشہور غزل ”جو چاہتے ہو وہ کہتے ہو، چپ رہنے کی لذت کیا جانو“، آپ نے راگ بھیروں وچ بخشی سی آپ نے آپنے ولیے دے کئی گوئیاں ٹوں تعلیم دیتی۔ گھر چر آپ نے نیرہ نور، سُلیمان اللہ تے اوس دے پڑھوں وی سنگیت سکھایا۔ آپ نے چھست ورھے محمد علی نام دے اک مُندے تے لائے تے اوس ٹوں بُہت گھر سکھایا پر سماج وچ قدر نہ ہوون کارن ایس مُندے نے اوہناں دی حیاتی وچ ای یادگار پاکستان توں چھال مار کے خود کشی کر لئی۔ اُستاد خادم فیضی دے اخیر لے ورھے وی گھر چنگے نہ لٹکھے ۲۰۰۰ء وچ میں آپ اوہناں ٹوں اچھرہ وچ اُستاد حبیب الرحمن تے اُستاد پرویز پارس دی بیٹھک تے گاؤندے سُنیا تھے اوہ پنجاب، سو دی نذر نویں شاگرد داں کولوں لیندے تے اوس پیسے اُتے گزارا کر دے۔ اوہ تے بھلا ہووے اُستاد سلیم حسین دے شاگرد شفقت حسین دا جیہنے اوہناں ٹوں اوتحے سُنیا تے اوہناں ٹوں فرید بھنڈار ٹرست لے گیا۔ جتنے آپ این۔ جی۔ او لیف دے نال وی پروگرام کر دے رہے۔ ایہناں دوہاں تھاواں توں آپ ٹوں اینے پیسے لبھ جاندے سن کہ گھر دا کراچی بھاڑا نکل جاندا سی۔ پڑی۔ وی، ریڈ یو اتے ایہناں چرکم کرن والے ایس مہان اُستاد دی اخیر لے ولیے وچ کوئی قدر کسے وی ادارے ولوں نہ ہوئی۔ آپ اخیر لے ولیے تیکر شفقت حسین ٹوں سکھاندے رہے آپ نے ۱۹ اگست ۷۴ء نوں چلانا کیتا۔ آپ ٹوں قبرستان میانی صاحب لہور وچ دفایا گیا۔ آپ دی قبر کچی تے سادہ

ہے۔ ایس اُتے کوئی کتبہ نہیں۔

پٹیالہ گھرانہ:

۱۰- اُستاد عاشق علی خاں

-۱۹۵۷-

میرے ویڑھے وچ آگو سُر جے دا رُکھ
ایس آس دے سہارے اج تیک جی لیا
شوکمار بٹالوی

اُستاد عاشق علی خاں لہور وچ شدھ سنگیت تے خاص کر پٹیالہ گھرانے دے گویاں وچ سبھ توں ودھ جانو تے چنگے گائیک گئے جاندے نیں، اوہناں دی حیاتی اُتے لکھن توں پہلاں اک نگاہ ”پٹیالہ گھرانے“ اُتے پائیے۔ ایس گھرانے اُتے لکھن دا اک کارن ایہہ ہے کہ ایس گھرانے دا لہور دے سنگیت وچ اک وڈا حصہ ہے تے کئی پڑیاں توں ایس دے گائیک گاندے پੇ نیں تے ایس نال گھرانے دے کئی وڈے اُستاد ایتھے دفن نیں۔ مُغل راج ملکن مگروں کئی ریاستاں نے آپنی آزادی دا اعلان کر دتا۔ ایس کارن کول کلا دے فن کاران اُتے ایہناں ریاستاں نے ہتھ رکھیا۔ ایس وچ ریاست پٹیالہ سبھ توں اگاہنہ سی۔ ایس ریاست نے پبلوانی تے شدھ سنگیت نال

جڑے لوکاں نوں دربار وچ وی تھاں دتی۔ ایس ریاست دے دربار وچ دو وڈے گائیک، دو بھراں۔ فتح علی خاں تے علی بخش خاں سارے ہندوستان وچ پرسدھ سن۔ اوہناں دے پیو دا نام میاں کلوچی سی۔ ایہہ دوویں بھرا آپنے ویلے دے اک وڈے اُستاد ”اُستاد تان رس خاں“ دے شاگرد سن۔ اُستاد تان رس خاں دا آپنے ایہناں دوہاں شاگرداں بارے آکھنا سی کہ جے کسے نے میری جوانی دا گانا سُنتا ہووے تے اوہ علی بخش خاں تے فتح علی خاں دا گانا سُن لوے۔ ایہناں وڈے گویاں دی مانتا ریاست پیالہ نے وی مئی تے اوہناں نوں جرنیل خاں تے کرنیل خاں دے خطاب دتے تے ایس مگروں آپ پورے جگ وچ اُستاد جرنیل علی بخش خاں تے اُستاد کرنیل فتح علی خاں دے نام توں جانے گئے۔ اوہناں دوہاں نوں ڈھرپد گائیکی دے نالو نال خیال گائیکی، ٹھمری، لوک گائیکی دی وی پوری جانکاری سی۔ اوہناں خیال گائیکی وچ بلمپت، بڑھت تے ڈھرت وچ اک تالہ تے تن تالہ نوں خاص کر کے ورتبیا۔ ڈھرت وچ تیز تاناں دا رواج وی دتا۔ ایس رنگ نوں پُرانے گویاں کدے وی چنگا نہ سمجھیا۔ پر پھیرا یہو ای انگ سارے جگ وچ نیا گیا تے ایسے انگ وچ بڑے غلام علی خاں نے روشن آرا وی گویا۔ تیز تاناں نوں ساری عمر جھوٹے غلام علی خاں وی ورتدے رہے۔ ہُن گجھ ویروا اُستاد علی بخش خاں دی اولاد دا ہو جاوے۔ اوہناں دے پتر خاصا صاحب اختر حسین خاں سن۔ اگلی پیڑی وچ خاصا صاحب اختر حسین خاں دے تئے پتر پورے جگ وچ پرسدھ ہوئے اُستاد امانت علی خاں، اُستاد اسد امانت علی خاں، ایہناں بتاں بھراواں دی اولاد وچ اُستاد امجد علی خاں، اُستاد اسد امانت علی خاں، شفقت امانت علی خاں، رسم فتح علی خاں، گوہر علی خاں، جوہر علی خاں، اجمل علی خاں، نزاکت علی خاں، ندیم علی خاں، آصف علی خاں، علی ولی خاں دے نام مشہور نین، اُستاد امانت علی خاں دے سبھ توں نکے منڈے نے اک پرسدھ گروپ ”فیوژن“ دے

ناں تو بنایا ہے تے حامد علی خاں دے مئیاں نے ”راگا بوائز“ دے ناں توں پر سدھ ہے۔ اُستاد کرنیل فتح علی خاں دی پیڑی وچ اُستاد باقر علی خاں، عبدالرحمن خاں، تے شرافت حسین خاں دے ناں مشہور نیں۔

پیالہ گھرانے دے ایہناں گوئیاں توں اڈاک وڈی گنتی اوہناں گوئیاں دی ہے جیہناں ایس گھرانے دی گائیکی دے انگ وچ گویا۔ اوہناں وچ سبھ توں وڈا ناں خاصاً صاحب بڑے غلام علی خاں دا ہے اوہناں بارے آکھیا جاندا ہے کہ اوہناں سُر دی سمندر والگوں ڈوگی تھواں تے اکاں والگوں اچی تھاواں دی وکیج چھڈیاں سن۔ اوه دی پیالہ گھرانے دے ایس خاص انگ وچ گوے۔ اوہناں توں اڈ منور علی خاں، جوہر علی خاں، شیر گل خاں، افغانستان دے محمد حسین سارنگ، وشت روود لیس پانڈے، بیگم اختر، دیال ٹھاکر، جگد لیش پرشاد، کاشمی شنکر، پروین سلطانہ، راجندر سنگھ، نرملادیوی، اجویا چکرتی، وڈے غلام علی خاں دے پوتے علی رضا خاں، مظہر علی خاں، جواد علی خاں تے نقی علی خاں دے ناں سارے جگ وچ مشہور نیں، پیالہ گھرانے دی ایس گل بات مگروں ہن اسیں آپنے اصل مددے عاشق علی خاں وال پرستے آں۔

عاشق علی خاں دے سر توں یکی غمرے پیو دا پر چھاواں لہمہ گیا۔ اوہناں سنگیت دی مڈھلی تعلیم آپنے پیو فتح علی خاں تے تایا علی بخش خاں کولوں لئتی۔ پیو دے مران مگروں عاشق علی خاں لہور آگئے تے اوه شہر لہور جس دے وڈے وڈے گوئے بڑے مان نال آپنے آپ نوں اُستاد فتح علی خاں دا شاگرد آکھدے سن۔ اوہناں چوں کسے وی آپنے بہشتی اُستاد دے پُرتوں نہ سانھیا، ویلے تے لوکاں دی ناقدری دے کارن اوہناں نے آلیاں شیواں ٹوں ورتنا شروع کر دیتا۔ لہور وچ فتح علی خاں ٹوں سچے من توں من والی ”سردار بائی“ نے اوہناں دے سر اُتے ہتھ رکھیا۔ ایس وچ عاشق علی خاں نے آپنے مائے کولوں وی سنگیت دی جانکاری لینی شروع کر دیتی، ایس مگروں

اُستاد عاشق علی خاں پُورے ہندوستان وچ ایہو جیہے گوے کہ پُورے ہندوستان وچ
 پڑیالہ گھرانے دی پچھان بن گئے۔ اوہناں آپنے تائے تے پیو دی ریتی ٹوں وی اگانہہ
 ٹوریا۔ تے آپنے تائے دے پُتر خاں صاحب اختر حسین خاں نال جوڑی بنا کے گوے۔
 خاں صاحب اختر حسین خاں نے یہتا ویلا سنگیت سکھاون وچ ہندزایا۔ ایں کارن عاشق
 علی خاں اکلے وی بُہت گوے۔ آپ دی گائیکی وچ اک خاص صفت لے کاری سی۔
 آپنی ایسے صفت دے کارن پُورے جگ وچ مشہور سن۔ اک واری آپ نے اک
 راگ شروع ای کیتا سی کہ کے بھل چک دے کارن دُوبے ماترے اُتے سم وچ گیا
 ایں گل دی سمجھ اگلے سینڈ ہی آپ ٹوں لگ گئی کہ دُوبے ماترے اُتے سم وچ گیا ہے
 سُن آلیاں وی حرانی نال اک دوبے دا موہنہ ویہنا شروع کر دتا کہ ایڈے دُبے
 گوئے کولوں ایہہ کیہ ہو گیا ہے۔ پر گاون واسطے اُستاد عاشق علی خاں بیٹھے ہوئے سن
 کوئی عام گوئیا تھوڑی سی۔ اوہناں مگروں سارے راگ وچ دُوبے ماترے ٹوں ای سم
 بنا کیا ایہو جیہی لے کاری پچھلے ویلے تے اج دے ویلے دے اُستاداں دے ہتھ
 وس وچ نہیں ِسدی۔ ہُدھ سنگیت وچ آکھیا جاندا ہے کہ بائی (۲۲) طرحال دیاں
 تاناں نیں۔ اوہناں ٹوں اوہ سمجھے یاد سن۔ اوہناں مگروں آکھیا جاندا ہے کہ وڈے غلام
 علی خاں ہوراں ٹوں ساریاں یاد سن جیہناں چوں کئیں آپ بڑے چچ نال ورتدے
 سن۔ اُستاد چھوٹے غلام علی خاں دی لہور ریڈیو وچ دی ریکارڈنگ تے شاگردان ٹوں
 سکھلائی وچ تاناں دے سولہ (۱۶) بل ِسدے نیں۔ اُستاد عاشق علی خاں ٹوں خیال
 گائیکی دے نال نال ٹھمری گائیکی دا وی پورا چچ سی۔ اوہناں ٹھمری گائیک دے نالو
 نال پنجابی لوک گائیکی وچ ”کافی“ ٹوں اک نواں رنگ ڈتا۔ فوک تے کافی دا ایہہ
 رنگ اُستاد سلامت علی خاں، اُستاد نزاکت علی خاں، زاہدہ پروین، اُستاد حسین بخش
 ڈھاؤی، اُستاد حمن خاں، تے اُستاد حسین بخش گلو وچ وی ِسدا ہے۔ اوس رنگ دے

کارن ایہ سارے گوئے جگت اُستاد اکھوائے۔ اُستاد عاشق علی خاں نوں اوکھیاں تاناں
تے اوکھے ٹھیکیاں وِچ گاون داوی بُہت چاہسی۔ ایں وِچ اک دا قصہ لکھاں گا۔
اک واری آپ ہندوستان دے شہر کلکتہ میوزک کانفرنس واسطے گئے۔ جدوں آپ گون
واسطے بیٹھے تے اوہناں دے نال آپنے ویلے دے وڈے تے مشہور طلبہ نواز اُستاد احمد
خاں تھرا کو بیٹھے۔ جدوں اوہناں آکھیا کہ کیہڑا تال وجہاں تے اُستاد عاشق نے آکھیا
جیہڑا تھاڑا من کرے اوہ وجہا لوو۔ پھیر اوس سنگت وِچ تاناں تے تالاں دا اک ایپو
جیہا رنگ بجھیا کہ اوس گانے نوں لوکاں لکھیں ورھیاں تیکر چیتے رکھیا۔ اُستاد عاشق علی
خاں نے لہور وِچ سنگیت سکھاون دا ٹورا ٹوری رکھیا، آپ دے شاگرد़اں وِچ اُستاد
بڑے غلام علی خاں، مُختار بیگم امرتسر والی، فریدہ خانم زاہدہ پروین، تے محسن خاں درگے
وڈے نال دِسدا نیں۔ سنگیت دے کارن آپ نے ساری حیاتی ویاہ نہ کیتا تے
ساری حیاتی آپنے چنکے لیڑیاں دے کارن سارے ہندوستان وِچ مشہور اُستاد عاشق
علی خاں نے حیاتی دے اخیر لے ورھیاں وِچ فقیری کر لئی، آپ لہور چھڈ کے ریاست
بہاولپور رُ گئے۔ اوتحے بہاولپور دے نواب نے اوہناں نوں اک وڈی حوالی رہن
واسطے دینی چاہتی پر آپ نے حوالی نوں چھڈ کے اک قبرستان وِچ اک جھگی پالئی پر
سنگیت سکھن والے آپ دے مگر اوس جھگی تیکر وی آ گئے۔ ایں کارن اوس ویلے
وکھن پنجاب تے سندھ دے کئی گویاں نے آپ کو اوس سنگیت سکھیا۔ آپ دی
سکھلائی دا فوک رنگ اُچ وی اوہناں علاقویاں دے وِچ دِسدا ہے۔ ایں وِچ آپ
أُتے بماری دا زور ودھ دا گیا۔ بماری دے زور تے لہور وِچ شاگرد़اں دے آکھن
أُتے اک واری پھیر لہور آ گئے اس تھے کچھ چڑ آپنے تائے دے پُتر خاصاً صاحب اختر حسین
دے گھر رہے تے پھیر چیبریں روڈ اُتے تریخی تکیہ مراثیاں وِچ رہنا شروع کر دیتا۔
آپ اخیر لے ویلے تیکر تکیے وِچ رہے۔ اوس تکیے وِچ آپ گوئے وی تے نالوں

سکھلائی دا ٹورا وی ٹوری رکھیا اوہناں نوں چلانا کرن مگروں او سے تکیئے ویج دنایا گیا۔ آپ دا ویریوا نقوش لہور نمبر تے خفیگان خاک لہور ویج وی کیتا گیا۔ اوہناں دا ناں اج وی پورے ہندوستان، پاکستان ویج آدر نال لتا جاندا ہے تے شدھ سنگیت گاؤں والے اوہناں دا ناں خاص آدر نال لیندے نیں تے گاؤندے سے کنان نوں ہتھ لاوندے نیں، اوہناں ۱۹۵۸ء نوں چلانا کیتا آپ وی قبر فریدہ خانم ہو راں بنوائی سی۔ اوتھے کتبے اُتے بھل چک دے کارن مران ترخ ۱۹۲۸ء لکھی گئی ہے۔ آپ وی قبر دے کتبے وی لکھت انج ہے:

یا محمد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

یا اللہ

یا علی

بابا عاشق علی خاں مرحوم

تاریخ وفات ۱۹۲۸ء بروز جمعرات

تعمیر کردہ فریدہ خانم

تاریخ تعمیر ۲۳ اپریل ۱۹۶۰ء

۱۱- خالصاہب اختر حسین خاں

۱۹۷۴ء - ۱۸۹۶ء

کل ایہہ سکی ماں تو ودھ سی اج کل ہر اک تھاں متری اے
ماستر الاطاف حسین

خانصاحب اختر حسین خاں پیالہ گھرانے دے پرسدھ گائیک، اُستاد جرنیل علی بخش خاں دے پُرنسن۔ اوہناں آپنی مڈھلی تعلیم آپنے پیو تے چاچے کولوں لئتی۔ اوہناں آپنی حیاتی دا بُھتا ویلا سنگیت دے علم دے ودھاوے ویچ لئکھایا۔ تے اوں ولیے دے کئیں نویں گاون آلیاں ٹوں سنگیت داعلم دتا۔ سکھلائی دے ایں ٹورے دے کارن اوہناں بُہت گھٹ مخالف ویچ گایا تے ریڈیو اتے نہ ہوون برابر گایا۔

آپ دا ویاہ گوالیار گھرانے دے پرسدھ گائیک تے اُستاد اُستاد پیارے خاں دی ویجی نال ہویا جیہڑے کہ اُستاد عمید علی خاں دی بھیں وی سن خانصاحب اختر حسین خاں تے گھٹ چر آپنے چاچے دے پُر اُستاد عاشق علی خاں نال جوڑی بنا کے گایا تے آپنے وڈیاں دی برتی ٹوں اگانہ ہو ریا۔ جوڑی ویچ گون دا ایہہ رواج اوہناں دے پُر اُستاد امامت علی خاں، اُستاد فتح علی خاں تے اُستاد حامد علی خاں تے اوہناں دے پوتے اُستاد اسدامانت علی خاں نے وی ٹوریا۔ خاں صاحب دے آپ گھٹ گون دا نتیجہ اوہناں دے پُر اُستاد دا جگت اُستاد ہوونا ہے۔ آپنے پُر اُستاد توں اڈ اوہناں کئیں ہور شاگرد ٹوں وی سکھایا۔ گھٹ چر اوہناں شاہدہ پروین ٹوں وی سکھایا جیہڑی کہ مگروں اُستاد چھوٹے علام علی خاں دی گندابخشا شاگرد ہویاں۔ ماڑے نصیب سنگیت سُنن آلیاں دے کہ اوہناں دی کوئی وی ریکارڈ مگ نہیں لبھدی۔ جیہڑے بزرگاں اوہناں ٹوں سُنیا ہویا سی اوہناں دا آکھنا سی کہ آپ دارمگ آپنے پیو علی بخش خاں ہوراں ورگاسی۔ تے آپ دے مگروں ایہو ای رمگ آپ دے پُر فتح علی خاں (پڑھے خاں) ویچ دسدا ہے۔ اوہناں بارے اک گل پرسدھ سی کہ آپ ٹوں پُرانی دھرپد گائیکی دے نالو نال پُرانیاں تاناں دی وی پوری جانکاری سی۔ تاناں دا ایہہ علم اوہناں اگانہ ہے آپنے پُر اُستاد ویچ ٹوریا۔ اوہناں بارے نقش لہورا نمبر (ص۔ ۱۸۷) تے ایہہ لکھت لبھدی ہے:

”اختر حسین خاں نے جرنیل صاحب جیہڑے کے اوپنیان
 دے پیوسن اوپنیان کولوں سنگیت داعلم لیا، اوپنیان نے
 آپ نوں اُستاد گائیکی دے ہر انگ دی تعلیم دتی۔ آپ نے
 لہور دی کئیں محفلاں وچ گائے تے لوکاں کولوں دا دلتی
 ہے۔ ایس ویلے پیالہ گھرانے دے آپ ای خلیفہ نیں“
 اوہناں پہلی جنوری ۱۹۲۷ء ووں چلانا کیتا۔ آپ ووں قبرستان میکلوڈ روڈ وچ دفن
 کیتا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے ایہہ لکھت ہے:

۷۸۶

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ
 خاصاً صاحب اختر حسین خاں
 ولد خاصاً صاحب جرنیل علی بخش پیالہ والے
 عمر ۸۰ سال، فتح جعفریہ
 تاریخ وفات ۳۱ جنوری ۱۹۲۷ء بروز پیر سایہ پختن کا ہو

۱۲- اُستاد امانت علی خاں

۱۹۲۲ء - ۱۹۲۷ء

ایہہ تے شارب بس ایوں شعراء دیاں گلاؤں باتاں سن
 اُنخ نہ کجھ تے بولے سمجھے نہ گلنے گیت سنانے نیں
 شارب

اُستاد امانت علی خاں پیالہ گھرانے دے مشہور گائیک اُستاد جرنیل علی بخش خانصاحب دے پوتے تے اختر حسین خاں دے پُر سن۔ آپ دی ماں گوالیار گھرانے دے پرسدھ گائیک اُستاد پیارے خاں دی دھی سن تے آپ دے مائے اُستاد عمید علی خاں سن انچ آپ دے مگر دادکیوں، ناگکیوں دوہاں پاسیوں وڈی رہتل سی۔ آپ ۱۹۲۲ء نوں ضلع ہوشیار پور (کٹھے ہندوستان) وِچ جئے۔ ونڈ مگروں آپ آپنے پروار نال ہور آن وَسے۔ آپ نے یعنی عمریوں ای مخالف وِچ گانا شروع کر دتا۔ گائیکی توں اڈ آپ بُہت سوہنے سن۔ قصور گھرانے دے اُستاد مبارک علی خاں تے آپ دے حُسن دی مشہوری پورے ہندوستان وِچ سی۔ اُستاد امانت علی خاں نے جوڑی بنا کے گاؤں دی آپنے وڈیاں دی ریتی نوں اگانہ ٹوریا۔ آپ دی جوڑی آپنے بھرا اُستاد فتح علی خاں (پڑھے خاں) نال سارے جگ وِچ پرسدھ سی۔ دوہاں بھراواں نے لکھیں تھاواں اُتے شدھ سکیت وا ایہو جیہا رنگ بنایا کہ لوکیں آج وی یاد کریں گے نہیں۔ اُستاد فتح علی خاں دی گائیکی وِچ گوالیار گھرانے دی لے کاری، تاناں تے زمزمه تاناں پلٹے دا رنگ دسدا سی تے اُستاد امانت علی خاں راگ دی بڑھت تے بھلاوے انچ دے کر دے سن کہ بزرگاں نوں آپ دے وڈیاں دا گانا چھیتے آ جاندا سی۔ آپ نوں راگ دیاں برکپیاں دی چنگی جانکاری سی، خیال گائیکی وِچ آپ دا بھنا دھیان بڑھت تے بھلاویاں اُتے سی تے فتح علی خاں ہوراں دا دھیان تاناں پلٹے ول سی۔ خیال گائیکی دے نالو نال آپ نے ٹھمری تے دادرما گائیکی ول وی پورا دھیان رکھیا۔ ایں دے نالو نال اُستاد امانت علی خاں نے کجری گائیکی تے غزل گائیکی وِچ وی پورے جگ وِچ ناں کمایا۔ گائیکی دی مکنیک دے سانگے وِچ آپ نوں سُر تے شبدؤں رلا کے گون دی پوری جانکاری سی، آپ سُر نوں ایڈے سوہنے چھج نال لاندے کہ سُنن والیاں دا من موه لیدے سن۔ ونڈ مگروں پورے دکھن ایشیاء وِچ

آپ پاکستان دی پچھان بنے اوہناں قصور گھرانے دے اُستاد برکت علی خاں والگوں
غزل گائیکی دا اک نواں انگ بنایا۔ اوس سے دے ٹھدھ سنگیت گاؤں آلیاں آپ دی
غزل گائیکی ٹوں چنگی زگاہ نال نہ ویکھیا۔ اوہناں دا آکھنا سی کہ گھرانے دے گائیکاں
نوں ٹھدھ سنگیت توں آڈھجھ ہور نہیں گانا چاہی دا پر غزل گائیکی دے کارن اُستاد
امانت علی خاں دا نال پورے جگ ویچ وجیا۔ غزل گائیکی دے کارن خانصاحب مہدی
حسن خاں تے اُستاد امانت علی خاں پورے جگ ویچ پاکستان دی پچھان ہے۔ اوہناں
دیس دی شان ویچ ۱۹۷۱ء تے ۱۹۶۵ء دی جنگاں ویچ کئیں گیت دی گائے۔ آپ
دے گائے ہوئے گیت اج دی دلیں دے تھواروں دے ویلے ویچ گائے جاندے
نیں۔ آپ دے کم دی مانتا سرکار نے دی کیتی تے آپ ٹوں ”صدراتی تمغہ حُسْن
کارکردگی“ دیتا گیا۔ اوہناں دے تین پڑا اُستاد امجد علی خاں، اُستاد اسد امانت خاں تے
شفقت امانت علی خاں شدھ سنگیت نال جڑے رہے پرہن آپ دے سبھ توں نکے پڑا
کاوندے پئے نیں۔ اوہناں دا میوزیکل گروپ ”فیوژن“ پوری دُنیا ویچ مشہور ہے اُستاد
امانت علی خاں نے بڑی بکنی عمر لے اگلے جہان ٹرُن دی کیتی آپ نے ۱۸ ستمبر
۱۹۷۳ء ٹوں چلانا کیتا۔ آپ دی قبر دے کتبے دے اُتے لکھی عمر ۲۵ ورھے ہے
تاس بھے جنم ترخ نال ۷۰ لے کے ویکھئے تے ۵۲ ورھے بندی ہے۔ ہو سکدا ہے کتبے
اُتے عمر بھل چک نال ٹھیک نہ لکھی گئی ہووے۔ اوہناں ٹوں قبرستان مومن پورہ
میکلوڈ روڈ ویچ دفن کیتا گیا۔ آپ دی قبر دے کتبے دال ای آپ دی بیگم تے دھی دیاں
قبراں دی نیں۔ آپ دی قبر دے کتبے اُتے ایہہ لکھت ہے:

امانت علی خاں
 ولد خانصاحب اختر حسین
 پیالہ والے عمر ۲۵ سال - فقہ جعفریہ
 تاریخ وفات کیم رمضان المبارک ۱۸ ستمبر ۱۹۷۳ء بروز بدھ
 چاند میری زمین پھول میراوطن
 پاراں امام سایہ و پختن پاک کا ہو

۱۳- اُستاد اسد امانت علی خاں

۱۹۵۵ء - ۲۰۰۷ء

چند اچمک و کھال نہ سانوں اتے نہ کرمان و دھیرا
 تین جیبے لکھ چڑھن اسانوں سجنان باجھ اندھیرا ہاشم شاہ

اسد امانت علی خاں پیالہ گھرانے دے پر سدھ گائیک اُستاد امانت علی خاں دے
 گھر ۲۵ ستمبر ۱۹۵۵ء نوں جئے۔ آپ دے پیوتے چاچا جی اُستاد فتح علی خاں آپنے
 ولیے دے جگت اُستاد سن۔ اسد امانت علی خاں نے آپنی مذہلی تعلیم آپنے پیو دے
 اُستاد آپنے دادا خانصاحب اختر حسین خاں کو لوں لئی۔ اوہناں دس ورھے دی عمر وچ
 آپنا پہلاں گانا ریکارڈ کرایا۔ یعنی عمر وچ اوہناں آپنے وڈیاں دی ریتی نوں اگانہ
 ٹوریا تے آپنے چاپے حامد علی خاں نال جوڑی بنا کے گوئے۔ لہور توں اڈ آپ اوس
 سے سارے جگ وچ پر سدھ ہوئے جدول اوہناں آپنے پیو دی برسی اُتے اوہناں

دی گائی ہوئی مشہور غزل ”انشاء جی اٹھواب گوچ کرو“ گائی تے اوس سے ہندوستان، پاکستان دے سارے وڈے گوئے اوتحے بیٹھے سن تے اُستاد امانت علی خاں بہشتی دی گائی ہوئی غزل اوہناں دے پڑکولوں سن کے اوتحے بیٹھے ہر بندے دیاں اکھاں وچ آتھرو آ گئے۔ ٹھدھ سنگیت دی گائیکی وچ اوہناں ”ٹھرمی“ دی صفت توں گانا شروع کیتا۔ پھیر ایس مگروں اوہناں خیال گائیکی دے نالو نال یہی کلاسیکل گائیکی وی شروع کر دیتی۔ نویں سے دیاں نویاں لوڑاں تے رُزگار دے کارن آپ ہندوستان تے پاکستان دے فلمستان نال ٹھوے رہے۔ پاکستان وچ دوچے کئیں کماں دے نالو نال ٹھدھ سنگیت دے مگن دا کارن سرکار، سماج ۽ لوں قدر نہ ملتا تے رُزگار نہ ملناتا۔ ٹھدھ سنگیت وچ گوئے دے نال سنگت کرن والے طلبہ نواز لے نواز، ستار نواز، سارگی نواز تے ہور ساز وجاون والیاں نے بڑے ای بھیڑے ویلے ویکھے سن۔ جس وچ بھکھ بماری دے نالو نال سماج ۽ لوں آ در نال نہ دیکھنا وی ہے۔ ایہناں دے مقابلے پاپ گاؤں والیاں دے حالات بُہت چنگے نیں۔ ایسے کارن آپ دے نکے بھرا شفقت امانت علی خاں جیہڑے کہ بڑے چنگے ٹھدھ گائیک سن پر اوہناں دی پچھاں پاپ میوزک ہے۔ اسد امانت علی خاں ٹوں فوک گائیکی دی پُوری جانکاری سی۔ اک فوک گوئے دے روپ وچ آپ پُورے جگ وچ اودھوں پرسدھ ہوئے جدوں آپ نے فوک رنگ وچ ”عمر ال لنگیاں پھاٹاں بھاڑا“ کایا۔ ایس توں آڈ اوہناں پنجابی زبان دا ہور صوفی کلام وی گایا آپ ٹوں پہلی واری لہور ٹیلی ویژن اتے پرسدھ سنگیت کارثار بزمی نے کھڑیا۔ پھیر آپ آپنی حیاتی دے اخیر لے ساہ تیکر پاکستان ٹیلی ویژن نال جوئے رہے، اوہناں اک ہزار توں ودھ گیت گائے۔ پاکستان توں آڈ اوہناں ٹوں ہندوستان دے فلمستان وچ وی بُہت آ درنال ویکھیا جاندا سی۔ اوہناں ٹوں نوح خوانی دی پُوری جانکاری سی۔ عاشورہ دے ویلے آج وی کئی ٹی۔ وی چینلو آپ ہی دے پروار دے گائیکاں دے گائے مرثیے وکھاندے نیں۔ آپ نے آپنے چاچے حامد علی

خاں نال نوح خوانی کیتی۔ اوہ ریکارڈنگ کئی ٹی وی چینلز و کھاندے نیں۔ آپ دے کم دے کارن آپ ٹوں وی آپنے پیو و گلوں پاکستان وی سرکار ۋالوں ”تغە حسن کارکردگی“ دیتا گیا۔ آپ چھ چر دل دی تکلیف و چ وی رہے۔ آپ آپنے علاج واسطے انگلستان کے ہوئے سن اوتھے آپ ٹوں دل دا دورہ پیا تے ۱۸ اپریل ۷۰۰۷ء ٹوں چلانا کر گئے۔ آپ ٹوں آپنے پیو تے دوچے رشتے داراں نال قبرستان مومن پورہ میکلوڈ روڈ و چ دفایا گیا۔ آپ دی قبرچھلے ویلے دے پرسدھ گائیک حامد علی بیلا دے نال ہے۔ ابے ایہہ قبرکچی ہے تے ایں اتے کوئی کتبہ وی نہیں گذیا گیا۔

فلستان:

۱۳ - محمد علی

۲۰۰۶ - ۱۹۳۸ء

بن یار مُثُمل میں ویساں مر جیں باجوں ېک پل کونہ سرے
خواجہ فرید

پاکستانی سینما دی وار و چ چھ ایہو جیسے وی فن کار آئے نیں کہ جیہناں دا ناں سُو ہے اکھراں نال لکھیا گیا ہے۔ ایہناں فن کاراں و چ اک ناں محمد علی دا ہے۔ پاکستان توں باہر وی آپ ٹوں پہلے درجے دے فن کاراں و چ گئیا جانداسی۔ ایہو ای کارن ہے کہ دلیپ کمار ہوراں اک انٹرویو و چ آکھیا سی کہ محمد علی عالمگیر حیثیت دا

مالک ہے۔ محمد علی ۱۹ راپریل ۱۹۳۸ء ٹوں رامپور۔ یوپی (کھٹے ہندوستان) وچ جئے۔ اوہناں دے پیو دا ناں سید مرشد علی سی۔ سید مرشد علی آپنے علاقے دے اک جانے مانے بندے تے نالو نال میت دے امام وی سن۔ سید مرشد علی ہر سے عبادت کرن والے تے اک صوفی بندے سن۔ محمد علی آپ دے بالاں چوں سبھ توں یکے تے من موہنے بال سن۔ محمد علی آپنے بالپن وچ اک چنگی صحت تے صورت والے بال توں تے گھلے چھے رنگ دے کارن سبھ گھر آلے آپ ٹوں ”بھورے خاں“ دے نال توں سددے سن۔ وند مگروں آپ دا پروار ملتان آن وسیا۔ اوہناں دسویں تینکر پڑھائی ملتان توں کیتی اوس مگروں آپ دا پروار حیدر آباد کالج دی پڑھائی وچ آپ آپنے کالج دے چنگے تقریر کرن والیاں وچ گئے جاندے سن۔ ایں وچ اوہناں ”صد اکاری“ دی کلاوی سکھنی شروع کر دی تی پھیر آپ سید ذوالفقار علی بخاری ورگے تجربہ کارفن کار دی شاگردی وچ ٹر گئے۔ صدا کاری تے ایں چچ دے کارن آپ دی ادا کاری وچ لہجہ تے مخرج خاص تھاں رکھدا سی۔ کلا دے ایہہ گن پر تھوی راج کپور وچ وی صاف ہے سن، ایں وچ آپ ٹوں حیدر آباد ریڈیو تے کم لھ گیا۔ گھر آلیاں اوہناں دے ایں کم ٹوں پسند نہ کیتا، پر آپ نے آپنے راہ ٹوں نہ چھڑایا تے کم کر دے رہے۔ انج ای آپ ٹوں ۱۹۶۲ء وچ بخاری صاحب دے راہیں فضل احمد کریم فضلی دی فلم ”چراغ جلتا رہا“، وچ کم لھ گیا۔ ایں فلم وچ آپ دے ساہمنے زیبا بیگم ہیر وہیں سی۔ جیہڑی کہ ایں فلم توں پہلاں ای کئیں فلماءں دے کارن جگ وچ پرسدھ ہے سن۔ ایں فلم دی جوڑی اگانہہ ٹر کے دوہاں دی حیاتی دی جوڑی بن گئی۔ زیبا بیگم نے ایں ساک ٹوں محمد علی دے اخیر لے ساہ تینکر ٹوریا۔ فلم ”چراغ جلتا رہا“ باس آفس اتے ہٹ ہو گئی تے ایں مگروں محمد علی دیاں کئیں وڈی فلماءں دا ٹورا ٹر گیا۔ اوہناں فلماءں وچ خاموش رہو تو پہ آئینہ انصاف اور قانون، پھول میرے گلشن کا، زیبا، آگ، سلانیں، جیسے جانتے ہی نہیں، میرا گھر میری جنت، داغ، بازی، نوکر تے

حیدر علی و رگی پرسدھ فلمان نیں۔ محمد علی نے زیبا بیگم توں اڈکنیں ہو رمشہور ہیر و بنیا نال وی کم کیتا اوہناں وچ دیبا بیگم، شفیع، نشو، شیم آراء، باہرہ شریف، سلوانی، انجمن، رانی تے نجہ بیگم دے نال پرسدھ نیں۔ اوہناں ہندوستان دیاں کچھ فلمان وچ گانا فلماؤں دا وی کم کیتا۔ جھے آپ دے کم ٹوں سبھ نے شاواشی دتی۔ محمد علی ٹوں فلم وچ گانا فلماؤں دا وی خاص چج آؤنداسی۔ اوه بولائ ٹوں نہ صرف ہونٹاں نال رلاندے ایس دے نالو نال اوہ آپنے مونہہ تھے اتے وی اوں دا اثر لے کے آؤندے۔ آپ اتے فلمائے کنیں گانے آپنے دیلے وچ پورے جگ وچ مشہور ہوئے اوہناں وچ کبھی میں سوچتا ہوں کچھ نہ کچھ کہوں، جیسے جانتے ہی نہیں تھا، تھا تھیا ناپے گا تیرا بھیا، آج وی عامان لوکاں دیاں زباناں اتے نیں، آپ آپنے کم وچ اخچ ڈب جاندے سن کہ پڑتے وچھوڑے والے سین وچ کدے وی اوہناں اٹھراوں واسطے گلیسرین ٹوں نہ ورتیا۔ آپ دی ساری حیاتی بغیر سکنیڈل توں سی ایسے کارن آپ دی زیبا بیگم نال جوڑی ساری حیاتی بغیر کے رو لے رپے توں لکھی۔ پر نصیباں دی گل دیکھو دوہاں دا کوئی بال نہ ہو سکیا۔ پاکستان وچ جدوں تیکر چنیاں فلمان بن دیاں رہیاں تے ایہہ دو دویں وی کم کر دے رہے۔ پر جدوں کم ہلاکا ہوون لگ گیا تے دوہاں نے فلمان وچ کم چھڈ دتا۔ زیبا بیگم نے ۱۹۸۱ء وچ اخیری فلم کیتی تے محمد علی نے ۱۹۸۳ء وچ اخیری فلم کیتی آپ دی دلیپ کمار، راجکپور، دھرپن، سنتوش گما رسید ہیر تے ہور وڈے فن کاراں نال بہت چنگی یاری سی۔ حیدر مراد تے آپ دے گھر دا ای بندہ گنجیا جاندا سی۔ اوه فلم انڈسٹری وچ ”چھوٹے بھیا“ تے محمد علی ”بڑے بھیا“ دے نال توں پرسدھ سن۔ محمد علی دے مزاج وچ کوئی لو بھ آہنکا رنہ سی ایس کارن ونڈ مگروں آون والے سارے حکمراناں دے نال آپ دے چنگے ساک سن۔ ایوب خاں، ذوالفقار علی بھٹو، ضیاء الحق، تے بے نظیر سارے آپ ٹوں آ در دی ٹگاہ نال ویہندے رہے۔ ”شریف پرواڑ“ نال اوہناں دے بڑے ای گوہڑے ساک سن۔ لوکیں تے اوه آپ وی آپنے آپ ٹوں نواز

شریف دا چو تھا بھرا آکھدے سن۔ نواز شریف دی سرکار وچ محمد علی تے وفاتی مشیر دی حیثیت تے وی کم کبیتا۔ ایں کارن فلم انڈسٹری نوں وی یہت فیدہ ہویا، اوہناں نوں آپنی جوانی وچ وڈی تے مہنگی گذیاں رکھن دا یہت چاہ سی پر ویلے دے نالو نال ایبھ چاہ مگدا گیا تے اخیر لے ویلے وچ آپ چنگی تے پرسنی گذیاں ورتدے سن۔ اوہناں اک ویلے تیکری ہی۔ وی تے ریڈیو اُتے مریشیہ گوئی وی کیتی پھیر جدوں ایں صحف دا معیار وی ڈھے گیا تے محمد علی نے مریشیہ گوئی چھڑ دیتی۔ آپ دی جات نوں سلیکھ نال خاص چاہ سی، آپ دے گھر دے ویٹھے وچ ہوون والیاں مخلال وچ، فیض احمد فیض، زیڈ۔ اے بخاری، جوش ملیح آبادی، جماعتیت علی شاعر، صوفی قبسم تے استاد دامن ورگے وڈے لوک وی آؤندے رہے۔ محمد علی نے ساری حیاتی لوکاں دی سیوا وچ ہنڈائی۔ رب دی ذات اُتے پکا پیدا یقین رکھدے تے اپچے نیویں ویلے وچ رَب نوں کھل جاؤنا اوہناں نوں بھیڑا لگدا سی۔ لوکاں دی سیوا دے کارن اوہناں ”علی زیب فاؤنڈیشن“، اُساری ایں ادارے وچ لہو دی بماری (تھیلیسمیا) وچ پھੇے بالاں دا علاج کیتا جاندا ہے۔ اتنے ماڑے گھرال دے بالاں کو لوں کوئی خرچہ پانی نہیں تا جاندا۔ آپ آپنی حیاتی دے اخیر لے ویلے وچ دل دی تکلیف دے کارن امریکہ گئے اوتحے جدوں آپ دے سارے سریر نوں ویکھیا گیا تے ایں گل دی جانکاری ہوئی کہ آپ دے سریر وچ جماندرو اک گرددہ نہیں سی۔ آپ نے ساری حیاتی اک گردے نال لگھائی۔ ایڈے گناہ والا بندہ ۱۹ مارچ ۲۰۰۶ء نوں چلانا کر گیا۔ آپ دی نماز جنازہ باتشاہی میست دے امام مقصود قادری صاحب ہوراں نے پڑھائی۔ آپ نوں حضرت میاں میر دے مزار دے نال احاطے وچ دفنایا گیا۔ ایں احاطے دی پوربی سیدھ وچ اک ہور پر سدھ ہی۔ وی فن کارہ طاہرہ نقوی وی دفن نیں۔

۱۵- رنگیلا

۲۰۰۵ء - ۱۹۷۱ء

یاداں دی چادر تے چمکن اُسے ہاسے دیاں چھٹاں
اج تک آوے مٹھیاں مٹھیاں گلاں دی خوبیو شارب

پاکستانی سینما دی وار دے پنیاں ویچ اک وڈا نام ”رنگیلا“ وسدا ہے۔ ایہہ اوہ کلا کار سی جس دے سکرین دے پردے اُتے آؤندے ای فلم و پکھن آلیاں دے ہاسے ڈکیاں وی نہیں ڈکے جاندے سن۔ ایہہ فن کار آپنے مونہہ دے نال عجیب جیسے کم کردا، شکلاں بناندا، کدے دند کلڈھدا تے کدے بٹنڈوں ہلاندا تے کدے کدے پورے سریر نال جو کراں تے جھنڈاں واٹگوں نچدا۔ ایہہ حرکتاں کرن دا کارن آپنے آپ ٹوں نیوں کے لوکاں ٹوں ہاسے دیونا سی۔ سماج تے سیاسی اوکڑاں نال بھرے لوک، مہنگائی، بھک نال مرے لوکاں دے روں روں ویچ بخیاں بھرن والا کلا کار رنگیلا ای تے سی۔ پورے جگ ویچ جانے مانے فنکار ”رنگیلا“ اُتے جدوں میں لکھن دا آہر کیتا تے کھوچ دے راہیں ایسیں وڈے فن کار دی حیاتی دیاں لکھیاں گلاں ساہمنے آگھیاں۔ اک ویلا ایہہ جیسا آیا کہ ایہہ جاننا اولکھا ہو گیا رنگیلا حیاتی دے کیھرے حصے ویچ ڈوبے حصے توں وڈا سی۔ اوہ اک فن کار دے نالو نال ہدایت کار، پیش کار، موسیقار، چتر کار تے ایہناں توں اڈا اک وڈا انسان سی۔ آپ ۱۹۷۱ء ویچ صوبہ سرحد دے اک دور دے علاقے پارا چنار (کھٹے ہندوستان) ویچ جئے۔ آپ دے ماپیاں نے آپ دا نام محمد سعید خاں رکھیا۔ آپ دے پیو دا نام خاں گل سی۔ خاں گل دا پروار لکھیاں پیڑیاں توں مذہبی پچھان رکھدا سی۔ تے خاں گل آپ افغانستان میت ویچ

امام سن، محمد سعید نے آپنی مددھلی تعلیم پشور شہر توں لئی۔ تے آپ دا یہتا ویلا پڑھائی توں آڈ چڑ کاری تے کھیڈاں ویچ لگھدا۔ سریر مددھوں بہت سخت تے جاندار سی۔ ایسے کارن آپ تن سازی کر دے رہے تے ایس دے نالوں من ویچ پہلوانی دا شوق وی اُسردا رہیا۔ جدوں آپ لہور آئے تے اونچے اوہناں دو تن واری کھاڑے جاون دا چاہ وی پُورا کیتا تے اوونچے گھجھ نویں پہلوانان نوں ڈھایا وی پر اک دیباڑی آپ دا جوڑا اک جاؤ تے پُرانے پہلوان نال پیا تے اوہنے آپ دے ہتھ پیر چنگے سکے پھیر اوس مگروں آپ کدے وی کھاڑے نہ گئے۔ لہور ویچ روزی روٹی دے کارن اوہناں میکھوڑ روڑ اتے اک فلمی چڑ کار نال کم کرنا شروع کر دتا۔ ایہہ چڑ کار سینما گھر ان دے باہر وڈے وڈے فلمی بورڈ لاوندا سی۔ رنگلی نے جدوں ایہہ کم چنگی طرح سکھ لیتا تے اوہناں لہور ویچ ای شاد باغ دے علاقے ویچ آپنا ذاتی کم شروع کر دتا۔ اوہناں دنال ویچ آپ نے آپنی حیاتی وی پہلی سینما وی فلم ”جننو“ سینما جا کے ویکھی۔ ایس فلم ویچ دلیپ کمار تے نور جہان نے کم کیتا سی۔ ایہہ فلم ویکھن مگروں آپ دے اندر دا کلا کار چھالاں مارن لگ پیا۔ اوہناں دنال ویچ کیپٹل سینما لہور ویچ تن سازی دا اک مشہور مقابلہ ”مسٹر لہور“ ہویا۔ آپ وی اوہ مقابلہ لڑن ٹر گئے۔ رنگلی ایس مقابلے ویچ کوئی ڈھواً تے نہ چوت سکے۔ پر آپنی ہاسے نخول والی حرکتاں دے کارن ویکھن آلیاں ویچ مشہور ہو گئے۔ اوہ جدوں وی سٹچ اتے آون تے لوکاں ویکھ ویکھ ہنسنا شروع کر دتا۔ ایس مقابلے ویچ آپ اوس سے دے وڈے فن کار ”آزاد“ نال ملے۔ آزاد نے آپ نوں آپنی شاگردی ویچ لے لیا۔ پھیر آزاد ہو راں دے راہیں ۱۹۵۸ء ویچ ایم۔ جے رانا نے آپنی فلم جٹی ویچ رنگلیا نوں وی کم دتا۔ ایس فلم ویچ اوہناں دے نال سدھیر تے مُسرت نذیر ورگے پر سدھ فنکار وی سن۔ ایس فلم مگروں آپ دے باس آفس اتے ہٹ ہوون والی فیلم دا اک ٹورا ٹر پیا۔ اوہناں

فلمان وچ چوڑیاں، بدنام سہرا، لاڈو روٹی، سُرال چلو نوکرتے مالک، دو رنگیلے، رنگیلا اور منور ظریف تے ایہو جیہی کئیں ہور ڈیاں فلمان وی سن۔ رنگیلا تے منور ظریف دی جوڑی سارے جگ وچ مشہور ہو گئی۔ اک واری رنگیلا نے آپنے اک اشرونیو وچ آپنے تے منور ظریف دے کم بارے انخ آکھیا کہ ساہنوں دوہاں نوں کئیں واریں صرف سین دیا جاندا سی تے مکالے نہیں دتے جاندے سن پھیر اسیں دوویں جی آپنے آپ مکالے آکھدے تے اوہو ای فلم دا حصہ بن جاندے سن۔ اوہناں پاکستانی سینما دی وار وچ اک ڈے ہدایت کار وانگوں وی آپنا نام جگایا۔ اوہناں کئیں ڈیاں فلمان بنائیاں۔ جیہناں وچ جیہیز، نمک حلال، کا کا جی، راجہ رانی، صاحب بہادر تے قلی ورگی پرسدھ فلمان وی سن۔ آپ دے خاص چج تے خاص رنگ نوں پوری دنیا وچ مانتا لمحی ایہواں کارن ہے کہ آپ دے کم دے چج نوں پاکستان دے نالوں نال ہندوستان وچ وی نقل کرن دے جتن کیتے گئے۔ اوہناں ڈی سکرین دے نالوں نکی سکرین تے تھیکر وچ وی بُہت کم کیتا، سنگیت وی سکھدے رہے۔ سنگیت وچ اوہناں اُستاد عزیز الدین دی شاگردی کیتی۔ ایہہ اوہناں دے اُستاد تے رنگیلا دی چاہ سی کہ ”گا میرے منوا گاتا جا رے“، ”ورگا وڈا گیت فلم“ دیا اور طوفان“ وی پچھان بن گیا۔ اوہناں نوں آپنی حیاتی وچ کئی سرکاری تے غیر سرکاری ایوارڈ دتے گئے اوہناں تن ویاہ وی کیتے۔ اوہناں چوں رَب نے چھ پُتر تے اٹھ دھیاں دیتاں۔ آپ دے ”شریف پرواں نال چنگے گوہڑے ساک سن۔ اخریلے دیلے وچ آپ دا بہتا ویلا شریف ٹرست ہسپتال وچ ای لنگھیا۔ آپ وی اک ڈھی فرح دیبا مسلم لیگ نواز دی اک مشہور زنانی ہے۔ رنگیلا نے چار سو توں ودھ پنجابی پشتو تے اردو فلمان وچ کم کیتا۔ اوہناں دے نام توں اک گلی ”رنگیلا سڑیٹ“، آج وی شاہ نور سٹوڈیو دے ساہمنے پرسدھ ہے۔ ۲۳۵۰۰۵ءوں آپ جگر دی تکلیف دے کارن چلانا کر گئے۔ انخ

ساری حیاتی لوکاں وِچ بُشیاں تے ہاسے ونڈن والا محمد سعید اگلے جہان ٹرگیا تے ایس آخري سین وِچ لوکاں دیاں آکھیاں وِچ ہمیش رہن والے آخر ورن-

خطاط:

۱۶- حافظ محمد یوسف سدیدی

۱۹۲۷ء - ۱۹۸۶ء

نہ کجھ آپنی سوہ اے سانوں
نہ دُنیا دی کوئی پرواد اے
ماشر الاطاف حسین

ایہہ ۱۳ ستمبر ۱۹۸۶ء دا دن سی۔ جس ویلے اہور دی اک سادی تے ستی آبادی جس دا نام ساندھ کلاں (وڈا ساندھ) ہے۔ اوں دے واسیاں نے حرانی نال کئیں وڈے سرکاری افسر، وزیر تے گورنر پنجاب ٹوں وی ساندھے وِچ تکیا۔ اوں سے دے غریب واسیاں نے اپنی وڈی گڈیاں کھڑیاں کدے وی ایس علاقے وِچ نہ تکیاں سن تے نالے کئیں گڈیاں ایہو جیہاں وی سن جیہناں اُتے ہرے پرچم دسمدے پئے سن، پولیس دیاں گڈیاں دے سائز تے سرکاری موڑ سائیکلاں دے ہوڑاں دیاں واجاں گھری مُڑی آؤندیاں پیاں سن۔ سارے معاملے وی گھونج مگروں جانکاری ہوئی کہ محلہ مسلم

پورہ دی گلی نمبر ۱۱ وِچ قریشی صاحب دے گھر دے نیڑے اک بندہ فوت ہو گیا ہے۔ اوہناں دا نال حافظ یوسف سدیدی ہے۔ اوہناں دے چلانا کرن دا ویروا تے جنازے دے ولیے دے اعلان نیڑے دیاں مسیتاں توں ہوندے پئے سن پر لوکیں ایس گل دی کوئی جانکاری نہیں رکھدے سن کہ ایہہ کون بندہ ہے جس دے چلانا کرن اُتے اینے سرکاری تے اخباری بندے ابتدھے آ گئے نہیں۔ میرا گھر ایس محلے دی گلی نمبر ۱۳ وِچ سی یعنی حافظ صاحب دی گلی توں اک گلی دے پینڈے اُتے۔ میرا قریشی صاحب دے پُٹر نال یارانہ دی سی۔ جدول کدے اودھر جانا تے گلی دے باہر کری اُتے بیٹھے حافظ یوسف ہوراں دا درس دی ہو جانا میں دی بس ایہناں گو ای جاندا ساں کہ حافظ صاحب، قریشی صاحب دی گلی وِچ رہندا نہیں۔ حافظ صاحب دے جنازے دا پر بندہ میت ابو بکر صدیق وِچ کیتا گیا۔ میں دی اوس میت دی بزم غوشہ دا سمبر ساں۔ پھیر جدول میت تے گلی دی صفائی سختراہی ہوئی تے ڈوبے منڈیاں والگوں میں دی گلی دیاں دوہاں گلراں اُتے پیسا ہویا چونا سُٹیا۔ ایس گل ٹوں آج اکی (۲۱) بائی (۲۲) ورھے لکھ گئے نہیں۔ پر جدول میں حافظ صاحب اُتے لکھن دا آہر کرن لکیا تے میری اکھیاں ساہمنے اوہ سارا ویلا آ گیا۔

ہُن حافظ صاحب دی حیاتی ول دھیان ماریئے تے حافظ صاحب پنجاب دے اک علاقے چکوال دے نیڑے موضع بھون وِچ جھے۔ اوہناں دے جنم دے سنہ بارے کجھ لوکاں دا آکھنا ہے کہ ۱۹۲۰ء وِچ تے کجھ دا آکھنا ۱۹۲۷ء ہے۔ پروفیسر اسلام ہوراں آپنی کتاب ٹھیکان خاک لہور (ص - ۲۰۶) وِچ سنہ ۱۹۲۷ء ہی دیسا ہے جنم ترخ دی ایہہ رلت آپ دی قبر دے کتبے نال دی ترلدي ہے۔ حافظ صاحب نے نکی عمرے قرآن شریف حفظ کر لیا تے اوس عمر توں ای اوہناں وِچ قرآن شریف دا آدر تے حضور دی ذات نال عشق من وِچ گھر کر گیا۔ اوہناں خط نسخ دی مدد حلی تعییم

مشی محمد شریف ہوراں کولوں لتی، منشی محمد شریف دے پیو آپنے ویلے دے ڈے فن
کار منشی محمد قاسم سن، اوہناں مگروں خطِ نستعلیق دی تعلیم منشی شمس الدین اعجاز ہوراں
کولوں لتی - حافظ صاحب دے من وچ کم سکھن دی تانگھ ویلے دے نالو نال ودھ دی
رهی - پھیر اوہناں قلم دے نال چڑ راسارن دافن ایم ایم شریف کولوں لتا - خطاطی وچ
نقاشی دافن محمد شجاع اللہ کولوں سکھیا تے پھیر خطِ نستعلیق دی ہور گوہریاں برپکیاں
تاج زرین صاحب ورگے ڈے خطاط کولوں سکھیاں، حافظ صاحب ٹوں بریک تے
موٹے اکھر دوہاں اُتے پُوری جانکاری سی - پھیر ایس کلانوں اوہناں قرآن شریف دی
خطاطی وچ ورتیا - ۱۹۲۸ء وچ آپ نے روزنامہ امروز وچ کم شروع کر دتا - پھیر ایس
اخبار وچ آپ دے ہتھ دیاں لکھیاں ہوئیاں سُرخیاں سارے جگ نے ویکھیاں -
اوہناں گڑھی شاہو دے دفتر وچ کئیں قبرائیں دے کتبے تے اوہناں دیاں لوحات اُتے
لکھت کیتی - ایس دے نالو نال آپ ٹوں بیز لکھن دی پُوری جاچ سی - آپ ٹوں
ہندوستان دے پُرانے لکھت دے چچ دے نالو نال دُنیا دیاں دُوجیاں کئی تھاواں
دے نویں پُرانے پجایاں دی وی پُوری جانکاری سی - پر نویں کم ٹوں ویکھن وی چاہ
کدے وی آپنے من توں نہ مکائی - ایس ٹورے وچ اوہناں جس کے بنے کولوں
کوئی وی رسالہ جاں کتاب وسی دے آپ اوس کولوں اوہ لے کے اک واری لازمی
پڑھدے - آپ مغل اساریاں وچ ہوون والی پُرانی رویتی دی ہندی تے ایرانی رہتل
تے کاشی کاری دے کم وچ خطاطی توں بُہت اثر لیلیدے سن - ایسے کارن آپ لہور
دیاں کئیں پُرانی تھاواں اُتے جاندے تے اوتحے بچے ہوئے ماڑے موٹے کم ٹوں گوہ
نال ویہندے - اوہناں دائی انگہ دے مقبرے اُتے ہوئی خطاطی تے میست وزیر خاں
تے ہوئی خطاطی دے چچ ٹوں آپنی ورتوں وچ لیاون دا آہر وی کیتا - امروز وچ
کم کرن دے نالو نال لہور دی کئی خاص تے پُرانی تھاواں اُتے آپنے کم دا جادو وکھایا

اوہناں وچ حضرت علی ہجویریؒ دا مزار، مقبرہ قطب الدین ایک، منصورہ دی میت مسلم میت، یادگار پاکستان تے جنڈیالہ شیرخاں وچ وارث شاہؒ دے مزار ورگیاں عمارتاں دی نیں۔ ۱۹۸۲ء وچ اوہناں سعودی عرب دی اک اشتہاری کمپنی نال کم کرنا شروع کر دتا۔ ۱۹۸۳ء وچ آپ نوں حرم پاک، میت نبویؐ دیاں کندھاں اتے خطاطی واسطے سدّ یا گیا۔ ایس ورھے ای آپ دا جدہ توں ریاض جاندے ہوئے گڈی تے ایکسٹینٹ ہو گیا۔ ایس مگروں آپ دا علاج سعودی عرب دی ہوندا رہیا پر اوس ایکسٹینٹ دے کارن اوہناں دے سریدے نالوں اور نال دے دماغ اتے دی بُہت بھیڑا اثر ہویا۔ اوہناں دے چیتے توں ہر شے نکل گئی۔ پر یکی عمرے حفظ کیتا ہویا قرآن شریف اوہناں دے چیتے وچ رہیا۔ ایہہ گل اوہناں دے قرآن شریف نال عشق دی گواہی ہے کہ آپ اخیر لے دن ان تیکر قرآن شریف دی تلاوت کر دے رہے۔ اوہناں نوں آپنے پیر و مرشد خواجہ سدید الدین نال دی بُہت عشق سی اوہناں دے نال دے کارن آپ آپنے نال دے نال لفظ ”سدیدی“ ورتے سن۔ اوہناں نوں کم دے جانو لوکاں نیں خطاط الحصر، ہفت قلم تے امام الخطاطین ورگے خطاب دتے۔ اوہناں دے شاگرد اول خالد یوسفی، علی احمد صابر تے عبدالرشید بٹ ورگے وڈے نال دی نیں۔ آپ دا پُر بہارِ مصطفیٰ دی ایس کم وچ نیں تے نیشنل کالج آف آرٹس وچ خطاطی سکھاندے نیں۔ حافظ صاحب نے ۱۳ ستمبر ۱۹۸۶ء نوں چلانا کیتا۔ اوہناں نوں قبرستان دھپ سڑی ساندہ وچ دفنایا گیا۔ آپ دی قبر دا کتبہ کئی ورھیاں توں آپ دے گھر لکھیا پیا اے پر قبرستان دے پرہنڈھ کاراں دے کے مسئلے دے کارن ابے تیکر قبر تے نہیں لگیا۔ ایس قبرستان واسطے آدر دی گل ہے کہ اتھے اک وڈا تے صوفی رنگ وچ رنگیان کار فن ہے۔

